В. В. РЕШЕТОВ, Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИ

УНИВЕРСИТЕТЛАР ВА ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ УЧУН ДАРСЛИК

ЎзССР Маориф министрлиги тасдиқлаган

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ
Тошкент — 1978

www.ziyouz.com kutubxonasi

Дарсликнинг «Фонетика» ва «Шева ва диалектларни тавсиф қилиш методикаси» қисмларини СССР Педагогика Фанлари Академиясининг ҳақиқий аъзоси *В. В. Решетов*; «Кириш», «Лингвистик география», «Морфология», «Лексика» ва практик машғулотлар қисмларини Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси *Ш. Шоабдураҳмонов* ёзган.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

Ад.-орф.	—адабий-орфографик
Анд.	—Андижон шевасида
араб.	—араб тилида
бошқ.	—бошқирд тилида
ёқут.	—ёқут тилида
Жиззах.	—Жиззах шевасида
жл.	—ж-ловчи шевада
Иқон.	—Иқон шевасида
йл.	—й-ловчи шевада
Марғ.	—Марғилон шевасида
мўғул.	—мўғул тилида
Наманг.	—Наманган шевасида
озарб.	—озарбайжон тилида
ойрот.	—ойрот тилида
Парк.	—Паркент шевасида
рус.	—рус тилида
Самарқ.	—Самарқанд шевасида
сов.-инт.	—совет-интернационал сўзлар
Тагаб.	—Тагаб шевасида
татар.	—татар тилида
тож.	—тожик тилида
Тошк.	—Тошкент шевасида
турк.	—турк тилида
Туркистон.	—Туркистон шевасида
туркм.	—туркман тилида
Уйчи.	—Уйчи шевасида
уйғ.	—уйғур тилида
Ург.	—Урганч шевасида
Фарғ.	—Фарғона шевасида
форс.	—форс тилида
хакас.	—хакас тилида
Хоразм.	—Хоразм шеваларида
чуваш.	—чуваш тилида
ўзб.	—ўзбек тилида
қ.	—қаранг
Қарн.	—Қарноб шевасида
Қарш.	—Қарши шевасида
Қирқ.	—Қирқ шевасида
қирғ.	—қирғиз тилида
қозоқ.	—қозоқ тилида
Қорабулоқ.	—Қорабулоқ шевасида
қорақалпоқ.	—қорақалпоқ тилида
Қур.	—Қурама шевасида
Қўқон.	—Қўқон шевасида
Ҳазорасп.	—Ҳазорасп шевасида

© *«Ўқитувчи» нашриёти, 1978*

Р $\frac{60602\ \ 290}{353\ (04)\ \text{-}78}$ 94—78

www.ziyouz.com kutubxonasi

СЎЗ БОШИ

«Ўзбек диалектологияси» курси университетлар ва педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида тилшуносликнинг алоҳида бир соҳаси сифатида ўқитилади.

Ўзбек тили диалектлари хилма-хил ва жуда мураккабдир. Олий ўқув юртини тугатган она тили ўқитувчиси ўзининг иш фаолиятида турли диалект вакиллари билан учрашади. Шунинг учун ўқитувчи машғулотларни ўзбек тилининг адабий нормасида олиб бориш билан бирга шеваларнинг асосий хусусиятларини яхши билса, ўқувчиларга адабий тил ва шева ўртасидаги фарқни тушунтиришда, уларда учрайдиган диалектал хатоларнинг олдини олишда қийналмайди.

Ўзбек тили жуда бой адабий традицияга эга. Ўзбек халқининг бутун тарихи давомида яратган ёзма ёдгорликлари ўзбек тилини ўрганиш учун, унинг турли даврлардаги тараққиёт босқичларини белгилаш учун бой материал беради. Аммо ўзбек тилининг ўзига хос баъзи хусусиятлари (айниқса, фонетикага хос хусусиятлари) бу ёзув ёдгорликларида ўз аксини топмаган, чунки араб алифбесида ёзилган ёзма ёдгорликларда айрим сўз ва формаларнинг талаффузи ифодаланмаган. Ўзбек шеваларини барча соҳалари бўйича ўрганиш эса бу хусусиятларни аниқлаш ва уларни қайта тиклаш учун катта ёрдам беради. Айни вақтда диалектологик кузатишлар ёзув ёдгорликларида учрайдиган айрим шева материаллари ва уларнинг хусусиятларини тўғри изоҳлаш имконини ҳам беради.

Шева материаллари ўзбек тили тарихи мутахассислари учунгина эмас, балки тарихчилар учун ҳам ўзбек халқи этногенези масалаларини ҳал қилишда ёрдам беради. Чунки халқ шевалари ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятини, ёдгорликларда қайд

www.ziyouz.com kutubxonasi

этилмаган айрим фактларни бизнинг давримизгача олиб келган бўлиши мумкин.

Демак, шева материаллари фақат тилшунослик учунгина эмас, балки тарих, этнография ва бошқа соҳалар учун ҳам муҳимдир.

Авторлар бу ишда ўзбек шеваларини ўрганиш соҳасида қилинган ишлардан олий мактаб қўлланмаси учун энг зарурларини танлаб, системалаштириб беришга ҳаракат қилдилар.

Авторлар материалларни ўзбек диалектлари бўйича бериш ортиқча қайтариқларга сабаб бўлишини кўзда тутиб, қўлланмада шеваларнинг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларига умумий характеристика беришни лозим топдилар.

Берилган текстлар ўрганилаётган фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларни мустаҳкамлаш, ўзбек адабий тили ҳамда халқ шевалари орасидаги фарқларни аниқлаш имконини беради.

Текстни ўқиш жараёнида қийинчилик туғдириши мумкин бўлган диалектал сўзлар учун махсус луғат илова қилинди.

Авторлар

www.ziyouz.com kutubxonasi

КИРИШ

1-§. Диалектология фани ҳақида умумий маълумот. Диалектология (грекча, *dialektos* — шева сўзидан) тилшуносликнинг бир соҳаси бўлиб, у бирор тилнинг мавжуд диалектларини, яъни маҳаллий лаҳжа ва шеваларини ўргатади. Ўзбек диалектологияси фани Ўзбекистон территориясидаги ва қардош республикалардаги (Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон, Қорақалпоғистондаги) ўзбек тилининг турли диалект, лаҳжа ва шеваларини текширади.

Объектни ўрганиш жиҳатидан диалектология икки турлидир: 1) тасвирий диалектология ёки диалектография; 2) тарихий диалектология.

Тасвирий диалектология ёки диалектография маҳаллий лаҳжа ва шеваларга хос фонетик ва лексик-грамматик хусусиятларни қайд қилиш билан чегараланади. Тарихий диалектология эса, тилнинг диалектал хусусиятлари билан бирга, шу хусусиятларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, турли даврларда ўзгариши, қардош тиллар билан муносабати ва шу шеваларнинг ташкил топишида бошқа тилларнинг иштирокини аниқлаш кабиларни ҳам ўрганади, лаҳжа ва шеваларни лингво-географик усуллар билан ўрганиш ҳам биринчи навбатда тарихий мақсадларни кўзда тутади.

Шеваларни ўрганиш тил тарихи учун ҳам, халқ тарихи учун ҳам бой ва қимматли материаллар беради. Адабий тилда аллақачон йўқ бўлиб кетган ёки маълум даражада ўзгариб кетган лексик элементлар ва айрим грамматик формалар маҳаллий шеваларда сақланиб қолган бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан диалектология тил тарихини ўрганиш учун жуда аҳамиятлидир.

Шунингдек, ўзбек диалектологияси ҳам ўзбек тили тарихини ўрганиш, унинг айрим ноаниқ масалаларини ёритиш учун асосий манбадир. Қадимий ўзбек ёзма ёдгорликларининг биз учун ноаниқ бўлган айрим хусусиятларини ҳозирги замон ўзбек шеваларининг хусусиятларини ўрганиш билан (шу шева материаллари ёрдамида) аниқлашимиз, тўлдиришимиз мумкин. Диалектларни ўрганиш ҳам илмий, ҳам практик аҳамиятга эга. Шеваларни ўрганиш, ўзбек

www.ziyouz.com kutubxonasi

адабий тилининг фонетик, лексик-грамматик нормаларини белгилаш учун, шунингдек, ўзбек орфография ва орфоэпиясини стабиллаштириш учун ҳам катта ёрдам беради.

Шеваларни ўрганиш халқ тарихи, этнографияси учун ҳам муҳимдир. Масалан, шеваларни ўрганиш орқали ўтмишдаги уруғ-қабилаларнинг жойлашиш территорияларини аниқлаш, топонимлар, гидронимлар ва шу каби номлар воситасида халқ тарихининг айрим картиналарини яратмоқ мумкин бўлади.

2- §. **Лаҳжа, шева, диалект терминлари.** Бу терминлар диалектология фанининг асосий объектини ифодалайди.

Ш е в а — бирор тилнинг ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларига эга бўлган энг кичик қисми; л а ҳ ж а — шу хусусиятларни ўзида бирлаштирувчи шевалар йиғиндиси. Д и а л е к т термини диалектологик адабиётларда кўпинча лаҳжа маъносида, баъзан шева маъносида ҳам қўлланади. Кейинги вақтларда ўзбек диалектологиясида диалект термини шева маъносида ҳам, лаҳжа (шевалар йиғиндиси) маъносида ҳам учрайди.

Бундан ташқари, рус лингвистик адабиётларида диалектлар ёки шевалар йиғиндиси маъносида «наречие» (лаҳжа) термини ҳам қўлланади. Эски (Октябрь революциясидан бурунги) туркий тилларга доир адабиётларда «наречие» термини ҳозирги мустақил миллий тил маъносида ҳам ишлатилар эди. Масалан: Киргизское наречие тюркских языков — туркий тилларнинг қирғиз лаҳжаси (бу ибора ҳозирги миллий қозоқ тили маъносида қўлланилган). Кара-киргизское наречие тюркских языков — туркий тилларнинг қора-қирғиз лаҳжаси (бу ибора ҳозирги миллий қирғиз тили маъносида қўлланилган) каби.

Терминларни стабиллаштириш мақсадида лаҳжа, диалект ва шева тушунчалари қуйидаги маъно ўзгаликлари билан қабул қилинди: л а ҳ ж а русча «наречие», д и а л е к т умумлингвистик «диалект» термини маъносида, ш е в а эса русча «говор» маъносидадир.

3- §. **Диалектологиянинг асосий вазифаси.** Диалектология фанининг объекти маҳаллий диалект, лаҳжа ва шевалар бўлиб, мақсади ва вазифаси қуйидагилардан иборат:

1) айрим шева ва диалектларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик хусусиятларини ҳар томонлама тавсиф қилиш;

2) миллий тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида шеваларнинг тутган ўрнини ва шу миллий тилга асос бўлган шеваларни аниқлаш;

3) шеваларнинг ўзаро муносабатини, шунингдек, уларнинг адабий тил ва қардош тилларга бўлган муносабатларини белгилаш;

4) ўхшаш хусусиятларига кўра шеваларнинг тарқалиш чегарасини аниқлаш;

5) умумий ўхшаш лингвистик хусусиятларини белгилаш асосида шеваларнинг маълум территорияда тарқалиш карталарини тузиш ва шеваларни классификация (тасниф) қилиш.

4- §. **Диалектология фанининг ўзбек тилини ўқитишдаги аҳамияти.** Ўзбек шеваларининг асосий хусусиятларини яхши билиш

www.ziyouz.com kutubxonasi

ўқитувчилар, айниқса она тили ўқитувчиси учун жуда зарур. Ҳозирги кунда шева хусусиятлари адабий тил таъсирида жуда тез бирлашиб, текисланиб бораётганига қарамай, бу хусусиятлар фақат қишлоқларда эмас, ҳатто шаҳарларда ҳам маълум даражада сақланиб турибди. Шу сабабли ўқувчилар нутқида айниқса бошланғич синф ўқувчилари ёзувида учрайдиган хатолар шева таъсирида содир бўлмоқда. Шунинг учун ўқитувчилар, айниқса она тили ўқитувчиси, ўзбек адабий тили нормаларини яхши билиши, бу нормаларни ўқувчиларга ўргатиши, уларнинг ёзма ва оғзаки нутқ маданиятини ўстириш устида тинимсиз машғулот олиб бориши зарур ҳамда ўқувчилар нутқида учрайдиган камчиликларни (шева таъсиридаги) тузатмоқ учун барча ўзбек шеваларига хос хусусиятларни яхши билмоғи керак. Масалан, ўқувчиларнинг нутқида фонетик (а й н а л м о қ //*ад.-орф.* айланмоқ; э с н а //*ад.-орф.* энса), морфологик (қаратқич келишиги ўрнида тушум келишиги аффиксини ишлатиш: н о н н и у ш о ғ и // *ад.-орф.* ноннинг ушоғи. Жўналиш ва ўрин-пайт келишикларини фарқламаслик: Б у х о р о г а т у р а д и // *ад.-орф.* Бухорода туради), лексик (*ад.-орф.* чақалоқ ўрнида б у в а к, б о б а к; *ад.-орф.* чумоли ўрнида: м ў р ч а, қ а р и н ж а) каби шева хусусиятлари учраб туради. Ўқувчилар нутқида учрайдиган бундай хатоларни тузатиш учун ўқитувчи шу хатоларни келиб чиқиш сабабини билмоғи керак.

Шундай қилиб, республика олий ўқув юртларида филология ўқитишнинг асосий вазифаси ўзбек адабий тили нормаларини, шунингдек, адабий тилнинг шеваларга бўлган муносабатини ҳам ўргатишдир. Бу вазифани ҳал қилиш филолог студентларнинг ўзбек тилининг тарихий ривожланиш қонуниятларини яхши билиши билан боғлиқдир. Филолог студентларни бу маълумотлар билан ўзбек диалектологияси фани қуроллантиради.

ТРАНСКРИПЦИЯ

5- §. Транскрипция ҳақида умумий маълумот. Транскрипция диалект ва шеваларда учрайдиган товушларнинг турли кўринишларини ёзувда ифодалаш учун қўлланадиган маълум белгилар системасидир. Тил товушларини аниқ ифодалаш учун хизмат қиладиган ёзув — т р а н с к р и п ц и я (латинча *transcriptio* — қайта ёзиш) деб аталади.

Транскрипция учун у ёки бу халқ истеъмолидаги (латин, рус, ўзбек алфавити каби) традицион алфавитдан ўрни билан маълум бир ўзгаришлар киритиш орқали фойдаланилади. Шунинг учун ҳам транскрипцияда белгилар сони ўзига асос бўлган алфавитдаги ҳарфлар сонидан кўп бўлади.

Транскрипциянинг ф о н е т и к т р а н с к р и п ц и я, ф о н е м а т и к ёки ф о н о л о г и к т р а н с к р и п ц и я каби турлари бор.

6- §. Транслитерация. Бирор тилнинг ёзма ёдгорликларини ёки маълум бир текстни (масалан, араб алифбесида ёзилган эски ўзбек

www.ziyouz.com kutubxonasi

тили ёдгорликларини) нашр этишда шу ёдгорликларнинг ёзув системасини бошқа тил ёки ёдгорлик босилаётган халқнинг мавжуд ёзув системаси орқали ифодалаш транслитерация деб аталади. Демак, транслитерация — бирор ёзув ҳарфларини бошқа бир ёзув ҳарфлари билан алмаштириб ифодалаш усулидир.

7- §. Фонетик ва фонологик транскрипция. Маълум бир мақсад учун турли соҳалар бўйича ишлатиладиган транскрипцияларнинг аниқлик даражаси бир хил эмас.

Лингвистик асарлар (қиёсий ва тарихий грамматикалар, этимологик луғатлар, турли тил текстларидан намуналар ва шу кабилар) ни нашр этганда транслитерациядан фойдаланилса ҳам, қардош тилларнинг фонетикаси қиёс қилинганда, диалектологик ишларда ва диалектология фанида фонетик транскрипциядан фойдаланилади. Халқ оғзаки ижодиёти ёдгорликларини нашр этганда мавжуд алфавитдан фойдаланилса, бу ёдгорликлар диалектал қимматини йўқотади. Шунинг учун уларнинг талаффуз хусусиятларини мумкин қадар сақлаш мақсадида фонетик транскрипция қўлланади.

Транскрипция чет тили ва она тили орфоэпиясига оид ишларда ҳам кенг қўлланилади.

Моҳият жиҳатидан энг аниқ транскрипция фонетик транскрипциядир. Бу транскрипция умумий ва хусусий фонетика, шу қатори экспериментал фонетика ютуқларига асосланади. Тиллардаги нутқ товушларини фонетик транскрипция учун танланган алфавит орқали ифода қилиб бўлмаса, бошқа тиллар алфавитидан ҳарфлар олинади ёки ҳарфлар ёнига, устига, остига, ичига диакритик белгилар орттирилади. Фонетик транскрипциянинг вазифаси — тилда мавжуд бўлган ҳамма товушларни ёзувда акс эттиришдир. Фақат фонемаларнигина ҳисобга олиш учун ишлатиладиган транскрипция — фонологик транскрипция дейилади.

8- §. Транскрипциянинг тузилиши. Тилшуносликда кенг миқёсда қўлланадиган латин алфавити асосида тузилган транскрипция халқаро фонетик алфавит (Международный фонетический алфавит — **МФА**) номи билан юритилади. Рус графикаси асосида тузилган транскрипциялар туркшунос ва русшуносларнинг ишларида кенг тарқалгандир. Лекин ўзбек тилининг диалект ва шеваларини ўрганган турколог ва ўзбекшунослар ўз илмий ишларида турлича транскрипция белгиларини қўллаганлар. Баъзилари латин алфавитидан фойдаланган бўлса (проф. Е. Д. Поливановнинг ишларига қаранг), баъзилари рус графикаси асосида тузилган транскрипциялардан фойдаланган (проф. А. К. Боровков, проф. В. В. Решетовнинг ишларига қаранг).

Шеваларда учрайдиган ҳар бир товушни ифодалаш учун транскрипцияда айрим белги олиш талаб қилинади. Аммо шуни айтиш керакки, мавжуд транскрипция системалари бу талабга тўлиқ жавоб бера олмайди. Айрим ҳолларда босмахона имкониятларини ҳисобга олиб, бир товуш учун икки ҳарф ишлатилиши ҳам учрайди. Масалан, **нг** ва **дж** мустақил фонемаларининг икки ҳарф билан берилиши каби.

www.ziyouz.com kutubxonasi

9- §. Китобда ишлатилган транскрипция. Бу китобда ишлатилган транскрипция системасида ўзбек алфавитидаги е, ё, ю, я дан ташқари ҳамма ҳарфлар қўлланди. Ёлашган ҳарфлар транскрипцияда товушлар бирикмаси орқали қуйидагича берилади:

е — **йе, йә, йє.**
ё — **йɔ.**
ю — **йY, йу.**
я — **йә, йа.**

Бошқа алфавитлардан [**Y, ө, ә, ы**] белгилари олинди. Булардан [Y] ва [ө] белгилари шу унлиларнинг олдинги қатор эканлигини (юмшоқлигини) кўрсатади: г Y л, к ө л каби; [ә] эса умумўзбек шеваларига хос бўлган олдинги қатор кенг унли товушни ифодалайди: л ә т т ә, ә р ә в ә каби. Транскрипцияда ундош товушларнинг юмшоқлиги ҳам алоҳида белги билан ифодаланади, масалан, **л′** — юмшоқ **л.**

10- §. Унлилар. Унли товушларни ифодалаш учун қуйидаги транскрипцион белгилар олинган:

Тилнинг кўтарилиш ўрнига кўра		Олдинги қатор (тил олди)		Индифферент (оралиқ) товушлар		Орқа қатор (тил орқа)	
Лабнинг иштирокига кўра / Тилнинг кўтарилиш даражасига кўра		лабланмаган	лабланган	лабланмаган	лабланган	лабланмаган	лабланган
Юқори кўтарилиш		и	Y	<ъь>		ы	у
Ўрта кўтарилиш	юқори - ўрта кўтарилиш	е	ө		<ў>		о
	қуйи - ўрта кўтарилиш	э / є					
Қуйи кўтарилиш		ә				а ɔ	

Демак, унлиларнинг турли вариантларини бериш учун транскрипцияда 15 та белги олинган. Бу белгилар орқали ўзбек диалект ва шеваларида учрайдиган унли фонемаларни ифодалаш мумкин.

11- §. Айрим транскрипция белгиларининг маъно ўзгаликлари. Унли товушлар учун белгилар қуйидаги маъно ўзгаликлари билан қабул қилинади:

а—умумтуркий орқа қатор, сингармонизмни сақлаган барча ўзбек диалект ва шеваларига хос унли, сингармонизмни йўқотган шеваларда эса турли ўзгаликларга эга. Совет-интернационал сўзларда рус тилидаги а товушига мос келади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ə—олдинги қатор, лабланмаган а унлиси; ўзбек диалект ва шеваларининг кўпчилигида учрайди, масалан,*Марғ.*,*Анд.*ə к ə// *Тошк.* ɔ к ə каби.

ɔ- орқа қатор, лабланмаган а типидаги очиқ унли товуш, а унлисидан тараққий этиб, бу товуш о-ловчи ўзбек шеваларида кенг тарқалгандир, масалан, *Тошк.*, *Марғ.* ɔ т ə, б ɔ л ə // *Қўқон.* б ə л ə каби.

А-ловчи ўзбек шеваларида бу товуш ўзбек адабий тили ва о-ловчи шеваларнинг таъсирида тарқала бошлади.

е - олдинги қатор, лабланмаган, тор унли товуш бўлиб, ўзбек шеваларининг кўпчилигига хос. Ўзининг акустик (эшитилиш) ва артикуляцион хусусиятларига кўра рус тилидаги ундошдан, кейин келадиган е ёки сўз бошида келадиган э ҳарфи билан ифода этиладиган *сено* (пичан), *эти* (булар) сўзларидаги каби товушга тўғри келади. Бу товуш мавжуд ўзбек орфографиясида сўз бошида келадиган ёлашган унли е (й+э) эмас, балки *эди* (-е д ъ) сўзидаги каби ёлашмаган унлидир. Масалан, *Тошк.*, *Наманг.*, *Марғ.* ва бошқа шеваларда: б е р, к е л, е р, е н д ъ, е ч к ъ каби.

э—олдинги қатор, лабланмаган очиқ е унлиси; бу товуш акустик жиҳатдан е га яқин бўлса-да, унинг очиқ варианти эмас. Бу товуш баъзан русча (*этот* сўзидаги каби) э га мос келади, масалан, қипчоқ шеваларида: э к ə в и й ə м, э ч к и каби.

є—олдинги қатор, лабланмаган э унлисининг очиқ варианти; акустик жиҳатдан ə ва э ўртасидаги товуш, масалан, *Иқон.* *кэл* *Хоразм.гэл*, *Наманг.* н ъ м є с ъ, б є л ы ғ каби.

и—одатдаги туркий олдинги қатор, лабланмаган и унлиси. Сингармонистик шеваларда фонема сифатида, сингармонизмни йўқотган о-ловчи шеваларда эса турли фонетик шароитлардагина учрайди.

ъ—индифферент лабланмаган товуш, у ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан олдинги қатор и ва орқа қатор ы унлиларининг конвергенцияси (бирлашиши) натижасида ҳосил бўлган; и ва ы ўртасидаги бу индифферент товуш шаҳар шеваларида ва шаҳар типидаги қишлоқ шеваларининг кўп қисмида мустақил фонема сифатида учрайди, масалан, *Тошк.*, *Қўқон*, *Анд.*, *Марғ.* ва шу каби шеваларда: к ъ ш ъ, ъ к к ъ, б ъ з, б ъ л/ /*ад.-орф.* киши, икки, биз, бил каби.

ь—турғун орқа қатор индифферент ъ унлиси; аммо ы товушига тенг эмас. Шаҳар шеваларида ва шаҳар типидаги шеваларда чуқур тил орқа қ, ғ, х товушлари билан ёндош келганда учрайди, масалан, Тошкент, Марғилон, Андижон ва шу каби шеваларда: қ ь з, қ ь р қ, қ ь ш, п ь ш (т), м ь х; Туркистон шевасида бу товуш Тошкент, Фарғона шеваларидаги каби ъ фонемасининг комбинатор варианти эмас, балки алоҳида фонема ҳисобланади: қ ъ з л а р ч ъ қ т ъ каби.

У—одатдаги орқа қатор, лабланган туркий у унлиси.

Ү—одатдаги олдинги қатор, лабланган туркий Ү унлиси. Бу товуш сингармонистик ўзбек шеваларида ҳамда қардош қозоқ, қирғиз ва бошқа туркий тилларда мустақил фонема сифатида ишлатилади. Сингармонизмни йўқотган ўзбек шеваларида Ү га яқин комбинатор варианти мавжуд, солиштиринг: қ у л (қ У л) ва кул (к Ү л) каби.

www.ziyouz.com kutubxonasi

о—одатдаги орқа қатор, лабланган туркий о унлиси, масалан, *қипчоқ*. сом. қолыны, қой/ / *ад.-орф.* сўм, қўлини, қўй каби.

ө—одатдаги олдинги қатор, лабланган туркий о унлиси, масалан, *Қипчоқ*. көмҮр гөр сөйлэ, көз/ / *ад.- орф.* кўмир, гўр, сўзла, кўз. Сингармонистик ўзбек шеваларида ҳамда қозоқ, қирғиз каби туркий тилларда θ унлиси алоҳида фонема сифатида ишлатилади. Сингармонизмни йўқотган ўзбек шеваларида эса θ га яқин комбинатор вариантларигина бор, солиштиринг: қ ў л /қ о л/, к ў л /к ө л/ каби.

ў—лабланган, индифферент товуш. Тилда ъ каби [θ х о] нинг конвергенцияси (бирлашиши) натижасида ҳосил бўлган θ ва о ўртасидаги бу товуш сингармонизмни йўқотган шаҳар ва шаҳар типидаги шеваларда нормал фонема ҳисобланади.

Изоҳ. Берилган транскрипцион белгилар орқали шеваларда учрайдиган барча товушларни ифодалаб бўлмайди. Масалан, Самарқанд, Қарши каби шеваларда кенг тарқалган а унлиси айрим позицион ҳолатларда ә унлисига яқинлашса, айрим ҳолатларда эса а унлисига мойил талаффуз қилинади. Самарқанд, Қарши, Хўжанд шеваларидаги э унлиси сал лабланган бўлиб, Тошкент шевасида учрайдиган э дан ўзининг очиқлиги билан фарқланади. Баъзи бир шеваларда е ва у жуда қисқа бўлиб, маълум бир ҳолатларда е товуши эшитилиш жиҳатидан ъ га яқинлашади (солиштиринг: *Самарқ*. й е й д у, е к к ъ//*Тошк*. й ъ: й д ъ, ъ к к ъ). Ниҳоят, талаффузда Ү, θ фонемалари орқа қатор у, о га яқинлашиши мумкин, шунингдек, у, о, а фонемалари олдинги қатор Ү, θ, ә га яқинлашиши мумкин. Бундай товушлар ъ, ь каби индифферент (оралиқ) товушлар ҳисобланади.

Шева материалларини ёзиб олиш жараёнида бундай хусусиятларни махсус белгилар олиб ифодалаш, уларни алоҳида-алоҳида уқтириб бориш зарур.

12- §. Товушларнинг миқдори. Товушларнинг миқдор (узунлик, қисқалик) жиҳатидан ўзгаришларини ифодалаш учун қуйидаги белгилар олинган:

1. [и], [ъ] [ь], [ы], [Ү] [у] — юқори кўтарилиш унлиларининг сифат жиҳатидан ўзгариши /редукцияга учраши/. Масалан, *Тошк.*, *Марғ.* б[ъ] р, б[ъ] р э в — физик нуқтаи назардан б р, б р э в га тенг.
2. и, ъ, ь, ы, Ү, у (курсив билан) — кучсиз ва шу билан бирга жуда қисқа унли товушлар.
3. и, ъ, ь, ы, Ү, у — миқдор жиҳатдан фарқланмайдиган, табиатига кўра қисқа унли товушлар.
4. и; ъ; ь; ы; Ү; у (белгидан кейин бир нуқта) — айрим позицион ҳолатларда ҳосил бўладиган сал чўзиқ унлилар.
5. и:, ъ:, ь:, ы:, Ү:, у:, о:, ә: (белгидан кейин икки нуқта) — баъзи бир шеваларда учрайдиган (масалан, *Қорабулоқ*: а : т, о : т, қъ : з каби) биринчи даражали (бирламчи) чўзиқликни ифодаловчи ёки кўпчилик ўзбек шеваларида учрайдиган (масалан, ш ә : р // шә : әр/ / *ад.-орф.* шаҳар каби) бирор товуш ҳисобига бўладиган иккинчи даражали (иккиламчи) чўзиқликни ифодаловчи одатдаги узун унли товушлар.
6. и: :, ъ: :, ь: :, ы: :, Ү: :, у: : (белгидан кейин бир неча икки нуқта) фонетик ўта чўзиқлик (эмфатик чўзиқлик).

13- §. Дифтонглашган унлилар. Сўз бошида дифтонглашган ә, о, ө унлилари қуйидагича транскрипция қилинади:

www.ziyouz.com kutubxonasi

1) дифтонглашишнинг максимал даражаси — йэ ёки иэ; Yθ, уо каби ифодаланади, масалан, *Қипчоқ*. йэшки, Yθлсэ, YθттY, уоша // *ад.-орф.* эчки, ўлса, ўтди, ўша;

2) дифтонглашишнинг сусайиши (кучсизланиши) — (й)э ёки (и)э; (Y)θ, (у)о каби ифодаланади, масалан, *Қипчоқ*. (Y) θз, (Y)θттYз, (у)от, (и)эт // *ад.-орф.* ўз, ўттиз, ўт, эт.

ий, ый, Yв, ув типидаги дифтонгсимон товуш бирикмалари баъзи ўзбек шеваларида **и**, **ы**, **у** товушларининг чўзиқ варианти (**и:**, **ы:**, **у:**) каби эшитилса ҳам, кўпчилик ўзбек шеваларида фонетик жиҳатдан дифтонг характеридаги айрим товуш бўлмай, балки икки мустақил товушдан иборат бўлган товушлар бирикмасидир, масалан, *Қипчоқ*, кийди ∽ ки:ди, оқув ∽ оқу:, билYв ∽ билY:

14- §. **Ундошлар.** Транскрипцияда **б, д, з, м, н, п, р, с, т, ш,** ундошлари ўзича ишлатилади. Қолган белгилар қуйидаги маънода қўлланади:

в — лаб-лаб **в**. Лаб-тиш **в** ундоши учраб қолса алоҳида изоҳлаш зарур.

й — русча **й** га нисбатан сиқиқроқ талаффуз қилинадиган товуш. Немис тилидаги **j** ундошига тўғри келади.

ғ — чуқур тил орқа, фрикатив (сирғалувчи) товуш.

ғ′ — чуқур тил орқа, портловчи товуш, **ғ** фонемасининг комбинатор варианти.

г — саёз тил орқа, портловчи товуш.

г′ — **г** дан кўра саёзроқ товуш, юмшоқ **г**.

г‘ — тил орқа, фрикатив (сирғалувчи) товуш.

ж — русча **ж** га мос келадиган товуш.

дж — аффрикат (қоришиқ) товуш.

қ — чуқур тил орқа, портловчи товуш.

к — саёз тил орқа, портловчи товуш.

к′ — **к** дан кўра саёзроқ товуш, юмшоқ **к**.

л — тил орқа **л**.

л′ — тил олди юмшоқ **л**.

нг — тил орқа бурун товуши.

нг′ — **нг** дан кўра саёзроқ товуш, юмшоқ **нг**.

нг^{к} — **к** қўшиб талаффуз қилинадиган **нг** товуши.

ф — лаб-лаб **ф**. Лаб-тиш **ф** ундоши учраб қолса алоҳида изоҳлаш зарур.

ч$_{ш}$ — аффрикат (қоришиқ) товуш.

т — қипчоқ шеваларида аффрикат **ч** товуши талаффузда ўзини ташкил қилган қисмлар **т** ва **ш** га ажраб кетади ва шундай талаффуз қилинади. Бундай чоғда икки белги орқали (сўнггиси кичикроқ) ифодаланади.

х — чуқур тил орқа, фрикатив (сирғалувчи) товуш.

х′ — **х** дан кўра саёзроқ, фрикатив (сирғалувчи) товуш; юмшоқ **х**.

қ^{х} — чуқур тил орқа, аффрикат (қоришиқ) товуш; **қ** ва **х** фонемалари кам фарқ қиладиган шеваларда учрайди.

ҳ — бўғиз товуши. Немис тилидаги *ch* ундоши каби талаффуз этилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

15-§. Диакритик белгилар ва бошқа шартли ифодалар:

. (бир нуқта) : (икки нуқта) ва :: (бир неча икки нуқта) белгидан кейин қўйилиб, унлининг узунлигини ифодалайди.

' — ленис, г нинг ёнига қўйилиб [г'], талаффузда портлашни ифодалайди.

' — аспер, г нинг ёнига қўйилиб [г'], спирантизацияни, яъни шу товушнинг сирғалувчи эканлигини ифодалайди.

' — акут, белгининг ўнг томонига қўйилиб [л'], палатализация (юмшалишни) кўрсатади.

× белгиси — конвергенция (бирлашиш) ҳодисасини кўрсатиш учун товушлар ва формалар орасига қўйилади.

> белгиси — ўтиш ҳодисасини кўрсатади.

< белгиси — ўзгариш ҳодисасини кўрсатади.

|| белгиси — товушларнинг алмашиниши ва икки фактнинг параллел қўлланишини кўрсатади.

/ ва ~ белгилари таққослашни кўрсатади.

( ) қавс — шарт бўлмаган, тушиб қоладиган элементни кўрсатади.

[ ] ўрта қавс — умумий текстдан транскрипция қилинган сўзларни ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади.

Курсив — турли даражадаги кучсизланиш ва редукцияни кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии, ч.I, М., 1949.

Баскаков Н. А. О проекте единой фонетической транскрипции для тюркских языков, М., 1959.

Кузнецов П. С. Русская диалектология, М., 1954.

Реформатский А. А., Введение в языкознание, М., 1955.

Решетов В. В. Узбекский язык, I, Ташкент, 1959.

Решетов В. В. К вопросу о транскрипции (применительно к особенностям узбекских народных говоров). Ученые записки Таш ГПИ им. Низами, вып. I, Ташкент, 1947.

Решетов В. В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси, Тошкент, 1962.

Русская диалектология, М., 1972.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЛИНГВИСТИК ГЕОГРАФИЯ

16-§. Лингвистик географиянинг предмети ва вазифаси. Лингвистик география (лингво- география) — тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, у маълум территорияда тарқалган тил ҳодисалари (товушлар, грамматик формалар, сўзлар)ни аниқлайди, уларнинг ўша жой (макон)га бўлган муносабатини кўрсатади, территориал тил хусусиятларини халқ тарихи, тил тарихи билан алоқадор ҳолда қиёслаб, тушунтириб, карталар орқали ифодалайди. Лингвистик география ҳам территориал диалектларни ўрганади. Унинг энг муҳим хусусиятларидан бири кўргазмалилиги бўлиб, унда маълум тил ҳодисаларининг ўрни ва тарқалиш чегараси карталар ёки атлас воситасида аниқ белгилаб берилади. Карта ҳам, атлас ҳам лингвистик географиянинг ифода воситаси бўлиб, унинг асосий мақсади тилнинг тараққиёт қонуниятлари ва йўлларини, конкрет диалектларнинг пайдо бўлиши ва ҳозир мавжудлигининг сабабларини, шунингдек, диалект хусусиятларининг миллий тилга бўлган муносабати ва ўзаро алоқаси масалаларини тушунтириб беришдир. Ниҳоят, лингвистик география бир қатор умумлингвистик проблемаларни, яъни тилда лаҳжа, диалект, шевалар мавжуд бўлса, уларнинг хусусиятлари ва бу хусусиятлар нималари билан чегараланиши, диалектларнинг умуммиллий тилга бўлган муносабати ва шу каби масалаларни ҳал қилмоғи керак.

17-§. Лингвистик географиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Лингвистик география XIX асрнинг ўрталарида, диалектологик кузатишлар ривожланган, диалектологлар диалектлар ва уларнинг хусусиятлари тўғрисида етарли фактик материаллар тўплаган жойларда пайдо бўлди. Лингвистик география юзасидан олиб борилган биринчи тажрибалар — тилни бу янги метод орқали ўрганиш қанчалик натижали (истиқболли) эканини кўрсатди. Лингвистик география тилшунос олимларга янги фактлар берди, ўз даврида турғун бўлиб қолган (масалан, диалектнинг моҳияти, шевалар орасидаги ўзаро муносабатларнинг характери ҳақидаги) тушунчаларни янгича баҳолашга, янгича ҳал қилишга даъват этди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тилшуносликдаги бу янги йўналиш (лингвистик география)нинг ривожида, диалектологик фикрнинг кейинги тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатган Европа лингво-географларининг белгили хизматлари бор. Лингвистик географиянинг асосчилари: Францияда Жан Жильерон, Германияда Георг Венкер, Ф. Вреде, П. Мейерлар, Русияда эса И. И. Срезневский кабилардир. Мазкур олимларнинг асарлари туфайли лингвистик географиянинг фан сифатида асосий ўрни, предмети ва вазифаси белгиланди, шу билан бирга у ёки бу тил ҳодисасининг территориал тарқалишини кўрсатувчи лингвистик картага туширилган белги — «изоглосса» (*изофонема* — фонетик белги, *изоморфема* — морфологик белги, *изоглосса* — лексик белги) тушунчаси киритилди.

Русияда лингвистик географиянинг пайдо бўлиши ва ривожи И. И. Срезневскийнинг номи билан боғлиқ. И. И. Срезневский ўтган асрнинг эллигинчи йилларидаёқ бу соҳани ўрганиш ва ривожлантириш масаласини қўйди ва бу янги соҳанинг ўрни ва вазифаларини белгиловчи асарлар яратди.

Рус лингвистик географиясининг кейинги (XIX асрнинг охири — XX асрнинг боши) тараққиёти акад. А.И.Соболевский ва акад. А.А. Шахматов номи билан боғлиқ. Акад. Шахматов ўз текширувлари билан лингвистик география тараққиётига улкан ҳисса қўшибгина қолмай, балки рус диалектологларининг бу соҳадаги илмий-тадқиқот ишларини ташкил этишда ҳам бош бўлди.

Кейинчалик рус шеваларини лингво-географик метод билан ўрганиш соҳасида акад. Корш бошлиқ **Москва диалектологик комиссияси** (кейин **диалектографик комиссия**) катта ишлар қилди.

1935 йилда СССР Фанлар Академияси «Рус тили атласи» ни тузишга киришди. Бу даврда тилшунослардан Б. А. Ларин, Ф. П. Филин бош бўлган диалектологлар группаси мазкур атласни яратиш планини, сўроқлигини туздилар ва бу атлас учун материал тўплаш ишларини уюштирдилар.

1944 йилда тилшунослардан Р. И. Аванесов ва Б. А. Ларин бошчилигида «Рус диалектологик атласини тузиш бўйича материаллар тўплаш программаси» яратилди ва шу программа асосида рус диалектлари атласини тузиш ишлари бошланди. 1951 йилда «Москва шарқидаги марказий областлар рус халқи шевалари атласи» тугалланди ва у 1957 йилда нашр этилди. Ҳозирги кунда барча рус тили шевалари бўйича материал тўплаш, тўпланган материалларни карталаштириш тугалланди.

Лингвистик география методи билан шеваларни ўрганиш Украина ва Белоруссияда ҳам яхши ривожланган бўлиб, бу республикаларда шевалар атласини тузиш тугалланди ва нашр этилди.

Ўзбекистонда эса лингво-географик метод билан шеваларни ўрганиш 1940 йилларда бошланди ва бу соҳада иш давом этмоқда.

18-§. **Диалектологик атласлар.** Бирор тил ёки диалектга хос характерли лингвистик хусусиятларнинг тарқалиш чегарасини акс эттирган альбом ёки китоб шаклида нашр қилинган карталар йиғиндиси д и а л е к т о л о г и к а т л а с дейилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Диалектологик атласлар бирор халқ тили ва халқ тарихини, унинг миллат бўлиб шаклланишини ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга бўлади.

Диалектологик атласларнинг дастлабки намуналари XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида яратилган.

Европада тузилган энг муҳим диалектологик атласлар қуйидагилар: Венкер ва Вределарнинг «Немис тили атласи» (1876—1926 йиллар мобайнида яратилган); Марбургдаги немис диалектологияси марказий институти нашр этган «Немис лексикологик атласи»; Жильерон ва Эдмоннинг 12 жилдли «Француз тили атласи» (1902—1912 йиллар мобайнида яратилган); Яберг ва Юднинг 8 жилдли «Итальян-швейцар атласи» (1928 — 1940 йиллар мобайнида яратилган).

СССРда тузилган энг муҳим диалектологик атласлар: «Москва шарқидаги марказий областлар рус халқи шевалари атласи» (1957 йили нашр этилган); «Шимоли-ғарбий областлар рус халқ шевалари атласи» (нашрга тайёрланган) ва республикаларда нашр этилган «Украин тили халқ шевалари атласи», «Белорус тили халқ шевалари атласи» ва бошқалар.

19-§. Ўзбек тилининг диалектологик атласини яратиш. Ўзбек совет тилшунослигининг ҳали ёш соҳаларидан бири ўзбек диалектологияси ўзининг бошланғич этапи—диалектография босқичини ўтаб, энди у тўпланган бой материал — база асосида ҳозирги замон диалектологиясининг назарий масалаларини ишлаш, шу билан бирга лингвистик география масалалари билан шуғулланиш босқичига ўтди.

Ўзбекистонда диалектологик ишларни бошқариб борувчи ягона илмий марказ—Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Диалектология сектори ҳозирги вақтда, асосан уч йўналиш бўйича илмий иш олиб бормоқда. Булар: ўрганилмаган ўзбек шеваларини монографик тадқиқ қилиш, ўзбек шевалари луғатини тузиш ва ўзбек тили диалектал атласини яратишдир.

Ўзбек тили шеваларини монографик ўрганиш соҳасида анчагина ишлар қилинди. Бундай кузатишларнинг натижалари махсус монографиялар, мақолалар ва тўпламларда эълон қилинди. Айрим текширишларда келтирилган лексик-материаллар ва экспедицияларда тўпланган материаллар асосида ўзбек шеваларининг луғати тайёрланди ва нашр этилди.

Ўзбек шеваларини лингвистик география методи билан ўрганиш иши 1944 йилда бошланган эди. Проф. А. К. Боровков ўзбек тили шевалари атласини яратиш мақсадида «Ўзбек шева-лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар» анкетасини тузди. Шу анкета асосида 1945—1950 йиллар мобайнида Фарғона водийси шеваларидан материаллар тўпланди. Лекин ўша вақтларда республикада диалектологик ишларни бирлаштирувчи ягона марказнинг йўқлиги бу материалларни ишлаб чиқиш ва карталарга кўчириш имконини бермади. Орадан 20 йил ўтгандан кейин 1965 йилдан бошлаб, ўзбек

www.ziyouz.com kutubxonasi

шевалари хусусиятларини карталаштириш иши яна кун тартибига қўйилди. Маълум программа ва сўроқлик тузилди, шу асосда диалектал материаллар тўплана бошланди.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, рус, украин, белорус ва шунингдек, бошқа туркий тиллар диалектологиясининг шевалар атласини яратиш соҳасидаги бой тажрибаларидан ўрганиш ҳамда бутун ўзбек коллективи яшайдиган территория бўйлаб тўпланган лингвистик материаллар маълум даражада ўзбек шевалари атласини тузиш учун шароит яратди.

Ўзбек диалектларини карталаштириш ишини проф. В. В. Решетов бошлаб берди. У Тошкент областининг бир қисмини лингвистик текширди ва Оҳангарон воҳасидаги шеваларда учрайдиган фонетик, лексик ва грамматик фарқларни картага кўчирди. Ўзбек диалектологиясида биринчи бўлиб ўзбек қурама шеваларининг 49 та лингвистик картасини тузди.

Проф. В. В. Решетов тузган лингвистик карталарда қуйидаги фонетик, грамматик ва лексик белгилар олинган. Фонетика бўйича «дж»лаш, «ж»лаш ва «й»лашнинг тарқалиши, яъни сўз бошида [дж// ж//й] ҳодисаси [карта №1, изоглосса: джоқ ~ жоқ ~ йоқ], «о»лаш ва «а»лашнинг тарқалиши, яъни типик орқа қатор [а] нинг сақланиши ёки унинг ўрнида [ɔ] учраши [карта №2, изоглосса: бар, бɔр], танглай гармонияси ва лаб гармониясининг характери [карта №3А, 3Б, 3В; 4А, 4Б, 4В], юқори-ўрта кўтарилиш унлиларининг дифтонглашуви [карта №5А, 5Б, 5В, 5Г; изоглосса: ҮөрдҮк ~ Үөрдәк ~ ордәк; ^{в}он ~ ^{у}он ~ *он*; ^{й}эчки ~ ^{й}эшки ~ ^{и}эчки ~ эчки ~ ечкъ ~ ~ ъчкъ], [Ү//ө//у// о], [а//э, а//ә, є//э] унлиларининг ҳамда [қ//х], [ч//ш] ундошларининг алмашиниши [карта №6, 7, 8, 11; изоглосса: Үй//өй, уй//ой; атлар//йитләр//итлєр, ɔтлар// итләр, ɔтләр//ътләр; қатын ~ қɔтын ~ хатын ~ хɔтын ~ хатун ~ хɔтун ~ хɔтън; чай ~ чәй ~ чɔй//шай ~ шәй], сўз бошида [ҳ] ва [дж] нинг спонтан пайдо бўлиши [карта №9, 22, изоглосса: айван ~ ҳайван ~ айвɔн; арра ~ ҳарра; ҮзҮм ~ джҮзҮм ~ узум], сўз охирида тор унлилардан кейин [к ва қ] ундошларининг тушиши ёки сақланиши [карта №10, изоглосса: сарық ~ сары ~ саруқ ~ саръқ, кичик ~ кичи ~ къчък], унлилар орасида [к, қ, п] нинг ва сўз бошида [т] ундошининг жаранглилашиши [карта №12, 13, 14; изоглосса: ақ ~ ақып > ағып; эк ~ экип > эгип; қап ~ қапы > қабы//қɔп ~ қɔпы > қɔбы; дыйырман ~ тыйырман ~ тегърмɔн], [п > в], [ғ > в], [к/қ > й, г/ғ > й], [нг > й] ҳодисалари [карта №15, 16, 17, 18; изоглосса: тап ~ тапаман > таваман//тɔп ~ тɔпәмән > тɔвамән; тағ > > тав//тɔғ > тɔв, тегди ~ тегдъ > тийди ~ тъйдъ, атангыз ~ ɔтәнгъз > атайыз ~ ɔтәйъз], [қ, к] нинг сирғалишга мойил бўлиши [карта №19, изоглосса: ақ ~ ɔқ > ах ~ ɔх, кθк ~ кок > көх′ ~ кох′], тўлиқ прогрессив ва регрессив ассимиляция [карта №20, 21, изоглосса: қушшъ < қушнъ, оннъм < орнъм], метатеза [карта №23, дәйрә ~ дәрйә ~ дәрйɔ] каби ҳодисалар карталаштирилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Морфологиядан сўроқ юкламаси [-*мы*]]-*ми*~-*мъ*]] -*ма*||-*мә*], кўплик аффикси [-*лар*||-*ләр*], қаратқич келишигининг ифодаланиши, шахс ва кўрсатиш олмошларининг ифодаланиши [менгә~мэнгә~мәнгә~маған, бунгә~бунға~буған] [карта №24, 25, 26, 27], жўналиш келишиги аффикси [-*а*/-*ә*] нинг мавжудлиги ёки йўқлиги [карта № 28, атама~атамға~этәмгә, энәмә~энәмгә], *билан* кўмакчисининг вариантлари [карта №29], 30—37-карталар феъл, сифатдош ва ҳаракат номлари формантларининг тарқалишига бағишланган. Уларда ҳозирги-келаси, аниқ ҳозирги замон, ўтган замон, ҳозирги ва келаси замон сифатдоши, [-ш/-в] билан шаклланган ҳаракат номлари карталаштирилган.

Лексика бўйича қуйидаги сўзларнинг учраши ёки учрамаслиги аниқланган: **карта №38**: мәйәк, **карта №39**: дуғава~доғава||кәсә~кэсә, **карта №40**: енәк~ънәк~ънәй||сигир~сийир, **карта№41**: там~тэм||*Уй*~*У*й~ой~ой, **карта№42**: бөлә||хэләвәччә, **карта №43**: джэздә||пэччә, **карта №44**: бөбәк~чақалоқ, **карта №45**: чәкки~сузма, **карта №46**: к*У*ррә~хотък, **карта №47**: н*У*ри~гөнг.

Проф. В.В. Решетов ўзи ўрганган территориядаги изоглоссаларнинг тарқалишини ўрганиб, айрим шева вакилларининг этногенезини аниқлашга ва, шунингдек, реал тил фактлари асосида қурама шеваларининг аниқ таснифини беришга муваффақ бўлди.

Ҳозирги пайтда Хоразм шевалари картасини (проф. Ф.А.Абдуллаев), Бухоро группа шевалари картасини (проф. М.Мирзаев), Наманган группа шевалар картасини (А.Алиев), Қашқадарё группа шевалари картасини (А.Шерматов) тузиш ишлари тугалланмоқда. Шунингдек, тахминан 150 картадан иборат бўладиган «Тошкент области шевалари атласи» 1980 йилларда якунланади. Бошқа областлар шевалари бўйича ҳам шундай карталар тузилади ва уларнинг йиғиндиси умумўзбек шевалари атласини вужудга келтиради.

Ўзбек халқ шевалари атласи ҳозирги замон ўзбек тили шеваларининг ранг-баранг хусусиятларини карталарда ифодалайди. Лингвистик карталарда кўрсатилган диалектал хусусиятлар ва уларнинг тарқалиши, тилшуносларга айрим тил ҳодисаларининг тарихий тараққиёти ва ўзбек миллий тилининг келиб чиқиши каби масалаларни янада чуқурроқ ўрганиш имконини беради. Шунингдек, атлас материаллари тарихчилар, этнографлар учун ҳам фойдалидир.

Ўзбек тили диалектологик атласи қуйидаги вазифа—мақсадларни кўзда тутади:

1. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили маълум шеваларга таянади. У ўзининг имло ва талаффуз нормаларини, шунингдек, фонетик системаси, грамматик тузилиши, лексик составини нормалаштиришда, асосан, Тошкент-Фарғона тил шеваларига асосланса ҳам, айрим ҳолларда бу шевалар материали адабий тил нормаларига мос келмайди. Диалектологик атласнинг объектив натижалари (хулосалари) бу масалага тўлиқ аниқлик киритади. Ҳақиқатан ҳам, шеваларга хос

www.ziyouz.com kutubxonasi

диалектал хусусиятларнинг бутун ўзбек тили территориясида тарқалиши ва унинг чегараларини фақат диалектологик атлас заминидагина муваффақиятли ҳал қилиш мумкин.

2. Диалектологик атлас материаллари ўзбек шеваларининг мавжуд таснифларини тўлдириш, мукаммаллаштиришга, уларга аниқлик киритишга ёрдам беради. Шунингдек, ўзбек шеваларининг пайдо бўлишида қатнашган туркий ва туркий бўлмаган этник группаларнинг ўзаро алоқалари натижасида рўй берган жуда мураккаб этнолингвистик тараққиёт процессини ҳам белгилаб беради.

3. Адабий тил ва таянч шаҳар шеваларининг кундалик таъсири ўзбек халқ шеваларида тил фактларининг аралашуви ва текислаша бориш жараёнини тезлаштирди. Чунки ўзбек халқининг экономикаси ва маданияти мислсиз даражада юксалиши билан ўзбек адабий тилининг қўлланиш доираси кенгайди. Адабий тилнинг барча ўзбек шевалариаро нормалаша бориши аста-секин диалектал нутқни қисиб, оғзаки-сўзлашув нутқ доирасига ҳам кириб борди.

Ўтмишда генетик жиҳатдан турлича бўлган ўзбек халқ шеваларининг бирлашиши учун халқнинг экономик ва маданий қолоқлиги тўсқинлик қилар эди. Хонликлар ва уларнинг территориал чегараланганлиги шевалараро фарқларнинг кескин сақланиб қолишига сабаб бўлди. Айрим тил фактларининг қисман аралашуви ва улар орасидаги ўзаро фарқнинг текислаша бориши бутун ўзбек тили тарқалган территорияда бўлмай, балки бир-бирига яқин, қўшни шеваларнинг ўзаро муносабати натижасидагина содир бўлган эди. Бу процесс бизнинг социалистик давримизда бошқача тус олди. Ҳозир диалектал хусусиятларнинг аралашуви ва ўча бориши — текислашиб бориш процесси фақат ёндош шеваларнинг ўзаро муносабати натижасидагина эмас, балки мактаб, вақтли матбуот, радио ва бошқалар орқали адабий тилнинг кундалик ва атрофлича таъсири орқасида ҳам рўй бермоқда. Масалан, қипчоқ шевалари ўзига хос баъзи бир диалектал хусусиятларини йўқотиб, янги хусусиятлар—адабий тил нормасига мос келадиган тил хусусиятларига эга бўлди. Айрим шеваларда (Гурлан ва Боғот шевалари) сўз бошида учрайдиган [дж] ўрнини [й] эгаллайди [дж > й]. Шунингдек, қипчоқ шеваларида [қ] ўрнида спорадик ҳолда учрайдиган [х] товуши ҳам [қ а т ы н // х а т ы н каби] адабий тил таъсири натижасидир. Бундан ташқари, қипчоқ шеваларида «о» лаш ҳодисаси борган сари кенгайиб бормоқда. Бу ҳодисани Тошкент областидаги қурама, Самарқанд областидаги қозоқ-найман шеваларида, Қашқадарёдаги Косон, Наманган областидаги Янгиқўрғон қипчоқ шеваларида кўриш мумкин. Шуни айтиш керакки, қипчоқ шеваларида «о» лаш ҳодисаси шу шевалар материали заминида, тилнинг фонетик ривожланиш қонунлари асосида ҳамда қўшни «о»ловчи шевалар таъсирида вужудга келмоқда ва адабий тил таъсирида мустаҳкамланиб бормоқда. [а > э] процесси «а» ловчи шеваларда ҳам тўхтовсиз давом этмоқда. Бу товуш, шубҳасиз, яқин келажакда қўшни «о» ловчи шевалар ва адабий тил таъсирида «а» ловчи шевалар вокализмидан ҳам мустаҳкам

www.ziyouz.com kutubxonasi

ўрин олади. [ф,ц,ж] каби бир қатор ўзбек жонли тилида йўқ товушларнинг талаффузи ўзлашаётганида ҳам, сингармонизмнинг бузилиб бораётганида ҳам адабий тилнинг прогрессив таъсири бор. Адабий тил таъсири бугунги кунда шеваларнинг морфологик тузилиши ва сўз составига ҳам таъсир этмоқда. Фарғона тип шеваларга ва адабий тилга хос [- йоп[аффикси фақат адабий тил таъсирида [-вэт], [-ут], [-эп] каби диалектал формалар ўрнини эгаллаб бормоқда. Бу жўналиш ва ўрин-пайт келишиги аффиксларини (Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё шевалари), қаратқич ва тушум келишиги аффиксларини фарқлашда (Тошкент ва Фарғона тип шевалар) кўринади. Бу процесснинг асосий йўналиши ва натижаларини диалектологик атлас материалларисиз бутун ўзбек тили территориясида ҳисобга олиш қийин.

Юқоридагидек мақсад ва вазифаларни кўзда тутган ўзбек диалектологик атласи стандарт лингвистик сўроқлик ва программага асосланган ҳолда қуйидаги хусусиятларни акс эттиради.

Фонетика бўйича: «о» лашнинг тарқалиши: бир бўғинли **VC** ва **CVC** тип ўзакларда [ɔ з ~ а з, ч ɔ й ~ ч а й], икки бўғинли **VCV**, **CVCV** ва **CVCVC** тип ўзакларда[1] [ɔ т а ~ а т а, б ɔ л а ~ б а л а, б ɔ з ɔ р ~ б ɔ з а р ~ б а з ɔ р], аффиксларда [ɔ] нинг учраши ёки учрамаслиги [й а х ш ъ р ɔ қ ~ й а х ш ъ р а қ]. Танглай ва лаб гармонияси контраст жуфт унлиларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги [о ~ ө, у ~ *Ү*, ы ~ и, ь ~ ъ]. [а // э], [а // ә], [є // э], [е // ъ] ҳодисалари, чўзиқ ва қисқа унлилар [б а р, б а : р; қ ы з, қ ы : з]. Сўз бошида ўрта-тор ва ўрта-кенг унлиларнинг дифтонглашуви [$и_э$, $Ү_ө$, $у_о$]. Сўз бошида [дж // ж // й] ҳодисасининг тарқалиши [джоқ ~ жоқ ~ йоқ]. [х] ва [ҳ] товушларининг мавжудлиги ёки йўқлиги, [ф] товушининг тарқалиши. [нг] бурун товушининг характери, яъни соф [нг] ёки қўшимча товуш билан талаффуз қилиниши [$нг^г$, $нг^{гк}$]. [қ, к] товушларининг сирғалишга мойил бўлиши [қ > х]: қ у л а қ > қ у л а х, [к > й]: т е р - э к > т е р э й, [қ > г]: а қ ы > а ғ ы // *ад.-орф.* оқи. Тор унлилардан кейин тил орқа ундошларининг мавжудлиги ёки йўқлиги [с а р ы қ > с а р ы, к и ч и к > к и ч и]. [к ~ г] ва [т ~ д] мослиги [к ө з ~ г ө з, т у ш ~ д у ш]. [т // ч] алмашиниши [ч ъ ш // т ъ ш]. [г > в] ҳодисаси [т а ғ > т а в]. Тўлиқ прогрессив ва регрессив ассимиляция, [лд ~ лл[комплексини тарқалиши [б о л д ъ ~ б о л л ъ], метатеза [д а р й а ~ д а й р а] ва бошқалар.

Морфология бўйича: қаратқич [-*нинг*] ва тушум [-*ни*] келишиклари аффиксларининг фарқланиши ёки фарқланмаслиги, бу аффиксларнинг вариантлари [-*нинг* > -*динг* // -*тинг*, -*нынг* > -*дынг* // -*тынг*, *ни* > -*ди* // -*ти*, -*ны* > -*ды* // -*ты*, -*нъ* > -*дъ* // -*тъ*]. Ўрин-пайт [-*да*] ва жўналиш [-*га*] келишиклари аффиксларининг фарқланиши ёки фарқланмаслиги, жўналиш келишиги аффиксининг вариантлари [-*а*, -*йа*]: ш а ҳ а р а, д а л а й а. Кўплик аффикси [-*лар* // -*лəр* // -*лə* // -*нар* // -*нəр* // -*əр*]. Сифат ясовчи [*ли*] ва белги оти ясовчи [-*лик* // -*лық*] аффикслари, [-*ли*] ўрнида [-*лик* // -*лық*] аффиксларининг ишлатилиши. Жўналиш келишигидаги

www.ziyouz.com kutubxonasi

шахс ва кўрсатиш олмошлари [менгә//мәнгә//маған, сенгә// сәнгә//сағап, унгә//уған]. [билән//минән//минәм//мән] ва [кейин//сонг//соғра//соғун//сиғин] кўмакчилари. I шахс кўпликдаги буйруқ-истак феълларининг ифодаланиши (бәрәйлув, бәрәйлък, бәрайли, барали, бәрайнук, бәрайнунг), I шахс кўпликдаги ўтган замон аниқлик феълининг ифодаланиши (бәрдък, бардуқ, бардық, бәрдъмъз, бәрдувуз). I шахс кўпликдаги ҳозирги-келаси замон феълининг ифодаланиши (бәрәмъз, бәрәвуз, барамыз). Конкрет ҳозирги замон феълининг ифодаланиши (бәрйаптъ, бәрайатир, бараджатыр, бәрәтти, бәрвәттъ, бәрвәттъ, бәруттъ, бәрәтъптъ, барйатти, бәрәпту). [*-дъгән*//*-турған*//*-туған*//*-дъғән*] формалари (бәрәдъгән, баратурған//боратуған), шунингдек, [*-әр*// *-ар*//*-ур*, *-джәк*//*-джақ*, *-әсъ*//*-гусъ*] формалари [келәр// келур, кәләджәк, кәләсъ, келгусъ). Ҳаракат номлари [келмоқ, келъш, келув/керәк/]. Кўмакчи феълларнинг ишлатилиши (келә әлмәдъ, келә билмәди) ва бошқалар.

Лексика бўйича: дарғат~бөвәт//бөгәт~тоғән~әлъш// алъш, әмәч~тим~кунда~пазә, нәрвән~шатъ~занги, мәйәк~йимиртә~тухум, оғър~кели~соқы, абруз~ тошшы~ҳәнък, мәтәл~ертәк~чопчәк, шарыллақ~ шарлавуқ ~ шәршәрәк//шәршәрә~шәввә~шалдърәмә, өргәмчи~татәнәк~оргъмчәк~өрмәнчък, чәқәләқ //чақалақ~бөбәк//бҮвәк, сиғир//съйър~ънәк, әрғъмчәқ~ҳәйънчәк~салынджақ, чъттәк~сънчәләк, джъмджъләқ~чиначақ, әйъ~аба~энә~әпә, әтә~ада~ дада//дедә ва шу каби сунъий суғоришга оид терминлар, асбоб, ҳайвон, қуш, ҳашарот ва тана аъзоларининг номлари, қариндошуруғ терминлари карталаштирилади.

Тузилаётган Тошкент области шевалари атласи умумўзбек диалектологик атласининг бир қисми бўлиб, бу атлас учун юқорида келтирилган тил фактларидан шу территорияда изоглосса берадиганлари танлаб олинади ва карталаштирилади. Тошкент области шевалари атласи ўзбек диалектологиясида лингвистик география соҳасида қилинган бошланғич қадам бўлади.

20-§. СССР даги туркий тиллар атласини тузиш. Ўзбек диалектологлари ўз миллий тиллари атласини яратиш билан бир қаторда қардош диалектологлар билан бирга «Туркий тиллар атласи» ни ҳам тузмоқдалар. Бундай атласни тузиш акад. В. М. Жирмунский ташаббуси билан бошланган эди. Унинг сўроқлиги ва программаси 1960—1970 йилларда бир неча бор муҳокама қилиниб, тасдиқланди. Мазкур атлас сўроқлигида айрим туркий тилларнинг тарихини ва шунингдек, барча туркий тиллар тарихини яхлит ўргатадиган фонетик, морфологик, лексик ва семантик хусусиятлар акс этган.

Умумтуркий лингвистик атласининг яратилиши, шубҳасиз, туркий халқлар тили ҳақида янги маълумотлар беради, қардош тилларнинг тараққиёти ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтиради, унга илмий аниқликлар киритади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

АДАБИЁТЛАР

Аванесов Р. И., Лингвистическая география и история русского языка, «Вопросы языкознания», №6, 1952.

Бородина М. А., Проблема лингвистической географии, М.-Л., 1966.

Ларин Б. А., Об атласе русского языка и современной диалектологии, «Уч. зап. Ростовского-на-Дону гос. пединститута, фак. языка и литературы», Т. I, 1939.

Срезневский И. И., Замечания о материалах для географии русского языка, «Вестник Русского географического общества», ч- I, кн. I, СПб., 1851.

Решетов В. В., О диалектологическом атласе узбекского языка. Второе региональное совещание по диалектологии тюркских языков (Тезисы докладов), Казань, 1958.

Шоабдураҳмонов Ш., Ўзбек тилининг диалектологик атласи. «Ўзбек тили ва адабиёти», № 3, Тошкент, 1969.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА ЎЗБЕК ХАЛҚ ШЕВАЛАРИ

21-§. Ўзбек тилининг бошқа туркий тилларга бўлган муносабати. Ўзбек тили туркий тиллар классификациясига кўра туркий тилларнинг уч группасига киритилган. Сабаби ўзбек тили ўзининг фонетик структураси, грамматик қурилиши ва луғат составига кўра турли туркий тиллар билан умумий хусусиятларга ва, шунингдек, у тиллардан фарқ қиладиган ўзига хос баъзи хусусиятларга ҳам эгадир.

Ўзбек тили составидаги айрим лаҳжалар, чунончи, ўғуз лаҳжаси ўз хусусиятларига кўра туркий тилларнинг жанубий-ғарбий группасига кирса, қипчоқ лаҳжаси эса, шимолий-ғарбий группага киради. Бу лаҳжаларнинг ҳам ўзлари кирадиган группалар билан ўхшаш ва айни вақтда ноўхшаш томонлари мавжуд.

Ўзбек тилининг шаҳар шеваларига асосланган ҳозирги замон адабий тили эса, жанубий-шарқий группага киради. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида миқдор ва сифат жиҳатидан фарқ қиладиган 6 унли товуш бор. Бошқа туркий тиллар эса 9 ва ундан ортиқ унлига эга бўлишлари билан ўзбек адабий тилидан фарқланади. Шунингдек, бу тиллар унлиларнинг уйғунлашиши ёки уйғунлашмаслиги жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланади. Масалан, лаб оҳанги (лабиал сингармонизм) нинг тўла сақланиши жиҳатидан қирғиз тилига бирорта туркий тил тенг кела олмаганидек [т у л к у л ө р, к ө л д ө р каби], сингармонизмнинг заифлиги жиҳатидан ўзбек адабий тилига ҳам бирорта туркий тил мос кела олмайди [т у л к и л а р, к ў л л а р каби].

Ўзбек тилининг ундошлар системаси ҳам бошқа туркий тилларга, асосан, мос келса-да, айрим ноўхшашликларга ҳам эга. Ўзбек тилида сўз бошида келадиган **й** товуши шимолий-ғарбий группага кирувчи туркий тилларда (қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва бошқа тилларда) **дж** ва **ж** товуши билан берилади [**й** ∽ **дж** ∽ **ж**]: ***ўзб.*** й о л ∼*қирғ.* д ж о л∼*қозоқ.* ж о л; ***ўзб.*** й о қ∼*қирғ.* д ж о қ∼*қозоқ.* ж о қ.

Ўзбек тилида сўз бошида келадиган **т** товуши жанубий-шарқий группага кирувчи туркий тилларда (турк., озарбайжон, туркман ва бошқа тилларда) **д** товуши билан берилади[**т** ∽ **д**]: *ўзб.* т ъ л∼

www.ziyouz.com kutubxonasi

туркм., озарб., турк. д и л; *ўзб.* т э ш~*туркм., озарб., турк.* д а ш. Сўз бошида келадиган к товуши мазкур тилларда г билан бериладиГк~г]: *ўзб.,* к ө з~*туркм., озарб., турк.* г ө з; *ўзб.* к е л~ *туркм., озарб., турк.* г е л~г є л.

Ўзбек тилида т э ғ, б э ғ каби сўзларда сўз охирида келадиган ғ товуши ўрнида қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз тилларида у[<в], о[<у<в] товушлари ишлатилади: *ўзб.* т э ғ~*қозоқ,* т а у~*қирғ.* т о о; *ўзб.* б э ғ~*қозоқ.* б а у~*қирғ.* б о о. Айрим сўзлар охирида келадиган ш товуши қозоқ ва қорақалпоқ тилларида с товуши билан бериладиГ*ўзб. бош~қозоқ, қорақалпоқ.* б а с; *ўзб.* т о ш~*қозоқ, қорақалпоқ.* т а с; *ўзб.* қ ъ ш ~*қозоқ, қорақалпоқ.* қ ы с. Сўзлар охирида келадиган ч товуши қозоқ ва қорақалпоқ тилларида ш товуши билан берилади: *ўзб.* э ч~ *қозоқ, қорақалпоқ.* а ш; *ўзб.* к у ч~*қозоқ, қорақалпоқ,* к у ш.

Ўзбек тили ва бошқа туркий тиллар ўртасидаги ўхшашлик ва ноўхшашликлар уларнинг луғат составида ҳам кўринади. Ўзбек тили луғат фондига кирувчи сўзлар бошқа туркий тиллар луғат фондига кирувчи энг муҳим ҳаётий тушунчаларни ифодаловчи сўзлар билан ўхшашдир. Аммо баъзи сўзлар айрим туркий тилларнинг ўз фонетик хусусиятларига кўра бошқачароқ талаффуз қилиниши мумкин[*қирғ.* а ч, *қозоқ.* а ш, *бошқ.* а с, *ўзб.* о ч; *уйғ.* т а ғ., *қозоқ.* т а у, *қирғ.* т о о, *ойрот.* т у у, *ўзб.* т о ғ ва ш. к]. Бундай фонетик ҳодисалардан қатъи назар ўзбек ва бошқа туркий тиллар луғат составида умумий ўхшашлик сақланган.

Айрим лексик ноўхшашликлар туркий тилларнинг ўзига хос лексик хусусиятларидан келиб чиқиб, бу тилларни ўзаро лексик жиҳатдан фарқлайди.

22-§. Ўзбек тили ва унинг шеваларини ўрганишнинг аҳамияти. Ўзбек тили ва унинг шеваларини ўрганиш иши асосан Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин, Ўрта Осиё халқлари, шу қаторда ўзбек халқи ҳам, озод ва фаровон ҳаёт йўлига ўтганидан кейин бошланди. Лекин ўзбек тили айниқса бой ўзбек ёзув традицияси ва қадимий ёзув тили (хато равишда «чиғатой тили» деб аталган эски ўзбек тили) билан рус ва Европа фанида анча қадимдан бошланган. Ўтган асрнинг биринчи ярмидан бошлаб, ўзбек ёзувчиларининг прозаик асарларидан парчалар олиниб, алоҳида хрестоматиялар чиқарилди. Улар грамматик очерклар ва луғатлар билан таъминланди. Кейинчалик ўзбек тилида босилиб чиққан айрим қисқача грамматика ва қўлланмаларда эса ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари тўла равишда акс эттирилмади, чунки ўзбек тили атрофлича ўрганилмай қолаверди. Ўзбек халқ шеваларини ўрганиш эса Октябргача йўқ даражада эди. Дарслик характеридаги баъзи ишларда ўзбек шеваларининг айрим диалектал хусусиятлари қайд қилиб ўтилган бўлса-да, бу тасодифий кузатишлар ўзбек диалектологиясининг кейинги тараққиёти учун ҳеч қандай таъсир кўрсата олмади.

Улуғ Октябрь ўзбек халқининг ижодий кучини уйғотди, унинг тараққиёти учун тўла имкон яратди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўзбек халқи Коммунистик партиянинг доно раҳбарлиги туфайли ўзининг шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятини ривожлантирди. Партия ва ҳукуматимиз томонидан халқ ҳаётининг фаровонлиги учун кўрилаётган чора ва тадбирлар фан, маданият, турмуш ва қурилишнинг ҳамма соҳалари олдига янги-янги вазифалар қўймоқда. Мактаблар тўғрисидаги Қонун партия ва ҳукуматимизнинг маориф ишларини тобора ривожлантириш ва яхшилаш тўғрисидаги оталарча ғамхўрлигининг яна бир ёрқин далилидир. Ўзбек мактабларида она тили ўқитишни яхшилаш, уни ўргатиш билан боғлиқ бўлган адабий тилнинг актуал проблемаларини, айниқса орфография билан алоқадор ҳолда ўзбек диалектларини ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш масаласини олға суради. Жуда кўп шеваларга эга бўлган ўзбек тилининг ўрганилиши бир қатор назарий (ўзбек тили ва ҳозирги замон ўзбек тилига хос бўлган актуал масалаларнинг ҳал қилиниши) ва амалий (ўзбек орфографиясидаги чалкашликларни ҳал қилиш, терминологияни тартибга солиш) масалаларни ҳал қилиш учун ёрдам беради.

23- §. Ўзбек халқ шеваларини қиёсий-тарихий метод асосида ўрганиш. Ўзбек диалектологияси Улуғ Октябрь революциясидан кейингина фан сифатида шаклланди, ўсди ва ривожланди.

Ўзбеклар халқ сифатида шаклланишда ўз бошидан мураккаб этногенетик процессни кечирди. Шунинг учун ўзбек шева ва лаҳжалари хилма-хил бўлиб, диалектологик картаси ҳам анча мураккабдир.

Ўзбек тилининг барча шева ва лаҳжаларида туркий қабила тилларига хос хусусиятлар билан бирга туркий бўлмаган тилларда сўзлашувчи этник элементларнинг таъсири ҳам бор. Мана шу икки асосий фактор ўзбек халқининг шаклланиш тарихида ҳал қилувчи роль ўйнаб, ўзбек шеваларининг хилма-хил бўлишига олиб келди. Бу ҳол ўзбек тили материаллари асосида туркий тилларга оид бир қатор проблемаларни ҳал қилишда ҳамда ўзбек тилининг ўз ичидаги шева ва лаҳжаларини текширишда қиёсий-тарихий методни жорий қилишга кенг имконият берди.

Ўзбек тили диалектларини қиёсий-тарихий метод асосида ўрганиш натижасида баъзи ўзбек шевалари билан қўшни қардош туркий тилларга хос бўлган айрим лексик-грамматик ва фонетик умумийликлар аниқланди. Тарихий лингвистик маълумотлар, яъни фақат тилдаги баъзи умумийликларни назарга олганда, ўзбекларнинг бир қисми билан уйғурлар орасида, ўзбеклар билан қозоқ, қорақалпоқ, қирғизлар орасида, ўзбеклар билан туркманлар орасида фонетик яқинликлар бўлган деган хулосага келиш мумкин. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё халқларининг тиллари орасидаги умумийлик ва яқинликлар баъзи ўзбек шеваларини ўрганувчиларга шева ва лаҳжалар таркибида «қозоқлашган», «уйғурлашган», «туркманлашган» каби шеваларни ажратишга формал асос берди. Лекин мазкур туркий тиллар орасидаги алоқалар уларнинг тарихида кейинги ва тасодифий ҳодиса бўлмай, балки қатор тарихий сабабларга эгадир. Шу халқларнинг тилларига хос умумий ҳодисаларнинг пайдо бўлишига олиб келган энг муҳим сабаблардан бири—халқлар таркибидаги

www.ziyouz.com kutubxonasi

айрим қабила ва уруғларнинг орасида қардошлик муносабатларининг мавжудлигидир.

Ўзбек тили диалектларини илмий жиҳатдан ўрганишда, шу тилларнинг ўзи билангина чегараланиб бўлмайди, албатта. Ўрганилаётган тил фактлари қардош тиллардаги ўхшаш фактлар билан ҳар тарафлама чоғиштириб ўрганилиши зарур. Тилларни чоғиштириб ўрганиш тилнинг лексик ва грамматик хусусиятларини ёритиш учун, унинг тараққиёт манбаларини аниқлаш учун кенг имконият туғдиради.

Туркий тилларни қиёсий ва қиёсий-тарихий метод асосида ўрганишда ҳам маълум даражада традицияга эгамиз. Бироқ ҳозиргача бу методда йирик асарлар яратилгани йўқ, кўпгина тилшунослар томонидан тўпланган материаллар тегишли тартибга солинган эмас. Қиёсий-тарихий методни жорий қилиб, ҳозирги кунда мавжуд ҳамма ўзбек диалектларини ёзма ҳолда сақланган ёдгорликлардаги тил фактлари билан қиёсий ўрганиш орқали ўзбек тили тарихи билан ўзбек диалектлари орасидаги реал алоқани аниқлаш мумкин. Диалектлар составида ҳар хил туркий қабилалар вакилларининг бўлиши кўп диалектли ўзбек миллий тилини ўрганиш учун қимматли материаллар беради. Ўзбек тили диалектлари қозоқ, туркман, қирғиз ва қорақалпоқ тиллари билан, шубҳасиз, генетик алоқада бўлган. Ўзбек тилининг бой фольклорга, тарихий бой ёзув традициясига эга эканлигини назарда тутсак, қиёсий методдангина эмас, балки қиёсий- тарихий методдан ҳам тўла равишда фойдаланишимиз мумкин.

24-§. Ўзбек халқ шеваларининг шаклланишида туркий бўлмаган тилларнинг иштироки. Айрим уруғ ва қабилалар орасидаги қардошлик алоқаларининг мавжудлиги, халқларнинг узлуксиз равишда аралашиб туришлари мураккаб этник-лингвистик тараққиётга ва айрим миллатлар тили, биринчи навбатда, ўзбек тилидаги диалектларнинг турли-туман бўлишига олиб келди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тилларининг тараққиётидаги бундай процессларни кўздан кечирганимизда, туркий уруғ ва қабила тилларининг бирбирлари билан қардошлик муносабатларида бўлганлигини эмас, балки ўзбек тили таркибидаги специфик хусусиятларга эга бўлган диалект группаларининг вужудга келишига сабаб бўлган бошқа тил элементларининг таъсирини ҳам кўрамиз.

Туркий ва туркий бўлмаган тиллар орасидаги тил алоқасининг мавжудлиги ва кенгайиб бориши, шу процесс натижасида туркий тилларда пайдо бўлган баъзи бир фонетик ўзгаришларни ўз вақтида Маҳмуд Қошғарий ҳам жуда тўғри кўрсатиб ўтган. Бу процесс ҳозир ҳам давом этмоқда.

Ўзбек шеваларининг бошқа системадаги тиллар билан, биринчи навбатда тожик тили билан ўзаро муносабати жуда ҳам муҳим масалалардан биридир. Бу ўзбек тилшунослиги билангина боғлиқ бўлмай, балки умумий тилшуносликка ҳам оид муҳим назарий масаладир.

Маълумки, метисация (қардош бўлган тиллар аралашуви) ва

www.ziyouz.com kutubxonasi

гибридизация (турли системадаги тилларнинг чатишуви) проблемаси, субстрат проблемаси умумлингвистик планда ҳал қилиниши зарур. Бу проблема тўғри ҳал этилгандагина қуйидаги саволларга жавоб топа олиш мумкин:

1. Субстрат лингвистик тушунчами, йўқми?

2. Субстрат таъсири нимадан иборат?

3. Субстрат таъсири қардош (метисация) ва қардош бўлмаган (гибридизация) тилларнинг ўзаро таъсиридан нималар билан фарқланади?

4 Субстрат таъсири тилнинг қайси аспектларида яққол сезилиб туради?

5. Агар субстрат этногенетик процесс билан боғлиқ бўлса, субстрат таъсирини ўрганишнинг қиёсий-тарихий тадқиқот учун қандай аҳамияти бор?

Мавжуд ўзбек шеваларини илмий асосда ўрганиш ҳамда баъзи ўзбек шевалари составида туркий бўлмаган элементларни, айниқса тожик элементларини аниқлаб чиқиш натижасида юқорида айтиб ўтилган умумлингвистик проблемаларни маълум даражада ҳал қилиш мумкин, чунки субстрат таъсири ўзбек тилининг лексикасидагина эмас, балки фонетикасида ва қисман грамматик қурилишида ҳам яққол сезилиб туради.

Масалан, туркий бўлмаган субстрат таъсири натижасида типик туркий вокализмда юз берган ўзгаришлар аста-секин сингармонизмнинг заифлашишига, саноат марказлари бўлган илғор шаҳар шеваларида эса сингармонизмнинг бутунлай йўқолиб, туркий тилларнинг фонология системасига хос бўлмаган товушларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Конвергенция (орқа ва олдинги қатор унли товушларнинг бирлашиши) ўзгаришлари сингармонизмли шеваларга хос бўлган олдинги қатор ө, Ү, и ҳамда орқа қатор о, у, ы каби жуфт унлиларнинг вазифаси жиҳатидан бирлашишларига олиб келди. Натижада Тошкент шеваси типидаги илғор шаҳар шеваларининг унлилар системаси тожик тилининг унлилар системасига яқинлашди. Шу билан бирга сингармонизмни йўқотган шеваларда омоним сўзларнинг сони анчагина ортди.

Ўзбек ва тожик тилларининг узоқ давом этган ҳамкорлиги ўзбек тилининг лексикасида ҳам сезилиб туради. Тожик тилидан кирган жуда кўп сўзлар ўзбек тили лексик қатламининг ажралмас бир қисмини ташкил қилади. Ўзбек тилида арабча сўзлар тожикча сўзларга қараганда анча кўп. Лекин ўзбек халқи ҳаётида тожикларнинг ва тожик тилининг тарихий аҳамияти жуда катта.

Ўзбек ва тожик тилларининг узоқ давом этган ўзаро таъсири ҳар бир даврда бир хил характерга эга эмас. Бир даврда билингвизм, яъни икки тиллилик юз беради (масалан, Самарқанд-Бухоро типидаги шевалар) ва натижада бу икки тилнинг бири ғолиб чиқади. Лекин бу процесс, баъзи тилшунослар ўйлаганидек, на тожик ва на ўзбек тилига ўхшамаган учинчи бир тилнинг пайдо бўлишига олиб келмайди. Ўзбекларнинг тожик халқи билан этник ва тил жиҳатидан бўлган алоқаларини ўрганмай туриб, ўзбек ти-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ли ва баъзи ўзбек шеваларининг вужудга келиш процессини билиб бўлмайди.

25-§. Ўзбек халқ шеваларини ўрганишда рус туркологларининг иштироки. Ўзбек диалектологиясининг лингвистик фан сифатида яратилиши, ўсиши ва ривожланиши проф. Е. Д. Поливанов, Қирғизистон Фанлар академиясининг академиги проф. Қ. Қ. Юдахин, СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. Қ. Боровков, РСФСР Педагогика фанлар академиясининг академиги проф. В. В. Решетов ва бошқа рус турколог-олимларнинг илмий-тадқиқот ишлари миллий кадрларни тайёрлаш фаолияти билан бевосита боғлиқдир.

Ўзбек диалектларини ўрганиш соҳасида 1920—1937 йиллар орасида проф. Е. Д. Поливанов томонидан жуда кўп ишлар қилинди. Проф. Е. Д. Поливанов Тошкент, Самарқанд, Хоразм, Қарши, Туркистон ва бошқа бир қатор ўзбек шевалари ҳақида қимматли асарлар ёзди. Ўзбек шеваларини ҳар томонлама тавсиф қилиш натижасида ўзбек шеваларини тасниф қилди. Айрим камчиликлардан қатъи назар проф. Е. Д. Поливанов шу соҳага энг биринчилар қаторида ўз ҳиссасини қўшди.

Ўзбек шеваларини атрофлича ўрганишга катта ҳисса қўшган олимлардан бири проф. Қ. Қ. Юдахиндир. 1925 йилдаёқ проф. Қ. Қ. Юдахиннинг эски туркий чўзиқлик ва қадимги морфологик формаларни ўзида сақлаган ўзбек шевасини ўрганишга бағишланган «Қорабулоқ шевасининг баъзи бир хусусиятлари» деган иши босилиб чиқди. Бундан ташқари, унинг «Водил қишлоғининг лаҳжаси ҳақида бир неча сўз», «Чиғатой тили товуш составига доир материаллар», «Лайлак материалларидан» каби асарлари фан учун аҳамиятлидир. Проф. Қ. Қ. Юдахин ўзининг бу асарларида ўзбек шеваларининг генезисини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган ўзбек-уйғур ва қирғиз-ўзбек-тожик тиллари орасидаги ўзаро муносабатлар масаласига алоҳида эътибор берди.

Ўзбек диалектологиясида ўзининг мазмуни ва салмоғига кўра проф. А. Қ. Боровковнинг илмий ишлари алоҳида ўрин тутади. Проф. А. Қ. Боровков ўзбек шеваларининг икки хил таснифини берди. Унинг биринчи таснифи ўзбек шеваларининг фонетик хусусиятларига асосланган ҳолда тузилган бўлса, иккинчиси эса, тарихий-лингвистик асосда тузилди. Проф. А. Қ. Боровков бир қатор ўзбек шеваларини текшириш билан бирга ўзбек диалектларини ўрганишда энг муҳим назарий масалалардан бири бўлган ўзбек-тожик тилларининг ўзаро муносабатини ҳам муваффақиятли ёритди. Ўзбек халқ шевалари атласини яратиш учун шеваларнинг фонетик ва лексик-грамматик хусусиятларини ўзида акс эттирган 65 сўроқдан иборат «Ўзбек шева лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар» анкетаси ҳам проф. А. Қ. Боровков томонидан тузилди.

Ўзбек диалектологияси соҳасида катта ишлар қилаётган диалектолог-олимлардан яна бири проф. В. В. Решетовдир. У шаҳар шеваларини тавсиф қилди («Ўзбек тилининг Марғилон шеваси», «Ўзбек тилининг Наманган шеваси ҳақида» каби). Шу билан бирга,

www.ziyouz.com kutubxonasi

проф. В. В. Решетов ўзбек диалектологиясининг бир қатор муҳим масалаларига бағишланган илмий асарлар ёзди («Ўзбек халқ шеваларини ўрганиш масаласига доир», «Транскрипция ҳақида», «Ўзбек миллий тилининг диалектал асоси» ва бошқалар). У ўзбек шаҳар шеваларини ўрганиш натижасида шеваларнинг адабий тилга бўлган муносабатини ёритиб, ҳозирги замон ўзбек адабий тилига асос бўлган шеваларни (Тошкент ва Фарғона шевалари) ҳам аниқлаб берди.

Проф. В. В. Решетов фақат шаҳар шеваларини текшириш билан чекланмай, балки қипчоқ шеваларини ҳам ўрганди. Бу соҳада у Тошкент воҳасидаги қурама шеваларини ўрганишга бағишланган «Тошкент областидаги қурама шевалари (фонетик ва морфологик система)» деган монографик асар ёзди. Унда проф. В. В. Решетов бутун қурама шевалари бўйича тўплаган материаллари асосида қурамаликларнинг генезисини аниқлашга муваффақ бўлди. Шунингдек, қурамаликларнинг тил хусусиятларини атрофлича ёритиб берди.

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИНИНГ ДИАЛЕКТАЛ БЎЛИНИШИ

26-§. Ўзбек халқ шеваларининг классификацияси. Ҳозир биз ўзбек шевалари ва уларнинг ўзига хос айрим хусусиятлари, фонетик ва морфологик хусусиятларга кўра бир-бирлари билан яқинлашадиган ва айни вақтда бир-бирларидан фарқ қиладиган диалектал группалар ҳақида тасаввурга эгамиз. Лекин шунга қарамасдан, ўзбек шеваларининг ҳалигача муайян бир таснифи мавжуд эмас.

Ўзбек шевалари туркологлар ва диалектологлар томонидан турлича тасниф қилинди. Бу соҳада проф. И. И. Зарубин, проф. Е. Д. Поливанов, проф. К.К. Юдахин, проф. Ғози Олим, проф. А. К. Боровков, проф. В. В. Решетовларнинг классификацияси диққатга сазовордир (қуйида мазкур тилшуносларнинг таснифлари хронологик тартибда берилди).

27-§. Проф. И. И. Зарубин классификацияси. Проф. И. И. Зарубин ўзбек шеваларини тўрт группага бўлди: Хива, Фарғона, Тошкент ва Самарқанд-Бухоро шевалари. Проф. И. И. Зарубиннинг бу классификациясида ўзбек шевалари орасида катта ўрин тутган ҳозирги Ўзбекистоннинг анчагина территориясига тарқалган қипчоқ (ж-ловчи) шевалари ва шимолий ўзбек шевалари ҳисобга олинмай қолган.

28-§. Проф. К. К. Юдахин классификацияси. Проф. К.К. Юдахин ўзбек шевалари классификациясининг икки вариантини тавсия этди. У бошланғич (биринчи) вариантида ўзбек шеваларининг тожик тили билан муносабати ва сингармонизмни сақлаш даражасига қараб, ўзбек шеваларини тўрт группага ажратди. Кейинчалик, проф. К. К. Юдахин ўзбек шеваларининг ўзига хос хусусиятлари билан муфассалроқ танишиб, аввалги классификациясига тегишли аниқликлар киритди ва ўзбек шеваларини беш группага бўлди: Тошкент, Фарғона, Қипчоқ, Хива(Хива-ўғуз) ва шимолий ўзбек шевалари.

29-§. Проф. Е. Д. Поливанов классификацияси. Проф. Е. Д. Поливанов бир қатор ўзбек шеваларини ўрганиб, ўзбек тили шева ва диалектлари орасидаги энг майда фарқларни ҳам кўрсатувчи клас-

www.ziyouz.com kutubxonasi

сификацияни берди. Проф. Е. Д. Поливанов ўз классификациясида тилдаги икки ҳолатни кўзда тутди: 1) метисация (қардош тилларнинг чатишуви) ва 2) гибридизация (турли системадаги тилларнинг чатишуви). У шеваларда учрайдиган барча фонетик ўзгаришларни ҳисобга олиб, ўзбек шеваларини бир неча группага бўлди, Эронлашиш нуқтаи назаридан, яъни баъзи ўзбек шеваларининг тикланиш процессида тожик тилининг иштирокини ҳисобга олиб шеваларни қуйидагича группалаштиради: 1) эронлашмаган шевалар ва 2) эронлашган шевалар. Тошкент, Қўқон-Марғилон, Андижон-Шаҳрихон типидаги шеваларда эронлашиш элементларининг мавжудлигини қайд қилса, Бухоро, Самарқанд, Хўжанд, Ўратепа типидаги шеваларни максимал эронлашган, яъни тожик вокализмини ўзида тўла акс эттирган шевалар деб ҳисоблайди. Эронлашмаган шеваларга Фарғонанинг сингармонизмли қишлоқ шевалари (Сарой, Андижон, Йўлгузар, Манкент), ўзбек-қипчоқ (ж-ловчи) лаҳжасидаги шеваларни киритади.

Эронлашган ва эронлашмаган шевалар ўртасида эронлашишнинг кучсизланиши, гибридизация процессида туркий элементларнинг кучлиланишига кўра эронлашган шеваларни 4 типга ажратди. Булар: **1-тип.** Самарқанд-Бухоро шевалари, **2-тип.** Тошкент типидаги шевалар (Тошкент ва унинг атрофидаги қишлоқ шевалари—Хонобод, Телов), **3-тип.** Қўқон-Марғилон типидаги шевалар (Қўқон-Марғилон шаҳар ва унинг атрофидаги қишлоқ шевалари), **4-тип.** Андижон-Шаҳрихон типидаги шевалар, **4-а типга** уйғурлашган ёки умлаутли шевалар (Наманган ва унга яқин қишлоқ шевалари—Чортоқ, Уйчи, Шаханд).

Проф. Е. Д. Поливанов классификациясида яна икки тип шева ажратилган. Булар: **6-тип.** Шимолий ўзбек шаҳар шевалари типи (Туркистон, Чимкент, шунингдек, баъзи бир қишлоқ шевалари), **7-тип.** Шимолий ўзбек қишлоқ шевалари типи (Манкент, Қорабулоқ каби шевалар).

Юқорида санаб ўтилган шеваларнинг ҳаммаси профессор Е. Д. Поливановнинг кўрсатишича, «Чиғатой» лаҳжасини ташкил қилади.

Проф. Е. Д. Поливанов классификациясига кўра иккинчи диалект «ўғуз» лаҳжаси бўлиб, ўз ичига икки группа шевани олади. Булар: **1-тип.** Жанубий-Хоразм группа шевалари (Хива, Янги Урганч, Шовот, Ғазовот, Ҳазорасп, Янгиариқ, Хонқа шевалари); шу группага Шўрахон шеваси алоҳида бир тип сифатида киритилган. **2-тип.** Шимолий ўғуз группа шевалари (Иқон-Қорабулоқ шевалари); шу группага Фориш районидаги Боғдод шеваси алоҳида тип сифатида киритилган.

Учинчи диалект «қипчоқ» лаҳжаси бўлиб, етти тип шевани ўз ичига олади. Булар: **1-тип.** Ўрта-Хоразм (Хоразм шеваларининг кўп қисми; Гурлан, Боғот районлари ва Шаббоз шевалари) ва шимолий-Хоразм (Хўжейли, Қипчоқ, Қўнғирот районлари, Манғит районининг баъзи қишлоқ шевалари). **2-тип.** О-ловчи тип (Қозоқ-найман, Фарғона-қорақалпоқ шевалари). **3-тип.** Қурама шевалари (Оҳангарон водийсидаги қурама шевалари). **4-тип.** Шимолий ўзбек шевалари

www.ziyouz.com kutubxonasi

(Туркистондаги Сўзоқ, Чалақўрғон қишлоқ шевалари). 5-тип. Ўрта ўзбек (қирқ шевалари ва бошқалар ва жанубий ўзбек шевалари), лақай шевалари ва ш.к. Афғонистондаги қипчоқ-ўзбек шевалари ҳам шу типга киради.

Проф. Е. Д. Поливанов ўзининг бир қатор ишларида ўзбек шеваларининг классификацияси ҳали мукаммал эмаслигини қайд қилиб, ўзбек тилшунослиги шеваларни деталлаштирувчи классификацияга муҳтож деб кўрсатади.

Проф. Е. Д. Поливановнинг айрим назарий хулосалари тўғри эмас. Чунки у ўз классификациясида ва бошқа илмий тадқиқот ишларида ўзбек шеваларидаги тараққиётни фақат ташқи факторларга боғлаб текширади. Ўзбек тили ва унинг шеваларида рўй берган ўзгаришлар тилнинг даврлар мобайнида ўз ички тараққиёт процессининг натижаси эканини кўрмайди. Лекин унинг ёзиб олган фактик материаллари, айрим тил ҳодисаларига берган шарҳлари жуда аниқ ва ҳеч қандай эътироз туғдирмайди. Бу жиҳатдан проф. Е. Д. Поливановнинг ўзбек шеваларини ўрганишга бағишланган кўп ишлари ўзининг сифати ва чуқурлиги билан ажралиб туради. Унинг ишлари ҳозирги кунда ҳам ўзбек шеваларини ўрганиш ишига катта ёрдам беради.

30-§. Проф. Ғози Олим классификацияси. Проф. Ғози Олим ўзи тўплаган жуда бой фактик материалга суянган ҳолда 1936 йили, проф. Е. Д. Поливанов классификациясидан кейин, ўзбек шеваларини классификация қилди. Проф. Ғози Олим проф. Е. Д. Поливановнинг маънога таъсир қилмайдиган фонетик ҳодисаларни, ташқи таъсирни ўз классификациясига асос қилиб олганини танқид қилиб, жуфт унлиларнинг маъно фарқлаш хусусиятига, лаҳжа ва шева вакиллари орасида тушунилмайдиган лексик, морфологик, фонетик хусусиятларга кўра классификация қилишни илгари сурди.

Проф. Ғози Олим ўзбек шеваларини аввало уч лаҳжага ажратди: 1) ўзбек-қипчоқ лаҳжаси; 2) турк-барлос лаҳжаси; 3) Хива-Урганч лаҳжаси. Бу лаҳжалар ўз навбатида шеваларга ажратилади. Ўзбек-қипчоқ лаҳжаси тўрт шевага (қирқ, жалойир-лақай, қипчоқ, гурлан), турк-барлос лаҳжаси ҳам тўрт шевага (Сайрам-Чимкент, Тошкент-Хос, Андижон, Наманган,), Хива-Урганч лаҳжаси эса икки шевага (Хива, Қорлуқ) ажратилади. Бу классификацияга асос қилиб олинган белгилар ва лаҳжаларга кирувчи шеваларнинг жойлашиши қуйидагича:

I. Ўзбек-қипчоқ лаҳжаси. Бу лаҳжага Ўзбекистоннинг Оҳангарон водийсида, Мирзачўлда, Самарқанд, Зарафшон, Бухоро атрофларида, Қашқадарё, Сурхондарёда яшовчи ўзбеклар киради. Бу лаҳжа вакиллари Хоразмда, Андижон, Наманган, Қўқон районларида ҳам учрайди. Қорақалпоғистоннинг Қипчоқ, Чимбой, Қўнғирот районларида ҳамда Тожикистонда ва Афғонистоннинг шимолида яшовчи ўзбеклар ҳам шу лаҳжага киради. Бу лаҳжанинг асосий фонетик ва морфологик хусусиятлари:

й>дж: йер—джер, йол—джол;

қ>ғ: ақ—ағар, ақ—ағь, қулақ—қулағъ;

www.ziyouz.com kutubxonasi

к>г: е к — е г и п, к ө к — к ө г и;
п>б: т о п — т о б и, қ а п — қ а б ъ;
ғ>в: т у ғ — т у в, т а ғ — т а в;
г,ғ>й: т е г д и — т и й д и, е г д и — и й д и, с ь ғ д ъ — с ь й д ъ, й ь ғ ь н — д ж ь й ь н.

Сўз охирида **қ,ғ** тушиб қолади: с а р ь, т а р ь.

Жўналиш келишиги қўшимчаси: қаттиқ ўзакда: *-ға*, *-қа*, юмшоқ ўзакда: *-гә*, *-кә*,: б а л а — б а л а ғ а, а т — а т қ а, и т — и т к ә.

Жўналиш келишиги қўшимчаси **м, н, нг** билан тугаган сўзлардан кейин қаттиқ ўзакда *-а*, юмшоқ ўзакда *-ә*: т а м — т а м а, е н ә м — е н ә м ә, т а н г — т а н г а, т и л и н г — т и л и н г ә.

Чиқиш келишиги қўшимчаси: *-тан*, *-тән*, *-дан*, *-дән*: м, н, нг билан тугаган сўзлардан кейин *-нан*, *-нән*.

Тушум келишиги қўшимчаси: *-нь*, *-ни*, *-ть*, *-ти*, *-дъ*, *-ди*.

Қаратқич келишиги қўшимчаси: *-нънг*, *-нинг*, *-тьнг*, *-тинг*, *-дьнг*, *-динг*.

Кўплик қўшимчаси: *-лар*, *-ләр*, *-нар*, *-тар*, *-тәр*, *-дар*, *-дәр*.

Ҳозирги замон давом феъли: *-йатир*, *-джатир*.

Проф. Ғози Олим ўзбек-қипчоқ лаҳжасини фонетик ва морфологик хусусиятларига кўра тўрт шевага бўлади:

1) **қирқ шеваси.** Бу шевада қисқа **и** ўрнида узун **ий** (**и:**) учрайди, масалан, **и:т.** Жўналиш келишигидаги кишилик олмоши: м а ғ а н, с а ғ а н, у ғ а н.

2) **жалойир-лақай шеваси.** Бу шевада сўзларнинг иккинчи бўғинида ҳам **е** товуши келиши мумкин: к е г е н, б е р г е н каби. Жўналиш келишигидаги кишилик олмоши: м е н г ә, с е н г ә.

3) **қипчоқ шеваси.** Бу шевага лаб гармонияси учинчи бўғинда ҳам сақланади: *ҮйҮгә*. Кўплик аффикси: *-нар*, *-нәр*, *-лар*, *-ләр* билан бирга *-тар*, *-тәр*, *-дар*, *-дәр* ҳам ишлатилади.

4) **гурлан шеваси.** Бу шевага ўзбек-қипчоқ лаҳжасининг ҳамма хусусиятларини сақлаган, аммо айрим сўзларда сўз бошида **дж ни** йўқотаётган ўзбек шевалари киради. Бу шевада б а л а сўзининг кўплиги б а ғ а л а р бўлади.

II. Турк-барлос лаҳжаси. Бу лаҳжага Тошкент, Қўқон, Наманган, Андижон, Марғилон шаҳарларида ва бу шаҳарларнинг атрофида яшовчи ўзбеклар киритилади. Бу лаҳжа вакиллари оз бўлсада, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Зарафшон водийсида учрайди. Шунингдек, Чимкент, Сайрам, Ўш, Ўзган шаҳарларида яшовчи ўзбеклар ҳам шу лаҳжага киради. Бу лаҳжанинг баъзи диалектал хусусиятлари: жўналиш келишиги қўшимчаси қаттиқ ўзак унлилар ва жарангсиз билан тугаса **-қа**, жарангли билан тугаса **-ға**, юмшоқ ўзак жарангсиз билан тугаса **-га** тарзида қўшилади. Шунингдек, сўз охирида **д, ғ, г** нинг жарангсизланишига қараб қўшимча ҳам шуларга мослашади: д э д - д э д к а, т э ғ - т э қ қ а, т е г - т е к к ә. Тушум келишиги қўшимчаси: *-нъ*, *-ни*. Истак феъли ясовчиси: *-лък*, *-лик*: а л а й л ъ к, к е л ә й л и к. Қисташ билдирувчи буйруқ феъли *-чи* қўшимчаси орқали ясалади: б е р с а н г ч и.

Проф. Ғози Олим бу лаҳжани тўртга бўлади:

www.ziyouz.com kutubxonasi

1) **Сайрам-Чимкент шеваси.** Бу шеванинг ўзига хос хусусиятлари алоҳида берилмаган.

2) **Тошкент-Хос шеваси.** Бу шеванинг асосий хусусиятлари: тушум келишик қўшимчаси т билан тугаган сўзлардан кейин *-ти.* Шунингдек, бу қўшимча сўз охирида ассимиляцияга учраб, қўшимча олдидаги ундошга мослашади: биз-биззи. Истак феъли ясовчи: *-лук:* келийлук. Ҳозирги замон давом феъли қўшимчаси: *-вэт*: ке(л)вэттъ. э(л)вэттъ; бўлишсизи: кемъйэтъптъ.

Шарт феълининг I шахс кўплиги *-вуз, -мъз*: бълсэвуз, бълсамъз, э(л)сэвуз, э(л)самъз, II шахс *-йъз*: бълсайъз, э(л)сайъз, I шахс ўтган замон феълининг кўплиги *-мъза, -мъз, -вуза, -вуз* (элдуза); II шахси *-ъ:з* (элдъ:з) орқали ясалади.

3) **Андижон шеваси.** Бу шеванинг асосий хусусиятлари: тушум келишик қўшимчаси *-нь, -ни.* Бундан ташқари *-ть, -ти, -дь, -ди* тарзида ҳам қўлланилади. Ҳозирги замон давом феъли *-йап, -йэп* қўшимчаси орқали ясалади: келэйэпмэн.

4) **Наманган шеваси.** Бу шеванинг асосий хусусиятлари: ҳозирги замон давом феъли қўшимчаси *-ут*: келуттъман, бўлишсизи: келмуттъман.

III. Хива-Урганч лаҳжаси. Бу лаҳжага Хива, Хонқа, Ғазовот, Шоҳобод, Кат, Тошовуз, Эски Урганч, Янги Урганч, Ҳазорасп, Тўрткўлда яшовчи ўзбек шевалари киради. Бу лаҳжа вакиллари Амударёнинг сўл қирғоғида яшовчи ўзбеклар орасида ҳам учрайди. Бу лаҳжанинг баъзи диалектал хусусиятлари: жўналиш келишик қўшимчаси унлилар билан тугаган қаттиқ ўзакда *-ға*, юмшоқ ўзакда *-гә*, ундошлар билан тугаган қаттиқ ўзакда *-а*, юмшоқ ўзакда *-ә* каби ишлатилади. I ва II шахс кишилик олмошлари (мэн, сэн) юмшоқ бўлса-да, келишик қўшимчасини олганда қаттиқлашади: манга, санга. Келаси замон феъли ясовчи аффикс *-джақ, -джак,* истак феъли ясовчи *-ль, -ли,* (келэли, алаль), қисташ билдирувчи буйруқ феъли: берсэнгә, алсангакаби.

Хива-Урганч лаҳжасини проф. Ғози Олим иккига бўлади.

1) **Хива шеваси.** Бу шеванинг асосий хусусиятлари: сингармонизмнинг сақланиши, чўзиқ унлиларга эга бўлиши, қ ўрнида к ундошининг келишидир.

2) **Қорлуқ шеваси.** Бу шеванинг ўзига хос хусусиятлари алоҳида берилмаган

Проф. Ғози Олим классификацияси ўзбек шеваларининг хусусиятларини тўла қамраб олмаган. Шунинг учун ҳам ажратилган лаҳжа ва шевалар қайси хусусиятларига кўра группалаштирилгани сезилмай қолади. Чунки, айрим ажратилган шеваларнинг лингвистик фарқларини кўрсатувчи белгилар берилмаган (ўзбек-қипчоқ лаҳжаси ва унга кирган шеваларни мустасно қилганда).

Юқорида баён этилган проф. Е. Д. Поливанов ва проф. Ғози Олимнинг классификациялари ўз вақтида проф. И. А. Батманов томонидан танқид қилинди.

31-§. Проф. А. К. Боровков классификацияси. Проф. А. К. Боров-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ков ўзбек шеваларини классификация қилишга катта ҳисса қўшди. У тўпланган фактик материаллар асосида ўзбек шевалари классификациясининг икки хил вариантини тавсия этди. Проф. А.К. Боровков ўз классификациясининг биринчи вариантига ўзбек шеваларида учрайдиган фонетик белгиларни (хусусиятларни) асос қилиб олди. Проф. А. К. Боровков ўзининг бу классификациясида ўзбек диалект ва шеваларини, улардаги энг муҳим фонетик хусусият: о-лаш ва а-лашга кўра, икки катта группага ажратди: 1) о-ловчи шевалар, 2) а-ловчи шевалар.

О-ловчи группа шеваларга шаҳар шевалари (Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Каттақўрғон, Андижон, Қўқон, Марғилон, Фарғона, Қарши, Жиззах шаҳар шевалари) ва улар атрофидаги район шеваларини киритди.

А-ловчи группа шеваларга эса сингармонизмни сақлаган шеваларни киритди, А-ловчи группа ўзбек шевалари (бу группа шеваларда учрайдиган фонетик хусусиятга кўра) й-лаш ва дж-лаш хусусиятларига кўра, ўз навбатида, иккига ажратилади: 1) й-ловчи, 2) дж-ловчи шевалар.

Й-ловчи группага Жанубий Қозоғистондаги (Чимкент, Манкент, Туркистон ва ш. к.) ўзбек шевалари ва Жанубий Хоразм шевалари киритилди, дж-ловчи группага эса Шимолий Хоразм, Сурхондарё ва Самарқанд областидаги қишлоқ шевалари киритилди.

Ўзбек диалект ва шеваларини группалаштиришда проф. А. К. Боровковнинг бу классификацияси ҳалигача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Кейинги йилларда у бошқа вариантни тақдим этди. Бу вариант ўзбек диалект ва шевалари орасидаги муносабатлар ва тарихий-лингвистик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда тузилиб, қуйидаги тўрт диалектдан иборат: 1) ўрта ўзбек диалекти, 2) шайбоний - ўзбек ёки дж-ловчи диалект, 3) жанубий-Хоразм диалекти, 4) алоҳида группа шевалар (келиб чиқиши жиҳатидан турлича бўлган айрим шевалар).

1. **Ўрта ўзбек диалекти.** Бу диалектга икки группа шева киради. 1) Ўрта Ўзбекистон шеваси (Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Фарғона типидаги шевалар), 2) Шимолий ўзбек шеваси (Чимкент, Сайрам, Жамбул, Марки шевалари ва Жанубий Қозоғистоннинг баъзи бир ўзбек шевалари).

Биринчи группа шеваларда 6 ёки 7 унли фонема бўлиб, сўзларнинг биринчи ёки кейинги бўғинларида очиқ [ɔ] фонемаси ишлатилади. Унлиларнинг уйғунлашиши (унлилар гармонияси) кўринмайди. Булар сингармонизмни йўқотган шевалардир.

Иккинчи группа шеваларда эса унлилар составида 8 фонема бўлиб, [ɔ] унлиси йўқ. Бу унли ўрнида асл туркий орқа қатор [a] унлиси ишлатилади. Унлиларнинг уйғунлашиши баъзи бир шеваларда кўпроқ, баъзи бир шеваларда эса камроқ сақланган.

Проф. А. К. Боровков биринчи группа шеваларнинг характерли хусусиятларини қуйидагича кўрсатади:

1) Тошкент типидаги шеваларда (Тошкент, Хонобод, Хоc, Тақачи, Янгийўл, Чиноз каби) охири ёпиқ бўғин бўлган икки

www.ziyouz.com kutubxonasi

бўғинли сўзларнинг ҳар икки бўғинида ҳам [э] унлиси келади: қ э з э н, с э м э н, б э з э р каби.

Бу группа шеваларда $х_1$ ва $х_2$ ўзаро фарқланмайди. ҳ товуши тил орқа х билан бирикиб кетган. Шунингдек, араб тилидан кирган бўғиз товуши айн чуқур тил орқа сирғалувчи товуш ғ билан ифодаланади: шиғир-шеър, сэғэт <соат каби. От ўзак-негизларининг охирги ундоши ва қаратқич, тушум келишиги қўшимчаларининг бош ундоши ассимиляцияга учрайди: эшшъ (<ошни//ошнинг), ъппъ (<ипни//ипнинг), тэллъ (<толни//толнинг) каби.

Ҳозирги замон давом феъли формаси *-вэт* (кевэттъ) дир. Ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплик формаси *-дъмъз* [>*-дувуз(ә)*: келдувуз *(ә)*].

2) Самарқанд-Бухоро типидаги шеваларда кўпинча биринчи бўғинда [э] эмас, [а] учрайди. Охири ёпиқ бўғин билан тугаган икки бўғинли ўзак-негизларда лаб-тиш в ва ф учрайди. Қаратқич ва тушум келишиги қўшимчаси битта, жўналиш ва ўрин-пайт келишигининг аффикси ҳам битта *-га/-гә, -ка/-кә* каби.

Ҳозирги замон давом феъли формаси *-эп* (келэптъ) каби.

3) Фарғона типидаги шеваларда [э] одатда биринчи бўғинда учрайди: бэҳар, энар каби. Қаратқич-тушум келишиги аффикси *-нъ//-дъ//-тъ* дир. Ҳозирги замон давом феъли формаси *-йәп* (келйәптъ) ва бошқалар.

Бу группа шеваларнинг луғат составида ҳам маълум даражада фарқ бор.

Тошкент	Сам.-Бухоро (Қарши)	Фарғона
съгър (съйър)	*енәк (енәй)*	*съгър (мол)*
мушук (мушув)	*пъшәк (пъшәй)*	*мъшък*
оқйэй	*търъкэмэн*	*кэмәләк (кэмәләй)*
нәрвэн	*нарвэн*	*шэтъ*
сузмэқ	—	*йузмақ*
чумэлъ	*мурча*	*чумәлък*

2. **Шайбоний-ўзбек ёки ж-ловчи диалекти.** Бу диалектга Самарқанд, Қашқадарё, Бухоро, Сурхондарё областларидаги ва Оҳангарон водийсидаги шевалар, Шимолий Хоразм ҳамда Фарғона водийсидаги қипчоқ ва қорақалпоқ шевалари киради. Бу шеваларда унлилар сони 8та, биринчи бўғинларда учрайдиган ва ўзлашаётган [э] фонемаси билан 9тадир. Диалектнинг асосий хусусиятлари: сўз бошида бошқа шеваларда [й] билан талаффуз қилинадиган сўзлар [дж] билан талаффуз қилинади: джол [<йол//*ад.-орф.* йўл, джэмэн (<йэмэн)//*ад.-орф.* ёмон. Сўз охирида кенг унлилардан кейин келган [қ, ғ] товушлари [в] каби талаффуз қилинади: тэв (<тэғ), бэв (<боғ), қонғърав (<қўнғи-

www.ziyouz.com kutubxonasi

р о қ). Сўз охиридаги [қ,ғ,к,г] товушлари унлилардан кейин келганда тушиб қолади: к и ч и//*ад.-орф.* кичик, *сарь//ад.-орф.* сариқ; кишилик ва кўрсатиш олмошларининг жўналиш келишигидаги формаси: м а ғ а н, с а ғ а н, у ғ а н каби; ҳозирги замон давом феълининг формаси: ***-джатыр, -йатыр*** ёки ***-йап:*** к е л а д ж а т ы р, к е л й а т ы р, к е л й а п т и.

3) **Жанубий Хоразм диалекти.** Бу диалект ўз ичига Хонқа, Ҳазорасп, Шовот, Янгиариқ, Ғазовот, Шўрахон ва шуларга ёндош бўлган қишлоқ шеваларини олади. Унлилар сони 9 та. Диалектнинг асосий хусусиятлари: сўз бошидаги жарангсиз [т,к] ундошлари ўрнида жарангли [д,г] талаффуз қилинади: г э л д и//*ад.-орф.* келди, д и :р и//*ад. - орф.* тирик, қисқа ва узун унлилар мавжуд, сўз охиридаги қ, ғ, к, г товушлари тор унлилардан кейин талаффуз қилинмайди: д и : р и//*ад. - орф.* тирик, *са:ри//ад. - орф.* сариқ каби.

Ҳозирги замон давом феълининг формаси: ***-йатыр:*** г є л й а т ы р//*ад.-орф.* келаётир, келаси замон формаси: ***-джақ, -джэк:*** г є л э д ж э к//*ад.-орф.* келажак каби.

Бу диалект луғат состави жиҳатидан ҳам ўзига хос сўзларнинг мавжудлиги билан бошқа диалектлардан фарқ қилади.

4. **Алоҳида группа шевалар (келиб чиқиши жиҳатидан турлича бўлган айрим шевалар).** Бу шевалар асосан қуйидагилардир: 1) Қорабулоқ, Иқон, Манкент шевалари. Бу шеваларнинг асосий хусусиятлари: узун-қисқа унлиларга эга эканлиги; қаратқич келишиги формасида ***-инг*** (қорабулоқ) ишлатилиши; 2) «умлаутли» шевалар (Наманган областида).

32-§. Проф. В. В. Решетов классификацияси. В. В. Решетов ўзбек шеваларининг тарихий-лингвистик хусусиятларини ва айрим диалектларга қўшни тиллар (тожик, қозоқ, қорақалпоқ, туркман) муносабатини ҳисобга олган ҳолда ўзбек шеваларининг классификация схемасини тузди.

Ўзбек, қозоқ, уйғур, туркман, қорақалпоқлар составига кирган турк қабилаларининг ўзаро муносабатлари ҳақидаги тарихий-лингвистик маълумотлар ўзбек тилида қатор диалектлар бирлиги борлигини кўрсатади.

Ўзбек халқи составида тарихий-лингвистик жиҳатдан бир-биридан ажраладиган (фарқ қиладиган) уч диалект бирлиги бор: 1) қипчоқ, 2) ўғуз ва 3) қарлуқ-чигил-уйғур. Бу диалект бирликлари ўз навбатида ўзбек тили составида уч лаҳжани (қипчоқ, ўғуз ва қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжалари) в ужудга келтирди, булар ҳозирги кунда ҳам ўзбек тилининг алоҳида лаҳжаси сифатида давом этиб келмоқда.

Демак, ўзбек тили уч туркий компонентнинг бирикиши натижасида вужудга келган:

1) қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси ҳозирги қардош уйғур тилига яқин бўлиб, тожик тили билан яқин этно-лингвистик муносабатда бўлган;

2) қипчоқ лаҳжаси қардош қозоқ ва қорақалпоқ тиллари билан яқин;

www.ziyouz.com kutubxonasi

3) ўғуз лаҳжаси қардош туркман тили билан яқин.

Проф. В. В. Решетов қардош ва қардош бўлмаган қўшни тиллар билан ўзбек тили диалектал составининг муносабатларини график шаклда қуйидагича ифодалайди:

ТОЖИК ТИЛИ			
	қорлуқ-чигил-уйғур диалекти		/
қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз тили	қипчоқ диалекти	ўғуз диалекти	туркман тили

Кўринадики, проф. В. В. Решетов асосан турк тиллари таснифи учун ҳам асос бўлган икки лаҳжани (қипчоқ ва ўғуз лаҳжасини) олади ва учинчи лаҳжа қилиб, ўзбек халқининг шаклланиш тарихида муҳим роль ўйнаган қорлуқ, чигил ва уйғур қабилаларининг бирлигини кўрсатади. Ҳар бир лаҳжанинг ўзига хос тор диалектал хусусиятлари борлиги, уларни ўрганиш ўзбек диалектологиясининг асосий вазифаларидан эканини ва бу шеваларнинг пайдо бўлиши ва ривожини ўрганишга ёрдам беришини алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу уч лаҳжанинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

I. Ўзбек тилининг қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси. Бу лаҳжа шаҳар шеваларини ва бошқа шаҳар типидаги қишлоқ шеваларини ўз ичига олади. Бу группа шевалар (Тошкент, Наманган, Андижон, Фарғона ва қатор аҳоли яшайдиган пунктлар) бир диалект комплексини ташкил этади. Буни шу шеваларнинг қатор специфик хусусиятлари бирлиги кўрсатадики, юқоридагиларга яна қуйидагиларни қўшиш мумкин.

1) ч//т нинг алмашиниши: *Тошк.*: ч(ъ)шлә// *уйғ.* *қашқ.* ч(ъ)шлә; *Тошк.*: туштъ//чуштъ, *уйғ.* чуштъ.

2) Ўзак ва аффиксларда сўз охиридаги к-қ//г-ғ ундошларининг сақланиши: *Уйғ.* тәръғ//тәрък, сәръғ, уруғ, отък; *Тошк.* қаттъғ, тәру:, тароғ//тәрɔ:, ортɔ:, қъшлɔ:лъғ//қъшлɔ:лъ; *Наманг.* йоқ//йоғ, тәръғ, бълек, бър куллуг, бәлъғ; олмошларда: *уйғ.*, *Тошк.* қандақ//қандағ, бундақ//бундɔғ.

3) Турли ҳолатда ҳам қ//х ундошларининг алмашиниши: *уйғ.*, *Тошк.*, *Наманг.* тоқта//тохта, тоқсан//тохсан, бақтук//бахтук.

4) л//н ундошларининг алмашиниши: көйнек//көйләк//көлләк//көнглек. *Тошк.* койнәк//койләк//койнәй.

5) Тўлиқ прогрессив ассимиляция: *Тошк.* туззъ<тузнъ//тузнънг, ɔшшъ<ɔшнъ//ɔшнънг, темърръ<темърнъ//темърнънг; *Наманг.* қушшъ<қушнъ//қушнънг, гәппъ <гапнъ//гәпнънг, тɔшшъ<тошнъ//тɔшнънг.

www.ziyouz.com kutubxonasi

6) Уйғур тилининг асосий фонетик хусусиятларидан бири «умлаут» бўлиб, биринчи бўғинда келган қуйи кўтарилиш а/ә унлиларининг иккинчи бўғинда келган юқори кўтарилиш ъ унлиси таъсири да є га ўтишидир: *ат>етъ* каби. Бу ҳодиса Наманган шевасида учраса-да, Тошкент, Марғилон шеваларида учрамайди. Лекин Андижон шевасидаги ат> әтъ каби фонетик ҳодиса «умлаут» қолдиқларидандир. Солиштиринг, Тошкент шевасида: сэн~сәнә, зоғ~зәғчә каби.

7) Наманган шеваси ва уйғур тилидаги товушларнинг тушиши ва тор унлиларнинг қисқалиги каби хусусиятлар Тошкент шевасида ҳам мавжуд, солиштиринг: *Тошк., Наманг.* эдәмлә келдълә, бъзә>бзә, сълә>слә.

8) Тошкент, Наманган, Андижон, Марғилон, Қўқон шеваларининг ҳаммасида турловчи қўшимчалардан *-нъ* аффикси (фонетик вариантлари билан) ҳам қаратқич, ҳам тушум келишиги маъноларини ифода этади. Бу қаратқич-тушум аффиксининг фонетик вариантларига кўра шевалар икки группага ажралади:

а) *-нъ* аффикси ундош билан тугаган сўзларга қўшилиб келганда, унинг биринчи товуши тўлиқ прогрессив ассимиляцияга учровчи шевалар (унли билан тугаган сўзларга бу аффикс қўшилганда *-нъ* сақланади). Бунга Тошкент, Наманган ва ўз фонетик хусусиятлари жиҳатдан бу шаҳарларга яқин қишлоқ шевалари киради. Масалан, *Тошк.* туззъ<тузнъ, тэммъ<тэмнъ, гәппъ<гәпнъ; *Наманг.* эттъ<этнъ, тэллъ<тэлнъ. Солиштиринг: тушум келишиги: *Тошк., Наманг.* эттъ, сэттъ; қаратқич келишиги: эттъ бэшъ.

б) Қаратқич-тушум аффиксидаги н/ д/т товушларининг алмашиниши билан характерланадиган шеваларга Андижон, Марғилон, Қўқон группа шевалари киради. Бу шевалар мана шу хусусиятларига кўра ўзбек тилининг қипчоқ шевасига яқинлашади. Масалан, солиштиринг: *Анд., Марғ., Қўқон.* этәсънъ көрдъ, эштъ мәзәсъ, тэлдъ кестъ.

9) Бу шевалар группаси ҳозирги замон давом феълини ифодаловчи икки морфологик белгига эга:

А. *-ват* ва унинг фонетик вариантлари: ***-ват, -ут***; Тошкент ва унга яқин қишлоқлар шеваси (масалан, Паркент ва бошқаларда), ***-вэт***; солиштиринг: *Тошк.* ***-вэт***, *уйчи.* ***-вәт***, *Наманг.*-***ут***

а) Тошкент парадигмаси:

Бирлик	Кўплик
бэрвэтмән >бэрвэммән, элвэтмән >эвэтмән>эвэммән	*бэрвэтмъз>бэрвэммъз, элвэтсъз >элвэммъз>эвэммъз*
бэрвэтсән>бэрвэссән, элвэтсән> эвэтсән>эвэссән	*бэрвэтсъз>бэрвэҫсъз, олвэтсъз> эвэтсъз>эвоссъз*
бэрвэттъ, элвэттъ>эвэттъ.	*бэрвэттъл, элвэттълә>эвэттълә.*

б) Наманган парадигмаси:

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бирлик	Кўплик
қълуптъмән, бэруттъмән	*қълуттъмъз, бэруттъмъз*
қълуттъсән>қълуссән,	*қълуттъсъз>қълуссълә,*
бэруттъсән>бэруссән	*бэруттъсъз>бэруссълә*
қълуттъ, бэруттъ.	*қълуттъ, бэруттъ.*

в) Уйғур парадигмаси:

Бирлик	Кўплик
қълватъман	*қълватъмъз*
қълватъсан	*қълватъсъз*
қълватъду	*қълватъду.*

Бу формаларнинг генетик жиҳатдан бирлиги, яъни бир манбадан келиб чиққанлиги шубҳасиздир. Тошкент ва Наманган формалари қълватъман формасининг кейинги фонетик ривожидир, холос. Буни Тошкент ва Наманган шеваларида учрайдиган оралиқ вариантлар исботлайди. Масалан, Тошкент областининг Паркент шевасида қълвэттъм ва қълвэттъмән каби бир маънода ишлатиладиган формаларни учратамиз.

Наманган формаси *-ут* фонетик қонунлар асосида ўзгариб *-ват* га бориб тақалади. Бу форманинг эволюцион процесси мана бундай: ***-ват>-вот >-от >-ут.*** Буни Наманган шевасида қълуттъ формаси билан параллел қўлланадиган унинг фонетик варианти бўлган оралиқ форма қълоттъ исботлайди.

-ват аффиксининг ривожи Наманган шевасидагидек ***-ват> -вот>-от>-ут,*** Тошкент шевасидагидек ***-ват>-вэт*** йўли билангина эмас, ***-ват>-вәт*** (Уйчи) йўли билан ҳам боргандир.

Б. ***-йәп*** формаси Фарғона водийсидаги шаҳар (Андижон, Марғилон, Қўқон) ва шу каби шаҳарларга яқин бўлган қишлоқ шеваларига хос.

Бирлик	Кўплик
қълйәпмән>қълйәппән, бэрйәпмән >бэрйәппән	*қълйәпмъз>қълйәппъс, бэрйәпмъз>бэрйәппъс*
қълйәпсән, бэрйәпсән	*қълйәпсъз, бэрйәпсъз*
қълйәптъ, бэрйәптъ	*қълйәптъ, бэрйәптъ*

Фарғона парадигмасига (Наманган шевасидан ташқари) Самарқанд формаси ҳам яқинлашади.

Бирлик	Кўплик
қълэпман, берэпман	*қълэпмъз, берэпмъз*
қълэпсән, берэпсән	*қълэпсъз, берэпсъз*
қълэпту, берэпту	*қълэпту, берэпту.*

www.ziyouz.com kutubxonasi

-*эп* (Самарқанд шеваси) аффиксидаги очиқ э фонемаси ўзининг турғунлиги билан характерланади. Лекин, Тошкент шевасидаги -*вэт* қўшимчасида учрайдиган аффиксал э унлиси ва Фарғона варианти -*йэп* даги а шеваларда турли кўринишларга эга: -*вэт* аффиксидаги э олдингироқ қатор бўлиши мумкин. Солиштиринг: -*вәт* (Уйчи), -*йәп* (Фарғона) аффиксидаги олдинги қатор ә унлиси орқа қатор а унлиси орасида тебраниб туради: к е л й ә п п ә н ~ к е л й а п п а н. Солиштиринг: к е л ә й а т ъ р ~ к е л ә й ә т ъ р ~ к е л ә й э т ъ р каби.

Қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасига кирувчи диалект ва шеваларни специфик хусусиятларини сақлаш-сақламаслик нуқтаи назардан бир неча группага ва диалектга бўлиш мумкин.

ҚОРЛУҚ-ЧИГИЛ-УЙҒУР ЛАҲЖАСИ

I. Фарғона группаси.

1. **Наманган диалекти.** Бу диалектга Наманган шаҳар шеваси, Наманган областидаги Уйчи, Чортоғ каби шевалар киради. Бу шевалар қардош уйғур тилига ўзининг яқинлиги билан характерланади.

2. **Андижон-Шаҳрихон диалекти.** Бу диалект Андижон шаҳар шевасини, Шаҳрихон шевасини ва Андижон областидаги бошқа баъзи шеваларни ўз ичига олади.

3. **Ўш-Ўзган диалекти.** Бу диалект Ўш, Ўзган, Жалолобод каби шеваларни ўз ичига олади. Ўш-Ўзган диалекти қирғиз тили элементларининг борлиги билан характерланади.

4. **Марғилон-Қўқон диалекти.** Бу диалект Марғилон, Фарғона шаҳар шевасини (эскича Сим), Водил, Қўқон каби шеваларни ўз ичига олади.

II. Тошкент группаси.

1. **Тошкент диалекти.** Бу диалект Тошкент шаҳар шевасини, Тошкент областидаги Паркент, Пискент, Қорахитой каби шеваларни ўз ичига олади (Тошкент областидаги қипчоқ—ж-ловчи шевалардан ташқари).

2. **Жиззах диалекти.** Бу диалект Тошкент ва Самарқанд областидаги Жиззах, Хос (Ховос) каби, Қашқадарё водийсидаги Пўлати, Мўлати, Бойтерак каби шеваларни ўз ичига олади (кўрсатилган областлардаги қипчоқ—ж-ловчи шевалардан ташқари).

III. Қарши группаси.

1. **Қарши диалекти.** Бу диалект Қашқадарё водийсидаги Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ каби шеваларни ўз ичига олади. (Шу областдаги қипчоқ—ж-ловчи шевалардан ташқари.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. **Самарқанд-Бухоро диалекти.** Бу диалект Самарқанд, Бухоро, Ленинобод (Хўжанд), Фарғона водийсидаги Чуст, Қашқадарё водийсидаги Косон каби шеваларни ўз ичига олади. Бу шевалар тожик элементларининг турли даражада борлиги билан характерланади.

IV. Шимолий ўзбек группаси.

1. **Иқон-Қорабулоқ диалекти.** Бу диалект Иқон, Қорабулоқ, Манкент, Қорамурт каби шеваларни ўз ичига олади. Бу шевалар ўғиз ва қипчоқ элементларининг борлиги билан характерланади.

2. **Туркистон-Чимкент диалекти.** Бу диалект Туркистон, Чимкент, Сайрам каби шеваларни ўз ичига олади. Бу шевалар ўғуз элементларининг камайиши (баъзан йўқлиги) ва қипчоқ элементлари (айниқса, қозоқ элементлари) нинг кўпайиши билан характерланади.

Қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг Тошкент ва Фарғона группасидаги диалектларнинг баъзилари ўзбек адабий тилининг шаклланишида алоҳида роль ўйнаган.

II. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси. Бу лаҳжага хос хусусиятлар проф. Е. Д. Поливанов ва проф. Ғози Олим классификациясида атрофлича берилган.

1. Фонетик хусусиятлари қуйидагилар: а) контраст жуфт унлилар [**у/Ү, о/ө, ы/и, а/ә**] нинг мавжудлиги ва бунинг натижасида сингармонизмнинг сақланиши, яъни ҳозирги қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тиллари ва бошқа қипчоқ группасига кирадиган турк тилларига хос бўлган товушларнинг ўзак ва аффиксларда алмашиниши; б) сўз бошида келган ўрта кўтарилиш унлиларининг дифтонглашуви **иэ, Үө, уо**, (**иэт, уот, Үөт** каби); в) ийт, бийт сўзларида дифтонгнинг ишлатилиши; г) қисқа-узун унлиларнинг фарқланмаслиги, ундош товушларнинг тушиб қолиши ҳисобига бўладиган иккинчи даражали узунликнинг мавжудлиги: сҮ:бәт (<суҳбат) сўзидаги [Ү:] каби; д) сўз бошида **й** нинг **дж** га ўтиши (**й>дж**]: джол<йол, джаман<йаман//ад.-орф. ёмон; е) [**ғ>в**]: тағ>тав, ағиз>авуз; ж) [**г>й, ғ>й**]: тегди>тийди, йиғин>джыйын, сигир>сийир; з) унлилар орасида **п, к, қ** нинг жаранглилашиши: қап>қабы, эк>егип, чық>чығып; и) сўз бошида **ҳ** ундошининг ортиши (пайдо бўлиши): айван>ҳайван, арра>ҳарра каби; к) сўз охирида **к, қ** нинг тушиб қолиши: сарық>сары, кичик>кичи.

2, Морфологик хусусиятлари: а) қаратқич ва тушум келишиклари аффиксида **н/ д/ т** товушларининг алмашиниши: ***-нынг//-нинг, -дынг//-динг, -тынг//-тинг, -ны//-ни, -ды//-ди, -ты//-ти***; б) шахс олмошларининг жўналиш келишиги шакли маған, саған, уған; в) ҳозирги замон давом феълининг ***-джа-***

www.ziyouz.com kutubxonasi

тыр билан ясалиши: б а р а д ж а т ы р; г) ҳозирги-келаси замон сифатдоши *-тыған* билан ясалиши: к е л э т ы ғ а н каби.

Қипчоқ лаҳжаси бошқа лаҳжалардан ўзининг лексик хусусиятлари билан ҳам фарқ қилади.

III. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Бу лаҳжанинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагича: а) қипчоқ шеваларидаги каби контраст жуфт унлиларнинг мавжудлиги; б) қисқа ва узун унлиларнинг фарқланиши, яъни туркман тилидаги каби қадимги туркий узун унлилар (биринчи даражали чўзиқ унлилар) нинг мавжудлиги: а : т (ҳайвон), а : д (исм); о т (ўсимлик), о : т (олов); в) сўз бошида **т** ва **к** товушларининг жаранглилашиши: д и л//*ад.-орф.* тил, г э л'// *ад.-орф* кел; г) **к** ва **г** товушларининг максимал юмшалиши **к'**, **г'**; д) қаратқич келишиги аффиксининг *-ынг //-инг* формасида ишлатилиши; е) жўналиш келишиги аффиксининг *-а//-э* формасида ишлатилиши; ё) б о л феълидаги **б** нинг тушиши (б о л > о л) кабилар.

Шунингдек, бу лаҳжа ҳам бошқа лаҳжалардан ўзига хос лексик-грамматик хусусиятлари билан фарқ қилади.

АДАБИЁТЛАР

Б а т м а н о в И. А., Вопросы классификации узбекских говоров («Проблемы языка», вып. I, Ташкент, 1934).

Б о р о в к о в А. К., Вопросы классификации узбекских говоров, Известия АН УзССР, 5, 1953.

Б о р о в к о в А. К., По поводу «иранизации» узбекского языка, Известия АН УзССР, 8, 1955.

Б о р о в к о в А. К., Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит на основе русской графики. Известия УзФАН ССР, № 7, 1940.

З а р у б и н И. И., Список народностей Туркестанского края. Ленинград, 1925.

П о л и в а н о в Е. Д., Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933.

Р е ш е т о в В. В., Изучение узбекских народных говоров («Ўзбек даилектологиясидан материаллар», I, Ташкент, 1957).

Р е ш е т о в В. В., Узбекский язык, I, Ташкент, 1959.

Р е ш е т о в В. В., Классификация узбекских говоров Ангренской долины. Бюллетень АН Уз ССР, 7, 1946.

Р е ш е т о в В. В., Ш о а б д у р а ҳ м о н о в Ш., Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1962.

Ю д а х и н К. К., Узбекский язык, Литературная энциклопедия, Т., XI, Москва, 1939.

Ю д а х и н К. К., Материалы к звуковому составу чигатайского языка («Культура и письменность Востока», кн. IV, Баку, 1929).

Ғ о з и О л и м., Ўзбек лаҳжаларини таснифда бир тажриба, Тошкент, 1936. (Латин алифбесида босилган.)

Қ о д и р о в Ғ. Қ., Ўзбек шеваларини ўрганиш ва тасниф қилиш масаласи. Фарғона, 1949.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ФОНЕТИКА

ЎЗБЕК ХАЛҚ ШЕВАЛАРИНИНГ ВОКАЛИЗМИ

1- §. Шеваларaро унли фонемаларнинг сон жиҳатидан муносабатлари. Ўзбек тилида сўзлашувчи коллектив жойлашган территорияга назар ташлаб, шевалар бўйича фонемаларнинг муносабатини сон жиҳатдан қараб чиқсак, бир қанча шеваларнинг ягона бир марказга — адабий тил талаффуз нормаларига асос бўладиган марказга қараб йўналишини кўрамиз. Республикамизнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази бўлган Тошкент шу йўналишларнинг асосий пунктидир. Чунончи: 1. Тошкент — Андижон, 2. Тошкент — Бухоро, 3. Тошкент — Урганч (Хоразм), 4. Тошкент — Туркистон.

Ягона марказдан узоқлашган сари биринчи, учинчи ва тўртинчи йўналишларда (охиргиси Қозоғистон территориясида жойлашган) унли фонемалар сони кўпая боради, иккинчи йўналишда эса ўзбек шаҳар шеваларига хос бўлган унли фонемаларнинг типик состави асосан сақланади, аммо унли фонемаларнинг сифат жиҳатдан характеристикаси бирмунча бошқачароқ тус олади. Бу йўналишларнинг бўлинишини шартли тушунмоқ керак, чунки кўрсатилган тўртта йўналишнинг ҳар бири, ўз навбатида, бир қатор чекланишларга эга, бу диалектология курсида алоҳида текширилади.

2- §. Адабий тил билан шевалар ўртасидаги фонетик муносабатлар. Адабий тилнинг шаклланишида бевосита иштирок қилган баъзи ўзбек шеваларининг унлилари ўзига хос қатор хусусиятларга эга. Тошкент — Фарғона типидаги шаҳар шевалари ҳамда шаҳар шеваларининг талаффуз ва лексик-грамматик хусусиятларига ўхшаш бўлган қишлоқ шевалари адабий тилнинг шаклланишида етакчи роль ўйнайди. Ўзбек тили тараққиётининг барча даврларида вужудга келган энг прогрессив хусусиятларни ўзида акс эттирганлиги сабабли шаҳар шевалари етакчи шева ҳисобланади. Аксинча, ж-ловчи шевалар консерватив характерга эга бўлиб, бу шевалар вокализмида қипчоқ лаҳжасининг традицион хусусиятлари қатъий равишда сақланган. Бу икки қутб шева (й-ловчи ва ж-ловчи шевалар) орасида фонетик ва морфологик хусусиятлари жиҳатидан адабий тил ва жонли шеваларнинг ўзаро муносабатлари натижасида

www.ziyouz.com kutubxonasi

вужудга келган кўпгина мураккаб ҳодисаларни ўзида мужассамлаштирган шевалар ҳам бор эканлигини кўришимиз мумкин.

Юқорида кўрсатилгандек, ўзбек халқ шевалари товуш состави ва фонетик хусусиятларига кўра, икки катта группага бўлинади. Булардан бири ж-ловчи шевалар бўлиб, булар ўзбек адабий тилида сўз бошида келадиган [й] ўрнига [дж] фонемасини ишлатади. Масалан, й о л ўрнига д ж о л, й э м э н ўрнига д ж а м а н, й о қ ўрнига д ж о қ.

Ж - ловчи шевалар ўзбек адабий тилидан бошқа фонетик хусусиятлари билан ҳам фарқ қилади, Масалан, орфографик о ўрнида тил орқа [а] товуши ишлатилади,

Масалан: *ад.- орф.* ота [э т ә] ~ ж - ловчи [а т а], *ад.- орф.* бола [б э л ә] ~ ж - ловчи [б а л а].

Фақат баъзи ж - ловчи шеваларгина о - лаш хусусиятига эга. Бундай шевалар қаторига Самарқанд областидаги қозоқ - найман шеваси, Тошкент областидаги қурама шеваларининг баъзилари ва бошқа шевалар киради. Шунингдек, ж - ловчи шевалар сингармонизмли бўлиши билан характерланади.

Ж - ловчи шеваларда ўзбек адабий тили нормаларидан четга чиқиш ҳоллари кўплаб учрайди.

Қозоқ тилига яқин бўлган, [дж] ўрнига [ж] ишлатиладиган шевалар ҳам ж - ловчи шевалар қаторига киради.

Ўзбек шеваларининг иккинчи группасини о - ловчи ва а - ловчи группачаларга бўлинувчи й - ловчи шевалар ташкил қилади. А - ловчи шевалар сингармонизмлидир.

Й - ловчи группанинг а - ловчи шеваларида (Шимолий ўзбек, Туркистон, Иқон, Қорабулоқ, Манкент ва Хоразм шевалари) қадимги туркий чўзиқ унлилар мустақил фонема сифатида ишлатилади.

3 - §. Ўзбек халқ шеваларида унли фонемаларнинг сони. Ўзбек халқ шевалари ўз состави жиҳатидан мураккабдир. Ўзбек тили диалектлари комплекси таркибига қорлуқ - чигил - уйғур, қипчоқ ва ўғуз лаҳжалари киради. Бу лаҳжаларнинг ҳар бири, ўз навбатида, вокализми жиҳатидан, фонетик ноўхшашликларга эга бўлган шеваларга бўлинади.

Қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги шеваларда 9—10 та унли фонема бор. Ўғуз лаҳжасидаги шевалар эса товуш жиҳатдан анча мураккаб, чунки уларда баъзи унли фонемалар сифат жиҳатидангина эмас, балки миқдор жиҳатдан ҳам кескин фарқ қилади. Бу лаҳжадаги шеваларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, буларда маъно фарқловчи, яъни маълум семантик функцияга эга бўлган ва мустақил фонема ҳисобланадиган алоҳида чўзиқ унли товушлар мавжуд. Ўғуз лаҳжасидаги шеваларнинг вокализм системаси мутлақ чўзиқ ва мутлақ қисқа фонемалардан ташкил топган бўлиб, бу фонемаларнинг сони баъзи шеваларда 18 тага қадар боради.

Ўзбек адабий тилига асос бўлган шеваларда унли фонемалар сони 6—7 тадан ошмайди. Тошкент ва Самарқанд шеваларининг вокализм системаси 6 фонемалик бўлиб, бу фонемаларнинг баъзилари сифат жиҳатдан фарқ қилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тошкент тип шеваларда — ъ, е, э, ɔ, о, у.

Самарқанд тип шеваларда — ъ, е, а, о, ɔ, у.

Бу вокализм (Самарқанд шеваларига хос хусусиятлар сақланган ҳолда) Бухоро ва Қарши шеваларига ҳам тааллуқлидир. *Худди* шундай хусусиятни Ленинобод (эски Хўжанд) ва Чуст шеваларида ҳам кўриш мумкин.

Қўқон ва Марғилон шеваларида сифат жиҳатдан фарқ қиладиган, аммо миқдор жиҳатдан фарқланмайдиган 7 фонема [ъ, у, е, о, э, а, ɔ] мавжуд. Бу шеваларнинг унлилар системасида Тошкент ва Самарқанд унлилари системасидан фарқ қиладиган орқа қатор қуйи кўтарилиш [а] унли фонемаси сақланган. Шундай қилиб, бу шеваларда Тошкент шевасидаги [э, ɔ], Самарқанд, Бухоро, Қарши, Хўжанд, Чуст шеваларидаги [а, ɔ] ва адабий тилдаги а ва о каби икки унли фонема ўрнига уч кенг унли фонема [а, э, ɔ] борлигини кўрамиз. Бу шеваларда [а] фонемаси қуйи кўтарилишдаги унли фонемалар ўртасида оралиқ фонема ҳолатини сақлаб қолган. Аммо бу уч фонеманинг сўзлардаги тарқалиши Қўқон ва Марғилон шеваларида бир хил эмас.

Территория жиҳатдан Марғилонга яқин бўлган Водил қишлоғининг шеваси, шунингдек, Жиззах шеваси ва Тошкент областининг атроф шевалари Тошкент шаҳар шевасининг унлилар системасига ўхшайди.

Андижон, Шаҳрихон шеваларида Фарғона водийсининг бир қатор қишлоқ шеваларида (масалан, Сарой), Туркистон шеваси, ўзбек тилининг қорақалпоқ диалекти, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё областларининг ж-ловчи ўзбек шеваларида, шу жумладан, Тошкент область Оҳангарон водийсининг қурама шевалари вокализми составида 9, 10 та фонема мавжуд.

Бу унли фонемалар тубандагилар:

тилнинг кўтарилиш ўрнига кўра		тил олди (олдинги қатор)		тил орқа (орқа қатор)	
лаб иштирокига кўра		лабланмаган	лабланган	лабланмаган	лабланган
тилнинг кўтарилиш даражасига кўра (тилнинг танглайга томон кўтарилиш даражасига кўра)	юқори кўтарилиш (тор)	и (ёки ъ)	Y	ы (ёки ь)	у
	ўрта кўтарилиш (ярим тор)	е э є	θ		о
	қуйи кўтарилиш (кенг)	э		а	ɔ

Кўринадики, схемадаги 12 катакчадан фақат иккитаси бўш қолган, булар ўрта кўтарилиш, лабланмаган орқа қатор ва қуйи кўтарилиш, лабланган олдинги қатор унлилар катакчасидир. Ҳақиқатан ҳам, ўрта кўтарилиш, тил орқа лабланмаган ва қуйи кўтарилиш,

www.ziyouz.com kutubxonasi

тил олди лабланган унлилар мустақил фонема сифатида бизга маълум бўлган ўзбек шеваларида йўқ.

4-§. Ўзбек шеваларида унлиларнинг лабланиш-лабланмаслик ҳодисаси. Тошкент типидаги шевалар вокализмида, шунингдек, ўзбек адабий тили вокализмида унлиларнинг лабланиш ҳолати аста-секин камайиб, аксинча, тилнинг танглайга томон кўтарилиш даражасига кўра юқори кўтарилиш унлиларининг ўрта кўтарилиш унлиларига ва, ниҳоят, кенг унли фонемаларга ўтиши аста-секин кучайиб бормоқда.

Юқори кўтарилиш унлилари **и** ва **у** [**ъ** ва **Y**] ни асосий фарқи уларнинг лабланиши ёки лабланмаслигидадир. Ҳолбуки, тилнинг горизонтал йўналишига кўра бу икки фонема [**ъ**, Y] ва адабий тилдаги **и**, **у** ўзининг комбинатор вариантларига эга, бу комбинатор вариантлар адабий талаффузда ҳам ўз аксини топган. Масалан: қ и р қ, қ и з, қ и ш каби сўзлардаги *ад.-орф.* **и** товуши **тил** орқа [**ь**] (қ ь р қ, қ ь з, қ ь ш) каби талаффуз қилинади. Аксинча, к у л, г у л, к у я, к у ч у к каби сўзлар талаффузида *ад.-орф.* **у** товуши олдинги қатор [Y] каби талаффуз қилинади (кYл, гYл, кYйә, кYчYк) ва бу **и**, **у** унлиларининг позициясига кўра **тил** олди ва тил орқа бўлиб туриши аниқ сезилади.

Юқоридагидек, комбинатор вариантлар ўрта кўтарилиш унлилари [е, о] дан фақат [о]//*ад.-орф.* ў унлисидагина кўринади. Солиштиринг: қ о л, к ө л.

Ниҳоят, қуйи кўтарилиш унлиларида лабланиш ёки лабланмасликка нисбатан тилнинг горизонтал йўналишига кўра фарқланиш устун. Шу сабабли ўзбек адабий тили вокализмида ҳам, Тошкент типидаги шевалар вокализмида ҳам [ɔ] фонемасининг лабланиши факультатив характердадир.

Фарғона шеваларининг баъзилари (хусусан, Марғилон ва унга ёндош шевалар) вокализмидаги фарқ юқорида кўрсатилгандек, қуйи кўтарилиш унлиларида учрайди [*Марғ.* **ә**, **а**, **ɔ**//*Тошк.* **ә**,**ɔ**// *ад.* *-орф.* **а**, **о**]. Марғилон шевасида учрайдиган [**а**, **ɔ**] кенг унлилари алоҳида фонема бўлиб, бир-биридан лабнинг иштироки билан фарқланади.

Кўринадики, 9, 10 та унли фонемага эга бўлган ўзбек шеваларида умумнорма сифатида лабнинг иштироки ва тилнинг горизонтал йўналишига кўра ажралиш принципининг қолдиғи маълум даражада сақланган. [**е-о** ва **ө-о**] (юқори-ўрта кўтарилиш); [**и-ы**, **и-Y**, Y-**у**] (юқори кўтарилиш) ва [**ә-а**, **а-ɔ**] (қуйи кўтарилиш) каби жуфт унлиларни қиёс қилинг.

5-§. Ўзбек шеваларида унлиларнинг миқдори (чўзиқ-қисқалиги). Ўзбек халқ шевалари вокализмига тўлароқ характеристика бериш учун унлиларнинг миқдори жиҳатдан икки фонологик қаторга бўлинишига, мутлақ чўзиқ унли товушларнинг мутлақ қисқа унли товушлардан фарқланишига тўхтаб ўтмоқ лозим. Бунда онда-сонда учрайдиган ва маълум фонетик шароитда вужудга келадиган, яъни семантик (маъно фарқловчи) функцияга эга бўлмаган иккинчи даражали (иккиламчи) чўзиқ унлилар эмас, балки чўзиқликнинг

www.ziyouz.com kutubxonasi

алоҳида тури, мутлақ чўзиқлик (бирламчи чўзиқлик) хусусиятига эга бўлган унлининг ўзига мос келадиган қисқа унлидан фарқ қилиши назарда тутилади.

Ўзбек диалектологик картасида бир-бирига территория жиҳатидан қарама-қарши жойлашган икки шевада — «Шимолий ўзбек» группасига мансуб бўлган Қорабулоқ, Иқон шеваларида ҳамда Жанубий Хоразм шеваларида чўзиқ унлиларнинг мустақил фонема сифатида сақланганлигини кўрамиз.

Қорабулоқ шеваси вокализми:

тор	и/Y	ы/у
ярим тор	е/ө	о
ярим кенг	ә	а

ҳамда [а:, о:, и:] каби мустақил чўзиқ унлилардан иборат. Мисоллар: а : т [а : д] — от (исм), а т - о т (ҳайвон); а : ч [а : ш], а : ж—оч (қорним оч), а ч — о ч (эшикни оч); о : т [о : д] — ўт (олов), о т — ў т (ўсимлик) ва бошқалар.

Қуйи-ўрта кўтарилишдаги унлилар категориясидан фақат иккитасигина миқдор ва сифат жиҳатдан фарқ қилади. Сингармоник Фарғона шеваларидан фарқи, буларда қуйи кўтарилишдаги очиқ унли [ɔ] фонемаси мавжуд эмас, шу хусусиятга кўра Қорабулоқ шеваси ўзбек адабий тилидан ҳам фарқ қилади, яъни қуйи кўтарилиш унлиларининг сифат жиҳатдан характеристикасига кўра Қорабулоқ шеваси ёндош Иқон шеваси каби «а» лашган шевалар группачасига тааллуқлидир. Иқон шевасининг вокализмини тубандаги таблица яққол кўрсатади:

	олдинги қатор	орқа қатор
Қисқа	и, е, є, Y, θ	ы, а, у, о
Чўзиқ	и:, е:, є:, Y :, θ:	ы:, а:, у:, о:

Демак, Иқон шевасининг унлилар системаси 18 та фонемадан иборат бўлиб, типик ўзбек вокализми составидан миқдор ва сифат жиҳатдан, яъни бир-бирига зид бўлган тубандагидек жуфт унлиларнинг мавжуд бўлиши билан фарқ қилади:

т Y : ш (т Y : ш к ө р д Y м) // *ад.-орф.* туш (туш кўрдим);

т Y ш > т и ш, т и ш т и м // *ад.-орф.* тушдим;

а : д (а : д ы н г к Y м д Y) // *ад.-орф.* от (отинг ким);

а т (а т ы н г б а ш ы) // *ад.-орф.* от (отнинг - боши);

б а : р // б а : (о : ч а қ т а о : д б а : н а, й о : қ н а ?) // *ад.-орф.* бор (ўчоқда ўт борми, йўқми?);

б а р [б а р а й а п м а (н)] // *ад.-орф.* бор (боряпман).

Яна қисқа, чўзиқ унлиларга мисоллар: *Қорабулоқ.* а : т [// а : д] // *ад.-орф.* от (исм, ном), а : д ы (д а д а м н и н г а : д ы Т а ш м а т) // *ад.-орф.* от (отамнинг оти Тошмат);

www.ziyouz.com kutubxonasi

ат [дадамынг йахшы аты бар (//ба:)]//*ад.-орф.* от (отамнинг яхши оти бор);

а:ч [//а:дж, а:ш, а:ж]//*ад.-орф.* оч (қорним оч); ач//*ад.-орф.* оч (эшикни оч);

о:т [о:д]//*ад.-орф.* ўт (олов), пешинг о:ды йоқ//*ад.-орф.* печнинг ўти (олови) йўқ;

от//*ад.-орф.* ўт (ўсимлик), даланинг оты бар//*ад.-орф.* даланинг ўти бор;

о:дун//*ад.-орф.* ўтин, базарға чықып бий (⩽бир) араба о:дун алдым (а:дым)//*ад.-орф.* бозорга чиқиб бир арава ўтин олдим; даладағы о:дунны өйға әккә (⩽алып-кә) //*ад.-орф.* даладаги ўтинни уйга олиб кел;

қы:з//*ад.-орф.* қиз, бу қы:з кимингки//*ад.-орф.* бу қиз кимники? паланчынынг қы:зыны оғлума қондым// *ад.-орф.* фалончининг қизини ўғлимга унаштирдим.

Хивада: йаз // *ад.-орф.* ёз (хат ёз), йа:з // *ад.-орф.* ёз (ёз келди).

Қорабулоқ ва Иқон шеваларининг вокализмида бир-биридан маълум даражада фарқ қиладиган икки фонема: Қорабулоқда [ә], Иқонда [є] фонемалари мавжуд. Бу фонемалар ўртасидаги сифат жиҳатдан фарқ шундаки, Қорабулоқдаги [ә] га нисбатан Иқондаги [є] товуши бирмунча ёпиқ бўлиб, у типик қуйи-ўрта кўтарилиш унлисидир. Қорабулоқ шевасидаги [ә] эса, ўз акустик эффекти жиҳатдан бир қадар пастга тушувчи фонемадир. [є] га мисоллар: *Иқон.* кєл, кєлдилєр, кєлди:дим//*Тошк.* ке(л)гән едъм; *Иқон.* кәл//*Тошк.* кел. Иқон шевасидаги кєл// *ад.-орф.* кел ва кәл//*ад.-орф.* кал сўзлари омонимдир.

Тошкент шевасидаги кел ва кәл сўзларининг ўзагида эса сифат жиҳатидан фарқ қилувчи мустақил фонема мавжуд.

Чўзиқликнинг алоҳида тури сақланган шевалар қаторига Жанубий Хоразм группасига тааллуқли Хива, Урганч, Хонқа, Ҳазорасп, Шовот, Янгиариқ каби шевалар ҳамда Иқон (Туркистон шаҳридан 20 км узоқ), Қорабулоқ (Манкентдан 12 км узоқ), Боғдон шевалари ва бошқа сингармонистик — «Шимолий ўзбек» шевалари киради.

Баъзи туркий тилларда (туркман, ёқут) ҳамда юқорида қайд қилинган ўзбек шеваларида мавжуд бўлган типик чўзиқ унлилар ўзбек тилининг бошқа шеваларида, шунингдек, ўзбек адабий тилида мутлақо учрамайди. Ўзбек шеваларида (жанубий Хоразм ва Иқон-Қорабулоқ шеваларидан ташқари) маълум фонетик шароитда вужудга келадиган иккинчи даражали (иккиламчи) чўзиқ унлилар мавжуд.

6- §. Ўзбек шеваларида иккинчи даражали (иккиламчи) чўзиқ унлилар. Ўзбек шеваларида сўз маъноларини фарқламайдиган иккинчи даражали (иккиламчи) чўзиқ унлиларнинг вужудга келиш сабаблари тубандагича:

1. Ёндош ундошнинг тушиши натижасида (шәҳәр > шә:әр > шә:р каби) вужудга келадиган иккинчи даражали чўзиқ унлилар ўзбек шеваларида кўплаб учрайди:

www.ziyouz.com kutubxonasi

а) [р] нинг тушиши натижасида: *Наманг.* бэ: <бэр, бэ:вос-ун <бэ:р болсун // *ад.-орф.* бор бўлсин, *Анд., Тошк.* бэ:мъ< бэрмъ // *ад.-орф.* борми? *Тошк.* бэлдэ: < бэлэлэр // *ад.-орф.* болалар. Қиёс қилинг: *Уйғ.* қа: <қар, а:па < арпа;

б) [қ / к] нинг тушиши натижасида: *Наманг.* сэтэмэн бу сандуːнъ (<сандуқнъ) // *ад.-орф.* сотаман бу сандиқни, ора:нъ (<орақнъ) учъ мънэм // *ад.-орф.* ўроқнинг учи билан, кера: йоқ < керэк йоқ // *ад.-орф.* кераги йўқ, кера: десэ < керэк десэ // *ад.-орф.* керак деса, сҮйэ:леръ нг < сҮйэклэрънг // *ад.-орф.* суякларинг, йо: < йоқ // *ад.-орф.* йўқ, ешэ:дэк < ешшэ:дэк < ешэкдэк // *ад.-орф.* эшакдек, таттъ:лэнъ < тартъқлэрнъ // *ад.-орф.* тортиқларни, ҳэр нҮчҮ: (< нҮчҮк) болсэйэм // *ад.-орф.* ҳар нечук бўлсаям; *Тошк.* келду: < келдук ~ келдък, элду: <элдък, қъшлэ:лък (< қъшлэқлък) эдэм // *ад.-орф.* қишлоқлик одам;

в) [в] нинг тушиши натижасида: *Уйчи:* су: < сув, *Наманг.* су: ъссэ < сув ъчсэ // *ад.-орф.* сув ичса, *Анд.* су: лъқ йел-лэрдэ < сувлък йерлэрдэ // *ад.-орф.* сувли ерларда, *Тошк.* келу:дъ < келувдъ; бэру:дъ < бэрувдъ, қълу:дъ < қълувдъ;

г) [ҳ] нинг тушиши натижасида: *Фарғ., Наманг.* шэ:р < шэ:эр < шэҳэр, *Наманг.* өз шэ:эръммъ < өз шэҳэръмнъ, ҳэ:л-эсэм < хэҳлэсэм, гуне: < гунэҳ, *Тошк.* гъйэ: < гъйэҳ // *ад.-орф.* гиёҳ, съйэ: < съйэҳ // *ад.-орф.* сиёҳ;

д) [ғ] нинг тушиши натижасида: *Наманг.* о:лунгъззъ (< оғлънгъзнъ) кэспъ нъмэ? // *ад.-орф.* ўғлингизнинг касби нима? пэдэчънъ о:лъ (< оғлъ) бэр ъдъ // *ад.-орф.* подачининг ўғли бор эди; бэ:лэп < бэғлэп: *Тошк.* тэ:лъйиер < тэғлъкйер // *ад.-орф.* тоғли ер, ҳэвлъммъ бэ: (< бэғ) қълдъм // *ад.-орф.* ҳовлимни боғ қилдим; белвэ: < белбэғ, ҳъшэнъ э:зъ (< эғзъ) // *ад.-орф.* шишанинг оғзи, то:ръсъ < тоғръсъ *Фарғ.* съйър сэ:йэптъ (< сэғйэптъ) // *ад.-орф.* сигир соғ-япти. ж-ловчи: у:л // *ад.-орф.* ўғил;

е) [нг] нинг тушиши натижасида: *Наманг.* бэлэ-чақа:нъ (< бэлэ-чақангнъ) элъп кел // *ад.-орф.* бола-чақангни олиб кел, чҮшҮ:нъ (< чҮшҮнгнъ) тэ:бърънъ эссэм // *ад.-орф.* тушингни таъбирини айтсам, менгэ келтуру:нэ (< келтурунгнэ) // *ад.-орф.* менга келтиринглар, йҮрҮ:нэ (< йҮрҮнгнэ) қъзлэ // *ад.-орф.* юринглар қизлар, бърэр нэ:сэ берсэ:нэ (< берсэнгнэ) менгэ // *ад.-орф.* бирор нарса берсанглар менга;

ж) [й] нинг тушиши натижасида: *Тошк.* джъ:дэ > джъйдэ // *ад.-орф.* жийда, қъ:мэ < қъймэ, чъ: (< чъй) тутъп қойдъ // *ад.-орф.* чий тутиб қўйди;

з) [г] нинг тушиши натижасида: *Тошк.* те:мэ < тегмэ, ту:мэчэсънъ (< тугмэчэсънъ) қэдэвэлдъ // *ад.-орф.* тугмачасини қадаб олди;

и) айн ва ҳамзанинг тушиши натижасида: *Тошк:* йэ:нъ

www.ziyouz.com kutubxonasi

(<ар) // *ад.-орф.* яъни, *Тошк.*, *Наманг.* тә:бър (<ар) // *ад.-орф.* таъбир; мә:қул (<ар) // *ад.-орф.* маъқул; тә:зъм (<ар) // *ад.-орф.* таъзим; *Тошк.* мә:лум(<ар) // *ад.-орф.* маълум; бә:зъ (<ар) // *ад.-орф.* баъзи; тә:мън (<ар) // *ад.-орф.* таъмин, тә:сър (<ар) // *ад.-орф.* таъсир.

2. Икки унлининг тўртилиши (торайиши) ва улар ўртасидаги ундош товушнинг тушиши натижасида унли чўзилиши мумкин. Масалан: *Қорабулоқ.* то:п < тауп < табып // *ад.-орф.* топиб. қо:п < қауп < қабып // *ад.-орф.* қопиб, со:қ < сауқ // *ад.-орф.* совуқ, то:қ < тауқ // *ад.-орф.* товуқ.

Албатта, Қорабулоқ шевасидаги ат ва а:т/а:д каби сўзлардаги чўзиқ унлиларни фарқлаш керак, чунки бунда [а] ва [а:] унлиларининг алоҳида фонемалик характери кўзга яққол ташланади. Аксинча, Қорабулоқ шевасидаги то:п, қо:п, со:қ, то:қ каби сўзлардаги чўзиқ [о:] унлиси маълум фонетик ҳолатлардагина мавжуд бўлади. Бу ҳолат унли фонемалари миқдор жиҳатдан дифференциация қилинмайдиган бошқа шеваларга ҳам хос хусусиятдир. Масалан, қиёс қилинг: *Наманг.* йәту:дә < йәтувдә < йәтъп-ъдъ // *ад.-орф.* ётиб эди, дө:дъм < дөвдъм < дәп-ъдъм // *ад.-орф.* деб эдим, йҮрҮ:дә < йҮрҮвдә < йуруп-ъдъ // *ад.-орф.* юриб эди, о:лъ мәл бәқъп йҮрҮ:дә // *ад.-орф.* ўғли мол боқиб юриб эди.

Юқорида келтирилган мисолларда иккинчи даражали чўзиқлик лаб-лаб [в] нинг тушиши орқали вужудга келган. Келтирилган мисолларда [е] нинг кучли лабланиши (дө:вдъм сўзидаги каби) иккинчи даражали чўзиқлик хусусиятига эга бўлган унлини сифат жиҳатдан ўзгаришига ҳам олиб келиши мумкин.

7-§. **Фонетик ультра чўзиқлиқ (эмфатик чўзиқлик).** Нутқ оҳанги билан боғлиқ бўлган фонетик ультра чўзиқлик ёки эмфатик чўзиқлик ҳам фонематик бўлмаган мутлақо бошқа ҳодисадир.

Фонетик ультра чўзиқлик ўзбек шеваларининг ҳар бирида турлича кўринишга эга. Наманган шеваси бу жиҳатдан жуда характерли, чунки бу шевада ҳозирги-келаси замон феъл формаларида мунтазам равишда вужудга келадиган ҳамда шева учун оммавий характерда бўлган алоҳида интонацион ранг-баранглик хусусиятидаги ультра чўзиқлик (эмфатик чўзиқлик) наманганликлар талаффузини ўзбек тилининг бошқа шевалари вакилларининг талаффузидан фарқлайди. Наманган шевасида учрайдиган ультра чўзиқлик товушларнинг тушиши билан ҳам, товушлар комплексининг тушиб қолиши билан ҳам боғлиқ эмас. Бунда унлиларнинг узунлиги алоҳида жумла оҳангдорлиги билан боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Масалан: мәм бълмә:: мән // *ад.-орф.* мен билмайман
сәм бълмә:: сән // *ад.-орф.* сен билмайсан
у бълмә:: дъ // *ад.-орф.* у билмайди
бъз бълмә:: мъз // *ад.-орф.* биз билмаймиз
съз бълмә:: съз // *ад.-орф.* сиз билмайсиз
улә бълмә:: дъ // *ад.-орф.* улар билмайди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Наманганликлар нутқида ҳозирги-келаси замон феълининг талаффузидаги интонация кўтарилиб бориб охирги бўғинда эса бирдан пасайиб кетади. Бу интонацион ҳаракатни график усулда қуйидагича кўрсатиш мумкин: кѳпә : : дъ, кърә : : дъ, сәнгә сәтмә: : дъ, келә : : дъ, әйтмә : : дъ, ъшлә : : ймән, ъшләмә : : ймән, ъшләмә : : йсән, бълмә : : йдъ.

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДАГИ ФОНЕМАЛАР ВА УЛАРНИНГ КОМБИНАТОР ВАРИАНТЛАРИ

8- §. Юқори кўтарилиш унли фонемалар ҳақида умумий тушунча. Ж-ловчи ва сингармонизмли й-ловчи шеваларда юқори кўтарилиш унлилари сирасига кирадиган олтита фонема бор [**и,ъ.ы,ь,у,Y**].

Булардан учтаси [**и,ъ,Y**] олдинги қатор (**и,ъ—лабланмаган, Y—лабланган**) ва учтаси [**ы,ь,у**] орқа қатор (**ы,ь — лабланмаган, Y — лабланган**).

Юқори кўтарилиш унлилари орасида икки жуфт [**и—ы, у—Y**] контраст унли; фонема бор. [ь] ва [ъ] нинг жуфти йўқ.

Баъзи ж-ловчи шеваларда юқори кўтарилиш унли фонемалар юқори-ўрта кўтарилиш унлиларига қараб ривожланган. Шунинг учун ҳам бу шеваларда [и] товуши ёпиқ [е] каби эшитилади ва кўпинча шу товуш билан алмашиниб келади. Этимологик тор [у] унлиси ҳам [о] типидаги товушга яқинлашади. Бундай ҳолатни бир қатор ж-ловчи шевалардаги [Y] унлисининг [е] га ўтишида ҳам кўрамиз.

ЮҚОРИ КЎТАРИЛИШ ЛАБЛАНМАГАН [И, Ъ, Ь, Ы] УНЛИ ФОНЕМАЛАРИ

9- §. [и] фонемаси. Одатдаги туркий [и] — тил олди, лабланмаган, қорақалпоқ тилидаги [и] га ўхшаш ва қозоқ тилидаги [і] га яқин унли товуш.

[и] товуши ж-ловчи ўзбек шеваларида, худди қорақалпоқ тилидаги каби юқори-ўрта кўтарилиш лабланмаган унли томон ривожланган. Шунинг учун бу унли акустик жиҳатдан очиқ [и] каби эшитилади ва ёпиқ [е] га яқинлашади, кўпинча, урғусиз бўғинларда [е] лашади.

10- §. Ўзбек шеваларида [**и** // **е** (э)], [**ъ** //е] унлиларининг алмашиниши (ўтиши) сўз бошида, шунингдек, қўшма сўз ва грамматик формаларда эса сўз ўртаси ва охирида спорадик ҳолатда учрайди.

Мисоллар: *жл.* исәп ~х исәп) ~ х есәп // *йл. Тошк.* хъсәп // *ад. - орф.* ҳисоб, *жл.* хесәпләйдә, хесәпләсәнг, х есәвәт, исәп қилинг қанча вoлaды // *ад. - орф.* ҳисоб қилинг қанча

www.ziyouz.com kutubxonasi

бўлади; сэмез//сэмиз// *Қорабулоқ.* сәмиз; ничә//нэчә// ниччә // *ад. - орф.* неча; *жл.* энә // инә, инәсини элдыға бэрды // *ад. - орф.* онасининг олдига борди, *жл.* эди // иди [джэбэдим—бобидим, кэбэдим—қыбыдым, ҳәлиди <ҳәллиди] // *ад. - орф.* ҳал эди; *жл.* биҳурмәт // беҳурмәт // *ад. - орф.* беҳурмат, *жл.* силәр // селәр // *Тошк.* съ лә // *ад. - орф.* сизлар [Қиёс қилинг. *Тошк.* мән йъ: // *ад. - орф.* мен еяйин, лекин сән йе: // *ад. - орф.* сен егин, бъз йейлув ёки бъзә йъйнув], аммо съ лә йъйлә, улә йесън. Мисоллардан Тошкент шевасида ҳам *емэк* феъли негизида [е // и] алмашиниши кўринади. Шу буйруқ феълининг I ва II шахс бирлигида ва II шахс кўплигида [ъ], III шахс бирлик ва кўплигида ҳамда I шахс кўплигида эса, ўша позицияда [ъ] эмас, балки [е] унлиси келади.

[е // ъ] алмашиши Наманган шевасида ҳам учрайди: берэс // *ад. - орф.* бир оз, тъ ръг // теръг // *ад. - орф.* тирик, умът // умет // *ад. - орф.* умид.

[ъ] ўрнига [е] талаффуз этилиши чуқур тил орқа товушлар билан ёндош келганда ҳам учрайди: *Наманг.* қерқ ълдән беръ // *ад. - орф.* қирқ йилдан бери, беқънъдан // *ад. - орф,* биқинидан. Диалектлараро спорадик ҳолатда учрайдиган [ъ]~[е] мослигида й-ловчи шевалар ўзбек адабий тилига яқин туради. [и] фонемасининг ёпиқ варианти [и] типидаги фонемага яқин бўлиб, эшитилиш жиҳатдан [е] фонемасига ўхшамайди. У қуйидаги ўринларда учрайди:

1) *-миз, -сиз* каби шахс-сон қўшимчаларида, ҳозирги-келаси замон феъл формаларида (кэләмиз, кэләсиз, ж-ловчи шеваларнинг а-ловчи группасида спорадик ҳолатда учрайдиган кэлэмиз, кэлэсиз // *ад. - орф.* келамиз, келасиз сўзлари талаффузини қиёс қилинг);

2) [й] товуши билан ёндош келганда: *жл.* кийгән, кийик, сийир // *ад. - орф.* кийган, кийик, сигир, *Қорабулоқ.* бий<бир йигит, *жл.* джийәк. бър қыл джийәк, кэтмән минән джийәгаламыз (бунда джийәк>джийәг сўзларидаги [к<г] ҳодисаси сандхи (икки сўз орасида рўй берадиган товушлар ўзгариши) ҳолати билан боғлиқдир) // *ад. - орф.* жўяк [джойәк], аммо *ад. -орф.* жияк [джъйәк] эса бошқа сўздир. Бу мисолдаги *ад. - орф.* жўяк > *жл.* джийәк сўзидаги [о] нинг лабланиш ҳолатини йўқотиши ж-ловчи шеваларда тилнинг кўтарилиш даражасига кўра [о] билан бир фонематик қаторда турадиган [э] товушини эмас, балки [и] товушини мустаҳкам ўрнашиб қолишига олиб келган. Бу факт [и] фонемасининг ёпиқ варианти [й] билан ёндош келганда, ўзига хос характерли хусусиятларга эга бўлишини кўрсатади.

[и] фонемаси (комбинатор-позицион варианти эмас) [й] товуши билан ёндош келганда, барча шеваларда ўзининг олдинги қаторлик ҳолатини сақлайди. Масалан: *жл.* пийәлә // *ад. - орф.* пиёла (пъйэлә), бийә // *ад. - орф.* бия, пийәдә // *ад. - орф.* пиёда [пъйэдә], кийәв // *ад. - орф.* куёв [куйэв], кийдирдэ // *ад. - орф.* кийдирди, сийәсәт // *ад. - орф.* сиёсат [съйэсәт].

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бу товушнинг юқоридагидек талаффузини Тошкент типидаги й-ловчи шевалардаги грамматик формаларда ҳам учратамиз: ъшлэмъймэн, кетмъймэн, бермъймэн // *ад. - орф.* ишламайман, кетмайман; *йл. Тошк.* кетъй, беръй // *ад. - орф.* кетай, берай.

[и] фонемасининг олдинги қаторлик ҳолати [дж] таъсирида ҳам кўринади. Мисоллар: *жл.* джигэр, джигит, джип, джипэк // джибэк // *ад. - орф.* жигар, йигит, ип, ипак.

[и] товушининг [й] билан ёндош келгандаги ҳолати, [ш] билан ёндош келганида ҳам сақланади: *жл.* мэшинэ (джэрди мэшинэм^{и}нэм айдаймыз) // *ад. - орф.* машина (ерни машина билан ҳайдаймиз). Бу ҳолат [и] унлисидан олдин келган [ш] товушининг рус тилидаги палатал [шь] товуши каби талаффуз этилиши билан изоҳланади;

3) бурун товушлари [м, н, нг] лаб товуши [б] ва тил орқа [к, г] товушлари билан ёндош келган [и] товуши тилнинг орқароқ тортилиши билан талаффуз қилинади. Шундай қилиб, бу товуш [и>ы] унлилари ўртасидаги оралиқ товушга ўтади ва эшитилиш жиҳатдан тил орқа [ы] товушига яқин, аммо рус тилидаги [ы] га ўхшамайдиган бир товушга айланади. Мисоллар:

а) [м, н, нг] товушлари билан ёндош келганда: *мл.* мынг (элты мынг), мънъп [эт-этува мънъп], мъндъргин // *ад. - орф.* минг (олти минг), миниб (от-отига миниб), миндиргин.

Бундай позицияларда [ъ] унлиси бирмунча кучсизланади. Масалан: нъмэ // *ад. - орф.* нима ёки *ад. - орф. билан* кўмакчисининг шевалараро сингармонистик вариантлари: минэм // мънэн // м^{ы}нан;

б) [б] товуши билан ёндош келганда: *жл.* бъ^{л}ъп, мэн бълмэдъм, мэн бълмєймэн; бъттэсє йох воса // *ад. - орф.* билиб, мен билмадим, мен билмайман, биттаси йўқ бўлса;

в) [к,г] товушлари билан ёндош келганда: *жл.* към (към чағырып джатыр), кърър, кърмэдъм, тъгъп (қавынды тъгъп кєлдим), йахшылап^{и}эгингнэр-тъгънгнэр//*ад.-орф.* ким (ким чақиряпти), кириб, кирмадим, экиб (қовунни экиб келдим), яхшилаб экинглар-тикинглар.

[и] унлисининг талаффуз жиҳатдан тил орқа [ы] га томон силжишини қуйидагиларда ҳам учратамиз: *жл.* ъ^{ш}ч тъмэни бълмэгэн // *ад.-орф.* ҳеч нимани билмаган; ^{х}эръш // *ад.-орф.* ҳар иш; болғаныш // [*ад.-орф.* бўлган иш; бир хълъш // *ад.-орф.* бир хил иш; қырбъттэ<қырқ бъттэ/ *ад.-орф.* қирқ битта. Бу ерда (қырбъттэ сўзида) [ъ] товушининг пайдо бўлиши ёндош [б] товушининг таъсирини ҳисобга олмаганда, прогрессив ассимиляция ҳодисаси билан боғлиқдир, чунки қыр(қ) сўзида тил орқа унли ўзидан кейинги бўғиндаги унлига ҳам таъсир қилган.

11-§. Й-ловчи шеваларда мустақил фонема бўлган юқоридаги [ъ] товуши [и] фонемасининг комбинатор-позицион вариантига жуда яқиндир.

[ъ] фонемаси шаҳар шевалари ва ўзбек адабий тилида оралиқ (индифферент) товуш бўлиб, [ы] ва [и] нинг бирикиши (конверген-

www.ziyouz.com kutubxonasi

цияси) натижасида ҳосил бўлган. Қиёс қилинг: *йл. Тошк. кър*|| *ад.-орф.* кир ва қър || *ад.-орф.* қир; ж-ловчи ва сингармонистик шеваларда кир ва қыр.

Бу товуш ўзбек адабий тилининг шаклланишида етакчи роль ўйнаган қорлуқ-чигил-уйғур диалектида кенг тарқалган.

Тошкент, Марғилон ва бошқа й-ловчи шаҳар шеваларидаги [ъ] товуши ҳар қандай позицияда ҳам нисбатан турғун ҳолатга эга бўлган Самарқанд шеваларидаги [ъ] товушидан фарқ қиладиган ва тил олди [и], тил орқа [ы] товушлари орасида бир қанча комбинатор вариантларга эга бўлади. Самарқанд шеваларидаги [ъ] товуши талаффузида тил юқори кўтарилади ва эшитилиш жиҳатдан [е] товушига эмас, балки [и] товушига яқин туради.

[ъ] фонемасининг позициясига кўра олдинги ва орқароқ оттенкалари й-ловчи сингармонизмсиз шеваларда, шунингдек, ўзбек адабий тилида ҳам учрайди.

[ъ] фонемасининг олдингироқ варианти қуйидаги ўринларда учрайди:

а) [к] ва [г] товушларидан кейин келганда: *йл. Тошк.* кър, кьм, къ:з (къйъз<кьгъз), къчък, чъгът || *ад.-орф* кир, ким, кигиз, кичик, чигит;

б) тил олди товушлари орасида келганда: *Тошк.* тъл, чъшлъймән, съз, шърън || *ад.-орф.* тил, тишлайман, сиз, ширин;

в) тил олди ва [й, к, г] товушлари билан ёндош келганда: *йл. Тошк.* джъгәр, тък, съ: ър<съйър<съгър, ешъйнъ зәнджълләә || *ад.-орф.* эшикни занжирла; *Парк.* әбәръйлук, обәръйлә || *ад.-орф.* олиб борайлик, олиб борингиз, беръйлук || *ад.-орф.* берайлик; *Фарғ.* къйън [||къ:ън], өрък || *ад.-орф.* кейин, ўрик; *Анд.* бъйълдән кейън шєлъ екәмъз || *ад.-орф.* бу йилдан кейин шоли экамиз;

г) сўз бошида тил олди товушларидан олдин келганда: *йл.* ъш, ъшчъ || *жл. қур.* илгәри иччи эдим, иччи айвәннар, иши джоқ, *йл.* ъч, ът || *жл. қур.* ийт, *йл.* ъндәмәй өтъръптә^{ъ} || *жл. қур.* ындамай отурупту, *йл.* ъс (аммо ъз деганда ҳам жарангли [з] товуши жарангсизлашиб, ъс сўзи каби айтилиши мумкин. Бундай ҳолларда ъс, ъз сўзларининг маъноси контекстда аниқланади. Масалан :ъс келде^{ъ} || *ад.-орф.* ис келди, ъс қолдърде^{ъ} || *ад.-орф.* из қолдирди);

д) сўз бошида келган [йъ] товуш бирикмаси баъзи шеваларда фақат [ъ] каби талаффуз қилинади, [й] тамомила тушиб қолади, масалан: *ад.-орф.* йил|| *йл.* ъл || йъл.

Ад.-орф. **йил** сўзидаги **й** товуши Тошкент шевасида сақланади, аммо, Наманган шеваларида сонлар билан бирликда келганда тушиб қолади: уч ъл, онәкънчъ ъл|| *ад.-орф.* уч йил, ўн иккинчи йил || *жл.* джыл. Бу сўз бошидаги [дж] товуши барча ж-лашган шеваларда сақланади. Джигирмә сўзида ҳам [й] товуши тушиб қолиши ҳам, сақланиши ҳам мумкин.

Й-ловчи шевалардаги [ъй] товуш бирикмаси, шунингдек, ада-

www.ziyouz.com kutubxonasi

бий тилдаги ий акустик жиҳатдан чўзиқ [ъ:] товуши каби эшитилади. Масалан: къ:дэъ, късйдэъ.

[ъ] фонемасининг бир қанча олд ҳолати бошқа шеваларга нисбатан й-ловчи шеваларда статистик жиҳатдан кўпдир. [ъ] фонемаси чуқур тил орқа товушлари билан ёндош келганда кам учрайди. Масалан: *Наманг.* бэлъқнъ>бєлъғнъ> бєлъхнъ// *ад.-орф.* балиқни.

Чуқур тил орқа [қ, ғ, х] ундошлари билан бевосита ёнма-ён келган [ъ] фонемаси (ўзбек адабий тилида ҳам) бирмунча тил орқа ҳолатга эга бўлади. Масалан: *йл.* қъш, қъшлэмэймэн// *жл.* қышламайман// *ад.-орф.* қишламайман; *йл.* съх// *жл.* *қур.* сых (тэмир мэлаға сых мэлайам дэп айтады) // *ад.-орф.* сих (темир молага сих мола деб ҳам айтади); *йл.* чъқ// *жл.* чық (чық дэсэчығамыз) // *ад.-орф.* чиқ (чиқ деса чиқамиз); *йл.* қъл// *жл.* қыл, бу сўз ўз навбатида *ад.-орф.* *хил* сўзига мосдир.

Қиёс қилинг: *жл.* бир қыл джийэк қэтқэтлап қолды// *ад.-орф.* бир хил жўяк қатқалоқлаб қолди; *йл. Наманг.* қърғъл, ъссъғ, чъқъп, қълъч бъллән ъккъ нъмтэ қълдэ// *ад.-орф.* қирқ йил, иссиқ, чиқиб, қилич билан икки нимта қилди.

12-§ . [ь] товуши Туркистон шевасида комбинатор-позицион вариант эмас, балки тил олди [ъ] фонемасининг тил орқа жуфти, мустақил фонемадир. Мисоллар: арқасьда, йахшь, йахшьрақ, башьнг, қьлсьн, қозь, альп-ке, сьндьрур// *ад.-орф.* орқасида, яхши, яхшироқ, бошинг, қилсин, қўзи, олиб кел, синдирар.

Ж-ловчи шеваларда, шунингдек, й-ловчи сингармонистик шеваларда сўз маъноларини фарқлайдиган [и ва ы] фонемалари бор.

Шу билан бирга орқа қатор [ы] фонемаси ж-ловчи ва й-ловчи сингармонистик шеваларда й-ловчи шевалардаги тил орқа ундошлар билан ёндош келганда, факультатив равишда юзага келадиган [ъ] фонемасининг [ы] симон оттенкасидан фарқли равишда сўзларнинг ҳамма бўғинида кела олади.

13-§. Аммо, типик туркий тил орқа [ы] товуши ж-ловчи ва баъзи й-ловчи сингармонистик шеваларда ўзининг тил орқа ҳолатини ҳамма вақт сақлай бермайди. Бу товуш маълум позицияда й-ловчи шеваларда учрайдиган [ъ] товушига яқинлашади.

Бу ҳодиса [й, ш, ч, дж] товушлари билан ёндош келганда юз беради:

а) [й] билан ёндош келганда: *жл.* сьймайды (бошқа джэргэ сьймайды, у:лум) // *ад.-орф.* сиғмайди (бошқа ерга сиғмайди, ўғлим), *жл.* *қур.* қыйшайьп (қызэв дэсэм қыйшайьп қарамайсыз) // *ад.-орф.* қийшайиб (ҳей қиз, десам қийшайиб қарамайсиз), қ ыйьн // *ад.-орф.* қийин;

б) [дж] билан ёндош келганда: *жл.* джьйьн// *ад.-орф,* йиғин джьйьлдэ// *ад.-орф.* йиғилди, джьлав, джьл (бу джьлмаймыл джьлы, кэлэси джьлға, джьлан)// *ад.-орф.* жилов, йил (бу йил маймун йили, келаси йилга, илон); джьладэ// *ад.-орф.* йиғлади; *жл.қур.* аджьз (көзҮм аджьз боп қолдэ)// *ад.-орф.* ожиз (кўзим ожиз бўлиб қолди);

www.ziyouz.com kutubxonasi

в) [ч] товуши билан ёндош келганда: *жл.* чьғарып қойдэ, қыльч, чьрағым, қыйьнчьлық// *ад.-орф.* чиқариб қўйди, қилич, чироғим, қийинчилик;

г) [ш] товуши билан ёндош келганда: *жл.* шьлым, шьпырғы, шьлдыр-шьлдыр// *ад.-орф.* чилим, супурги, шилдир-шилдир.

Позицияга кўра олдинги қатор [и] товуши [й>ы] ва [и>Ү] йўналиши бўйича ҳам ўзгариши мумкин. Шунингдек, тил орқа [ы] товуши ўз навбатида, [ы>у] линияси бўйича ўзгаради.

[и] ва [ы] унлиларининг лабланиши [в, м, п] каби лаб ундошлари билан ёнма-ён келганда содир бўлиб, сўзнинг барча бўғинида учраши мумкин. Мисоллар: а) [и>Ү]—*жл.* кҮммән// *ад.-орф.* ким билан, *жл.* *қур.* сиз кҮммән кэтэсиз? кҮм ол чағырған, ^{х}әркҮм, кҮм// *ад.-орф.* сиз ким билан кетасиз?, ким у чақирган? ҳар ким, ким; *жл.* кҮммики (бу ассимиляция натижасидир кҮммики<кҮмники)// *ад.-орф.* кимники, сҮпәт// *ад.-орф.* сифат, кәмпҮр// *ад.-орф.* кампир, ^{и}эллув// *ад.-орф.* эллик, ^{и}экәҮнҮ// *ад.-орф.* икковини.

б) [ы>у] —*жл.* авҮр//*йл.* ɔғър// *ад.-орф.* оғир, *жл.* авуз// *ад.-орф.* оғиз, *жл.* *пур.* бир ^{и}экәвуз// *ад.-орф.* бир-икки оғиз,- *жл.* ачувланып// *ад.-орф.* аччиғланиб, ɔт-ɔтува мънъп// *ад.-орф.* от-отига миниб.

[ы] товушининг [в] товуши билан ёнма-ён келганда лабланиши барча ж-ловчи шеваларда доимо учрайвермайди. [ы] товуши [в] товуши билан ёндош келганда, [ы] ёки [у] каби талаффуз қилинишини айни бир аҳоли яшайдиган пунктда ҳам учратиш мумкин. Масалан: *жл.* *қур.* ɔвуз, аммо, қавын бɔр эди, тавық, *жл.* джьлым тавық, тарбыз; ғалвур, аммо, орта авыл қишлағы.

Лаб-лаб [в] товуши билан ёндош келган [ъ] фонемаси й-ловчи шеваларда ҳам лабланади. Масалан: *Тошк.* чъвън, аммо, бɔрɔвуз, келɔвуз, ɔлɔвуз//*ад.-орф.* борамиз, келамиз, оламиз.

Тошкент шевасида лабланган [ъ] ўтган замон феълининг I шахс, кўплигида ҳам учрайди. Масалан: келду:<келдув [//келду:з<келду:зә<келдувзә], ъшләду:<ъшләдув [// ъшләду:з<ъшләду:зә<ъшләдувзә], қɔлду: <қɔлдув [//қɔлду:з <қɔлду:зә<қɔлдувзә], бɔрду: <бɔрдув [// бɔрду:з<бɔрдуз:зә<бɔрдувзә] //*ад.-орф.* келдик, ишладик, қолдик, бордик.

Тошкент шевасида лабланган [ъ] шахс-сон қўшимчасининг кўплик формасида ҳам учрайди: ҳәммәвуз //*ад.-орф.* ҳаммамиз, бɔлғɔвуз // бɔлғɔвузә//бɔлғɔвзә//*ад.-орф.* болғамиз, қошнувуз// қошнувзә//қошну:з//*ад.-орф.* қўшнимиз.

Тошкент шевасида лабланган [ъ] унлиси сўзларни шахс жиҳатидан грамматик фарқлаш учун ҳам хизмат қилади: бъръз//*ад.-орф.* бирингиз; бъруз//*ад.-орф.* биримиз, ъшуз//ъшувуз//

www.ziyouz.com kutubxonasi

ъшу:з//*ад.-орф.* ишимиз (аммо ъшъз//ъшъйъз//ъшъ:з//*ад.-орф.* ишингиз).

14-§. Ўзбек шеваларида, шунингдек, ўзбек адабий тилида ҳам [ъ] унлиси сўз охирида очиқ бўғинда келганда, [и] ва [ы] товушлари орасидаги жуда очиқ товуш бўлиб, [э] га мойилроқ талаффуз қилинади. Мисоллар: *жл.* кэлдэъ, бэрдэъ, қолдырдэъ, энәсэъ, бэләсэъ//*ад.-орф.* келди, борди, қолдирди, энаси, боласи; *йл.* элдэъ, келдэъ, этәсэъ//*ад.-орф.* олди, келди, отаси.

Бу товушнинг [э] га мойил очиқ варианти сўзларнинг охирги бўғинларидагина эмас, балки факультатив равишда бошқа бўғинларида ҳам учраши мумкин. Мисоллар: *жл.* Үчкэнә қыз //*ад.-орф.* учгина қиз, чәчкэнәм,//*ад.-орф.* сочгинам; кичкэнә, кичкэнтәй//*ад.-орф.* кичкина.

Бир қанча ж-ловчи шеваларда кичкэнә сўзи билан бирга қуйи кўтарилиш олдинги қатор [ә] унлисига эга бўлган кичкәнә сўзи ҳам ишлатилади. Демак, бу шеваларда [и>э>ә] ҳолати мавжуд: кичкинә> кичкэнә> кичкәнә.

Бошқа томондан эса (якка ҳолат бўлса ҳам) джэлаған[// джылаған] сўзида [ы] фонемаси ўрнида [э] учраши (й-ловчи шеваларда йъғлаган//*ад.-орф.* йиғлаган) кўрсатадики, [ы] нинг ўзгаришида [є] охирги чегара бўлмай, ўз навбатида бу товушдан кучсиз [а] га ҳам ўтиши мумкин. Мисоллар: *жл.* ызғар (<ызғэр)<ызғыр; дастархэн (<дастєрхэн) < дастырхан.

15-§. [и>ә ва ы>а] ўтиши худди [ъ>ә] каби фақат сўз ўзак-негизларидагина эмас, балки аффикс ва юкламаларда ҳам учрайди:

1) сўзнинг ўзак-негизларида: *ад.-орф.* тўғри//*йл.* тоғръ//*жл. қур.* тувра (тиши вомаса тили тувра гәпкә кэмәйғалады); *ад.-орф.* энди//*жл.* эндә; *ад.-орф.* насиҳат қилиб//*йл.* нәсъх'әт қълъп//*жл.* нәсәҳәтти қылып; *ад.-орф.* фотиҳа// *йл.* пэтъх'ә//пэтәх'ә//*жл.* пәтәҳ'ә; *ад.-орф.* нарироқ//*жл.* нарарақ, нарарах; *ад.-орф.* жиҳатдан//*йл. Наманг.* джәҳәттән<джъҳәттән; *ад.-орф.* табиатини//*йл. Наманг.* табаатънъ<тәбъатънъ; *ад.-орф.* янги//*йл.* йәнгъ//*Тошк.* йенгъ// *жл.* джанга (джангарақ); *ад.-орф.* қани//*йл.* қанъ//*жл.* қана; *ад.-орф.* қоронғи//*жл. қур.* қаранға.

2) Юклама ва аффиксларда:

а) юкламаларда: *ад.-орф.* озгина//*йл.* эзгънә//*жл. қур.* эзғана (бҮгҮн иш эзғана); *ад.-орф.* тишгинангиз//*жл.* тишкәнәнгиз; *ад.-орф.* бўладими?//*жл.* болама; *ад.-орф.* бўлмайдими? //*жл.* бомайма?

б) ҳозирги-келаси замон сифатдоши аффиксларида: *ад.-орф.* берадиган //*жл.* бэратаған; қиёс қилинг: *Марғ.* берәдәғэн; *ад.-орф.* тушунадиган //*жл.* тушатаған; қиёс қилинг: *Марғ.* тушәдәғэн.

Аммо ж-ловчи шеваларда ***-тыған*** формаси кўпроқ учрайди: **бэрәтыған (чай ғайнатыб бэратыған киши), кэтәтыған //*ад.-орф.* берадиган (чой қайнатиб берадиган киши), кетадиган.**

www.ziyouz.com kutubxonasi

[и>ә] га ўтиши сўз бирикмаларида ҳам учрайди: *ад.-орф.* ўн икки //*жл.* онәки (онәки әй) //*йл. Наманг.* онәкъ (онәкъ әй); *ад.-орф.* эрта билан // *йл.* ертә мънән //*жл.* әртәмәнән.

Юқори кўтарилиш [и,ъ,ы] лабланмаган унли фонемалари ўзбек адабий тилидаги каби спонтан қисқаликка учраганлиги сабабли кучсизлашади ва редукцияга учрайди.

Бу ҳодиса қуйидаги ҳолатларда кўринади:

1. Бир бўғинли ва кўп бўғинли сўзлар бошида, жарангсиз ундош товушлардан олдин келганда: *йл.* ъш //*жл.* ъш, ҳәр-ъш, нә-ъшм ънән <нә иш минән //*йл.* нъмә ъш мънән //*ад.-орф.* нима иш билан; *жл.* ъштә чай //шай ъштә) // *ад.-орф.* ичди (чой ичди); *йл.* ъшчъ //*жл.* ъшчи>ичч и>иччи(иччи айваннар воса) //*ад.-орф.* ишчи (ишчи ҳайвонлар бўлса).

2. Биринчи бўғини очиқ, иккинчи бўғини эса жарангсиз ундош товуш билан бошланган, урғу тушмайдиган бўғиндаги икки жарангсиз ундош орасида келганда: *йл.* пъшъръп//*жл. қур.* пишир ип (бизгә эвқатты пишириб бәрәсиз дәп кәттә)//*ад.-орф.* пишириб (бизга овқатни пишириб берасиз деб кетди); *йл.* късчък >късчъх'// *жл.* кичи//кичкәнтәй//*ад.-орф.* кичик; *йл.* късшъ *жл. қур.* къши(чай ғайнатиб бәрәтығән къши бомадә, ҳәр къшини сән өзингә дос көрмә)//*ад. орф.* киши (чой қайнатиб берадиган киши бўлмади, ҳар кишини сен ўзингга дўст кўрма); *йл.* бътъръп// *жл.* питирип//*ад.-орф.* битириб; *жл.* пъшайман боб//*ад.-орф.* пушаймон бўлиб; *йл.* пъчәгънә//*жл.* пичәгинә//*ад.орф.* пичагина.

Бу товушлар икки жарангсиз ундош орасида келиб, ундан кейин яна ундош билан бошланадиган бўғин келса, бирмунча озроқ кучсизланади. Мисоллар: *жл.* пъширип, аммо пиштә//*ад-.орф.* пишди, қыпқызыл сўзидаги [ы] товушининг талаффузига эътибор берсак, энг қисқа ва кучсиз [ы] товуши [қы-] бўғинида, сўнг эса [қып-] бўғинида ва, ниҳоят, [-зыл] бўғинида эканини яққол кўрамиз; *жл.* қышлақ (мәша қышләғы), титрәйди, пичтим, питкәриб//*ад.-орф.* битказиб.

3. Сўз охирида, жарангсиз ундош товушлардан кейин келганда: Мисоллар: *жл.* алыпты//алыптәы, барыпты//барыптәы//*ад.-орф.* олибди, борибди.

Ж-ловчи шеваларда ўзбек адабий тили талаффузидаги каби юқори кўтарилиш лабланмаган и [ъ] фонемалари кучли редукцияга учрайди. Бу ҳодиса ўзбек адабий тилида қандай позицияда юз берса, й-ловчи шеваларда ҳам худди ўша позицияларда, яъни **р, л, з** товушларидан олдин рўй беради:

а) [р] ундошидан олдин ва кейин келганда: *жл.* бир, бирәвбирәвимән< бирәв-бирәви минән, ширин//*ад.-орф.* бир, биров-бирови билан, ширин; *йл. Наманг.* әмәлгә әшъръштә,

www.ziyouz.com kutubxonasi

тар^{ъ}хъ; хар^{ъ}дэр > хаддэр, ш^{ъ}ръклэргэ̆ охшэш//*ад.-орф.* амалга оширишда, тарихий, харидор, шерикларга ўхшаш; *Қорабулоқ.* брэҮ < бирэу//*ад.-орф.* биров, *жл.* т^{и}ригләй, сире, с^{и}р (с^{и}рингди б^{и}рәвгә б^{ъ}лдирмә), кирипт$э^{ы}$, муну тэвчы, чъраҒым//*ад.-орф.* тириклайин, сира, сир (сирингни бировга билдирма), кирибди, буни топ-чи, чироғим.

Баъзи сўзларга эгалик аффикси қўшилганда юқори кўтарилиш [ы] ва [и] унлилари тўла редукцияга учрайди: *жл.* қарын — қарны < қар^{ы}ны, орын — орны < ор^{ы}ны; *йл.* эғъз — эғзъ < эғ^{ъ}зъ, сънгъл — сънглъм < сънг^{ъ}лъм;

б) [з] товушидан олдин келганда: *жл.* б^{и}зэ, б^{и}зәр > б^{и} з-лэр//*ад.-орф.* бизлар. Қиёс қилинг: *Тошк.* б^{ъ}злэр > б^{ъ}зэ, с^{ъ}лэ > с^{ъ}лэр, *жл.* с^{и}лэрдэн;

в) [л] товушидан олдин келганда: *йл.* т^{ъ}л//*жл.* т^{и}л, д^{и}лим, дж^{и}лэв, с^{и}лэп (кэклини ҫ^{и}лэп), қ^{ы}лыч, қ^{ы}лық (қ^{ы}лығи джэман), эс^{и}л//*ад.-орф.* тил, дилим, жилов, силаб (кокилини силаб), қилич, қилиқ (қилиғи ёмон), асил.

[ъ] фонемасининг кучсизланиши ва редукцияга учраши спорадик ҳолатда сўз охирида ҳам учрайди: *Наманг.* йэк^{ъ}, болэ:д^{ъ}, екълмэ:й д^{ъ}//*ад.-орф.* ёки, бўлади, экилмайди. Қиёс қилинг сандхи ҳолатда: шэл^{ъ}пэйэлэрдэ//*ад.-орф.* шолипояларда.

16-§. Ж-ловчи шеваларда [и] фонемаси дифтонглашиши ҳам мумкин. Дифтонглашиш бу шеваларда ^{и}йт шаклида бўлади.

Ж-ловчи шеваларнинг а-ловчи группачасида дифтонглашиш ийт сўзидаги ий каби жуда аниқ эшитилади. Баъзи ж-ловчи қурама шеваларида ҳам ийт сўзидаги каби юмшоқ ва бирмунча чўзиқ [и] унлиси мавжуд. Мисоллар: қышлаҒымызда и:т кθп, и:тлэрдн айдаб джибэр, и:т қувып кэлди//*ад.-орф.* қишлоғимизда ит кўп, итларни ҳайдаб юбор, ит қувиб келди.

Бундай иккинчи даражали чўзиқ [и:] унлиси [и:нэ//*ад.-орф.* игна] сўзида ҳам учрайди.

Ж-ловчи шеваларнинг а-ловчи группачасидаги ийт сўзида учрайдиган [и] унлисининг талаффузи қорақалпоқ ва қозоқ тилларидагидекдир. [и] унлиси [й] товуши билан ёнма-ён келганда, юқорида кўрсатилганидек, тил олди ҳолатини сақлаб қолади, [й] товушининг тушиб қолиши эса, табиий равишда ўзидан олдинги унли товушнинг чўзилишига сабаб бўлади.

ЮҚОРИ КЎТАРИЛИШ ЛАБЛАНГАН [У], [Ү] УНЛИЛАРИ.

17-§. [Ү] **фонемаси** орқа қатор, қисқа унли товушдир. Ўзбек шеваларида [у] фонемасининг сифат жиҳатдан фарқ қилувчи ҳар хил вариантлари учрайди.

Ж-ловчи шеваларда [у] фонемаси эшитилиши жиҳатдан қора-

www.ziyouz.com kutubxonasi

қалпоқ тилидаги [у] фонемасига ўхшаш, қозоқ тилидаги [у] товушига эса бирмунча яқиндир.

[у] фонемасининг жуфти бўлган тил олди [v] унлиси унча мураккаб специфик характерга эга эмас.

Барча сингармонизмли ўзбек шеваларида учрайдиган [v] фонемаси бошқа туркий тиллардаги тил олди [v] унлисига ўхшайди.

Ж- ловчи ва сингармонизмли шеваларда сифат жиҳатдан бирбиридан фарқ қилувчи ва сўз маъноларини ажратадиган икки [у] ва [v] фонемалари бор: v ч//*ад.-орф.* уч (сон), у ч//*ад.-орф.* уч (феъл, *учмоқ* феълининг ўзаги); й- ловчи шеваларда эса [у], [v] фонемалари сингармонизмнинг тугаб бориши натижасида бир фонемага келиб қолган.

Ж- ловчи ва сингармонизмли й- ловчи шеваларда [у] ва [v] фонемалари сўзларнинг барча бўғинларида кела олади:

1) сўз ва бўғин бошида: *жл.* V ч//V ш, V ч э в (V ч э в б о л д у қ), v ч э в и, v ч v н ч и, v ч к э н э қ ы з, v с т (v с т v д э н т э ш л э п, э т т ы н г v с т v г э)//*ад.-орф.* уч, учов (учов бўлдик), учови, учинчи, учгина қиз, уст (устидан ташлаб, отнинг устига); *жл. қур.* V к v м, у з а қ, у р у ш, v к э, v с т э//*ад.-орф.* ҳукм, узоқ, уруш, ука, уста; *Қорабулоқ*: v ш л э п, у х л а д ы, у н д ы н к э й и н, у с т у х а н, у р//*ад.-орф.* ушлаб, ухлади, ундан кейин, устихон, ур; *жл.* у ш л а п т у р ғ а н, v й, v й э л д э, v й ш v н, v й л э н м э к ч и//*ад.-орф.* ушлаб турган, уй, уялди, уйшун (қабила номи), уйланмоқчи;

2) сўзнинг биринчи бўғинида: *жл.* д ж v г а н, қ у л а қ с э н г, қ а й ъ қ т а д ж v з г э н, э т т а н ч v ш м э с и н, д ж v з с о м п у л, к v ч, г v л з э р, к v н, к v н н э р и, д ж v в э р и п, д ж v р г э н э д и, д ж ъ м б а қ ~ д ж у м м а қ//*ад.-орф.* юган, қулоқ солинг, қайиқда сузган, отдан тушмасин, юз сўм пул, куч, гулзор, кун, кунлари, юбориб, юрган эди, жумбоқ; *Наманг.* й v р, й v р v н г, й v р э л э д э, й v г v р v п й v д д э > й v г v р v п й у р д э, к v ч, о н к v л л v г й о л, ч v ш v п//*ад.-орф.* юр, юринг, юра олади, югуриб юрди, куч, ўн кунлик йўл, тушиб; *жл.* д ж v в э р и ~ м э к к э, с у в а р д ы м, ш v й т v п, с Y т л и, д ж v н с и з, д v й н э//*ад.-орф.* жўхори, суғордим, шундай қилиб, сутли, жунсиз (юнгсиз), дунё; *жл.* б у й т м а н г н а р//*ад.-орф.* бундай қилманглар, ғ у н а н//*ад.-орф.* ғ ў н а н, *жл. қур.* б v г v н и ш а з ғ а н а, б у б р и г э д э м и з б v г v н с у в а р с а, э р т э н т и г э д э//*ад.-орф.* бугун иш озгина, бу бригадамиз бугун суғорса, эртага экади; т у й э, т у т (м э н т у т т э р и б д ж и й м э н)//*ад.-орф.* туя, тут (мен тут териб ейман);

3) сўзнинг иккинчи ва ундан кейинги бўғинларида: *жл.* к v ч л v, д ж v в у н ы б, қ у т у л д у қ, д ж v й v р э д и//*ад.-орф.* кучли, ювиниб, қутулдик, югуради; с у й у қ//*ад.-орф.* с у ю қ; *Қорабулоқ.* б у й р у қ, м и н д v р v п//м и н г v з v п, т у р а т у р, й v г v р v п, х а т у н ы ғ а к э л д и; о:д у н й ы ғ м а қ ч ы б о л у п, е т v к т и к и п о т у р у п т ы//*ад.-орф.* буйруқ, миндириб, туратур, югуриб, хотинига келди, ўтин йиғмоқчи бўлиб, этик тикиб ўтирибди; *жл.* с v л v//*ад.-орф.* чиройли; *жл-* қ у й р у қ, к v м v ш, ч у қ у р, м v л к v//*ад.*

www.ziyouz.com kutubxonasi

-орф. мулки; т v р л v, оқутсуннар, урушт ә//*ад.-орф.* турли, ўқитсинлар, уришди.

Маълум позицион ҳолатларда (кўпинча урғусиз бўғиндаги жарангсизлар ўртасида) [у] ва [v] фонемалари кучсизлашади ва редукцияга учрайди: т v шәсизми > т(у)шәсизми? Қиёс қилинг: *Наманг.* тузулъшә > т(у)зулъшә//*ад.-орф.* тузилиши; булардан > б(у)ләрдән//*ад.-орф.* булардан; чумәлъ > ч(у)мәлъ //*ад.-орф.* чумоли; туруп > т(у)руп//*ад.-орф.* туриб; *Қорабулоқ.* ичигә чш > ичига чvш, ичигә чшти > ичига чvшти//*ад.-орф.* ичига тушди.

Кўрсатиш олмошларида [у] ва [v] унлиларининг юқори ўрта кўтарилиш унлиларига ўтиши айрим ж- ловчи шеваларда ва қисман қурама шеваларида жуда аниқ кўринади: *ад.-орф.* шу//*жл.* шо, шо сабандан бәриб джибәриш кәрәк, шо биздики, шо кvн, шоᵛ өрдәк, шо вақт//*ад.-орф.* шу сомондан бериб юбориш керак, шу бизники, шу кун, шу ўрдак, шу вақт; шол, (шол заманда)//*ад.-орф.* шу (шу замонда), шонда, шонъкъ//*ад.-орф.* шунда, шуники; *жл.* бо, бол (бол қызмат, бол заман //*ад.-орф.* бу (бу хизмат, бу замон); боған//*ад.-орф.* бунга *жл.* монда моннан//*ад.-орф.* бунда, бундан, *ад.-орф.* у//*жл.* о, ол (ойахтан-бойахтан, кvм ол чағырған)//*ад.-орф.* у (у ёқдан-бу ёқдан, ким у чақирган?); оған//*ад.-орф.* унга.

Шундай қилиб, кўрсатиш олмошларида [у] > [о] га ўтиш ҳолати характерли хусусият бўлса- да, аммо зарурий хусусият эмас. Бир шеванинг ўзидаёқ [у] > [о] нинг ўтиши ва ўтмаслик ҳолатини учратиш мумкин; баъзи сўзларда [у] > [о] га ўтса, баъзиларида [у] сақланади: *жл.* оғлан, аммо у:л [о] товуши билан эмас, балки чўзиқ [у]товуши билан талаффуз қилинади, дошман~душманнар//*ад.-орф.* душман.

Спорадик ҳолатда учрайдиган [у>о, v>ө] фақат биринчи бўғиндагина эмас, балки бошқа бўғинларда ҳам учрайди: *жл.* джулдоз (джарық джулдоз), кvндөз, джvрөклv//джvрvклv//*ад.-орф.* юлдуз (ёруғ юлдуз), кундуз, юракли.

[у] унлисининг юқори ўрта кўтарилиш унлиларига ўтиши й-ловчи шеваларда ҳам учрайди. Масалан, Наманган шевасидаги баъзи грамматик формаларда [у]>[о] ҳолати мавжуд: қълуттә>қьлоттє, келҮттә>келоттә, көддъкъ йәтъпто(<йәтъптә)// *ад.-орф.* кўрдики ётибди.

Аммо, Наманган шевасида статистик жиҳатдан [о] эмас, балки [у] кўпроқ учрайди.

[у]>[о] ҳолати, худди уйғур тилидаги каби, Наманган, Қорабулоқ, Тошкент ва бошқа шеваларда уй, куй (оҳанг) сўзларида ҳам учрайди: *Тошк.* кой (йәхшъ койәкән йәнә бър чәлънг)//*ад.-орф* куй (яхши куй экан, яна бир чалинг); *ад.-орф* уй// *Наманг., Паркент.* ой//*Қорабулоқ.* өй//*йл. сингарм.* vй//*Марғ., Қўқон.* уй (Марғилон, Қўқон шеваларида бу сўз ешък деб ҳам айтилади). Тошк. ой//*ад.-орф.* уй ва ой//*ад.-орф.* ўй, фикр. Қиёс

www.ziyouz.com kutubxonasi

қилинг: *Наманг.* (спорадик ҳолатда): джувэлдос//*ад.-орф.* жуволдиз; мөҳләт//*ад.-орф.* муҳлат.

Аммо й-ловчи шеваларда, шунингдек, кўпгина ж-ловчи шеваларда ҳам [у] юқори кўтарилиш унли фонемадир. Мисоллар: *жл.* ушбу, шу, шуйаққарап//*ад.-орф.* шу ёққа қараб; буйэқта, уйэқта, уйақа-буйақа, мунда, шул, бул, уған, буған, шуған//*ад.-орф.* шунга.

18-§. Иккинчи даражали чўзиқ [у:], [v:] унлилари. Ўзбек шеваларида [у], [v] фонемалари иккинчи даражали чўзиқликка эга бўлиши мумкин. Масалан: **ув/vв** типидаги дифтонгнамо бирикмалар эшитилиш жиҳатдан чўзиқ унлига ўхшайди: *жл.* сув>су:>су//*ад.-орф.* сув, қиёс қилинг: *қорақалпоқ.* сувға барды//*ад.-орф.* сувга борди; сувурып>су:урып//*ад.-орф.* суғуриб; *жл.* чэшvвvн>чэшv:vн, эчvвланып> эчу:ланып, тув>ту://*ад.-орф.* туғ, *жл.* чvв>чv:(ундов сўз), джэтирvв>джэтирv: (уруғ номи), турувдық>туру:дық//*ад.-орф.* туриб эдик, бэрувдық>бэру:дық, бөлvв-бөлv://*ад.-орф.* бўлув.

Бироқ кўпчилик ж-ловчи шеваларда ув//vв типидаги дифтонгнамо бирикмалар фонологик жиҳатдан алоҳида-алоҳида фонемалар эмас, балки фонемалар бирикмасидир: **у + в.**

Ж-ловчи шеваларнинг а-ловчи группасида пасайиб борувчи дифтонг мавжуд, бу хил дифтонгларнинг иккинчи товуши бўғин ҳосил қилмайдиган ярим унли [в] фонемасидир.

Адабий-орфографик *ўғли* сўзидаги [ў] унлиси шевалараро талаффузида иккинчи даражали чўзиқликка учрайди. Адабий-орфографик *ўғли* сўзи баъзи шеваларда улу (эргәш шvкvр улу, улум шәәргә кэттэ) каби нормал [у] билан, баъзи шеваларда эса у:лу, яъни ундош товушнинг тушиб қолиши ҳисобига пайдо бўлган чўзиқ [у:] унлиси билан талаффуз этилади (қиёс қилинг: *қорақалпоқ.* у:л).

Бу сўзнинг анализи қуйидаги фонетик ўзгаришларни кўрсатади: *ад.-орф.* ўғли//*йл.* оғлъ~о:лъ//*жл.* увлы>увлу>у:лу>улу. Демак, *ад.-орф.* ў [-о] унлиси [у] ёки [у:] беради. Яна мисоллар: *жл.* сv:бәт//*ад.-орф.* суҳбат; мv:тәдж болуб//*ад.-орф.* муҳтож бўлиб. Бу мисолларда иккинчи даражали чўзиқ унлининг ҳосил бўлишига сабаб бўғиз ундоши [ҳ] товушининг тушиб қолишидир.

Иккинчи даражали чўзиқ унлилар й-ловчи шеваларда, шу жумладан, Тошкент шевасида ҳам учрайди. Бу шеваларда [у] унлисининг чўзиқ талаффузи ўтган замон феълининг I шахсида кўринади: бэрду:<бэрдук//*ад.-орф.* бордик; келду:<келдук//*ад.-орф.* келдик; ъшләду:<ъшләдук//*ад.-орф.* ишладик; қэлду:<қэлдук//*ад.-орф.* қолдик, болду:<болдук//*ад.-орф.* бўлдик, джэ қ^{ъ} йъничъләъ: йеп қэлду://*ад.-орф.* жуда қийналиб қолдик.

Баъзан чўзиқ унлилар овоз тони оҳангига боғлиқ ҳолда ўзига хос интонацион ранг-барангликка эга бўлади: келдъйу:: турмәдэ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Шунингдек, узоқ масофадан чақирганда ҳам унлиларнинг эмфатик чўзиқлиги вужудга келади: Т у р ғ у н-у:::

19-§. [у], [v] унлиларининг лабсизланиши. ж-ловчи шеваларда [у] ва [v] унлиларининг лабсизланиш ҳолати турли · шароитларда вужудга келади. Бу ҳодиса ҳатто й-ловчи шеваларда (жумладан, Тошкент шевасида) лабланган [у] унлиси сақланган ўринларда ҳам учрайди:

1) [у]>[ы] га ўтиши: *жл.* б ы л//б у л (б ы л и ш), м ы н д а// *ад.-орф.* бунда, *жл. қур.* бизди м ы н д а қ а л д ы р д э, м э н д а й// *ад.-орф.* бундай, *жл.* т ы п р а қ//*ад.-орф.* тупроқ, *жл. қур.* м а й м ы л (б у д ж ы л м а й м ы л д ж ы л ы), б ы з ы л ы п (м э ш и н э б ы з ы л ы п қ э л д э), м ы р а т қ а д ж э т м э й д и, д ж а х ш ы м е н э н д ж v р с э н г д ж э т э с э н м ы р а т қ а, д ж э м э м м э н э н д ж v р с э н г қ э л а с а н ы й а т қ а, м э н и ы й а л т ы п, м э н ы й а л ы п қ э л д ы м, ы й а қ т а, б ы й а қ т а, м ы з ы//*ад.-орф.* музи, с ы б а м а қ//*ад.-орф.* сувамоқ, шувамоқ, *жл.* м ы с а п ы р // *ад.-орф.* мусофир, *жл.* п ы л ы//*йл.* п у л ъ, *жл. қур.* с а т ы п, п ы л л а п б э р э й, *жл.* қ ы д а//*ад.-орф.* қуда;

2) [у]>[и] га ўтиши: *жл.* м э л и м (мэлим қылдэ)//*ад.-орф.* маълум, д ж и д э//*ад.-орф.* жуда, *жл. қур.* м э н и н г ч и н (қиёс қилинг: м е н и й и ч и н ва м э н и у ч у н), э р г э ш-и ч и н, ш v н и н г и ч и н.

Адабий-орфографик *бу* ва *шу* сўзлари шеваларароб и ва ш и шаклида учрайди. Мисоллар:*жл. қур.* б и й е р г э, б и й е р д э б а х ш ы д ж о қ, б и й е р л э р д э д ж v р г э н, ш и й е д э//*ад.-орф.* шу е р д а.

Б и<б у олмошларининг б и л э р>б ъ л э р(//*ад.-орф.* булар) шаклида талаффуз этилиши, товуш жиҳатдан келаси замон феълларининг III шахсига ўхшайди: б и л э р//б ъ л э р//*ад.-орф.* билар. Бундай ҳолатни ж-ловчи шевалардаги *ишлаб* сўзида ҳам учратамиз: и ш л э б, и ш л э г э н//*ад.-орф.* ушлаб, ушлаган. Демак, и ш л э< у ш л а ва и ш л э(//*ад.-орф.* ишлар) сўзлари, деярли бир хил талаффуз этилади. Яна мисоллар: *жл.* д ж и б э р д э, д ж и б э р г э н. д ж и б э р м э к ч и н б о л ғ а н, д ж и б э р и ш и к э р э к; м и д и р// *ад.-орф.* мудир; к и й э в//*ад.-орф.* куёв; п и ш э й м э н б о б//*ад.-орф.* пушаймон бўлиб, б и й д э й и э к т и к//бувдай, д и н и й э//*ад.-орф.* дунё; п и р с э т//*ад.-орф.* фурсат.

[у] товушининг лабсизланиш ҳолатини маълум бир шеванинг характерли хусусияти дейиш қийин, чунки кўпинча бир хилдаги сўз бир шеванинг ўзида ҳар турли талаффуз этилади: *жл. қур.* т и ш и м б э г э н у х у қ қ а т v ш v н и б э л д ы м (т и ш и м б э г э н ва т v ш v н и б сўзларини қиёс қилинг).

Кўпгина й-ловчи шеваларда [у] (тарихий жиҳатдан юқори кўтарилиш лабланган қадимий туркий [у] ва [Y] унлилари) Тошкент шевасидаги каби сўзларнинг биринчи бўғинидан бошқа бўғинларда лабланиш хусусиятини йўқотади. Наманган · шевасида лабланган [у] товушининг мавжуд бўлиши сўзларнинг турли ўрин-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ларида [ъ] товушининг спорадик ҳолатда мустаҳкам ўрнашиб қолишига сабаб бўлган. Мисоллар: қ а б ъ л қ ь л д э //*ад.-орф.* қабул қилди, й ъ р э г ъ м д э //*ад.-орф.* юрагимда, т ъ р п э ғ //*ад.-орф.* тупроқ, й ъ м э л э в е р д э //*ад.-орф.* юмалай берди, у н д а н к е г ъ н> >ъ н э н к е г ъ н >ънэнкегън > (ъ)н э к ъ н (бу ерда қисқа [ъ] нолга келиб қолган)//*ад.-орф.* ундан кейин. Яна қиёс қилинг: *Наманг.* б е й д э // *ад.-орф.* бу ерда, б ъ й е г э //*ад.-орф.* бу ерга. Бу сўзлардаги бе ва бъ шаклидаги Наманган комплекслари кўрсатиш олмоши *бу* ўрнида қўлланилган. Тошкент-Фарғона тип й-ловчи шеваларга қарама-қарши ўлароқ Самарқанд-Бухоро тип шеваларда [и] ва [ъ] унлиларга ўтмайдиган лабланган [*у*] унлиси сақланган: *Тошк.* т е м ъ р //*Самарқ.* т е м у р, *Тошк.* х э т ъ н //*жл.* қ а т ы н //*Самарқ.* х э т у н.

Самарқанд-Бухоро тип шеваларда [у] унлисининг биринчи бўғиндан бошқа бўғинларда лабланмаслиги [у] > [ъ] умум қонунига бўйсунмайди ва бу хусусият уларда мустаҳкам сақланади.

[ъ//у] унлиларининг юқоридагидек позицияларида (яъни сўзларнинг иккинчи бўғинида) алмашинишини Наманган шеваларида ҳам учратамиз. *Наманг.* э л т у н (элтън)//*ад.-орф.* олтин, х э т Ү н //х э т ъ н //*ад.-орф.* хотин; э х у р //о х ъ р //*ад.-орф.* охир, т е м Ү р| темър//*ад.-орф.* темир. Наманган шевасида бу форма (яъни [ъ/у] унлиларининг иккинчи бўғинда алмашиниши) фонетик дублет сифатида вужудга келади. Бу ҳодиса Тошкент шеваси учун хос эмас.

Баъзи й-ловчи шеваларда *(уюм—уйум)* сўзидаги [у] унлисининг эшитилишига эътибор берсак, иккинчи бўғиндаги [у] унлисининг ҳам [й] таъсирига учраганлигини, аммо бирмунча тил олди ҳолатида бўлиб, лабланишнинг кучсизланганлигини кўрамиз. Бу ҳолатни й-ловчи шеваларда *уйум* сўзининг *уйъм* каби жуфтга эга бўлиши билан изоҳламоқ мумкин.

Б о й у н (>б о й ъ н) сўзидаги [у] унлисининг иккинчи бўғиндаги талаффузи ҳам Ү й Ү м (Ү й ъ м) сўзидаги каби иккинчи бўғинда лабланишнинг қисқариб бораётганини кўрсатади. Тошкент типидаги й-ловчи шеваларда [у] унлиси иккинчи бўғинда лабланмайди. Аксинча, ж-ловчи ва сингармонистик шеваларда [у] ва [Ү] фонемалари юқоридагидек позицияларда ўзининг лабланган ҳолатини мустаҳкамроқ сақлайди. Аммо й-ловчи шеваларда охиридаги ёпиқ бўғинларида спорадик ҳолатда вужудга келадиган [ъ//у] унлиларининг факультатив алмашинишини ҳисобга олмаганда, иккинчи бўғинда [у] унлисининг лабланиш ҳолати деярли учрамайди. Бу тубандаги мисолларда яққол кўринади: *жл.* п у л у м //*йл.* п Ү л Ү м >п Ү л ъ м, *жл.* с ө з Ү м //*йл.* с ө з ъ м, *жл* Ү с т Ү д э // Ү с т и д э //й л. Ү с т Ү д э > Ү с т ъ д э, *жл.* о т у р ғ а н > о т ы р ғ а н //*йл.* о т ъ р г э н (спорадик ҳолда о т у р г э н).

Й-ловчи шеваларда факультатив [у] ёки [о] унлиларига эга бўлган бўғинлардан сўнг лаб сингармонизмига боғлиқ бўлган [у//ъ] алмашиши қолдиқ форма сифатида сақланган: Ү с т Ү д э //

www.ziyouz.com kutubxonasi

Үстъдә, отҮргән//отъргән. Бу мисоллардан кўринадики, бир сўзнинг ўзида [у] унлиси ёки [ъ] унлиси талаффуз этилади, аммо [у] товушининг талаффузида лабланиш бир оз камайган.

[у//ъ] унлиларининг факультатив алмашиши сўз маъноларини фарқлаш билан боғлиқ эмас.

[у] унлисининг лабсизланиши баъзан [ә] унлисининг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Қиёс қилинг: *йл.* ундән кейън>ъндән кегън>әндән кәгън//*жл.* әннән кәй//*ад.-орф.* ундан кейин; *жл.* хҮррәк>хиррәк>хәррәк, хәррәкти тәртип//*ад.-орф.* хуррак тортиб.

20-§. Индифферент (оралиқ) [у] унлиси. Й-ловчи шаҳар шеваларида, шу жумладан, ўзбек адабий тилида ҳам [у] фонемасининг [ъ] фонемасига ўхшаб, тил олди ва тил орқа унлилари ўртасида ўзгариб, индифферент оралиқ бир ҳолатда бўлиши бу фонеманинг тарихий жиҳатдан [у] ва [Ү] нинг қўшилишидан вужудга келганлигини кўрсатади. Масалан, қул, қулақ(//*ад.-орф.* қулоқ) сўзларидаги [у] қипчоқ шеваларига оид орқа қатор, лабланган типик [у] унлисига ғоят яқин бўлган тил орқа, лабланган унлидир.

ЮҚОРИ-ЎРТА КЎТАРИЛИШ УНЛИ ФОНЕМАЛАР

21-§. Юқори-ўрта кўтарилиш унли фонемалар ҳақида умумий тушунча. Унли товушларнинг бу категориясига ўзбек халқ шеваларида мавжуд бўлган лабланмаган [е], [э], [є] ва лабланган [о], [ө] унлилари киради. [е], [э], [є], [ө] унлилари олд қатор, [о] унлиси эса орқа қатордир.

Юқори-ўрта кўтарилиш унли фонемаларининг ҳар хил даражадаги дифтонглашиши ж-ловчи шеваларнинг характерли хусусиятларидандир. Бу хусусияти билан ж-ловчи шевалар бу ҳодиса факультатив-спорадик ҳолда учрайдиган й-ловчи шевалардан фарқ қилади ва генетик жиҳатдан қипчоқ группасидаги тилларга тааллуқли бўлган туркий тилларга яқинлашади.

ЮҚОРИ-ЎРТА КЎТАРИЛИШ ЛАБЛАНМАГАН [Е], [Э] ВА [Є] УНЛИ ФОНЕМАЛАРИ

22-§. [е] фонемаси. Бу фонема ёпиқ унли товуш бўлиб, й-ловчи шаҳар шевалари, шунингдек, ўзбек адабий тилида учрайди. [е] фонемаси сифат жиҳатдан ўзбек шевалари вокализмидаги энг турғун фонемадир. Бу фонема (спонтан ҳолатда) нисбий чўзиқликка эга бўлади ва урғусиз бўғинларда, икки жарангсиз ундош ўртасида келганда, кўпинча, редукцияга учрамайди.

Артикуляцион-акустик жиҳатдан бу унли рус тилидаги ундош товушлардан кейин келган (масалан, дети сўзидаги) [е] унлисига яқинлашади. Мисоллар: *Тошк.*, *Марғ.*, *Наманг.* екън, кел, бер, секън, әстә-секън, безгән, еркәк, кенгәйдә; *Қорабулоқ.* есидин кедип, қайтып кетти, ет йейдуғонда нан

www.ziyouz.com kutubxonasi

билән йейсә нә қуруқ йейсәнә? енди гөшни апчық, ертәсигә пешин халатыдә ешитәди//ад.-орф. ҳушидан кетиб, қайтиб кетди, гўшт еганда нон билан ейсанми, қуруқ ейсанми?, энди гўштни олиб чиқ, эртага пешин вақтида эшитади.

Й-ловчи шеваларда, шунингдек, ўзбек адабий тилида [е] фонемасининг талаффузида оғиз бирмунча ёпиқ ҳолда бўлади (максимал даражада ёпиқ бўлган Тошкент ва Марғилон шеваларидаги [е] ни қиёс қилинг). [е] унлисининг бу хусусияти унинг [ъ] унлисига томон силжишини, баъзан, айниқса, тез сўзлаганда [ъ] товушидек эшитилишига сабаб бўлганлигини кўрсатади. Мисоллар: *Тошк.* ечкъ >ъчкъ, ешък>ъшък; *Наманг.* мәнъ ҳъч (<ҳеч) .тэпэлмәсун, ъзучъсъгә//*ад.-орф.* эзувчисига; кормәс-ъдъ//*ад.-орф.* кўрмас·эди; дъп <деп. буйурдъ, бэрьдъ//*ад.-орф.* бор эди.

Едъ, емәс тўлиқсиз феълларида [е] унлиси тушиб қолиши мумкин. *Тошк.*, *Наманг.* келгән-мәс, мәнгә тушкән-мәс (>чушкән-мәс).

23- §. [э] фонемаси. Бу фонема ж-ловчи (сингармонизмли) шеваларга хос бўлиб, шаҳар типидаги шеваларда спорадик равишдагина учрайди. Сифат жиҳатдан [є] фонемасидан фарқ қиладиган юқори-ўрта кўтарилиш [э] типидаги бу нормал товуш оғизнинг ёпилиш даражаси жиҳатдан тахминан қорақалпоқ, қозоқ, нўғой, қумуқ тилларидаги типик қипчоқ [э] товушига тўғри келади. Бу товуш сифат жиҳатдан рус тилидаги ўзига ўхшаш товушга қиёс қилинса, *дети* сўзидаги [е] унлисига нисбатан бир қадар очиқ, лекин *дело* сўзидаги [е] унлисига нисбатан бирмунча ёпиқ эканлиги кўринади. Бошқача айтганда, русча *дело* сўзидаги [е] унлисига нисбатан ўзбек тилидаги [э] унлиси тилнинг бирмунча юқори кўтарилиши билан талаффуз этилади; бу фонема тез талаффузда русча *эти* сўзидаги [э] унлисига яқинлашади, баъзан эса ўхшаб ҳам кетади. Мисоллар: *жл. қур.* мэн мынг тэбе кэтємэн, бэчәрә, кэлин далаға кэтти, кэләй, нэччә~нэчә джылға кэтгән, дәрйәдән кэчтим, тэгин//*ад.-орф.* текин; кэчә ғайтқан//*ад.-орф.* кеча қайтган; тэбәсигә чығып кэтти, кэвәк, хэдж:эрдән, бэшик, чэшҮвҮн чэшип бэрсәнг, тэри, джэр эстыда, тэшә, тэзрәк, гэктәр, тоққуз йарым гэктәр, бэсорақ, бэақыл, нэ ғыласан? //*ад.-орф.* нима қиласан?

24-§. [э] унлисининг дифтонглашиши. Анлаут ҳолатдаги [э] унлисининг дифтонглашиши ж-ловчи шеваларaро ҳар хил кўринишга эга. Бошланғич элемент (форшлаг) нинг кучига қараб дифтонглашиш ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, баъзи ж-ловчи қурама шеваларида дифтонглашиш ҳодисаси максимал даражада бўлса ҳам, бошқа ж-ловчи шеваларда эса бирмунча камроқ кўринади.

Қипчоқ лаҳжасидаги баъзи шеваларда лингвистик жиҳатдан ажралмайдиган товуш ҳам бор. Буни дифтонгсимонлар разрядига қўшмоқ мумкин.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Демак, ж-ловчи шеваларда юқори-ўрта кўтарилишдаги лабланмаган [э] унлиси тубандаги кўринишларга эга:

[^{й}э] ёки [^{и}э] — максимал даражада дифтонглашиш, [^{и} э] — спорадик ҳолатда учрайдиган камайиб борувчи дифтонглашиш (дифтонглашишнинг бу тури фоншлагнинг кучи ва сифатига боғлиқ). Мисоллар: *жл. қур.* ^{и}эки ~ ^{й}экки, ^{и}эк қолыны байлайды; ^{й}эки қавынды; ^{й}эки куннэн бэрли; ^{и}экэв; ^{и}экэв ^{й}эдик; кэлэси джылға ^{й}эки пут тары алдық: ^{и}экинчи; ^{и}эгибджатыр; ^{и}экинди ^{и}эгиб; ^{и}эртэн қатыннарны чығарсанг, мэн бармайман; қайтадан ^{и}эгэмиз; бийдэй ^{и}эктик ~ бувдай ^{и}эктик; ^{й}эллив; ^{и}эллув бэш; ^{й}эртэ-мэртэн тамам болады; ^{и}эшитти; ^{и}элэк; ^{и}эчки; ^{и}эсэн-эмэн; ^{й}эртэнгиси; ^{й}эртэ; ^{и}эр; ^{и}эркэк, ^{и}энэсинам, ^{и}энэси, ^{и}энэм, ^{и}эл, ^{и}эйэси (// *ад.-орф.* эгаси) ^{и}эшэк, ^{и}эшшэйигэ.

25-§. **[э] унлисининг [и] унлисига ўтиши.** *Ад.-орф.* [э] ж-ловчи шеваларда кўпинча [и] унлисига ўтади ва ўзидан кейинги ундошни юмшатади: *ад.-орф.* эгни>*жл. қур* ийни, ийнигэ, ийнимдэ. Солиштиринг: *қирғ.* ийин: ийиндэн тоону алыб ташлагандай; *ад.-орф.* эгдим>*жл.* ийдим; *ад.-орф.* эргаштириб>*жл.* ийэртип.

[^{и}э<^{й}э<йэ] дифтонгларига тенг келадиган сўз бошидаги [э] товушининг максимал даражада дифтонглашиши *ад.-орф.* [э] унлисининг [и] унлисига ўтишига олиб келган. [э>и] ҳолати [йэ] дифтонгидаги [й] товушининг таъсири натижасида [йи] каби товуш бирикмасини ҳосил қилади. Мисоллар: *жл.* майлига йиди // *ад.-орф.* майлига эди.

[э>и] ҳолатидаги [и] унлиси тушиб қолиши ҳам мумкин. Масалан: *жл.* нэштэйкэнини<нэштэ экэнини. Бошқа томондан эса, *эди, экан* ёрдамчи феълларда [и] товушини учратамиз. Мисоллар: *жл.* хэллиди<хэл эди, бэллиди<бэл эди, джэриди<джэр эди.

Аффикслардаги [й] таъсири билан феълларда [э//и] алмашиши юз беради. Бу ҳодиса ж-ловчи шеваларда ҳам, й-ловчи шеваларда ҳам учрайди: *жл.* дийди (аммо, дэмэйди) //*ад.-орф.* дейди//*жл.* рэс дийди (аммо, дэди), дэб, дэсэм, дэмэ, чық дэсэ чығамыз, тиймэйди // *ад.-орф.* тегмайди; *жл.* қамчы тийсэ, өзигэ тийсин; эртэ тийэмэн; джийди (аммо, джэгэн) //*ад.-орф.* ейди.

Шундай қилиб, шеваларда баъзи феъллар (*ад.-орф.* емоқ ва демоқ) да [и<э, ъ<е] ҳолатларини учратамиз. Бундай ҳолларда ўзаклардан кейин аффиксал [й] товуши келади. Бу хусусиятлар баъзан ж-ловчи шеваларда джэйилдэ (//*ад.-орф.* ейилди), джыйылдэ (//*ад.-орф.* йиғилди) каби сўзларнинг бир хил бўлиб қолишига олиб келади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бўғиз ундоши [ҳ] ўрнида пайдо бўладиган [й] товуши ҳам [э>и, э>ы>ь] ҳолатларининг вужудга келишига таъсир кўрсатади[1]. Мисоллар: *ад.-орф.* меҳнат>*жл.* м и й н э т; *ад.-орф.* меҳнаткаш>*жл.* м и й н э т к э ш; *ад.-орф.* меҳрибон>*жл.* м и й р и б э н; *ад.-орф.* меҳмон>*жл.* м ы й м а н; *ад.-орф.* меҳмонхона>*жл.* м ы й м а н қ а н а.

Аммо, барча ҳолатларда ҳам [й] товуши [э>и] га сабаб бўлавермайди, баъзи шеваларда [й] билан ёндош бўлган [э] товуши спорадик равишда сақланади. Бироқ шундай бўлса-да, у артикуляцион жиҳатдан юқори кўтарилишдаги унлилар томон силжигани яққол сезилади.

[э] фонемасининг бу комбинатор-позицион хусусияти й-ловчи шевалардаги [е] фонемасига яқинлашади, масалан [е] унлисининг талаффузини чоғиштиринг: *жл. қур.* м е й н э т қ ы ғ а н д ж и г и т, б и з д и т е й и р м э н г э ч ы ғ а р ы п қ о й д ы (спорадик ҳолда д е й и р м а н>д и й и р м а н//т и й и р м а н [е] унлиси билан эмас, балки [и] унлиси билан талаффуз қилинади).

[и/е] унлиларининг талаффузда юқоридагидек тебраниб туриши қуйидаги сўзларда ҳам учрайди: *ад.-орф.* кейин//*жл.* кийин~~кейин, кейингэ.

Баъзи ж-ловчи шеваларда бу сўз [ә] унлиси ([е] ўрнига) билан талаффуз қилинади. Масалан: к ә й и н. Бу сўз кўпинча қисқарган шаклда учрайди: к ә й ә н ә н к ә й, б ә р г ә н н ә н к ә й.

[э>и] ҳолати кишилик олмоши м э н сўзида ҳам учрайди: *жл.* м и н и м н э н//*ад.-орф.* менинг билан.Бу олмошнинг м э н, с э н формалари кўпроқ учрайди. Кенг [ә] унлиси билан келадиган м ә н, с ә н формалари эса Қорабулоқ, Наманган, Тошкент ва жанубий Хоразм шеваларида учрайди. Ж-ловчи шеваларда кишилик олмошлари жўналиш келишиги қўшимчаси /*-га*/ ни олганда, [э//а] алмашиниши вужудга келади. Масалан, маған, саған (сэғэн формаси ҳам учрайди). [э//ә] алмашиниши э н э<э н э (//*ад.-орф.* она) сўзида ҳам учрайди. *Ад.-орф. нима* сўзи ж-ловчи шеваларда [э] фонемаси билан талаффуз қилинади: *жл.* н э (спорадик равишда н э й), н э ғ ы л а с а н, н э$_{\text{ц}}$ ш и м н э н?, н э т и п с э н//*ад.-орф.* нима қилдинг? *жл.* н э т э й и н? //*ад.-орф.* нима қилайин? [э] нинг [ә] га ўтиш процессида [э] ва [ә] товушлари ўртасида оралиқ [є] товуши ҳам бўлади.

26-§. **[є] товуши** мустақил фонема сифатида [к є л, к є л а й э п м є (н), *Иқон.* к є л й э п с э (н)] й-ловчи Хоразм шеваларида (г є л, г є л й є н) учрайди. Бу хусусият Наманган шевалари учун ҳам характерли бўлиб, шевадаги сўзларнинг ҳар хил позицияларда [ә, а] унлилари ўрнида келади. Мисоллар: в є з ъ п ә (а с э с ъ: в є з ъ п ә м ә н ә ш у)//*ад.-орф.* вазифа (асосий вазифа мана шу); с ъ н г є р ъ//*ад.-орф.* сингари; к є л ъ т//*ад.-орф.* калит. б є л ъ қ>

---

[1] Кўпинча бўғиз товуши [ҳ] нинг ёки тил ўрта [й] товушининг тушиб қолиши иккинчи даражали чўзиқликни вужудга келтиради.

www.ziyouz.com kutubxonasi

>бєлъх//*ад.-орф.* балиқ, бєлъқ чълък>бєлъхчълък// *ад.-орф.* балиқчилик, гєпъръ нг//*ад.-орф.* гапиринг, нъмєсъ//*ад.-орф.* нимаси; эсєлъ//*ад.-орф.* асали, єрълэр//*ад.-орф.* арилар, душмєнъ//*ад.-орф.* душмани, нэзєрьйэсэ//*ад.-орф.* назарияси, хъзмэт етєдъ//*ад.-орф.* хизмат қилади.

Наманган шеваларидаги ҳозирги-келаси замон феъл формаларида алоҳида интонацияга эга бўлган чўзиқ [є:] унлиси келади: болє:дъ, қэчъшє:дъ, эпкелє:дъ, тарқатє:дъ, кѳрсєтє:дъ, кѳрмє:йдъ.

[є] товуши факультатив-спорадик ҳолатда бошқа ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Масалан: *Тошк.* бєрдъ-дє, элдъ-дє, шудє. *Марғ.* ъшлэмєйдъ, *жл.* кѳрсэтєнди//*ад.-орф.* кўрсат энди, *жл.* кєл энди, ойлєйтығaн//*ад.-орф.* ўйлайдиган, *жл.* излєймэн, кѳрмєй//*ад.-орф.* кўрмай [-мэй//-мєй//-мъй формаларининг Марғилон ва Водил қишлоғи шеваларида алмашинишини қиёс қилинг], *жл.* кєсєди (қолун джаман кєсєди)//*ад.-орф.* кесади (қўлини ёмон кесади), сєкиз//сєгиз//*ад.-орф.* саккиз.

Кўринадики, бу ҳодиса, яъни [є] товушининг пайдо бўлиши Фарғона, Марғилон, Андижон, Қўқон шеваларида ҳам учрайди. Аммо, Иқон-Қорабулоқ шеваларида мавжуд бўлган кенг [є] унлиси юқорида кўрсатилган шевалардаги [є] унлисидан тамомила бошқача, чунки Иқон-Қорабулоқ шеваларида қадимги [э] ва [є] унлиларининг ўзаро фарқланиши сақланган: ўзбек-ўғиз шеваларидаги [є] (*ад.-орф.* э-[е])<эр, єт//эт<ерт, єкєн//екэн<єркэн; қиёс қилинг: Жанубий Хоразм: є:р//*ад.-орф.* эр//*туркм.* э:р//*чуваш.* ар.

27-§. [е] товуши ривожида [и] ёки [э] товушлари унинг охирги чегарасидир. [е>э] ҳолати *экан*, *эмас* ёрдамчи феълларда кўпроқ учрайди: *жл.* джоғ-экэн бар-экэн, апкэткэн-экэн, авур-экэн, джаман-эмэс, *йл.* *Наманг.* бомъсэкэн<болмэс экэн; *Тошк.* тъккэн-эмэс, кэм-эмэс, узэғ-эмэс, тэғэкэн, уйэмэс, буйэмэс, шуйэмэс (бу мисолларда фақат [е>э] ҳолатигина юз бермай, балки икки унли орасида [й] товуши ҳам ортади).

[е>э] ҳолати Қорабулоқ шевасида фақат *экан* ёрдамчи феълидагина эмас, балки сўз ўзакларида ҳам бўлади: Тэшкэндин брэу кэгэн(<келган)-экэ(>экэн, екэн)//*ад.-орф.* Тошкентдан биров келган экан; сэмиз(<сэмиз) қой қыммат олады //*ад.-орф.* семиз қўй қиммат бўлади; чимгэттин кэлэдуғон а:дам ба:на?//*ад.-орф.* Чимкентдан келадиган одам борми?

Й-ловчи шевалардаги асли ўзбекча сўзларда юқори-ўрта кўтарилиш унлиларнинг биринчи бўғиндан бошқа бўғинларда келолмаслик қонунига кўра [е] унлисининг [э] унлисига ўтиши [е>э] табиий ҳодисадир.

Ж-ловчи ва й-ловчи шеваларда факультатив-спорадик равишда, [э] унлисининг лабланиш ҳолати ҳам бор. Масалан: *жл.* бѳдэнэ// //*ад.-орф.* бедана, туруб-ѳдэ<туриб эди; қиёс қилинг: *Тошк.*

www.ziyouz.com kutubxonasi

Наманг. боттэ<беттэ, отук<етък, до:дъм (чўзиқ [о:] билан)//*ад.-орф.* деб эдим, нучу: (чўзиқ [у:] билан)<нучук// //*ад.-орф.* нечик.

Бўғиз [ҳ] ёки тил ўрта [й] товушларининг тушиб қолиши натижасида спорадик равишда чўзиқ [э:] товуши пайдо бўлади: *жл.* мэ:нэткэш//*ад.-орф.* меҳнаткаш, *жл.* мэ:рибэн//*ад.-орф.* меҳрибон, *жл.қур.* мэ:ман (бизнинг Үйгэ эки мэ:ман кэлдэ

— б [и]рэвэ башым дийдэ, б[и]рэвэ бэлим, дийдэ)//*ад.-орф.* меҳмон (бизнинг уйга икки меҳмон келди—бири бошим дейди, бири белим дейди. Топишмоқ. *Хари ва устун*).

[й] товушининг тушиб қолиши натижасида чўзиқ [и:<э] пайдо бўлишини қиёс қилинг: *жл.* ди:дэ //*ад.-орф.* дейди.

ЛАБЛАНГАН [О] ВА [Ө] УНЛИ ФОНЕМАЛАРИ

28-§. [о] фонемаси. Бу товуш тил орқа одатдаги туркий [о] дир. Мисоллар: *жл. қур.* соқа (джэрди соқам[ы]нан ҳайдадық)//*ад.-орф.* сўқа (ерни сўқа билан ҳайдадик); қош ҳайдаб джэтыр//*ад.-орф.* қўш ҳайдаётир, боз (б[и]р боз қэп)//*ад.-орф.* бўз (бир бўз қоп), тоққуз йарым, постун, тойда; соқым//*ад.-орф.* сўқим, қиёс қилинг: *ад.-орф.* бўрдоқи; *Тошк.*; *Наманг.* охшагэн, ормэн//*ад.-орф.* ўхшаган, ўрмон; *Қорабулоқ.* и:ши йоғынг ашы йоқ//*ад.-орф.* иши йўқнинг оши йўқ, қолума а:лдым//*ад.-орф.* қўлимга олдим; *жл.* джолуғуп қалдым //*ад.-орф.* йўлиқиб қолдим; қойан, зорлук, джолдаш, джора, тозан//*ад.-орф.* зўрлик, қуён, йўлдош, жўра, тўзон.

29-§. [ө] фонемаси. Бу товуш тил олди одатдаги туркий [ө] дир. Мисоллар: *жл.* сөз (сөзүнг), кэпчилик, көпти көргэн, мэн мынг төбэ кэтэмэн, сөйлэдинг, көл, көнгүл, джөнэткин; *йл. Наманг.* көзү, көрънур, ҳөкүз, өсүмлък, бөлэг, өттүм//*ад.-орф.* ўтдим, чөлмэ-чөл, көп хапъ волдэ//*ад.-орф.* кўп хафа бўлди, *Қорабулоқ.* өйидэ ба:р, өзим сөйгэн йэ:рымны//*ад.-орф.* уйида бор, ўзим севган ёримни; *жл.* көрсэткин, көрсэтэдъ, көйнэкчэнг, көп, чөлдэ, өкүмэт//*ад.-орф.* ҳукумат; көр//*ад.-орф.* кўр, бөрү// бөри, төрт, көрпэ.

Ж-ловчи шеваларда учрайдиган бу фонемалар анлаут ҳолатда қозоқ ва қорақалпоқ тилларидаги [о], [ө] фонемалари хусусиятларига эга бўлади. Бу фонемалар ҳам [э] фонемаси каби сўз бошида дифтонглашади (уо] ва [үө]).

Бундай дифтонгларда бўғин ташкил қилмайдиган у элементининг эшитилиш даражаси урғу ва позициясига кўра ҳар хил. Бу унлилар, бир томондан, максимал дифтонглашса, иккинчи томондан, ҳеч қандай қўшимча товушсиз одатдаги [о] ва [ө] бўлиши мумкин.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ж-ловчи шевалар [о] ва [ә] унлиларининг максимал дифтонглашиши билан й-ловчи сингармонистик шевалардан фарқ қилади. Й-ловчи шеваларда [о~ө] жуфт унлилари сақланган бўлса-да, қипчоқ тилларига хос дифтонглашиш хусусияти йўқ. Тошкент, Фарғона типидаги й-ловчи шеваларда эса бу иккала фонема конвергенция (бирикиш) натижасида биргина товушга келиб қолган.

[$У_о$] дифтонгига мисоллар: *жл.* ^{у}о р т а э в ы л қ ы ш л а ғ ы//*ад.-орф.* Ўрта Овул қишлоғи, ^{у}о т н ы к э в л э с э н г ^{у}ө ч э д и, қ о ш н у н г н у к э в л э с э н г к э ч э д и//*ад.-орф.* ўтни ковласанг ўчади, қўшнингни ковласанг кўчади (Мақол); о т v р с а н г ч ы й а ^{у}о й н а ғ ы н//*ад.-орф.* ўтирсанг-чи ёки ўйнагин; ^{у}о т б а с ы б д ж а т ы р//*ад.-орф.* ўт босиб ётибди; о т т у з б э ш//*ад.-орф.* ўттиз беш; ^{у}о н г, ^{v}о м-б э ш, ^{v}о т а в, ^{у}о й, ^{v}о р а қ, ^{у}о р у н, ^{у}о в р ы // ^{у}о ғ р ы//*ад.-орф.* ўнг, ўн беш, ўтов, ўй (фикр), ўроқ, ўрин, ўғри.

[Уө] дифтонгига мисоллар: *жл.* ^{v}ө р д э к //^{v}ө р д v к//*ад.-орф.* ў р д а к; ^{v}ө л э н//*ад.-орф.* ўлан (қўшиқ); ^{v}ө т//*ад.-орф.* ўт (феъл), ^{v}ө л у м//*ад.-орф.* ўлим; ^{v}ө з (^{v}ө з v)//*ад.-орф.* ўз; ^{v}ө л д ж э// *ад.-орф.* ўлжа; с э н қ а й е р д э ^{v}ө с v б э д и н г?//*ад.-орф.* сен қаерда ўсгансан? ^{v}ө т к v р//*ад.-орф.* ўткир.

Юқорида кўрсатилгандек, шаҳар типидаги й-ловчи шеваларда [о] ва [ә] фонемалари бирлашиб, бир фонема бўлиб қолган. Бу фонема позициясига кўра баъзан тил олди ва тил оралиқ вариантларига эга бўлиши мумкин. Масалан, й о л сўзида [о] унлиси [й] товушининг таъсири натижасида бирмунча олдга силжиб, олдинги қатор [ә] га яқинлашган. К о л сўзида ҳам шундай.

Й-ловчи шеваларда, шунингдек, ўзбек адабий тилида [о] фонемаси максимал даражадаги тор унли товуш бўлиб, эшитилиши жиҳатдан [у] унлисига ўхшайди. Баъзи й-ловчи шеваларда [о] фонемасининг бу фонетик хусусияти кўзга яққол ташланади. Мисоллар: *йл.* о т ъ н > у т ъ н, р о м э л > р у м э л, р о й ҳ э т > р у й ҳ э т с о р э > с у р э.

[у] каби жуда ёпиқ [о] спорадик равишда баъзи ж-ловчи шеваларда ҳам учрайди: *жл.* д ж у л у н г < д ж о л у н г//*ад.-орф.* йўлинг; м э н н э н с у р а д ы < м э н н э н с о р а д ы//*ад.-орф.* мендан сўради.

Бу ерда шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, баъзи бир ж-ловчи шеваларда юқори кўтарилиш унлилари юқори-ўрта кўтарилиш унлиларига томон силжийди. Шунинг учун [у] товушининг сифат жиҳатдан модификацияси бундай ҳолларда юқори-ўрта кўтарилиш, орқа қатор, лабланган унли товушга ўхшаб қолишига ва [о] ўрнига [у] товушининг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Асосан, ж-ловчи шеваларда юқоридагиларнинг аксини — [у > о] ўтиш ҳолатини кўплаб учратамиз. Мисоллар: *жл.* ш о н ы т^{и} г э д и//*ад.-орф.* шуни экади; д ж о ғ а р ы//*ад.-орф.* юқори [й у қ э р ъ]; о н д а-м о н д а//*ад.-орф.* унда-мунда; көнv//*ад.-орф.* куни.

www.ziyouz.com kutubxonasi

[о] ва [ө] фонемалари ж-ловчи ва баъзи й-ловчи шеваларда сўзларнинг биринчи бўғинидан бошқа бўғинларида ҳам учрайди: *жл.* джулдуздо//*ад.-орф.* юлдузни; неч:э сөздө айтты//*ад.-орф.* қанча сўз айтди.

[о] фонемаси қўшма сўзларда ва сўз бирикмаларида ҳам биринчи бўғиндан бошқа бўғинларда келади: *жл.* уссомнэн сэвда қығанман, онтор, бэрэғойсам, кэтэғойсам, эғотэ̆в; *йл.* эброй>эврой//*ад.-орф.* обрўй. Қорабулоқ шевасидаги ҳозирги замон сифатдоши қўшимчасидаги [о] ни қиёс қилинг: қыладуғон и:шинг ба:на?//*ад.-орф.* қиладиган ишинг борми?

Ёндош ундош товушларнинг тушиб қолиши [о] ва [ө] унлиларининг чўзилишига [о:], [ө:] сабаб бўлади: *жл.* кө:нэ//*ад.-орф.* кўҳна; о:лым ∽ у:лум//*ад.-орф.* ўғлим, *йл. Тошк.* йо: чопчэй бълмъймэн//*ад.-орф.* йўқ, эртак билмайман, ойънг қайэ:дэ? //*ад.-орф.* уйинг қаёқда? Қиёс қилинг: *Қорабулоқ.* о:дун йығды.

[о] унлисининг лабсизланиб қолиши ва унинг [а] унлисига ўтиши Хоразм шеваларида, қисман ўрта Хоразм шеваларида учрайди, масалан, йоқ>йақ каби.

ҚУЙИ КЎТАРИЛИШ УНЛИ ФОНЕМАЛАР

30-§. Бу категорияга ж-ловчи ва й-ловчи ўзбек шеваларидаги тубандаги унлилар киради:

а) олдинги қатор [ə] ва [є];

б) орқа қатор [а] ва [э].

[э] унлиси ж-ловчи ва й-ловчи шеваларнинг барчасида ҳам учрайвермайди. Ж-ловчи шевалардан қозоқ-найман ва қурама шеваларининг баъзиларида [э] унлиси мустақил фонема сифатида, бошқа ж-ловчи шеваларда эса [а] фонемасининг варианти сифатида учрайди. Бу фонема сингармонизмли й-ловчи шеваларда, масалан, Қорабулоқ, Иқон ва бошқа а-ловчи группа шеваларда йўқ.

[э] фонемаси сифат жиҳатдан шевалараро ҳар хилдир. [ə, є, а, э] фонемалари сўзларда ҳам бир хил тарқалган эмас. Масалан, [а] унлиси Марғилон шеваларига нисбатан Наманган шеваларида кўпроқ қўлланилади. Марғилон шеваларида бу фонеманинг кам ишлатилишига сабаб фақат чуқур тил орқа ундошлар билан ёнма-ён келишидир. Аксинча, [ə] унлиси Марғилон шеваларида Наманган шеваларига нисбатан кўпроқ учрайди, чунки Наманган шевасида [ə] унлисига эга бўлган сўзлар кўпинча [є] товуши билан талаффуз этилади. [э] ва [ə] унлиларининг тарқалиши Наманган ва Марғилон шеваларига нисбатан ҳам Тошкент шеваларида кўпроқдир.

31-§. **Тил олди [ə] унлиси.** [ə] фонемаси очиқ, лабланмаган товуш бўлиб, у маълум фонетик ҳолатларда комбинатор равишда [а] унлисидан пайдо бўлган ва [э] фонемасининг максимал кенг вариантидир. Бу унли барча ўзбек шеваларида учрайди, аммо сифат жиҳатдан бу фонема шевалараро бир хил эмас. Қиёс қилинг: *Наманг., Марғ., Тошк.* [ə], *Қорабулоқ-Иқон.* [є] *Самарқанд, Бухоро, Хўжанд* [а] (охирги [а] русча дал сўзидаги [а] товушига яқин).

www.ziyouz.com kutubxonasi

Й-ловчи шевалардан мисоллар: *Тошк., Наманг., Марғ.* м э м-л э к э т, с э в з ъ (*Хоразм.* г э ш ъ р), э ҳ э л ъ с ъ, т э л э п, э г э р (*Наманг.* э г э р д ж у в э б б е м м э с э н г); м э м-б е р э м э н<м э н б е р э м э н; н э т и н д ж э с ъ д э//*ад.-орф.* натижасида; *Қорабулоқ.* щ э р г э б а р ы п, ҳ а қ л ы п э с, м э н э б у, д э р р ө v, ч э й н э к, к э к с э л э р и м и з//*Тошк.* к е к с э л э р ъ м ъ з.

[э] унлиси ж-ловчи ўзбек шевалари вокализми учун ҳам статик нормал фонемадир. Бу фонема фақат сўз ўзакларидагина (масалан, н э р с э//н э р с э) эмас, балки морфологик кўрсаткичларда ҳам (масалан, к є л э д и//к э л э д и) [э] фонемаси билан алмашади.

Ж-ловчи шевалардан мисоллар: *жл.* v к э, э к э(//*Тошк.* э к э~~э к э), *жл.* г э р д э н, э г э р, э р э в э к э ш, э з э м э т, э л в э т т э// //э л б э т т э, т э н т э к, б э л к и, н э р с э, к э м, к э л и ш//к э в ъ ш, к э т т э-к и ч и, м э л и м//*ад.-орф.* маълум, к э л, д э р р э в, м э н э, э н э, э д ж э п, к э л л э, т э р э к//т э р э к, к э ч э, э р к э, г э р э н г, д ж э в л и к, ҳ а м м э, м э й э к, д э в л э т, п э т и р, ч э м э н, р э и с, м э й д э, ч э п, ч э п қ о л у м д а, э в э л<э в в э л, э с к э р, и л г э р и, и л г э р и и ч ч и э д и м (*қурама*), к э б э н э к v й ш v н (уруғ номи), т э р б и й э, т э р э п, б э р и, б э т т э р//*ад.-орф.* баттар, *йл.* к э т т э //*Тошк.* к э т т э//*Марғ.* к э т т э//к э т т э (Марғилон шеваларида иккала форма ҳам мавжуд).

Ж-ловчи, масалан, қурама шеваларидаги олдинги қатор [э] унлисининг қўлланилишини ўзбек адабий тили учун қабул қилинган орфоэпик нормаларга қиёс қилсак, у ҳолда ж-ловчи шевалардаги [э] унлиси *ад.-орф.* а ўрнидагина эмас, балки о ўрнида ҳам қўлланилишини кўрамиз. Мисоллар: *ад.-орф.* салом//*жл.* с а л а м, *ад.-орф.* кокил//*жл.* к э к и л, *ад.-орф.* нозик//*жл.* н э з и к, *ад.-орф.* бойвучча//*жл.* б э й б и ч э, *ад.-орф.* овлоқ//*жл.* э в л а қ, *ад.-орф.* бечора//*жл.* б э ч э р э, *ад.-орф.* аросат//*жл.* э р э с э т, *ад.-орф.* даркор//*жл.* д э р к э р, *ад.-орф.* кабоб//*жл.* к э в э п//к а в а п, *ад.-орф.* каттакон//*жл.* к э т т э к э н, *ад.-орф.* дарров//*жл.* д э р р э в, *ад.-орф.* адолатли//*жл.* э д э л э т л и.

Жамловчи сон аффиксларида ҳам ўзбек адабий тилидаги о ўрнига [э] унлиси қўлланилади: *жл.* и к э в//*ад.-орф.* икков; *жл.* v ч э в//*ад.-орф.* учов, *жл.* т э р т э в//*ад.-орф.* тўртов, *жл.* б э ш э в//*ад.-орф.* бешов.

Кўпгина шеваларда сўз бошида ва биринчи бўғинларда [э] унлиси *ад.-орф.* о унлиси ўрнида қўлланилади: *ад.-орф.* обрўйли// *жл.* э б р и й л и, *ад.-орф.* дөри//*жл.* д э р и, *ад.-орф.* одат//*жл.* э д э т, *ад.-орф.* бола//*жл.* б э л э//*Қўқон.* б э л э//*Самарқанд.* б а л а, *йл.* б э л э//*ад.-орф.* бало, бэлэгэ г^{и} р и п т э р//*ад. -орф.* балога гирифтор; *ад.-орф.* Тошкент//*жл.* Т э ш к э н, *Қорабулоқ.* Т э ш к э н д и н б р э v к э г э н-э к э (лекин т а ш//т э ш, т э ш л э//т а ш л а), *ад.-орф.* соат//*жл.* с э т//с э :т//с а:т (с э т н и қ о л у м а а:л д ы м),

Ж-ловчи шеваларда *ад.-орф.* *олмоқ* феълининг ўзагидаги [о] товуши [э] ёки [э] товуши билан талаффуз қилинади: [э] билан:

www.ziyouz.com kutubxonasi

әпкәп<алып кәлип//*ад.-орф.* олиб келиб, әббәрәди<алып бәрәди//*ад.-орф.* олиб беради, әпкәт<алып кәт//*ад.-орф.* олиб кет; [э] билан: эпкәлип<алып келип, эбарады<алып барады//*ад.-орф.* олиб боради, эббергән<олиб бергән. Бу охирги ҳолат [э] фонемасини ўзлаштирган (о-ловчи) ёки ўзбек адабий тилининг таъсири натижасида ўзлаштираётган ж-ловчи шеваларнинг бир қисмида учрайди.

[є//э//ә] алмашиниши ҳамма шеваларда сўзларнинг барча ўринларида учрайди: *жл.* нэрсә, йєнә<йәнә, кәмәмәс<кәм эмәс, кәнг~кәлинг, кәйин//кейин (бу сўзнинг қисқарган формасини қиёс қилинг: кәй<кәйин, воғаннанкәй//*ад.-орф:* бўлгандан кейин); *жл.* гирдәк//*ад.-орф.* кекирдак, *жл.* кэлэди, мынг тєбәдә ъшлєйди.

[а//э] алмашиниши натижасида ҳозирги-келаси замон феъл формаларида [э] унлисининг вужудга келишини баъзи текширувчилар қозоқ тилининг таъсири ёки қозоқ субстрати натижасидир деб қараб, [э] унлисини (ўзбек тилида статик нормал [ә] унлисидан фарқлаб) қозоқ тили учун типик товушдир деб ҳисоблайдилар. Олдинги қатор [ә] унлиси редукцияга учраб юқори кўтарилиш лабланмаган олдинги қатор товушга ўтиши мумкин: *жл.* әни<әнә, әни шонда, зәмбирәк<зәмбәрәк, чэйнък<чайнак// чәйнәк, мә:нисини айтты<мә:нәсини айтты//*ад.-орф.* маъносини айтди, *жл.* кәтикән>кәтәкән//*ад.-орф.* каттакон.

Наманган шевасида [ә] унлиси бошқа қуйи кўтарилиш [а, э] унлилари каби иккинчи ва кейинги бўғинларда редукцияга учрайди. Мисоллар: *Наманг.* болъдъгэн//*ад.-орф.* бўладиган, қэмъгән едъ//*ад.-орф.* қолмаган эди; сәйлъдъ//*ад.-орф.* танлади (сайлади); душмънъ болгән//*ад.-орф.* душмани бўлган; мәслъҳәт//*ад.-орф.* маслаҳат; мәсъләсъдә//*ад.-орф.* масаласида, мәсълъдән бъттәсэ едъ//*ад.-орф.* масаладан биттаси эди; ъшләп чъқаръш нәтъджъсъдә болә:дъ//*ад.-орф.* ишлаб чиқариш натижасида бўлади; йернъ йумшътъду//*ад.-орф.* ерни юмшатади, откъзъду//*ад.-орф.* ўтказади; тэзъләп берә:дъ//*ад.-орф.* тозалаб беради; чегъръсэ//*ад.-орф.* чегараси; чегърлъндъ//*ад.-орф.* чегараланади; нъччъ//нъчъ//*ад.-орф.* неча; неччъ ъл//*ад.-орф.* неча йил (рус тили орқали кирган тубандаги сўзларнинг талаффузини қиёс қилинг: *Наманг.* печлърнъ// *ад.-орф.* печларни, механъз(м)лъшъп//*ад.-орф.* механизмлашиб).

Редукцияланиш натижасида [ә] фонемаси фақат [ъ] гагина эмас [ә>ъ], балки [е] га ҳам ўтади [ә>е]: *Наманг.* йеланғач// *ад.-орф.* яланғоч [йәләнғэч], *Тошк., Наманг.* йенгъ//*ад.-орф.* янги [йәнгъ]. Қиёс қилинг: *жл.* [е<и], нәсәҳәт<нәсиҳәт// *ад.-орф.* насиҳат.

Баъзи ж-ловчи ва й-ловчи шеваларда [ә] фонемаси лаб-лаб [в] товуши олдида келганда, спорадик равишда бирмунча лабланади:

www.ziyouz.com kutubxonasi

экэвvнv<экэвvнv, дэвлэт<дэвлэт. Солиштиринг: худди шундай позицияда [ɔ] фонемаси ҳам, [ə] фэнемаси каби баъзи й-ловчи шеваларда лаблашади, масалан, *Наманг.* джувэб беммэсэнг//*ад.-орф.* жавоб бермасанг; беджувэп//*ад.-орф.* бежавоб; сэвулъиугэ джэвуп//*ад.-орф.* саволингга жавоб, *Тошк.* джувэп//*ад.-орф.* жавоб.

Ёндош ундош товушнинг тушиб қолиши натижасида чўзиқ [ə] > [ə:] пайдо бўлади: мэслэ:эт (мэслэ:эт қылып//*ад.-орф.* маслаҳат қилиб)//*ад.-орф.* маслаҳат; э:вэл//*ад.-орф.* аввал; шэ:эр//*ад.-орф.* шаҳар; тэ:рип қылып//*ад.-орф.* таъриф қилиб, вэ:дэ//*ад.-орф.* ваъда, мэ:ниси//*ад.-орф.* маъноси.

Сўз формаларининг тортилиши натижасида ҳам [ə] унлиси чўзилиши мумкин: Масалан: *ад.-орф.* жуда//*Тошк.* джэ: (джэ:йехшъ).

Баъзи бир сўзларнинг охирида нутқ оҳангига кўра [ə] унлиси чўзилиши мумкин: *жл.* эстэ: (эстэ:г^{и}нэ], ҳэ: (ҳэ: джақын қэлды).

Шевалараро [ə] фонемасининг қўлланиши ҳақида умумий хулоса:

1. [ə] фонемаси ж-ловчи ва сингармонизмли й-ловчи шеваларда Тошкент типидаги шеваларга нисбатан камроқ қўлланилади, чунки бу шеваларда [ə] фонемасининг функциясини [а] фонемаси бажаради: *йл.* эта//*жл.* ата//эта. *йл.*қьлмэ//*жл.* қылма.

2. Ж-ловчи шеваларда [а] га нисбатан [ə] фонемаси кам ишлатилади. Бу фонема қозоқ тилида қайси ўринларда қўлланса, ж-ловчи шеваларда ҳам деярли ўша ўринларда ишлатилади. [ə] унлиси ж-ловчи шеваларда тубандаги ўринларда келади:

а) бошқа тиллардан кирган сўзларда: *жл.* эр//*ад.-орф.* ҳар (<*форс.*), *жл.* эскэр//*ад.-орф.* аскар (<*ар.*), *жл.* эзир//*ад.-орф.* ҳозир (<*форс.*), эптэк<аптека, этирэт<отряд, эрмийэ<армия;

б) соф туркий сўзларда (кўпинча биринчи бўғинда): экэ//*йл.* экэ//*Тошк.* экэ; *жл.* экэл//*йл.* эпкел>эпке//*ад.-орф.* олиб кел.

Бу тип шеваларда одатдаги [а//э] алмашиниши ўрнига ҳозирги-келаси замон феълларида [а//ə] алмашиб, факультатив-спорадик равишда [ə] фонемаси вужудга келади: кэлэдє//келэдъ. Қозоқ тилидаги [а//э] алмашинишини қиёс қилинг.

32-§. **Орқа қатор [а] унли фонемаси.** [а] фонемаси лабланмаган, соф тил орқа, одатдаги туркий [а]. Деярли барча ўзбек шеваларида бу унли статик нормал фонема ҳисобланади, бироқ Тошкент типидаги й-ловчи шеваларда [а]>[ɔ] ёки [а]>[ə] ҳолати кенг тарқалганлигидан [а] фонемаси жуда кам учрайди.

Бу фонема сўзларнинг барча ўринларида асосан турғун. Аммо [а>ə ва э], шунингдек, спорадик равишда учрайдиган [ы<а, и<ə] бундан мустаснодир.

[а] фонемаси тилнинг олдга томон силжиши билан талаффуз қилинадиган рус тилидаги а унлисидан, баъзан лабланиб, баъзан

www.ziyouz.com kutubxonasi

эса лабланмайдиган татар (Қозон татарлари) тилидаги а унлисидан тамомила фарқ қилади. Мисоллар: *жл. йл. Наманг.* в а х т// *Тошк.* вәқт, *жл.* д ж а м а н//д ж а м э н, а м а н//а м э н, а д а м// о д а м, т а з а д ж а л ғ ы з, д ж а р ы қ, д ж ы л а н, д ж а ш ы л, д ж а р д а м, д а л а, б а й//б э й, м а л, а ч ч ы, қ а л ы н, қ а й т ы п?// *ад.-орф.* қандай қилиб?, *жл.* қ а р а п д ж а т ы р, қ а р ы н д а ш, э в а т; қ о ш а й д а п к э л д и, с ы х м а л а, н а р д ж а ғ ы, б а т ы р, *йл. Наманг.* қ а р ғ а, ғ а р б, қ а р а б о л т у р у п т у, қ а ч ь р ә д ъ, ғ а л ә б ә, с а қ л а п қ э л ъ ш, э в қ а т; *Қорабулоқ.* й а х ш ы а т к ө д и м, а л а м а д ы м, й а м а н//*жл.* д ж а м а н, *Қорабулоқ.* ч а й и ч к ә н, д а л а д а н к е:д ж к ә л д и м, б у ч а п а н м е н и н г к и, а с м а н д а ғ ы, с а ч, а қ с а қ а л//*Тошк.* э қ с э қ э л; *Марғ.* қ а қ а б э р ә с ъ з, м ә н ш а қ а б э р ә м ә н, у б э ш қ а қ ъ ш л а қ қ а к е т ә д э, қ а ч а н б э р ә й?

[а] фонемасининг тарқалиши ҳамма ўринларда бир хил эмас. [а] фонемаси й-ловчи шаҳар шеваларига нисбатан ж-ловчи ва сингармонизмли й-ловчи шеваларда кўпроқ учрайди.

[ч, дж, й, ҳ] ундошлари таъсирида [а] фонемаси юмшалиши мумкин [а>ә], масалан:

а) [ч] билан ёндош келганда: *ад.-орф.* соч//*жл.* ч ә ч: *ад.-орф.* чой// *жл. қур.* ч ә й//ч а й, ч ә й д ә м н ә п, ч а й ғ а й н а т ы б б ә р ә т ы ғ а н к и ш и в о м а д ы//*жл.* ш а й//ш ә й; *ад.-орф.* санчмоқ//*жл.* чәнчмәк; *жл.* чәчмәк//*ад.-орф.* сочмоқ;

б) [дж] билан ёндош келганда: *ад.-орф.* жой//*жл.қур.* д ж ә й, д ж ә й и д ә н т у р ы б, е л ә р д ж ә й и н г ш у в о с а, ш у д ж ә й д и н г т о ғ а й ы н ы; *ад.-орф.* яйлов // *жл.* д ж ә й л ә в; *ад. -орф.* жойлади//*жл.* д ж ә й л ә д э; *ад.-орф.* ёш//*жл.* д ж ә ш, д ж ә ш л и к; *ад.-орф.* ёмон//*жл.* д ж ә м а н//д ж ә м ә н; *ад.-орф.* яхши//*жл.* д ж ә х ш ы; *ад.-орф.* яша //*жл.* д ж ә ш а; *ад.-орф.* яқин//*жл.* д ж ә қ ы н; *ад.-орф.* яшнатган//*жл.* д ж ә й н ә т к ә н; *ад.-орф.* яроғ//*жл.* д ж ә р а ғ; *ад.-орф.* яшириб//*жл.* д ж ә ш и р и п; *ад.-орф.* ягана//*жл. қур.* д ж ә г ә н ә (б^{и}р қ ы л ы н ы д ж ә г ә н ә қ ы м а й ч э в а б ә р ә д и);

в) бўғиз [ҳ] товуши билан ёндош келганда: *ад.-орф.* баҳо//*жл.* б ә ҳ ә; *ад.-орф.* аҳвол//*жл.* ә ҳ в ә л; ҳ ә л-ә ҳ в ә л; *ад.-орф.* баҳор// *жл.* бәҳәр;

г) [й] ундоши билан ёндош келганда: *ад.-орф.* аёл//*жл.* ә й ә л; *ад.-орф.* айёр//*жл.* ҳәййәр; *ад.-орф.* тайёр//*жл.* т ә й й а р; *ад.-орф.* сайлаб//*жл.* с ә й л ә п; *ад.-орф.* буғдой//*жл.* б о ғ д ә й//б и й д ә й, *йл. Наманг.* й ә р э қ с ъ з, й ә ш ә :й д ъ, ә й ә л л ә р, т ә й й ә р л ә п.

Аммо й-ловчи шеваларда қадимий туркий [а] унлиси ҳамма вақт ҳам [ә] унлисига ўта бермайди (й ә х ш ъ ва й э м э н сўзларини қиёс қилинг).

[й] товушининг таъсирида [а>э] ўрнига [а>ә] вужудга келишини *ад.-орф. айт* сўзининг шеваларaро талаффузида ҳам кўриш мумкин. *Ад.-орф. айт* сўзи й-ловчи шеваларда (қисман ж-ловчи шеваларда ҳам) ә й т шаклида талаффуз этилади: *жл.* а й т

www.ziyouz.com kutubxonasi

(спорадик равишда эйт), джумбағ айттым, *йл.* эйтэдъ, *жл.* маған айтқан, айсса, айтып кэлдэ, *Наманг.* эйт, этмэсэнг<эйтмэсэнг.

Қорабулоқ ва баъзи бир Тошкент шеваларида *айт* сўзи фонетик ўзгаришларга учраган. Бу сўз қисқариб *ет* формасига келиб қолган: айт>эйт>ет. Мисоллар: етэмэн//*ад.-орф.* айтаман, етмэқ//*Қорабулоқ.* ул эйтти∽етти, хатуны етти, еткэн йоқ, эригэ еткэн, алығы айтқан джайға йетти, анасыға етти.

Демак, Қорабулоқ шевасида учала форма ҳам айт//эйт//ет мавжуд. *Айт* сўзининг ет(<айт) каби қисқарган формаси Тошкент шевасида оммавий тус олган (ет—етънг, етъйле, етмэқ, етэмъз). Бу хусусият Тошкент ва Қорабулоқ шеваларини *айт* сўзида ай ўзагини сақлаган ж-ловчи ва баъзи бир Фарғона шеваларидан фарқлайди.

[й] таъсири натижасида [а] унлисининг [э] унлисига ўтиши татар тилидаги эйт<айт сўзида ҳам мавжуд. Яна мисоллар: бағла//*ад.-орф.* боғла(моқ) сўзининг ўзагида ҳам [й] товушининг таъсири натижасида [ғ>й] ҳолати, сўнг эса [а>э] ҳодисаси вужудга келган: бағла>бэйлэ, яъни бағла>байла>бэйлэ//*ад.-орф.* боғла.

Ж-ловчи шеваларда, масалан, қурама шеваларида бу сўзнинг уч хил варианти ҳам қўлланилади. Албатта, маълум бир шевада бу уч хил вариантдан қайси бирининг кўпроқ қўлланилишини аниқлаш қийин. Масалан: *жл. қур.* бэйлэди, бэйлэнгнэр, бэйлэп сўзлари билан бир қаторда байлады, тоған байлаймиз формалари, спорадик равишда эса бэйла варианти ҳам учрайди. *Ад.-орф.* мой//*йл.*мэй//*жл.* май//мэй, майджуваз, бироқ, мэйлэ.

Икки бўғинли ясама феълларда [а>э] (яъни иккала [а] унлисининг ҳам [э] товушига ўтиши) учрайди. Мисоллар; *йл. Тошк., Наманг.* тэш ∼ тэшлэ, тэшлэндъ; сэн ∼ сэнэ. Қиёс қилинг: *Тошк.* эз<аз, лекин эзгънэ//*ад.-орф.* озгина.

Андижон шевасида эл сўзида учрайдиган [э>э] ҳолати тамомила бошқа сабабларга боғлиқ: элънг. Бу мисол орқали ҳозирги кунда Наманган шевасида мавжуд бўлган умлаутнинг Андижон шевасида ҳам қолдиқ сифатида сақланганлигини кўриш мумкин.

[э] унлиси чуқур тил орқа [қ, ғ, х] ундошлари билан ёндош келганда ҳам учрайди (лекин бу ҳодисани ҳозирча изоҳлаб бериш қийин). Мисоллар: *жл.* хэбэр, мэхсэт<мэқсэт, кэмбэғал, *йл. Наманг.* хэбэр беддъ//*ад.-орф.* хабар берди; ғэлэбэ//ғалэбэ.

[э] унлиси чуқур тил орқа ва тил ўрта [й] товушлари ўртасида ҳам кела олади (бу ҳодисани [й] товуши таъсирида изоҳлаш мумкин): *жл.* қэйда, қэйға, қэйт, қэйтип, қэйыпбэрды, қэйғы, қэйылман, ғэйратман, қэйсар//*ад.-орф.* қайсар; сарғэйдэ, боғдэй.

[а] унлиси яна тубандаги хусусиятларга эга:

1. [а>ы]: *жл.* қыйал//*ад.-орф.* хаёл, чыйан//*ад.-орф.* чаён;

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. [а] унлисининг лабланиши, яъни [а>о]: *жл.* т о в а қ//*ад.-орф.* товоқ, *Тошк.* сэвэл//*ад.-орф.* савол.

3. Ёнма-ён келган ундош товушнинг тушиб қолиши ҳисобига [а:] унлиси чўзилади: *йл.* қ ъ ш л а:л ъ ғ а д а м//*ад.-орф.* қишлоқлик одам.

33-§. Тил орқа [ɔ] фонемаси. [ɔ] фонемаси ўзининг артикуляцион хусусиятларига кўра тил орқа [а] ва жуда кенг [ɔ] унлилари ўртасидаги оралиқ товушдир. Бу товуш мустақил фонема сифатида а-ловчи шевалардан ташқари, ўзбек шеваларининг барчасида учрайди. А-ловчи шеваларда [ɔ] товуши фақат айрим сўзлардагина [а] фонемасининг варианти сифатида учрайди.

О-лашиш ҳодисасининг позицион сабабларини Тошкент шеваси материаллари жуда аниқ ёритиб беради, ж-ловчи ва й-ловчи шева материаллари эса, бу ҳодисанинг сабабларини аниқлашда ёрдам беради,

О-лашиш икки хил йўсинда юзага келади:

1. Лаб-лаб [в] товуши иштирок қилган сўзларда, масалан, *жл. қур.* к э л ə й а т ы р > к э л ə в а т и р > к э л ə в ɔ т ы р > к э л ə ɔ т ы р, *Фарғ.* с ə в з ъ > с о в з ъ, б р ɔ в д ъ к ъ > б р о в д ъ к ъ. Кейинги сўзларда [а] унлиси кучли лабланиб, очиқ [о] каби талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *Тошк.* б ɔ р ċ ə м ъ з > б ɔ р с ə в у з > б ɔ р с ɔ у з ə ёки б ɔ р ə м ъ з > б ɔ р ɔ в у з > б ɔ р ɔ у з > б ɔ р ɔ у з ə.

2. Чуқур тил орқа [қ, ғ, х] товушлари билан ёндош келганда, масалан, *Тошк.* т ə р ə > т ə р ɔ қ, қ ъ ш л ə > қ ъ ш л ɔ қ, с ə н ə > < с ə н ɔ қ; *жл.* қ ы л ғ ɔ н, д ж о̆ ғ а л ғ ɔ н, қ ɔ т ы н, қ у л ɔ қ.

Бу товушни артикуляцион жиҳатдан ўзлаштириш жуда секинлик билан бўлган. У ёки бу позицион ҳолатлардан қатъи назар, бу товуш аввал бир бўғинли сўзларда, кейинчалик икки бўғинли сўзларда юзага келган. Шуниси қизиқки, ж-ловчи шеваларда о-лашиш ҳодисаси фақат ўзбек адабий тили нормаларидангина фарқланмай (масалан, *жл.* с ɔ р ы, ɔ р ы қ//*ад.-орф.* с а р и қ, а р и қ), балки ёндош й-ловчи шевалардаги о-лашиш ҳодисасидан ҳам фарқ қилади (масалан, *қозоқ-найман.* д ж ɔ м а н, д ж ɔ қ ы н, б ɔ л а//*Самарқ.* й а м ɔ н, й а қ ы н, б а л а). Бу ҳол ўзбек шеваларида о-лашишнинг ҳар хил йўллар билан вужудга келганлигини кўрсатади.

[ɔ] товушининг сифат жиҳатдан характеристикаси шевалар бўйича бир хил эмас.

Қуйи кўтарилиш фонемалари учта [ɔ, а, ə] бўлган шеваларда, [ɔ] фонемаси ўзининг кенг ҳолатини жуда мустаҳкам сақлайди. [ɔ] фонемасининг сифат жиҳатдан турғунлигини изоҳлаш қийин эмас; бу ҳолат икки орқа қатор [а] ва [ɔ] фонемаларининг мавжудлигидан келиб чиқади. Бу шеваларда [ɔ] ва [а] унлилари сифат жиҳатдан бир-бирига ўхшаб қолмаслиги учун [ɔ] нинг талаффузида лаб ҳаракати Тошкент шеваси ва адабий тилдагидек факультатив бўлмайди, балки [ɔ] фонемасининг асосий белгисига айланади.

[ɔ] товуши фонема сифатида баъзи ж-ловчи шеваларда (масалан, қозоқ-найман шевасида, қурама шеваларининг о-ловчи группачасида) кўпинча биринчи бўғинда типик туркий [а] ўрнида қўлланилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

[ɔ] га мисоллар: *жл. қозоқ-найман, о-ловчи қурама:* ɔ т, б ɔ р, х ɔ м ы р, н ɔ н ɔ л ы п, ɔ д а м, қ ɔ ч ы п, *йл.* ɔ т ə б ɔ р. *Наманг.* ш ɔ м ɔ л, й ɔ м ɔ н, *Тошк.* дɔдə (*Наманг.* д ъ д а), ɔ д ə м л ə г ə, ə з ɔ п, ɔ в, *Наманг.* ɔ л ъ б ɔ р д ɔ, ɔ л г ə н, х ɔ л ɔ с, с ɔ м ɔ н х ɔ̆ н ə т ɔ м ɔ н н ə н, ɔ з - м ɔ з, б ɔ ҳ ɔ р, ɔ р ɔ л, ч ɔ р в ɔ ч ъ л ъ к, ɔ д ɔ ш, д е қ ɔ н ч ъ л ъ к, б ɔ т қ ɔ ғ л ъ к, қ ɔ ғ ɔ з, д ɔ в ɔ л, й ɔ т к ə н, ɔ й ɔ қ, й ɔ м ғ у р, й ɔ ғ ɔ ч.

Баъзи шеваларда [ɔ] унлиси спорадик равишда кучли лабланиши мумкин: *Наманг.* т о в ъ м й о қ < т ɔ б ъ м й о қ, ҳ ɵ v з л ə (р)-дə//*ад.-орф* ҳ о в у з л а р д а, й о т ы п т ɔ < й ɔ т ъ п т ɔ, ҳ о з ъ р < < ҳ ɔ з ъ р.

Типик туркий [а] унлисидан [ɔ] орқали вужудга келган лабланган [о] унлиси [а>ɔ>о] Қорабулоқ шевасида ҳозирги замон сифатдош аффикси **-дуғон** да ҳам учрайди. Бу шевадаги **-дуғон** аффикси ўзининг сингармонистик дублетига эга эмас ва жуда турғундир. Қиёс қилинг: *ад.-орф.* келадиган < к е л ə т у р ғ а н > > *Марғ.* к ə л ə д ъ ғ ɔ н //*Қорабулоқ.* к ə л ə д у ғ о н; *ад.-орф.* оладиган < а л а т у р ғ а н > *Марғ.* ɔ л ə д ъ ғ ɔ н //*Қорабулоқ.* а л а д у ғ о н; *ад.-орф.* қ и л а д и г а н < қ ы л а т у р ғ а н > *Марғ.* қ ъ л ə д ъ ғ ɔ н //*Қорабулоқ,* қ ы л а д у ғ о н.

34-§. **[ɔ, а, ə] унлиларига обзор.** Юқорида қайд қилингандек, лабланмаган [ɔ] унлиси Тошкент шевасидаги икки [ə, ɔ], адабий тилдаги икки **о** ва **а** ўрнида, қуйи кўтарилиш фонемалари учта бўлган шеваларда **а, ə, ɔ** ўрнида учрайди.

[а, ə, ɔ] фонемалари ж-ловчи шеваларнинг о-ловчи группачасида ва сингармонистик й-ловчи шеваларда статик-нормал фонема ҳисобланади. Баъзи й-ловчи шеваларда эса [а, ə, ɔ] фонемаларидан фақат [ə] ва [ɔ] унлиларигина статик-нормал фонемадир, чунки бу шеваларда (масалан, ўзбек тилининг Марғилон ва Фарғона шеваларида) [а] фонемаси бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга.

Бу хусусиятлардан энг характерлиси шуки, [а] унлиси чуқур тил орқа [қ] ва [ғ] товушлари билан ёндош келганда ҳам сақланади: *йл. Марғ.* ɔ й а қ //*Тошк.* ɔ й ɔ қ //*Қўқон,* ə й а қ //*ад.-орф.* оёқ; *Марғ.* т ɔ й а қ //*жл.* т ə й а қ // т а й а қ // т ə й ɔ қ //*ад.-орф.* таёқ; *йл. Марғ.* т ɔ в а қ //*Тошк.* т ɔ в ɔ қ //*ад.-орф.* товоқ; *йл. Марғ.* о р т а қ //*Тошк.* о р т ɔ қ //*ад.-орф.* ўртоқ; *йл. Марғ.* қ ъ ш л а қ //*Тошк.* қ ъ ш л ɔ қ //*жл.* о р т а а в ы л қ ы ш л а ғ ы //*ад.-орф.* қишлоқ; *йл. Марғ.* б ə й р а қ //*жл.* б а й д а қ //*ад.-орф.* байроқ; *йл. Марғ.* б ə т р а қ //*ад.-орф.* батрак; *йл. Марғ.* қ у л а қ //*Тошк.* қ у л ɔ қ //*жл.* қ у л а қ // қ у л ɔ қ //*ад.-орф.* қулоқ; *йл.* д ж у м б а қ // д ж у м б ɔ қ // *жл.* д ж у м б а қ // д ж у м б ɔ қ > д ж у м м а қ //*ад.-орф.* жумбоқ; *йл.* й ə н т а қ //*жл.* д ж а н т а қ //*ад.-орф.* янтоқ; *йл.* т у п р а қ < т у п р ɔ қ //*жл.* т у п р а қ > т у р п а қ //*ад.-орф.* тупроқ; *йл. Марғ.* ɔ в қ а т //*Тошк.* ɔ в қ ə т //*жл. қур.* ɔ в қ а т, б v г v н ɔ в қ а т т ы қ ы л а б ɔ р и н г н е р //*ад.-орф.* овқат, *йл.* й ə п р а қ //*ад.-орф.* япроқ.

Яна мисоллар: *йл.* қ а р а //*Тошк., Қўқон, Анд., Марғ.* қɔрə//*Хўжанд.* қ а р ɔ //*«о»лашган жл. (қозоқ-найман)* қ ɔ р а //*жл.* қ а-

www.ziyouz.com kutubxonasi

р а; *йл. Қорабулоқ, Иқон, Туркистон.* қ а н а т//*Самарқ., Жизвах.* қ а н э т//*Қарши.* қ а н а т//*Анд.* қ э н ә т//*Тошк., Қўқон, Марғ.* қ ә н э т.

[а] фонемаси ўзакларда чуқур тил орқа [қ] ва [ғ] ундошлари билан ёндош кела олгани каби баъзи бир аффиксларда ҳам келади. Масалан, инфинитив аффикси -мақ: *йл. Марғ.* б е р - м а қ, б э р - м а қ, ч а қ - м а қ, э л - м а қ, а р т т ъ р - м а қ.

Сифатлардаги чоғиштирма даража аффикси -р а қ: й у м ш а ғ р а қ, к э т т ә - р а қ, п ә к ә н ә - р а қ,

Чуқур тил орқа [қ] ва [ғ] ундошлари билан фақатгина [а] унлиси эмас, балки қуйи кўтарилиш [э], [ә] унлилари ҳам ёнма-ён келиши мумкин. Хусусан, [а] унлисидан пайдо бўлган [э], яъни [а>э] маълум позицияларда [қ], [ғ] ундошлари билан ёндош ҳолда кела олади.

[э] фонемасининг эшитилиш ва маъно фарқлаш жиҳатдан [а] фонемасидан ажралиб туришига эътибор қилинг: қэрә//*ад.-орф.* қора ва қ а р а (*қарамоқ* феъли ўзаги), қ ы ш л а қ қ а қ а р а п к е т ә м ъ з, қ э л м а қ//*ад.-орф.* қолмоқ ва қ ә л м э қ//*ад.-орф.* қармоқ.

Яна мисоллар: й ә ғ а ч (й э ғ а ч дублети ҳам бор), ғ э з, т э ғ, қ ә й ғ ъ, қ ә й т а.

Шундай қилиб, [а] унлиси бошқа унли фонемалардан чуқур тил орқа [қ] ва [ғ] ундошлари билан ёндош ҳолда кела олиш хусусияти билан фарқ қилади. Шу сабабли бу унли деярли нормал маъно фарқлаш функциясига эга бўлмаганлиги учун (албатта, юқоридаги қ э р ә — қара типидаги мисолларни мустасно қилганда) жуда оз сўзлардагина мустақил фонема сифатида қўлланилади.

Баъзи бир ж-ловчи шеваларнинг а-ловчи группаларида мустақил фонема ҳисобланадиган [а] унлиси ўрнида [э] унлиси қўлланилади. Бу шеваларда [э] унлиси фақат [а] фонемасининг позицион варианти бўлиб, маъно фарқлаш хусусиятига эга эмас. Бу шеваларда учрайдиган [э] кейинги ҳодиса бўлиб, [а] унлисининг баъзи ундошлар билан ёндош келиши (масалан, лаб-лаб [в] туфайли вужудга келган: *жл.* э в ы л, с э в, т э в//*ад.-орф.* тоғ; э т э в, қ а й т а а й д э в, д ж у в э п, б э л в э в ы н г//*ад.-орф.* белбоғинг.

[э] унлиси [ғ] ундоши билан ёндош келганда ҳам учрайди: б э р ә т ы ғ э н.

Шунингдек, *ад.-орф. солинг* типидаги сўзларнинг қисқарган формаларида ҳам [э] унлиси келади; с а л ы н г<с э н г. Аммо, бу фактлар [э] товушини ж-ловчи ва сингармонизмли й-ловчи шевалар вокализмида мустақил фонема сифатида қараш учун асос бўла олмайди, чунки бу товуш сўз маъноларини фарқлаш учун хизмат қилмайди ва о-ловчи Марғилон тип шевалардаги [а] товуши каби кенг тарқалган эмас. а-ловчи шеваларда [а>э] процесси кўпайиб бораётгани учун, яқин келажакда чегарадош о-ловчи ва ўзбек адабий тилининг таъсири натижасида а-ловчи шевалар вокализмидан [э] унлиси мустаҳкам ўрин олади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎЗБЕК ХАЛҚ ШЕВАЛАРИНИНГ КОНСОНАНТИЗМИ

35- §. **Умумий характеристика.** Хилма-хил бўлган ўзбек шеваларининг консонантизм системасини фонологик жиҳатдан, яъни принципиал фарқ қиладиган ундош фонемаларни аниқлаш ва уларнинг талаффуз қилиниш хусусиятларини белгилаш учун аввало маълум группадаги шевалар ўзаро қандай хусусиятлари билан бир-бирига яқин ёки, аксинча, бир-биридан нималар билан фарқ қилишини аниқлаш лозим.

1. Бир-биридан принципиал фарқ қиладиган ундош фонемаларнинг миқдори ва уларнинг сифат жиҳатдан характеристикасига кўра, й-ловчи шевалар ўзбек адабий тилига бирмунча яқин туради. Аммо Тошкент типидаги й-ловчи шеваларда учрамайдиган, бироқ ж-ловчи ва сингармонизмли й-ловчи шеваларда мавжуд бўлган [ҳ] фонемаси бундан мустаснодир.

Жанубий Хоразм шеваларидаги [к, г] ундошлари ҳам бирмунча ўзига хос хусусиятларга эга, Шунингдек, тил орқа бурун [нг] товуши ҳам шевалараро бир хил эмас.

2. Барча ж-ловчи шевалардаги ундош фонемалар системаси деярли бир хил.

Чуқур тил орқа [х] товушининг сифат жиҳатдан характеристикаси ва бу товушнинг мавжуд бўлиш-бўлмаслиги билан ж-ловчи шевалар бир-биридан фарқ қилади. Консонантизм состави жиҳатдан ж-ловчи шевалар қипчоқ группасидаги туркий тилларга биринчи навбатда, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз тилларига яқин туради.

3. Ж-ловчи шевалардаги [дж] аффрикати ўрнига [ж] фонемасини қўллайдиган шевалар ж-ловчи шеваларнинг алоҳида группачасини ташкил қилади. Бу шева вакиллари генетик жиҳатдан қозоқлар билан алоқадор бўлган, шу сабабли ҳам бу шеванинг консонантизми қозоқ тили консонантизмига ўхшайди.

[й] фонемаси й-ловчи шеваларга нисбатан ж-ловчи шеваларда кам қўлланилади, чунки бу шеваларда қадимги туркий [й] товуши сўз бошида [дж] ёки [ж] товуши билан алмашади.

Баъзан комбинатор-позицион ҳолатларга боғлиқ равишда сўз бошида ҳам [й] товуши учраши мумкин. Баъзи ж-ловчи шеваларда сўз бошида [дж] фонемаси ҳам, [й] фонемаси ҳам қўлланилади ва кўпинча бир-бирлари билан алмашади. Хоразмдаги баъзи қипчоқ шевалари, масалан., Гурлан ва шунга ўхшаш шевалар, ўзбек тилининг қипчоқ диалектидаги кўпгина шеваларга хос бўлган бу фонетик хусусиятни йўқотган, яъни аниқроқ қилиб айтганда, й-ловчи шевалар таъсирида [й] товушининг [дж] товушига ўтиши ([дж<й] ҳолати) тамомила тугаган.

4. Ж-ловчи шевалар портловчи ундошлар ҳамда аффрикат товушлар артикуляциясида нутқ органларининг нисбатан кучсиз ҳаракат қилиши билан й-ловчи шевалардан, шунингдек, ўзбек адабий тилидан фарқ қилади. Бунга ўхшаш ҳолат қорақалпоқ тилида ҳам мавжуд. Бу ҳодиса барча ж-ловчи шеваларда учрайди ва биринчи навбатда, портловчи ҳамда аффрикат товушларни спо-

www.ziyouz.com kutubxonasi

радик равишда сирғалувчи товушларга алмаштирадиган диссимиляция ҳодисаларининг содир бўлишига олиб келади.

5. Ж-ловчи («а» лашган группа) шевалар қипчоқ группасидаги баъзи туркий тиллардаги, масалан, қозоқ, қорақалпоқ тилларидаги каби чуқур тил орқа [х] фонемасининг учрамаслиги билан характерланади.

Й-ловчи шевалар ва адабий тилнинг бевосита таъсири натижасида баъзи ж-ловчи шевалар консонантизмида [х] фонемасининг пайдо бўлиши ва ўзлаштирилишини прогрессив ҳодиса деб қарамоқ керак. Аксинча, [х] фонемасининг учрамаслиги, яъни [х] ва [қ] товушларининг дифференциация қилинмаслиги эса тарихий нуқтаи назардан қипчоқ типидаги тиллар консонантизмининг архаик хусусиятини сақлаганлигидан далолат беради.

6. Сингармонизмли ва ж-ловчи шеваларда мавжуд бўлган фрикатив бўғиз [ҳ] товуши қозоқ тилидаги каби [дж] ўрнига [ж] ишлатувчи шеваларда ҳам учрамайди. Шу хусусияти билан бу шевалар ж-ловчи шевалардан фарқ қилади. Ж-ловчи шевалар эса [ҳ] фонемасининг мавжудлиги билан й-ловчи Фарғона шеваларига, шунингдек, сирғалувчи бўғиз товуши мустақил фонема ҳисобланадиган қорақалпоқ тилига яқиндир.

Шундай қилиб, бу [дж] ўрнига [ж] ишлатувчи шевалар, қозоқ тили каби, иккита жарангсиз фрикатив чуқур тил орқа [х] ва бўғиз [ҳ] товушларидан биронтасига ҳам эга эмас.

7. Ўзбек адабий тили барча шевалардан (ҳали шеваларга тўла кирмаган) айрим фонемаларга [ф, ж, ц] эгалиги билан фарқ қилади. Булардан [ф] фонемаси фақат Самарқанд-Бухоро группа шеваларидагина мавжуд. Рус тилидаги [ж] товушига тенг келадиган [ж] фонемаси ва [қ] фонемалари кўпинча совет-интернационал сўзларда учрайди. [ф] фонемаси қадим қабул қилинган сўзлар составида учраса-да, аммо барча шева вакиллари талаффузида (Самарқанд-Бухоро шеваларини мустасно қилганда) [п] фонемасига айланади, шунингдек, русча [ж] товуши ҳам, асосан [дж] тарзида талаффуз қилинади.

Ўзбек шеваларида тубандаги ундош фонемалар бор:[1]

1. Лаб ундошлари: **п, б, (ф), в, м.**
2. Тил олди ундошлари: **т, д, с, з, ч(ж), ш, дж, н, л//л', р.**
3. Тил ўрта: **й.**
4. Тил орқа: **қ (к/х'), г(г/г'), нг(нг//нг'), х, қ, ғ (ғ').**
5. Бўғиз: **ҳ, (').**

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДАГИ УНДОШ ФОНЕМАЛАР ВА УЛАРНИНГ КОМБИНАТОР-ПОЗИЦИОН ВАРИАНТЛАРИ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Лаб ундошлари: [п], [б], [ф], [в], [м].

36-§. **[п] фонемаси.** Лаб-лаб, портловчи, жарангсиз [п] ундоши барча ўзбек шеваларида, сўзларнинг барча бўғинида учрайди.

[1] Спорадик равишда учрайдиган ҳамда факультатив равишда алмашган ва комбинатор вариант ҳисобланадиган товушлар қавсга олинган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Мисоллар: *йл. Тошк.* пәх́тә, тепә, пәнджә; *Фарғ.* чо́п, шапалағ, соғйаптъ; *жл.* постун, полат, сэтып, пыллап бәрәй, пәризот, кәмпүр∞кәмпир, эппақ, топ-топ.

Ж-ловчи шеваларда [п] товуши интервокал ҳолатда, баъзан эса сўз охирида жаранглилашади ва бу товуш [б] ва [п] товушлари ўртасидаги ярим жарангли портловчи товуш каби эшитилади. Баъзи шеваларда [п] ўрнига [б] қўлланилади. *жл.* тэпә>тэбә, тэбәсигә чығып кэтти, төбә //тэбә// тэвә, кэпәк>кэвәк //кебәк, гәп>гәбим// гәвим, гәвимди ойлағын; айтатығэн гәбимшул гәбәкән, гәбирәйин, дшибәк //джипәк, джип>джиби, чэбъб (ўтган замон равишдош формаси *чопмоқ* феълидан), қап>қабы, бувдайдынг бир қабын бэрди, бир қабыға ушсомнан бэрәсән, сэп>сэбы, көби>көб эдамнар, көбәйсә, көбәйтиргән, ҭап>табадъ.

Баъзан эса айрим сўзлар охирида спорадик равишда [п>б] ҳолати учрайди. Бунда [б] товуши бирмунча жарангсизлашади: көб>көб>коп //*ад.-орф.* кўп; гәб>гәб<гәп// *ад.-орф.* гап.

[п] товушининг жаранглилашиш хусусияти ж-ловчи шеваларга хос бўлиб, й-ловчи шаҳар шеваларида ва ўзбек адабий тилида учрамайди. Аксинча, й-ловчи шаҳар шеваларида ва ўзбек адабий тилида [б] товушининг сўз охирида жарангсизланишга мойил бўлиши, яъни [б>п] ҳолати мавжуд.

[п] товуши портлаш хусусиятини йўқотиб (гәвим сўзидаги каби) эшитилиш жиҳатдан жарангли ва лаб-лаб фрикатив [в] товушига яқинлашади. Мисоллар: *жл.* чап>чэвамыз, арық чэвамыз, чэвық, човасан, джэрди кэтмәнмән чэвамыз, джәгәнә қымай чэвабэрәди, [тап>тэвынг, чечивини тэвынг, тәрәп>тәрәвини, тэпип>тэвип, чапып>чэвып, кәпәк>кевәк; *Наманг.* тевәсъгә>тепәсъгә, *Фарғ.* тувъ> тупъ; *Анд.* тевәлък<тепәлък.

[п>в] ҳолати фақат интервокал позициялардагина эмас, балки спорадик равишда ўзидан кейин келувчи ундошлар олдида ҳам бўлиши мумкин. *жл.* муну тэвчы.

Бу фонетик ҳодиса [п>б, п>в] ж-ловчи шеваларни й-ловчи шевалардан фарқлайди. Маълумки, й-ловчи шеваларда портловчи жарангсиз [п] товуши интервокал позицияларда ва, айниқса, сўз охирида жаранглилашмайди, аксинча, ж-ловчи шеваларда (көб, гәб сўзларидаги каби) [п>б] ҳодисаси эмас, балки сўз охирида [б] товуши жарангсизлашади, яъни, [б>п] ҳодисаси (кэвэп, сәбәп каби) юз беради.

[п] фонемаси барча ўзбек шеваларида кенг тарқалган. У й-ловчи шаҳар шеваларида тубандаги ўринларда келади:

а) сўз охиридаги [б] ўрнида: келъп<келъб, кътоп, әсвэп<әсбэб. Сўз охирида [б] жарангсизланиши ва [п] товушига ўтиши ўзбек адабий тили нормаларига ҳам хос хусусиятдир.

б) Самарқанд-Бухоро типидаги шевалардан бошқа барча ўзбек шеваларида [ф] товуши [п] товушига ўтади: пәзъләт, пәләк,

www.ziyouz.com kutubxonasi

пәләкат, пәрмән, пәрқ, пәхръ; пәҳм//пә:м, пъкр, пәйдә, пәйдәлъ, пурсәт // *ад.-орф.* фазилат, фалак, фалокат, фармон, фарқ, фахрий, фаҳм, фикр, фойда, фойдали, фурсат.

Бу ҳодиса, яъни [п>ф] бошқа тиллардан қабул қилинган сўзларда ҳам учрайди: пәбръкә<фабрика, путбәл, <футбол, пәтә<фото, пәсон<фасон, пәкт<факт, пәрма<ферма, пормә<форма, пормулә<формула, пъзъкә<физика.

Шундай ҳолатлар ҳам борки, [п] товушининг спирантизацияси (сирғалишга мойил бўлиши) статик-нормал фонема бўлган [п] ўрнига [ф] товушининг пайдо бўлишига олиб келади: тvфләбәлъп<тvплəбәлъп // *ад.-орф.* тўплаб олиб.

Баъзи шева вакиллари ўз шеваларига ёт бўлган [ф] товушини «ўзлаштириб», [п] товуши қўлланилишини зарур бўлган ўринларда ҳам [ф] товушини ишлатадилар: фрәсән<процент *Жиззах.* фәмёшшък<помешчик, фредмет< предмет, ферә<перо, кәфталъс<капиталист.

Ж-ловчи шеваларда спорадик равишда [п>м] ҳодисаси ҳам бор, масалан, қапқақ сўзининг қақмақ тарзида талаффуз этилиши бу сўзнинг метатеза ҳодисасига учраганлигини [пқ>қп> >қм], натижада [п>м] ҳолати вужудга келганлигини кўрсатади.

37-§. **[б] фонемаси.** Лаб-лаб [б] ундошини талаффуз қилганимизда товуш найчалари бирмунча титрайди. Бу хусусиятига кўра [б] товуши [п] товушидан фарқ қилади.

Ж-ловчи шеваларда асосан жарангсизлашган [б] ёки эшитилиш жиҳатдан [б] ва [п] товушлари оралиғида турган [б] товуши бор ва бу товуш сўзларнинг барча ўринларида кела олади: *жл.* бийдәй //бувдай, батыр, бәй, тойға бәрады, ишимиз қарғача бәрады, мынәв бармайман дийди, барған джоғәли, Уот бәсып джатыр, мала басамыз, бәла, бедәнә // бөденә, әббарып, бу джыл, қуббалы // *ад.-орф.* қуббали, гумбазли.

[б] товушининг талаффузида портлаш бирмунча кучли бўлиши билан ж-ловчи шевалар ўзбек адабий тилидан ва й-ловчи шевалардан фарқ қилади. Шу сабабли й-ловчи шеваларда [б] товуши портловчи ва сирғалувчи товушлар ўртасида тебраниб, оралиқ ҳолатда бўлади. [б] фонемасининг бу хил хусусияти [в< б>п] қатор комбинатор вариантларни вужудга келтиради. Бошқача қилиб айтганда, [б] товуши фрикатив лаб-лаб [в] товуши билан алмашиб, маълум позицион ҳолатларда б (п), в қаторларининг пайдо бўлишига сабаб бўлади: *жл.* ҳесәб>ҳесәбләнг>ҳесәвләт, *йл. Тошк.* белвә:<белбәғ, вәш, бър вәш узум, ләв, чәрвә:<чәрвәғ; *Фарғ.* бәзар вәрып; *Анд.* әлвәттә<әлбәттә. [б] товушининг ноаниқ талаффуз этилишини джол $\frac{б}{в}$ аро сўзида кўриш мумкин. Кўриниб турибдики, ж-ловчи ва й-ловчи шеваларда ги портловчи товушлар талаффузининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олганда ҳам бу сўзда портловчи [б], сирғалувчи [в] то-

www.ziyouz.com kutubxonasi

вуши ва лаб-лаб [в] товуши бир хил даражада иштирок этмоқда. Бошқача қилиб айтганда, бу сўзда [б] товуши ҳам, [в] товуши ҳам талаффуз қилинади, лекин бу сўз учун юқоридаги иккала фонемадан қайси бири статик жиҳатдан устун эканлигини гапириб ўтиришга эҳтиёж йўқ, чунки бундаги [в] товуши [б] товушининг артикуляцион кучсизланиши натижасида, тобе вариант сифатида (мустақил фонема эмас) вужудга келган товушдир.

Баъзи сўзлар бошидаги *ад.-орф.* [б] (й-ловчи шевалардаги [б] товуши каби) ж-ловчи шеваларда мунтазам равишда [п] товушига ўтади. Мисоллар: *ад.-орф.* битган //*жл.* питкэн, қайнап питкэн, питти, питирип // питкэриб, питтиринг: *ад.-орф.* бичдим// *жл.* пичтим // *йл.* пъчтъм; *ад.-орф.* бутун // *жл.* пvтvн; *ад.-орф.* бутунлай// *жл.* пvтvнлэй>пvтvннэй; *Қорабулоқ.* йумушыны пvтvрvп қайтып кетти; *жл. қур.* бу пригэдэмиз бvгун сувэрса, эртэн тигэди.

[б>п] ҳодисаси сандхи ҳолатда ҳам учрайди: *жл.* айтып парайатыпты, кэтип парады, элып парады (лекин эббэр сўзида иккала сўзга ҳам тааллуқли бўлган жарангли [б] товуши сақланади), гэппинэн<гэп минэн (пинэн ёрдамчи сўзининг спорадик равишда учрайдиган $п^{и}нэн$<$м^{и}нэн$<$м^{и}нэм$<$б^{и}лэн$ каби фонетик дублетлари ҳам бор).

Й-ловчи шеваларда ва ўзбек адабий тилида сўз бошида келадиган [б] товуши рус тилидаги шу хил товушга нисбатан унча жарангли эмас, сўз охирида эса жарангсизлашиб [п] товушига ўтади: келъп, бэръп, кэсп // *ад.-орф.* келиб, бориб, касб.

[б] товушининг [п] товушига ўтишига ёки сандхи ҳолатда [б] товушининг сақланишига талаффуз темпи ва сўнгги жарангсиз ундошлар маълум даражада таъсир кўрсатади. Секин талаффузда (ъчъб... болып) — [б>п] га ўтади. Тез талаффузда эса (ъчъб болъп>ъчъббоп) [б] товуши сақланади.

Отуръб гэпъръшэдъ мисолида жарангли [б] ўзидан кейин келган [г] товуши туфайли [п] товушига ўтмаган.

Интервокал ҳолатда ҳам [б] нинг спирантизацияга учраши кўринади [б>в]: *ад.-орф.* сабр қилди //*жл.* сэвир қылды// *йл.* сэвър қълдъ; *ад.-орф.* юборди //*жл.* джvэрди// *йл.* йувэрдъ; *жл.* джvвэрип; *йл.* йувэръп, *жл.* джvвэрмэдинг нэр; *ад.-орф.* обод қилган *жл.* эват қылған// *йл.* эвэт қъ(л)гэн; *ад.-орф* кабоб //*жл.* кэвэп// *йл.* кэвэп; *ад.-орф.* хабар //*жл.* *йл.* хэвэр, *жл.* хэвэри джэтмэгэн// *йл.* хэвэръ йетмэгэн; *ад.-орф.* табиб //*жл.* тэвуп, *қур.* тэвуп бэргэн; *ад.-орф.* лабини //*жл.* лэвини// *йл.* лэвънъ; *ад.-орф.* ғазаби// //*жл.* ғазавы; *ад.-орф.* бобони //*жл.* бовайды// *йл.* бувэнъ. Қиёс қилинг: *жл.* мэнэ бу>мнэв, *йл.* *Наманг.* устувэшънъ чечъп, товъм йоқ, восэ<босэ, қъвлэ.

Бинобарин, интервокал ҳолатда [б>в] хусусияти ўзбек тилининг ж-ловчи шеваларига ҳам, й-ловчи шеваларига ҳам хос бўлган хусусиятдир. Бу хусусиятни ўзбек адабий тилидаги баъзи сўзларда

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳам учратиш мумкин, масалан, сирғалишга мойил товушларга эга бўлган бир қатор сўзлар адабий тил нормалари сифатида қабул қилинган: *ад.-орф.* товоқ < тобоқ, *ад.-орф.* чивин < чибин, *ад.-орф.* қовоқ < қобоқ *ад.-орф.* чивиқ > чибиқ.

[б > в] ҳодисаси [б] товушли унли ва ундош товушлар ўртасида келганда ҳам учраши мумкин: *жл.* ҳэйвэтли < ҳейбэтли, элвэттэ < элбэттэ, өзвэк < өзбэй.

Ж-ловчи қурама шеваларидаги белвэвынг < белбағынг қўшма сўзларининг талаффузи юқоридаги ҳолатлардан мустаснодир, чунки бу сўзда бирданига икки ҳодиса [б > в] ва [ғ > в], яъни бағ > бэв ҳолати мавжуд. Бу хусусият фақат қурама шеваларидагина эмас, балки қипчоқ группасидаги туркий тилларнинг кўпчилигида учрайди.

[б > в] ҳодисаси сандхи ҳолатда сўз бошида ёки сўз охирида ҳам учрайди. 1) [б] нинг спирантизацияси тубандаги ҳолларда содир бўлади.

а) биринчи сўз унли товуш билан тугаб, ундан кейин келадиган сўз [б] товуши билан бошланганда: *жл.* экэм минэн биргэ волуп *жл. қур.* тэвуп бэргэндары шу воса, қанча волады? эгэ волды.

Қиёс қилинг: *Тошк.* мэнэ беттэ (бошқа фонетик дублети — боттэ) > мэнэ веттэ.

б) биринчи сўз ундош товуш билан тамом бўлганда, мисоллар: *жл. қур.* дос(т) воламыз, тиш вомаса, мазасы джоқ воп қапты, иччи айваннар воса, бадрак воп.

Ж-ловчи шеваларда болмақ //*ад.-орф. бўлмоқ* феълидаги [б] ундоши ҳамма вақт [в] товушига ўтавермайди. Бу форма дублет сифатидагина учрайди: кэчэ болду, эв болмайды, тамом болады, джаман болады.

2) алмақ// *ад.-орф. олмоқ* ёрдамчи феъли билан бирга́ликда келган ўтган замон равишдоши аффиксидаги [б]~[п] товушлари [в] товушига ўтиши мумкин. *жл.* тилэв элған < тилэб элған, кэсив элдым < кесиб элдым, *йл.* йэзъб элдъм > йэзвэлдъм //*ад.-орф.* ёзиб олдим, ъчъп элдъм > ъчвэлдъм //*ад.-орф.* ичиб олдим; йебэлдъ > йевэлдъ //*ад.-орф.* еб олди.

3) тўлиқсиз э феъли орқали ясалган ўтган замон ҳикоя феъли составидаги ўтган замон равишдоши аффиксидаги [б] > [в] товушига ўзгаради: *жл.* қылув эди < қылувды < қылыб эди //*ад.-орф.* қилиб эди; көрvди < көрvв эди //*ад.-орф.* кўриб эди; турувдық < турув эдик < туруб эдик //*ад.-орф.* туриб эдик; бэрувдық < бэрув эдик < барыб эдик //*ад.-орф.* бориб эдик; *йл.* келувдъ < келъб эдъ //*ад.-орф.* келиб эди; йэзувдъ < йэзъб эдъ //*ад.-орф.* ёзиб эди; гэпърувдъ < гэпъръб эдъ //*ад.-орф.* гапириб эди; ъчувдъ < ъчъб эдъ //*ад.-орф.* ичиб эди. Бундай ҳолатларда кўпинча [в] товуши тушиб қолади, ундан олдинги [у] унлиси эса, иккинчи даражали чўзиқликка эга бўлади: келу:дъ, йэзу:дъ, гэпъру:дъ, ъчу:дъ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

4) агар ҳозирги замон равишдошидан сўнг ёрдамчи феъл келса, у ҳолда б э р м э к *//ад.-орф. бермоқ* феълидаги [б] ундош товуши [в] товушига ўтади: *жл.* к э т э в v р д и < к э г э б э р д и, *йл.* б е л г ъ л э н э в е р э д ъ, б э р э в у р, *Тошк.* қ ъ л э в у р < қ ъ л э б е р *//ад.-орф.* қила бер; к ъ р э в у р < к ъ р э б е р *//ад.-орф.* кира бер, т е р э в у р < т е р э б е р *//ад.-орф.* тера бер, й э з э в у р < < й э з э б е р *//ад.-орф.* ёза бер.

Бу формаларда [э] ўрнига очиқ [э] товуши пайдо бўлган ва [е] унлиси лабланиб [у] га айланган.

Тошкент типидаги шеваларда учрайдиган конкрет ҳозирги замон феъли ясовчи *-вэт* аффиксидаги [в] товушини ҳам сандхи ҳолатдаги [б>в] деб қарамоқ керак.

-вэт аффиксининг ривожини тубандагича кўрсатиш мумкин: *йл.* б а р ы б й а т > б э р ъ б й э т < б э р в э т.

Бундаги лаб-лаб [в] товуши [бй] комплекси ўрнидадир ёки *жл.* с у в а р ы б д ж а т ы р > с у в э р в э т ы р. Бундаги [в] товуши эса [бдж] комплекси ўрнида қўлланган.

Қўшма феъллардаги [бй] комплекси ўрнида [в] товушининг қўлланишини кўпчилик шеваларда учратиш мумкин: *Қорабулоқ.* т е к в э р д ы < т е к Ү б й у б а р д ы; *Тошк.* э т в э р д ъ < э т ъ б й у в э р д ъ, т у р т ъ в э р д ъ < т у р т в э р д ъ < т у р т ъ б й у б э р д ъ.

[б] товушининг жарангсизланиши ва унинг [п] товушига ўтиши [п>в] ҳодисаси каби одатдаги фонетик ҳодисалардан биридир.

[б] фонемаси ўзидан кейинги бўғинда н товуши бўлса, регрессив ассимиляция натижасида бурунлашади. Масалан: *йл.* б у н ь > м у н ъ*//жл.* м у н у, м у н у т э в ч и, б у н д а > м у н д а//м ы н д а; б у н д э й > м у н д э й//м ы н д э й, б э ғ б э н > *жл.* б э ғ м а н; *ад.-орф.* к а с б и н г > *жл.* к э с м и н г//к э с п и н г; *йл.* б у р н ъ > м у р н ъ// м у н н ъ, б о й у н//б о й ъ н < м о й у н/м о й ъ н*//жл.* м о й у н, м о й н у д а н; б у р у н > м у р у н*//йл.* б у р ъ н > м у р ъ н, *жл.* т е б э н > т е м э н.

[б//м] алмашиниши б ъ л э н//м ъ н э н ёрдамчи сўзида ҳам учрайди: *Марғ.* й э х ш ъ м ъ н э н й у р с э н г й е т э р с э н м у р э т к э, й э м э н м ъ н э н й у р с э н г қ э л э р с э н у й э т к э.

Ўзбек адабий тилига асос бўлган барча шеваларда [б//м] товушларининг алмашиниши учрайди, лекин адабий форма сифатида сўз бошида [м] товуши эмас, балки [б] товушини қўллаш қабул қилинган.

Ж-ловчи шеваларда прогрессив ассимиляция ҳодисаси мавжуд: *жл.* д ж у м м а қ < д ж у м б а қ, к э м м э ғ а л < к э м б э ғ э л, п э й ш э м м и д э н к э й > п э й ш э м б и д э н к е й и н.

[б] товушининг тушиб қолиши й-ловчи шеваларда ҳам, ж-ловчи шеваларда ҳам бор. Масалан: *йл.* элъбэрдъ < элъб бэрдъ (қиёс қилинг: эбэрдъ).

Жанубий Хоразм шеваларида, шунингдек, Қорабулоқ шевасида ҳам *бўл* феълидаги [б] товушининг тушиб қолиш ҳолати учрайди: о л < б о л. Сўз бошида [б] товушининг бўлиш-бўлмаслиги ўғуз диалекти учун типик хусусиятдир: о л (о л м а қ*//ад. -орф.* болмоқ)

www.ziyouz.com kutubxonasi

~б о л (б о л м а қ//*ад. -орф.* бўлмоқ). Мисоллар: *Қорабулоқ.* с э м и з қ о й қ ы м м а т о л а д ы//*ад. -орф.* семиз қўй қиммат бўлади; п у л у м о ғ а н д а а л а л д ы м//*ад. -орф.* пулим бўлганда олардим.

38-§. **[ф] ундош товуши.** Бу товуш ўзбек адабий тили ва Самарқанд-Бухоро типидаги шеваларда икки тиллилик (яъни ўзбек ва тожик тилларининг) мавжуд бўлганлиги сабабли тожик тилидаги каби [п] ва [ф] товушларининг дифференциацияси аниқ сақланган. Бироқ ўзбек тилининг бошқа шеваларида (қарлуқ-чигил-уйғур, қипчоқ ва ўғиз лаҳжаларидаги кўпчилик шеваларда) [п] ва [ф] товушлари фарқланмайди. Бу шеваларда [ф] товуши ўрнига [п] фонемаси қўлланилади, ёки баъзан й-ловчи шеваларда айрим шахсларнинг талаффузида факультатив спорадик ҳолатда [ф] товушининг қўлланилишини учратиш мумкин.

[ф] товуши қадим қабул қилинган сўзларда, шунингдек, яқинда қабул қилинган совет-интернационал сўзларда учрайди. [ф] фонемаси сирғалувчи артикуляцияга эга бўлган портловчи товуш каби, яъни [п] ва [ф] товушларининг ўртасидаги оралиқ товуш каби, икки лабнинг орасидан сирғалиб чиқиш йўли билан ҳосил бўлади. Бу товуш кўпинча ж-ловчи ва й-ловчи шевалар лексикасида ундов сўзлардагина (п у ф — п у ф л а, т у ф—т у ф л а) спорадик ҳолда учрайди.

Шеваларда [ф] товуши барча ўринларда [п] товуши билан алмашинади: *ад. -орф.* фойда//*жл.* п а й д а, *йл.* п э й д э; *ад. -орф.* фоиз (процент)//*йл.* пэйъс; *ад. -орф.* кайф//*жл.* к э й п и у ч у б; *ад. -орф.* наф//*жл.* н а п (*Шимолий Хоразм.* неп); *ад. -орф.* фурсат//*жл.* п у р с а т>п и р с э т //*йл.* п у р с э т; *ад. -орф.* фаҳм//*жл:* п э й м// п э й и м//*йл.* п э ҳ м//*Хоразм.* п э:м; *ад. -орф.* феъли//*жл.* п э л и//*йл.* п э л ъ; *ад. -орф.* фарқ//*жл.* п а р қ//*йл.* п э р қ; *ад. -орф.* фотиҳа //*жл.* п э т э ҳ э//*йл.* п э т ъ ҳ э// *Хоразм.* п э т й э; *ад.- орф.* ф а р з а н д//*жл. йл.* п э р з э н; *ад. -орф.* мўйсафид//*жл.* м о й с э п и т; *ад. -орф* мусофир//*жл.* м ы с э п ы р//*йл.* м у с о п ъ р; *ад. -орф.* сифат//*жл.* с Ү п э т//*йл.* с у п э т; *ад. -орф.* сафар//*жл, й л.* с э п э р; *ад. -орф.* кулфат//*жл. йл.* кҮлпэт; *ад. -орф.* саф//*жл. йл.* с э п; *ад. -орф.* инсоф//*жл.* ы н с а п.

Қиёс қилинг: *Наманг.* п э н ъ м ъ с у ч у н, д э п т э р, шу п ъ к ъ р н э, й э н э г ъ ҳ э п т э с ъ г э.

Адабий-орфографик [ф] ундоши ж-ловчи шеваларда фақат жарангсиз [п] билангина эмас, балки жарангли [б] билан ҳам алмашинади. Масалан: *ад. -орф.* афзал//*жл.* э б з э л; *ад. -орф.* шафтоли //*жл.* ш а б д а л ы. Бу мисолда фақат [ф>б] эмас, балки [т>д] ҳолатини ҳам кўрамиз.

Й-ловчи шева вакиллари [ф] товушининг талаффузини ўзлаштирар эканлар, баъзан уни ўринсиз равишда ишлатадилар; бу ўз навбатида, маънонинг ноаниқ бўлишига олиб келади. Масалан, т у ф л а б о л ъ п<т у п л э п о л ъ п сўзида худди шу ҳодиса содир бўлган, яъни [п] товушини [ф] билан алмаштириш т у п л э м о қ (*ад. -орф.* тўпламоқ) ва т у ф л а м о қ (//*ад. -орф.* туфламоқ) сўзларининг ўхшаш бўлиб қолишига олиб келган. Бу сўзларнинг

www.ziyouz.com kutubxonasi

маъно жиҳатдан фарқини фақат контекстдагина аниқлаш мумкин. [п] товушининг спирантизацияси жуда оз миқдорда сўз бошида ҳам учрайди: п у ф л а>ф у ф л а>ф:л а. Бу ерда икки лаб товуши сирғалишга мойил бўлиб, [у] унлисининг эса тушиб қолиши натижасида у бир чўзиқ [ф:] ундошига келиб қолгандир.

39-§. [в] фонемаси. Бу фонема бошқа туркий тиллардаги каби сирғалувчи, лаб-лаб ундош товушдир.

Шеваларaро [в] товушининг сифат жиҳатдан икки типини учратиш мумкин:

1. Типик туркий, лаб-лаб [в] товуши. Бу товуш ж-ловчи сингармонизмни сақлаган ва й-ловчи шеваларда учраб, бўғин ҳосил қилмайдиган [у] каби талаффуз қилинади. Инглиз тилидаги [w] товуши талаффузини қиёс қилинг.

2. Й-ловчи шеваларда фақат сўз бошида лаб-лаб [в] ва лаб-тиш [в] товушлари ўртасидаги оралиқ товуш учрайди. Бу тенденция, яъни типик туркий лаб-лаб [в] товушининг индифферент товуш билан алмашиниши шаҳар шеваларигагина хос. Бу товуш хилма-хил кўринишларга эга бўлиб, уни талаффуз қилганда, қандайдир ноаниқ, лаб-лаб фрикатив [в] ва лаб-тиш [в] товушлари оралиғидаги бир товуш эшитилади.

[в] ундоши сўзларнинг барча бўғинларида ва ҳар хил позицияларда келади. Мисоллар: *жл.* т э в э р э к, э в л а д, в э й-б о й// *ад. -орф.* вой-вой; ғ а л в у р, в а қ ы й а//*ад. -орф* воқеа; қ э в ы н// *ад. -орф.* қовун, *жл. қур.* қ а в ы н э г э м и з, қ э в ы н б э р э д и; б и р э в, а н а в, в а қ т (// *Тошк.* в э қ т); ш о в а қ т, д ж у в э н, в а й ы м//*ад. -орф.* ваҳм; д ж а в//*ад. -орф.* ёв; д ж а в л и к//*ад. -орф.* жамлик; қ у в у р м а ч//*ад. -орф.* қўғурмоч; т а в а қ; э в//а в//*ад. -орф.* ов.

Адабий-орфографик [в] шеваларaро [б] ёки [п] фонемаси билан алмашинади: *ад. -орф.* сувамоқ>*жл.* с ы б а м а қ~ш ы б а м а қ; *ад. -орф.* тарвуз>т а р б у з//т а р б ы з; *ад. -орф.* шавкат>*жл.* ш а п қ а т; *ад. -орф.* увал>*жл.* о б а л; *ад. -орф.* товоқ>*жл.* т а б а қ.

Ж-ловчи шеваларда [в>м] ҳодисаси ҳам учрайди, қиёс қилинг: *ад. -орф.* вино>*жл.* м ы н а, м ы н а с ы д ж а м а н-э к э н.

Наманган типидаги баъзи й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда [в>й] ҳодисаси учрайди. Масалан: с у й у н ъ//*ад. -орф.* сувини, й у й ъ л э д э<й у в ъ л э д э//*ад. -орф.* ювилади; й у й ъ н э д э<й у в ъ н э д э// *ад. -орф* ювинади, *жл.* с Ү й м э к//*ад. -орф.* севмоқ; *жл.* с Ү й и к л и ∞ с Ү й г и л и//*ад.-орф.* севикли.

[в] товушининг тушиб қолиши ўзидан аввалги унлининг чўзиқ айтилишига сабаб бўлади, масалан: *йл., жл.* с у:<с у в *жл.* с у:д а й б о п, с у:у қ<с у в у қ, с у:у р д ы<с у в у д ы, с у:у р д ы м<с у в у р д ы м, ч у:<ч у в, б е л Ү:>б е л Ү в, т Ү з Ү:<т Ү з Ү в.

40-§. [м] фонемаси. Бу товуш лаб-лаб портловчи ундош бўлиб, бурун резонанси билан талаффуз этилади. Сўзларнинг барча бўғинларида келади: *жл.* ва *синг. йл.* қ а м ы ш, қ ы м м а т, т а м ы р, м э й д э н, м ы н э в, б и з г э б а р м а д ы, к и й и к т э й м э р э б, м а р а к а, д ж э т и м н э р//*ад.-орф.* етимлар; м ы л т ы қ,

www.ziyouz.com kutubxonasi

эртә-мәртен тамам болады, мол, мэн, маған//ад. -орф. менга; йл. мол, мушу: //мушув//мъшъқ//ад. -орф. мушук; Анд. мәктәп таманга, меммәм бъргә//ад.-орф. мен билан бирга.

Баъзи сўзларда [м] фонемаси [б] билан алмашинади: жл. бәйнә //ад. -орф. майна; болджал//ад. -орф. мўлжал; шо сабандан бәриб джибәриш кәрәк//ад. -орф. сомон; жл. қур. тҮшимбәгән уҳуққа тҮшҮниб алдым//ад. -орф. тушунмаган.

Сўз бошида [б//м] алмашиниш ҳодисаси: б[и]лән//м[и]нән> мнән>мән//ман; жл. қур. кҮммән, атангман//ад. -орф. ким билан, отанг билан.

Шунингдек, ж-ловчи шеваларда спорадик равишда ад. -орф озмоз сўзи аз-паз каби талаффуз қилинади.

Сўроқ юкламасидаги [м] товушининг [н] га ўтиши [м>н] Қорабулоқ шеваси учун хосдир: бар-на//ад. -орф. борми? алдымна//ад. -орф. олдимми? келди-нә//ад. -орф. келдими?

Шевалараро [м] товуши прогрессив ассимиляцияга ҳам учрайди, масалан: ад. -орф. топмай//жл. таппай, ад. -орф. чопмайди//жл. чаппайды, ад. -орф. топмаслар//жл. таппаслар.

Ж-ловчи шеваларда [м>нг] ҳолати мавжуд: ад. -орф. нимани// жл. нингәни.

ТИЛ ОЛДИ [Т], [Д], [С], [Ч], [Ж], [Ш], [ДЖ], [Н], [Л], [Р] УНДОШ ФОНЕМАЛАРИ

Тил олди ундошлари овознинг ва шовқиннинг иштирокига кўра иккига — шовқинлилар (**т, с, д, з, ч, дж, ш, ж**) ва сонорлар (**н, р, л**) га бўлинади.

Тил олди шовқинли ундошлар

41-§. Бу ундошлар жарангли-жарангсиз бўлишига кўра тубандаги жуфт фонемаларга бўлинади: [т—д], [с—з], [ш—ж], [ч—дж] [с], [з] ва [ч], [дж] ундошларининг талаффузида (Тошкент — Фарғона типидаги шаҳар шеваларида) тилнинг ён томони кўпроқ иштирок қилади. Сўз бошида ёки сўз ўртасида келган [з] ундоши эшитилиши жиҳатдан ярим жарангли спирант, яъни [с] ва [з] товушлари ўртасидаги оралиқ бир товушдир. Лекин бунда [з] ундоши тамоман жарангсизлашмайди. Сўз охиридаги [з] товуши эса жарангсизлашади ва ўз жарангсиз жуфти [с] товушига яқинлашади. [т], [д], [н] товушлари эса артикуляцион ва акустик жиҳатдан рус тилидаги ўзига мос юмшоқ унлиларга эмас, балки қаттиқ ундошларга яқин туради. [д] товуши шовқинли жарангсиз ундошлардан кейин келганда, жаранглилик хусусиятини камайтиради, сўз охирида эса, жарангсизлашиб, эшитилиши жиҳатидан [т] товушига яқинлашади. Тошкент ва Самарқанд-Бухоро типидаги шевалардан фарқли равишда ж-ловчи ва й-ловчи Фарғона шеваларида (Наманган шеваси мустасно) қаратқич ва тушум келишикларининг аффиксларида [н//д//т] товушлари алмашинган ҳолда

www.ziyouz.com kutubxonasi

қўлланилади. Мисоллар: *Марғ.* хэтънънъ, қъздъ//*Тошк.*, *Наманг.* қъззъ, *Марғ.* гэптъ//*Тошк.*, *Наманг.* гэппъ.

[н//д//т] товушларининг алмашиниши статик нормал ҳолат ҳисобланган шеваларда спорадик равишда (Тошкент шевасидаги каби) ўзак охиридаги ундош товуш билан аффикслардаги [н] товуши тўлиқ прогрессив ассимиляция ҳодисасига учрайди.

42-§. [т] фонемаси. Бу товуш тил олди, портловчи, жарангсиз ундош товуш бўлиб, сўзларнинг барча бўғинларида кела олади. Мисоллар: *жл.* тэнтэк, пахта тэриш иши туп қарғача бароды, тҮйэлэр, туватығaн, тилим, мэн тут тэриб джэймэн, дэйрэ ташып, бэл тэтыйды, тоған, тавық, тер(т), тертты, чортта гэпир, қатты (қиёс қилинг: джолу қэтты — бунда маъно [э] фонемаси орқали фарқланади), этлантырсанг, эрттырмақ, питириб, шаты, мылтық, этып, ғоз этты (қиёс қилинг: арығ этты//*ад.-орф.* ориқ отни, *йл. Марғ.* қаттъқ, тарън, тэндър//*жл.* тэндыр), бъттэ, пэйт, эттэн бэлэн(т) ъттэн пэс (топишмоқ: эгэр).

Кўпгина ўзбек шеваларида [т] фонемаси жаранглилашади ва [д] товушига ўтади. Баъзи шеваларда бу фонетик ҳодиса спорадик равишда юз берса, баъзиларида мунтазам равишда содир бўлади. Масалан, ж-ловчи шеваларда сўз бошида [т] товуши спорадик равишда жаранглилашади: *жл.* давуш//давыш, давшы, мылтықтынг давшы чықты//*ад.-орф.* товуш; дэйирмэн//дийирмэн//дыйырман//*ад. -орф.* тегирмон; дийирмэн таш//*ад. -орф.* тегирмон тош; тор доғушуп//*ад. -орф.* тўр тўқишиб; дудун// *ад. -орф.* тутун; донгуз//*ад. -орф.* тўнғиз; этасы қонгуз эталмаган, бэласы донгуз этар.

Жанубий Хоразм шеваларида сўз бошидаги [т] товушининг жаранглилашиши нормал ҳодисадир: дағ//*ад. -орф.* тоғ; дил//*ад. -орф.* тил; дэмир//*ад. -орф.* темир; дэпки//*ад. -орф.* тепки; дэлэдим//*ад. -орф.* терладим; дэрэк//*ад. -орф.* терак.

[т>д] ҳодисаси сўз ўртасида ҳам учраши мумкин, масалан: *жл.* бадрақ/бэдрэқ//*ад. -орф.* батрак; *Қорабулоқ.* қырылып кедэр-экэ//*ад. -орф.* қирилиб кетар экан.

Бир сўз икки хил формада (яъни жарангли [д] ёки жарангсиз [т] товушлари билан) айтилиши ж-ловчи шеваларда кам учрайди, бу нарса анлаут ҳолатдаги [т] ундошининг жаранглилашиши мазкур шевалар учун характерли хусусият эмаслигини, балки фақат баъзи бир фонетик дублетларда спорадик равишдагина учрашини кўрсатади.

Ўзбек тилининг кўпчилик шеваларида [т>ч] ҳодисаси ҳам юқоридагидек, спорадик характерга эга: тҮш>чҮш, тиш//тъш> чиш//чьш. Мисоллар: *жл.* чҮшмэсин//*ад. -орф.* тушмасин; чҮшсэ, чҮшҮн; *йл.* туштьм>чуштьм; *жл.* чиши (лекин тиш вомаса//*ад.-орф.* тиш бўлмаса), *йл. Наманг.* чҮш кеддъм< чҮш кердъм//*ад. -орф.* туш кўрдим; чҮшҮндэ//*ад. -орф.* тушида; чушупть//*ад.-орф.* тушибди; қолугэ чҮшҮп//*ад. -орф.* қўлига тушиб; чҮссэ<чҮшсэ//*ад. -орф.* тушса; *Марғ* дарйэ бойъге

www.ziyouz.com kutubxonasi

бэръп чушть; *Марг., Қорабулоқ.* бул йо:лға чўипти (~чушипти).

Юқорида келтирилган сўзларда учрайдиган (ч<т) ҳодисаси ўзбек шеваларининг ҳаммасида, шунингдек, ўзбек адабий тили учун асос бўлган шевалар (Тошкент-Фарғона типидаги шаҳар шевалари)да ҳам учрайди. Бу фонетик ҳодиса Тошкент ва баъзи Фарғона шевалари туркий тилларнинг жанубий-ғарбий группасига кирувчи уйғур — қашқар тилига яқинлаштиради.

Лекин туш ва тъш сўзларининг талаффузи ҳатто етакчи йловчи шеваларда ҳам бир хилда эмас. Бу сўзлар Тошкент ва Фарғона ҳамда уларга ёндош шеваларда икки хил талаффуз этилади. Фарғона шеваларида, масалан, Марғилон шевасида, чъш<тъш сўзлари аниқ [ъ] товуши билан талаффуз қилинса, Тошкент шевасида бу унли талаффуз қилинмайди, яъни эшитилиш жиҳатдан Тошкентда тъш сўзи чш га тенг келади; бу ҳодиса Тошкент шевасининг типик хусусиятларидандир.

Тошкент шевасининг бу характерли хусусияти тарихий жиҳатдан мазкур фонетик ҳодисанинг пайдо бўлишини аниқлашга ёрдам беради.

Чуш ва чъш сўзларида [т] нинг [ч] товушига ўтиши фақат [ъ] ва [у] унлилари бутунлай тушиб қолгандагина содир бўлади: тъш>тш//чъш>чш, чуш>чш.

Тш<тъш комплексларида қаторасига келган жарангсиз [т] ва [ш] тил олди товушлари бўлиб, фақат пайдо бўлиш усулларига кўра бир-биридан фарқ қилади. [ш] товушининг палаталлашган товуш эканлигини ва бирмунча чўзиқ айтилишини ҳисобга олганимизда, [тш] товушлари бирикмаси т^{и}ш каби талаффуз қилиниб, бундаги [т^{ш}] натижада [ч] ундошини берган: тишлэр>тшлэр>т^{ш}шлэр>чшлэр; тушкэн>т^{ш}кэн>чшкэн.

Тошкент шевасида ҳам баъзи сўзларда [ч] товушининг пайдо бўлиши ва унинг мустаҳкам ўрин олиш процесси юқорида кўрганимиздекдир.

[т] товуши тубандаги ҳолатларда регрессив ва прогрессив ассимиляцияга учрайди:

а) [т>с]: *жл.* эйт+сэм>эйссэм; эйт+сэнг>эйссэнг, эйт+сэ>эйссэ; ат+санг>ассанг; эшит+сэ>эшиссэ; сат+сам>сассам; эшит+синнэр>эшиссиннэр; кэт+синнэр>кессиннэр; джэт+син>джэссин.

б) [т>л]: *жл.* ат+лар>эллар, джигит+лэрдэн>джигиллэрдэн.

Шевалараро [т>н] каби диссимиляция ҳодисаси ҳам учрайди: *жл.* ыттыпақ>ынтыпақ//*йл.* ънтъпэқ//*ад. -орф.* иттифоқ.

Шевалардаги баъзи сўзлар талаффузида [т] товуши тамомила тушиб қолади, масалан: *йл.* пэс(т)>пэс, дос(т)>дос, дэрэх(т)>дэрэх, пош(т)>пош; *жл.* рас(т)>рас дийди, бадбах(т)>батбах, дэш(т)>дэш, гэш(т)>гэш, джҮп(т)>джуп, тер(т)>тер, тер джэргэ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Сўз ўртасида қаторасига келган икки [т] товушидан биттаси тушиб қолиши мумкин. *жл.* бәтәр<бәттәр, отуз<оттуз, кәтикән<кәттәкән. Қиёс қилинг: *йл.* ғъш<ғъшт, тор-йус<тортйус.

43-§. [д] фонемаси. Бу товуш портловчи [т] фонемасининг жарангли жуфтидир.

[д] товуши барча ўринларда: сўз бошида, сўз ўртасида, қисман эса, сўз охирида келади. Кўпинча сўз охиридаги [д] товуши жарангсизлашиб, [т] каби талаффуз қилинади. Бу фонеманинг тарқалиши қуйидагича:

а) сўз бошида: *жл.* дәри, тавуп бәргән дәри; дәрд> дәрт, дармэн, душмән//душмэн, дәврән//*ад. -орф.* даврон; дәвләт, добулға, дымағынә чақлаб; *йл.* Тошк, дәрәх//*ад. -орф.* дарахт, дэвэл, дәлә, дәстә, дәм. докэн, дос//*ад. -орф.* дўст.

б) сўз ўртасида: *йя. Тошк.* бэдрънг, әдә, қъдър, сәдә; *жл.* ёрдәк, джолдаш, киндик//*ад. -орф.* киндак; тандыр, джылдам, адашып кэтти.

Ад. -орф. ўлдирмоқ сўзи ж-ловчи шеваларда портловчи жарангсиз [т] товуши билан ҳам талаффуз қилинади: елтирәмән, елтирип джибәргән, елтирмәкчин болған. Баъзи бир охири л товуши билан тугаган феъллардан орттирма даража ясалганда, ***-тир*** эмас, ***-дир*** аффикси сақланади, масалан, қалдырмайман.

Демак, ж-ловчи шеваларда бир хил ҳолатнинг ўзида ҳам жарангли [д] товуши, ҳам жарангсиз [т] товуши сақланиши мумкин. Қиёс қилинг:

-тир:	***-дир//-дыр:***
өлтир	қалдир
кэлтир	қылдыр

Сўз охирида *ад. -орф.* д товуши шеваларда жарангсизлашади. Мисоллар: дэд>дэт (лекин дәдыны), мәрд>мәрт (лекин мәрдинг). Қиёс қилинг: мэндәй мәрттингди, авлод> авлэт.

Жарангсиз ундош билан тугаган ўзакларга [д] товуши билан бошланган аффикс қўшилганда, аффиксдаги жарангли [д] жарангсиз [т] товушига ўтади: *жл.* кэтти<кэт+ди, этта<ат+да, *йл.* эштән кейън<эш+дән кейън.

Сўз охирида этимологик [д] товуши талаффузда кўпинча тушиб қолади. Бундай ҳолларда аввал [д] товуши жарангсизлашади, кейинчалик эса, тушиб қолади [д>т>(т)]. Мисоллар: бәләнд> бәләнт>бәлән, *жл.* хурсанд>хурсант>хурсан, хурсан қылды.

Ад. -орф. тараддуд//*жл.* тәрәди. Бу сўзда бир жарангли [д] ундоши сўз ўртасида, бошқаси эса сўз охирида тушиб қолган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ж-ловчи шеваларда [д] фонемасининг тушиб қолишини ҳозирги-келаси замон феълларининг III шахсида ҳам кўриш мумкин: *йл.* келәмә//*ад.-орф.* келадими? *йл.* қьләдъмъ//*жл.* қылама//*ад.-орф.* қиладими?

Ад.-орф. алдамоқ сўзи ж-ловчи шеваларда мунтазам равишда (прогрессив ассимиляция натижасида) [лд>лл] бўлади: әлләптиꝏ аллапты, әлләмәгинꝏәлләмчилик.

Яна спорадик равишда учрайдиган тубандаги сўзларни қиёс қилинг: *жл.* кэгәннә<кэлгәндә, иннәмәйди<индәмәйди.

Тубандаги сўзлар регрессив ассимиляция ҳодисасига учраган: *йл.* ҳълләп<ҳъдләп; *жл.* пашшалық<падшалық.

[д] товуши редукцияга учрайди ва [й] товушига ўтади: *жл.* суйраб<судраб, сыйрылды<сыдырылды.

Ад.-орф. [д] товуши аффрикат [дж] товуши билан алмашади: *жл.* джавдыратты<давдыратты.

44-§. [с] фонемаси. Бу товуш тил олди, сирғалувчи, жарангсиз ундошдир. Сўзларнинг ҳамма бўғинида кела олади: сўз бошида [с] каби, сўз охирида жарангсизлашган [з] каби талаффуз қилинади. Мисоллар: *жл.* сәркәтиптийәм, *йл.* эстъдә, вэссә (*Тошк.* тэқъ), *жл.* қалқоз сатмайды, сатты, көрсәткин, сҮтли, сынсын, сиз эвға кҮммән кэтєсиз? сулу//*ад.-орф.* чиройли; сҮйәмән, сирингди, савырдынг//сэвурдынг// *ад.-орф.* совурдинг.

Спорадик равишда сўз охирида [с] товушининг жаранглиланиши учрайди: *жл.* мыраз//*ад.-орф.* мерос.

Баъзи сўзлар бошида [ч//с] товушлари алмашади: *ад.-орф.* соч.// *жл.* чәч//*йл.* сэчꝏчэч; *жл.* чәчинг; *ад.-орф.* сочмоқ//*жл.* чәчмәк, чәчкән//*йл.* чэчкән; *ад.-орф* санчмоқ//*жл.* чәнчмәк, чәнчкән; *йл.* съчқэнꝏчъчқэн//*ад.-орф.* сичқон//*жл.* сычқанꝏчычқан.

Бошқа фонетик ҳодисалар:

1. *Ад.-орф.* супурги//*жл.* шыпырғы. Бу сўзда анлаут ҳолатдаги [с] товуши [ш] товуши билан алмашган, [у] унлиси эса лабланиш хусусиятини йўқотган. Қиёс қилинг: *Марғ.* шъпътқъ//*Наманг.* шупургъ//*Хоразм.* съпсә.

2. Сўз бошидаги [с]товуши [дж] товуши билан алмашади: *ад.-орф.* совчи//*жл.* джавчы.

3. *Ад.-орф.* сирпанчиқ//*Тошк.* търпанчъқ~тъйғәнчуқ, яъни сўз бошида [с//т] товушлари алмашган.

4. *Ад.-орф.* қистамоқ//*жл.* қычамақ, қычэв//*ад.-орф.* қистов. Бунда [ст] товушлари [ч] товуши билан алмашган.

45-§. [з] фонемаси. Бу товуш сирғалувчи [с] ундош фонемасининг жарангли жуфти. Сўзларнинг ҳамма бўғинида келади. Ж-ловчи шевалардаги [з] фонемаси й-ловчи шевалардаги каби жуда жарангдор эмас. [з] ундоши сўз охирида кучли равишда жарангсизлашади ва [с] товуши каби эшитилади. Мисоллар: *жл.* зъйапат қыл-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ды, зор, зорлук, зъйэн, зэрли, зэрдэп, азғана, узақ, қанатыны джазды, қызылчаэгэмиз, эғыйэм қызылча, қызылыйэм қызылча. джҮзгэн, көзэдэй, нэйзэмэн, *йл. Тошк.* бэрэвъс, келэвъс, ъзледъ, *жл.* из, джҮзҮнг, кҮндөз//кундҮс, сөз~сөс, сөзҮмдҮ, *йл. Марғ.* зэргэр; зэргълэм-зэргэргълэм, кҮтэрэй дъсэм—эғър гълэм (Топишмоқ—*ер*); тъззэ, эғзъ; *жл.* қыз~қыс, сиз~сис, биз~бис.

[з] товуши ассимиляцияга учраши мумкин, шунингдек, ўзидан кейин келган аффикс бошидаги товушни ўзига ўхшатиши мумкин: *йл. Тошк.* қъззъ<қъзнъ, соззъ<сознъ, сиззъ<сизнъ, *жл.* аччылык<азчылық.

[з] товуши [й] билан алмашади: *жл.* сөйлэдим, сөйлэткэн.

46-§. [ш] фонемаси. Бу товуш жарангсиз, сирғалувчи товуш бўлиб, рус тилидаги [ш] товушига нисбатан юмшоқ талаффуз қилинади ва палаталлашган [ш] каби эшитилади.

[ш] фонемаси ўзбек шеваларида сўзларнинг барча бўғинларида кела олади: *жл. қур.* Эргаш ШҮкҮр ҮлҮ//*ад.-орф.* Эргаш Шукур ўғли; шалы эгэмиз, шалыны ҳайдаб джэтыр; шорпа//*ад.-орф.* шўрва; *жл.* таштанам қатты, дэйрэ ташса, эгэр сизди ашмасам, ашасын, аша джурт, ъштъ// *ад.-орф.* ишни, бугун иш азғана, *йл.* эш, охшаш, элъш, шъм, ъшчъ, ъшэнъп, *жл.* ишшэ~ишэ// *ад.-орф.* шиша; киши, машқ, машқ қылған, джашлығыдан, *йл.* қэшъқ.

Айрим шеваларда [ш] фонемаси баъзан [с] товуши билан алмашади, *жл.* баш//бас, таш//тас, бэш//бэс.

[ш] фонемаси тубандаги мисолларда регрессив ассимиляцияга учрайди: *жл.* ишчи>иччи, илгэри иччи эдим, иччи айваннар, қошчы<қоччу, қошса>қосса.

Спорадик равишда анлаут ҳолатдаги [ш] товуши тушиб қолади. Қиёс қилинг: *жл.* ишшэ∽ҳишэ//*ад.-орф.* шиша, маған ишэнгди бэр//*ад.-орф.* менга шишангни бер.

Факультатив-спорадик ҳолатда учрайдиган ҳодисалардан ж-ловчи шевалардаги тэйлэгэн<ташлаган//*ад.-орф.* ташлаган, джайнады<йашнады//*ад.-орф.* яшнади феълларидаги [ш>й] ҳодисасини кўрсатиш мумкин.

47-§. [ж] ундош товуши. Бу товуш ўзбек шеваларида мустақил фонема сифатида учрамайди. Бу товуш ўзбек адабий тилида рус тилидан ва рус тили орқали кирган сўзларда учрайди. Шеваларда [ж] товуши одатда [дж] аффрикати билан алмашади.

Сирғалувчи жарангли [ж] фонемаси деярли барча ўзбек шеваларига энди кириб келаётган фонемадир.

[й] ва [дж] ўрнига [ж] (қозоқ тилидагидек) талаффуз қилувчи шеваларда бу товуш алоҳида маъно фарқлаш функциясига эга. Мисоллар: жақын//*жл.* джақын//*йл.* йэқън; қат жазды//*йл.* хат йэздъ//*жл.* қат джазды; жалғыз//*йл.* йэлғъз//*жл.* джалғыз; жибар//*йл.* йувэр//*жл.* джибар; жыл//*йл.* йъл// *жл.* джыл; жылы жэр//*йл.* ъссъқ джэй//*жл.* жылы джэр.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бу шеваларнинг баъзи вакиллари талаффузида [ж] товуши ярим жарангли, эшитилиш жиҳатдан [ш] ва [ж] товушлари оралиғидаги бир товушга ўхшайди. Масалан, мэ$\frac{ш}{ж}$илис//*ад.-орф. мажлис* сўзида интервокал ҳолатдаги [ш] ёки [ж] ундошлари худди юқорида айтган оттенкага эга.

48-§. [ч] **фонемаси.** Бу товуш тил олди, жарангсиз, аффрикат ундош бўлиб, бирмунча палаталлашган ҳолда [ш] каби талаффуз этилади. Бу товуш й-ловчи, шунингдек, ж-ловчи шеваларда учрайди ва статик-нормал фонема ҳисобланади: *жл. қур.* чэшувун чэшип бэрсэнг, чэчивини тэвынг; бvгvн кэчэси минэн; нэчэ джылға, эшик эчылып қэлды, чэчини тарап; чийир//*ад.-арф.* из; *жл.* чэр//*ад.-орф.* ғам, қайғў; *жл.* чэримди, чалбар//*ад.-орф.* шим; чағатай, чачық, чорт/чортта, чобур, қамырды эчитиб; *йл. Тошк.* чэй; эччу; чэч, қулэч.

[ч] товушининг палаталлашиш хусусияти интервокал ҳолатда, айниқса тил олди унлилари ўртасида келганда яққол сезилади: *жл.* мvччэ//*ад.-орф.* мусича, *жл. қур.* нэччэ сөздv мунда айтты.

Ниччэ~нэччэ~нэчэ сўзининг талаффузи шеваларaро ҳар хил бўлиши мумкин. Ж-ловчи шеваларнинг ўзидаёқ нэчэ ва ниччэ каби талаффуз қилиниши учрайди.

Қипчоқ типидаги бошқа туркий тиллардаги каби [ч] аффрикати [ш] товуши билан алмашади.

Барча ж-ловчи шеваларга хос бўлган бу хусусият й-ловчи шеваларда факультатив-спорадик ҳолатдагина учрайди: *жл.* чай// шай>шэй//*ад.-орф.* чой; чэчивини//чэшvвvн, чаш~чач, чашларынг болса пахмақ, ач//аш, қылыш//қылыч, кvш// кvч, кvш салма, алтайғаша, vш//уч, vштэ//учтэ, vш сомнэн берэсиз.

Юқорида кўрсатилган ҳолатларда баъзи (келиб чиқиши нуқтаи назардан қозоқ тилига яқин бўлган) ж-ловчи шевалардаги [ч] товуши мунтазам равишда [ш] фонемаси билан алмашади.

[ч] аффрикати спирантизация натижасида [ш] ёки [ч] ва [ш] товушлари ўртасидаги ноаниқ бир товушга ўтиши мумкин. Бу товуш [ч] аффрикатидаги портловчи элементнинг кучсиз портлаши туфайли вужудга келади. Мисоллар: а$\frac{ш}{ч}$, қылы$\frac{ш}{ч}$, кv$\frac{ш}{ч}$//*ад.-орф.* оч, қилич, куч. Қиёс қилинг: *Қорабулоқ.* енди кеш олуп, ҳеш бир нэрсэ йоқ.

Спирантизация ҳодисаси ж-ловчи ва й-ловчи шеваларда учрайди. Шунинг учун бу хусусиятни бирор шевагагина хос бўлган хусусият деб бўлмайди, [ч>ш] хусусияти кўпинча [ч] товуши [т] товушидан олдин келганда юз беради: *жл.* ишти//*йл.* ъштъ< <ичти//*ад.-орф* ичди. [Спорадик равишда ж-ловчи шеваларда ишти<ични учрайди. Бу сўз ишти//*ад.-орф.* ичди сўзига гомо-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нимдир. Қиёс қилинг: *йл.* ыштъ (иш сўзидан тушум келишиги)//*ад.-орф.* ишни]; *жл.* и ш э р д и<и ч э р д и, қ а ш т ы<қ а ч т ы, қа$\frac{\text{ш}}{\text{ч}}$арды, н е ш т э й к э н и н и<н э ч т э э к э н и н и, *йл.* қ э ш т ъ<қ э ч т ъ.

Кўпчилик шеваларда [ч] товушининг ассимиляцияга учраши кўринади. Мисоллар: *жл.* Ү с с о м н а н<у ч с о м н а н//*ад.-орф.* уч сўмдан, а с с ы н<а ч с ы н.

49-§. [дж] фонемаси. Бу товуш тил олди жарангли аффрикат, яъни элементлари алоҳида-алоҳида талаффуз этилмасдан, бир товуш каби талаффуз қилинадиган товушдир [д+ж].

Й-ловчи шеваларда сўз бошида келадиган [й] товуши ўрнига ж-ловчи шеваларда [дж] товуши қўлланилади, шу хусусиятига кўра бу шевалар ж-ловчи шевалар деб юритилади.

Баъзи ўзбек шеваларида эса, сўз бошида [дж] ўрнига [ж] товуши қўлланилади. Бу, шеваларнинг шаклланиши тарихида қозоқ тили элементларининг таъсири борлигини кўрсатади.

Айрим шеваларда эса бу хусусиятлар аралаш ҳолда ишлатилади. Ж-ловчи шеваларда ярим жарангли аффрикат, эшитилиш жиҳатдан [ч] ва [дж] товушлари ўртасидаги оралиқ бир товуш ҳам бор. Бу товуш комбинатор равишда, маълум ўринларда (сўз бошида ёки икки унли орасида) келади.

Шундай қилиб, ж-ловчи шеваларда [дж] фонемаси жуда кўп қўлланилади, й-ловчи шеваларда эса нисбатан камроқ ишлатилади, айрим ж-ловчи шеваларда [дж] товуши [ж] фонемаси билан алмашади. Мисоллар: *йл.* й о қ//*жл.* д ж о қ~ж о қ; о й а ғ ы м а н и ш и д ж о қ; б и е р д э б а х ш ы д ж о қ; *жл.* д ж а ш~ж а с//*йл.* й э ш; *жл.* д ж а х ш ы~ж а қ с ы//*йл.* й э х ш ъ; *жл.* д ж а р а й с а н, д ж а й ы л д ы, д ж а қ м а д ы, қ ы з ы л т а қ т а ғ а д ж а з ы л ғ а н, д ж а й а т ы ғ а н, к Ү н д ж Ү т э г э м и з, д ж и й э н, д ж а н г а, д ж а т қ ы з ы п к э т и н г н э р, п э н д ж э, д ж v з г э н н э р, д ж Ү з, д ж э в л и к, к Ү ч Ү н г и з д ж э т м э с э, д ж э б д ж у р г э н э д и, д ж Ү р э б э р, б и р қ ы л д ж э р и, д ж э м э, м э н д ж э й м э н, д ж а в//д ж э в//й э в, д ж и д э, д ж о ғ а л ғ а н, д ж о р ғ а, д ж а л ғ ы з, д ж а в у з, д ж ө ц э т к и н, д ж а н д ы, *йл. Тошк., Марғ.* д ж v д э>д ж э.

Й-ловчи шеваларда (ўзбек адабий тилида ҳам) қоришиқ [дж] товуши билан бошланадиган бир қанча сўзлар араб, форс ва бошқа тиллардан кириб, ўзбек тилининг луғат составига сингиб, ўз сўзи бўлиб қолган: д ж э н, д ж э н б э з, д ж э н в э р, д ж э в э н, д ж э й, д ж э н г, д ж э н д ж э л, д ж э ҳ э н, д ж у в э н, д ж ъ ҳ э т, д ж ъ ҳ э з, д ж ъ н э й э т, д ж у м л э, д ж ъ н, д ж э н у б, д ж э в э б, д ж э л б, д ж э д в э л, д ж э б р, д ж э с у с, д ж э з э, д ж э р, д ж э р ч ъ, д ж а ғ, д ж ъ қ, д ж э б д у қ, д ж а в ч ы, д ж ъ й э к, д ж ъ й э н, д ж ъ л э в, д ж ъ ғ ъ л д э н, д ж у д э, д ж о н э м э қ, д ж ъ н д э к ёки д ж ъ н д э й.

Баъзи ж-ловчи шеваларда (асосан, уларнинг о-ловчи группачасида) сўз бошида [дж><й] ҳолати учрайди. Шунинг билан бирга, [дж//й] алмашинишида кўпинча турғунлик ҳолати бузилади ва бир сўзнинг ўзида ҳам [дж], ҳам [й] учрайди: й е г э н//д ж е г э н,

www.ziyouz.com kutubxonasi

йахшъ//джахшъ, йапрақ//джапрақ, йолдэш//джэлдэш, йэгэнэ//джэгэнэ, йубэрсин>йибэрсин//джибэрсин, йалғызыдым//джалғызыдым, йенгиб//дженгиб, йэръм//джэръм, йvргэн//джvргэн. Тошкент шевасида ҳам [й//дж] алмашинишини қиёс қилинг: йур//джур, йун//джун.

Баъзи ж-ловчи шеваларда позицион ҳолатларга боғлиқ равишда (аввалги сўз охиридаги) унли товушдан сўнг [й<дж] ҳодисаси учрайди. Мисоллар: элты йvз<олты джуз, эты йахшы<эты джақшы, пақтаны йахшылап эгингнэр, екки йvз гэктэр, бэрайэтыр. Бу шеваларда [дж>й] спорадик равишда бошқа ҳолатларда ҳам, яъни аввалги сўз охиридаги унлига боғлиқ бўлган ҳолатда ҳам учрайди: *жл. қур.* сэн йахшы-джамэн джэйлэрдэ кѳрэсэн; йолға чықты.

Бу шеваларда [дж>й] нинг сўз ўртасида учрашини қиёс қилинг: *йл. жл.* мэйлис<мэджлис, энэм мэйлистэ болды, мэйлис қып, мэйлискэ кэтти, мэйлистэ.

Ж-ловчи шеваларда [дж] фонемасининг кучсизланиши, [й] товушига ўтиши, шунингдек, бутунлай тушиб қолиши ҳам мумкин. Бу кўпинча ҳозирги замонни ифодаловчи қўшимчада кўринади, масалан: кэлэджатыр>кэлэйатыр>кэлээтыр//*ад.-орф.* келаётир. Баъзи шеваларда эса: кэ:атыр.

Айрим ж-ловчи шеваларда баъзан [дж] аффрикатининг иккинчи сирғалувчи элементи тушиб қолади: дастық<джастық//*ад.-орф.* ёстиқ.

Спорадик равишда [дж>ш] хусусияти учрайди: хуруш//*ад -орф.* хуруж.

Тил олди сонор товушлар

50-§. Тил олди сонор товушларга [н], [л], [р] товушлари киради.

[н] **фонемаси.** Бу товуш бошқа туркий тилларда мавжуд бўлган [н] товуши каби артикуляция, эшитилиш хусусиятлари жиҳатдан рус тилидаги қаттиқ [н] товушига яқин тил олди, бурун ундошидир.

[н] товуши сўзларнинг барча ўринларида кела олади, аммо асл ўзбекча сўзларда кўпинча сўз ўртасида ва сўз охирида келади. Мисоллар: *жл.* нимэ, шону айтаман-да, ғозанынг чавығы, тон, джунли, чайнайдэ, нэчэ, сынық, сэскэнип, *йл.* екън, ендъ, нэръ, мен, джэн, нэн, нэрвэн, зъйэн, қуйэн.

[н] товуши билан бошланган сўзлар асосан, бошқа тиллардан, қисман араб ва форс тилларидан кирган бўлиб, асрлар давомида тилимизга сингиб кетган.

Кейинчалик совет интернационал сўзларнинг тилимизга кўплаб кириши натижасида [н] товуши билан бошланган сўзлар миқдори кўпайди.

Кўпгина шеваларда спорадик равишда [л//н] алмашиниши учрайди: *жл.* ладан//надан//*йл.* нэдэн//*ад.-орф.* нодон; *йл.* кой-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нэк'//кѳйлэк'//ад.-орф. кўйлак, тағнай//ад.-орф. танглай. *Қорабулоқ*. алдыға//андыға//ад.-орф. олдига.

[н] фонемаси комбинатор равишда [нг] товушига ўтиши мумкин. [н] товуши [к], [қ], [г], [ғ] ундошларидан олдин келганда, тил олди портлаш хусусиятини йўқотиб, [нг] товушига ўтади [н>нг]. Масалан:

а) сандхи ҳолатда [к] ва [қ] ундошларидан олдин: *жл.* мэнг кэлдим, кvнг кэч, джақынг қалды//йақынг қалды, джолданг қайтып;

б) [г] ва [ғ] ундошларидан олдин: *жл.* атлангғанда<атлан+ган+да, сағынгғанда<сағын+ган+да, сvйэнггэн<сvйэн+гэн; *йл.* тонгғъз, қонгғъз//ад.-орф: тўнғиз, қўнғиз;

Шунингдек, мыймангға//ад.-орф. меҳмонга (бу мисолда [нг] товуши [нг+ға] аффикси ўрнида келган). Қиёс қилинг: *Наманг.* сэнггэ беддъм//ад.-орф. сенга бердим; онгкуллvг йол//ад.-орф. ўн кунлик йўл; кvнггэ//ад.-орф. кунга; отунггэ//ад.-орф. ўтинга; *Марғ.* сенгга, шэҳъмэрдэнггэ.

в) сандхи ҳолатда [б] товушидан олдин: *жл.* топэлэнг болдъ //ад.-орф. тўпалон бўлди.

Ад.-орф. [нд] ўрнида [нг] товуши келиши мумкин: *жл.* хэнгэлэк (ҳэнгэлэк эгэмиз) //ад.-орф ҳандалак.

[н] фонемаси [м] товушига ўтиши мумкин [н>м]. Бу хусусият сандхи ҳолатда иккинчи сўз бошидаги [б] ёки [п] товушлари таъсирида юз беради. Бунда иккала сўз ҳам деярли бирикиб, бир пауза билан айтилади. Мисоллар: *жл.* мағам-бэрмэ<маған бэрмэ, томам басты<томан басты; эсам-босам<эсан болсам, сағам-болсын<саған болсын: *йл. Наманг.* қэчкэмболсэ<қэчкэн болса, ом-беш кvн, ҳэйрэмболып<ҳэйрэн болъп, мэм-берэмэн<мен берэмэн; *Марғ.* сэмбэлэм<сен бэлэм, деқэм-болдъ<деқэн болдъ; *Тошк.* мэм-бълмэгэнэкэммэн<мэн бълмэгэн екэнмэн; *жл.* бэлэм-пэс<бэлэн-пэс<бэлэнт-пэст//ад.-орф. баланд-паст.

Юқорида келтирилган мисолларда учраган [н>м] ҳодисаси ҳеч қандай паузасиз икки ўзакнинг бир қўшма сўз каби талаффуз этилиши туфайли содир бўлган. Тубандаги сўзлар талаффузини қиёс қилинг: *жл.* омбэш//йл. омбеш//ад.-орф. ўн беш; *жл.* джэмбашыға//йл. йэмбэшъгэ//ад.-орф. ёнбошига.

Сўз охирида учрайдиган [н] фонемаси кўпчилик ҳолларда ассимиляцияга учрайди. Мисоллар:

1) регрессив ассимиляция: *жл.* дэгэллэр<дэгэнлэр, алғаллар<алғанлар, сэйлэп алғаллар, эмэллық<эмэнлық, кѳммэйди<кѳнмэйди, сэссэн<сэнсэн, джамаллық<джаманлық, тэллэп<тэнлэп, кѳрvммэди<кѳрvнмади, тыммай<тынмай, тыммастан<тынмасдан, эсэллик<эсэнлик, ьшамманғнар<ьшанманғнэр, бэрэйиммэ<бэрэйинмэ; *Марғ.* бомэсэ дэстэрхэл-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ләрнъ (<дәстәрхәнләрнъ) тәййәр қълънг; *Тошк.* хәтъллә:<хәтънләр.

2) прогрессив ассимиляция. *жл.* кvннәри<кvнләри; *йл. Тошк.*, *Наманг.* ъшшъ<ъшнъ, туззъ<тузнъ, къммъ< къмнъ, мъххъ<мъхнъ, суввъ<сувнъ.

Шеваларда айрим морфологик категориялар (қаратқич ва тушум келишиклари аффикси ва шу кабилар) да [н>д] ва [н>т] ҳодисаси рўй беради: *жл.* қалқоздынг малы//*ад.-орф.* колхознинг моли; джибәктинг//*ад.-орф.* ипакнинг; сөзләрди айттъ//*ад.-орф.* сўзларни айтди; этты көрди//*ад.-орф.* отни кўрди, қалқоздықы// *ад.-орф.* колхозники, биздики// *ад.-орф.* бизники, *йл.* Фарғ. нәндъ//*ад.-орф.* нонни (нг), эштъ//*ад.-орф.* ошни(нг).

[н>т] ҳолати *ад.-орф.* *ҳеч нима* бирикмасида ҳам мавжуд: ҳеч нима>ҳештъмә, *Наманг.* ҳеч-тъмә>хъштъмә> ъштъмә<ҳеч нъмә, *Марғ.* ҳештъмә эпкелмәдъ, ҳештъмә қәмәптъ.

Қаторасига келган икки [н] (ўзак охиридаги ва аффикс бошидаги)дан бири туширилиб талаффуз қилинади. Мисоллар: *жл.* джаннынг>джанынг, джvгәннинг>джvгәнинг. Бу мисолларда икки форманинг формал ўхшашлиги вужудга келган: джанынг(жонинг) ва джанынг(жоннинг).

Баъзан [н] товуши ортиши мумкин. Бу айрим грамматик формаларда ҳам учрайди: бәрмәчкин болды//*ад.-орф.* бормоқчи бўлди.

Баъзи ж-ловчи шеваларда спорадик равишда *у, бу* кўрсатиш олмошлари жўналиш келишик қўшимчасини олганда, [н] товуши тушиб қолади: *ад.-орф.* унга//*жл.* уға; *ад.-орф.* бунга//*жл.* буға.

Қорабулоқ шевасида аффикс охиридаги [н] товуши кўпинча тушиб қолади. Мисоллар:

а) ҳозирги-келаси замон феълларида: қылайма//*ад.-орф.* қиламан, қылайса//*ад.-орф.* қиласан;

б) ҳозирги замон аниқ феълларида: қылйатма//*ад.-орф.* қиляпман; қылйатса//*ад.-орф.* қиляпсан;

в) истак феълларининг III шахсида: қылсу//*ад.-орф.* қилсин; бәсу~бесу//*ад.-орф.* берсин;

г) *экан* ёрдамчи сўзида: экә~әкә сўзлари билан бир қаторда экән~әкән. Масалан: бий ба:рәкә, бий йо:қ әкә.

Ж-ловчи шеваларда *ад.-орф. билан* кўмакчисида ҳам [н] товуши факультатив равишда тушиб қолиши мумкин: $\text{м}^{\text{и}}$ нә<$\text{м}^{\text{и}}$ нан, $\text{м}_{\text{ы}}$ на<$\text{м}_{\text{ы}}$ нан. Қиёс қилинг: *йл.* $\text{б}^{\text{ъ}}$ лән>бълә>ълә.

51-§. [л] ва [л′] **фонемалари.** Ж-ловчи шевалар ва сингармонистик й-ловчи шеваларнинг а-ловчи группачасида бошқа туркий тиллардаги каби тил олди [л′] ва тил орқа [л] товушлари бор. [л] товуши тил орқа унлили сўзларда, [л′] эса тил олди унлили сўз-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ларда учрайди[1]. Мисоллар: *жл.* тола, джолдаш, алды, алтын, әйәл, тилләә, бөләк, чөл, пилләә, элып кэләрмән, экипут тары элдық, шолардынг алдыға, боп қалды, қол, қалын, укалады, алма, майлы, джаланып, қайыл, джашым элликтә, кvл, [illegible] колыдан кэләди, олай-былай, тул; *йл.* тъллә, бvлбvл, қъшләйимән, [illegible]қан, мәйлъс~мәджлъс, элтъ, йъл, булэ:<булэқ~булақ.

Аммо сингармонистик бўлмаган шеваларда, ўзбек адабий тилидаги каби, биргина [л] фонемаси бўлиб, у эшитилиш жиҳатдан рус тилидаги [л] ва [ль] товушлари ўртасидаги оралиқ (индифферент) товушдир.

[л] товушининг талаффузда олдинги ва орқароқ вариантларга эга бўлиши ёндош товушлар таъсирида яққол сезилади. Масалан, қълдъ сўзидаги [л] товуши тил орқароқдир. Бунда чуқур тил орқа [қ] нинг [ъ] га таъсири ва [ъ(—ь)] нинг ўз навбатида [л] га бўлган таъсири натижасида вужудга келган. Аксинча, кел сўзида [л] товуши тил олди хусусиятларига эга. Шунингдек, ўзбек адабий тили ҳамда Тошкент, Марғилон ва бошқа шеваларлардаги кол//*ад.-орф.* кўл ва қол//*ад.-орф.* қўл сўзларида ҳам [л] товуши икки хил талаффуз қилинади.

[л<н] ҳодисаси [м] ёки [нг] бурун ундошларидан кейин учрайди: *жл.* кәмник//*ад.-орф.* камлик; чай дәмнәп//*ад.-орф.* чой дамлаб; көрvмнvк//*ад.-орф.* кўримлик; имнәдн//*ад.-орф.* имлади; джәмнәди//*ад.-орф.* жамлади; ангнап//*ад.-орф.* англаб; джалатангнашып<жалтанглашып.

Лекин юқоридагидан бошқа ҳолларда ҳам спонтан равишда [л] товуши [н] товуши билан алмашади, масалан: *ад.-орф.* лекин//*жл.* нэкин; *ад.-орф.* нодон//*йл.* *Тошк.* лэдэн; *ад.-орф.* лаънат//*йл.* нә:ләт. Қиёс қилинг: *Тошк.* бэръйлук//бэръйнук, беръйнук; *Наманг.* эвгә чъқайнуг; *Қорабулоқ.* кезәйнvнг, сvзәйнvнг.

Наманган шевасида буйруқ феълларининг II шахс (келтуру:нә, йvрv:нә) формалари *ад.-орф.* *келтиринглар, юринглар* сўзларига тенг бўлиб, Наманган шевасида ён товуш [л] бурун товушига ўтган, натижада кўплик (сон) аффиксида [л>н] ҳолати, кейинчалик эса [нг>й] ҳолати вужудга келган. [й] товушининг тушиб қолиши эса унлининг чўзиқ бўлишига олиб келган (келтъръйнә каби фонетик дублетнинг мавжудлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди).

Юқоридаги Наманган формасининг вужудга келишини схематик равишда тубандагича кўрсатиш мумкин: келтvрvнглә(р)>келтvрvнгнә//келтърънгнә>келтvрvйнә//келтъръйнә>келтvрv:нә//келтъръ:нә.

---

[1] Транскрипцияни мураккаблаштирмаслик мақсадида палаталлашган л—л′ товушларини бундан кейинги мисолларда ажратиб кўрсатмадик.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қелъ:нə, бэръ:нə сўзларининг ҳам фонетик эволюцияси худди юқоридагидек, яъни келънглə(р) >келънгнə>келъйнə> кəлъ:нə,бэрънглə(р)>бэрънгнə>бэръйнə>бэръ:нə.

Ж-ловчи шевалардаги кўплик (сон) аффиксида бурун товушларидан кейин [л>н] [illegible] умумий ҳодисадир. Мисоллар: адамнар//ад.-орф. адамлар; қаттыннар//ад.-орф. хотинлар; *Қорабулоқ.* өйдəги бvйvмнəрингни (<бvйvмлəр) сыртқачығарып қой.

[л] нинг ассимиляция ҳодисасига учрашини яна қуйидаги мисолларда кўришимиз мумкин: *жл.* тайыннап кэтти//*ад.-орф.* тайинлаб кетди; *жл.* душманнарға//*ад.-орф.* душманларга, *жл.* дэгəннəр//*ад.-орф.* деганлар; *Қорабулоқ.* йақыннаған-да< йақынлаган-да//*ад.-орф.* яқинлашганда.

[л>н] ҳодисаси фақат аффикслардагина эмас, балки сўз ўзакларида ҳам учрайди: *жл.* аллап//*ад.-орф.* алдаб; *жл.* мəмнəкэт//*ад.-орф.* мамлакат; *жл.* мангнай//*ад.-орф.* манглай; *жл.* көнгнинг//*ад.-орф.* кўнглинг.

Регрессив ассимиляция: *жл.* бъммəндъм//*ад.-орф.* билмадим, *жл.* айрыммайды//*ад.-орф.* айрилмайди, *йл. Самарқ., Қарши.* қэллъ//*ад.-орф.* қолди; келлъ//*ад.-орф.* келди.

Спорадик равишда [л] фонемасининг [р] товуши билан алмашиниши ҳам учрайди: *жл.* өрджə//*ад.-орф.* ўлжа, *жл.* джығырдан//*ад.-орф.* жиғилдон, *жл.* бəрки//*ад.-орф.* балки, *жл.* дvмбvлдəди> дvмбvрдəди.

Қолмоқ ёрдамчи феълининг ўзагидаги [л] товушининг [й] билан алмашиниши ҳам учрайди: *жл.* кэтəғойса<кэтə қалса, толағойсын<тола қалсын.

Бир бўғинли феъллар ўзагидан морфологик формалар ясалганда, ўзакдаги [л] товуши мунтазам равишда тушиб қолади.

Ўтган замон равишдоши формаси ясалганда, ўзидан кейинги унли товуш билан биргаликда тушиб қолади: *ад.-орф.* қилиб//*жл.* қыб, қыб отурамон-ғо, қыған//*ад.-орф.* қилган; *жл. қур.* мейнəт қыған джигит; қынгнар//*ад. -орф.* қилинглар; кэнгнəр//*ад.-орф.* келинглар; кэб//*ад.-орф.* келиб; *жл.* эп//*ад. -орф.* олиб; эпкэп//*ад.-орф.* олиб келиб; *жл., йл.* эбэрды//*ад.-орф.* олиб борди, *жл.* боп//*ад.-орф.* бўлиб, *жл.* босун//*йл.* босън//*ад.-орф.* бўлсин; *жл.* сэнг//*ад.-орф.* солинг; сэнгнар//*ад.-орф.* солинглар; *йл.* кел>ке, *Тошк.* кевэттъ>келвэттъ, *Наманг.* кемуттъ<келмуттъ, *Қорабулоқ.* сəтни қолума а:дым (<алдым).

Кўплик (сон) қўшимчасидаги [л] товуши ҳам тушиб қолиши мумкин: *жл.* бизəр//*Тошк.* бъзə//*ад.-орф.* бизлар; *жл.* сизəр//*ад.-орф.* сизлар.

52- §. **[р] фонемаси.** Тил олди титроқ товуш. [р] товуши тил олди унлиларидан олдин келганда, кўпинча жуда олд артикуляцияга эга бўлади, лекин бу алоҳида, мустақил фонема эмас, балки комбинатор-позицион вариант бўлганлиги сабабли бу хусусият [р] товуши учун характерли эмас. Баъзи й-ловчи шеваларда,

www.ziyouz.com kutubxonasi

масалан, Наманганда [р] товуши турғун ҳолатга эга эмас, чунки у баъзан талаффузда тушиб қолади ёки ассимиляцияга учрайди.

[р] товуши асл ўзбекча сўзларда асосан сўз ўртасида ва сўз охирида учрайди. Мисоллар: жл. тәрәп отур, дәррәв, пышырып бэрәсиз, джарайды, джvргән, тор, кәррә, бөрv, арпадан оттуз бэш гэктәр эктик, урған, бары, тандыр, қары, эмрәниб, сәрдәр, көпти коргәни, бирәр-бирәр болады, қарамайсан, толпар, қарындаш, джорға.

Ўзбек тилига турли даврларда, турли тарихий шароитларда бошқа тиллардан кирган сўзларнинг бошида [р] товуши учрайди.

Ж-ловчи шеваларда сўз ўртасида баъзан чўзиқ [р] товуши келади. Мисоллар: қарръ ~ қар:ъ < қаръ. Бу чўзиқ [р] товуши тил орқа [қ] товуши билан ёндош келганига қарамасдан, бу ерда палаталлашган оттенкага эга ва ёнма-ён келган унлиларнинг юмшалишига таъсир қилган: қәррьмадэ~қарымады.

[р] фонемаси факультатив-спорадик равишда қуйидаги товушларга алмашиши мумкин:

а) [й]: *йл.* йомэл//*ад.-орф.* рўмол, *Анд.* йөпәрә//*ад.-орф.* рўпара;

б) [л] *жл.* әнджил//*ад.-орф.* занжир, *йл.* зәләл < зә'рәр// *ад.-орф.* зарар; калъдор//*ад.-орф.* коридор, *Тошк.* дэвэл// *Наманг.* дәвэл//дәвәл//*ад.-орф.* девор;

в) [д]: *жл.* байдақ//*ад.-орф.* байроқ.

Й-ловчи шеваларда (масалан, Наманган, Тошкент ва бошқаларда [р] товушининг [й] товушига ўтиш ҳоллари учрайди: *Наманг.* йопәрәмдә олтургән//*ад.-орф.* рўпарамда ўтирган, *Тошк.* йомэл < ромэл//*ад.-орф.* рўмол, *Қорабулоқ.* би:р > бий//*ад.-орф.* бир; ундан кейин бий(<би:р) ноғай олар әкә, бий ба:р әкә, бий йо:қ әкә, бий байынгки бий қъ:зъ ба:р әкә.

[р] фонемаси прогрессив ва регрессив ассимиляцияга учрайди. Мисоллар: *жл.* мәттә//*ад.-орф.* марта, онтөрмәттә оннындан турды//*ад.-орф.* ўрнидан турди, *жл.* сvннәй//*ад.-орф.* сурнай, *жл.* эттән//*ад.-орф.* эрталаб, *Марғ.* еттәнъсъгә < ертәнъсъгә//*ад.-орф.* эртасига; ертәнъсъгә (еттенъсъгә) йәнә бэрәмән, *Қорабулоқ.* оннығa олды//*ад.-орф.* ўрнига бўлди, *йл.* ешъйдъ зәнджълла//*ад.-орф.* эшикни занжирла, *жл.* чарвадаллар//*ад.-орф.* чорвадорлар.

[р] товушининг ассимиляцияга учраш ҳоллари, айниқса, Наманган шевасида кўплаб учрайди. Мисоллар: туддъ<турдъ, бэзэллә<бэзэрләр, тъннэлә<търнәқләр. Қиёс қилинг: *Тошк.*, *Марғ.* бълла<бъргә, қэннъ<қэрнъ.

Шевалараро спорадик равишда [р>в] ҳодисаси учрайди: *Наманг.* дувэдгәргә йус тәнгә беръп//*ад.-орф.* дурадгорга юз танга бериб.

www.ziyouz.com kutubxonasi

[р] фонемаси ўзакларда, шунингдек, аффиксларда ҳам тушиб қолиши мумкин: *жл.* тәкрә қылып//*ад.-орф.* такрор қилиб, *жл.* айлығ эладым//*ад.-орф.* ойлик олар эдим.

Ҳозирги-келаси замон сифатдош аффиксларида ҳам [р] тушиб қолади: турған>т... ... ...оратыған.

Тошкент типидаги й-ловчи шеваларда кўплик (сон) аффиксидаги [р] товуши тушиб қолади: эдамла, келдълә//*ад.-орф.* келдилар.

Хусусан, Наманган, Тошкент типидаги шеваларда (ўзакларда ҳам, аффиксларда ҳам) [р] товушининг тушиб қолиши кўплаб учрайди. *Наманг.* бър нәсә//*Тошк.* мънәсә<бър нәрсә, *Наманг., Тошк.* дәстәхэн < дәстърхэн, қъхтә>қърқтә. *Наманг.,* бэзэлла<бэзэрләр, *Наманг., Тошк.* хэтъллә<хэтънләр, *Наманг.* қълсәлә//*Тошк.* қъсәлә<қълсәләр; *Қорабулоқ.* кәлә-дурғон а:дам ба:на (<бармы), тө:т<төрт, тө:т бурчқа тө:т табақ устуханны бөлvп қой, икиси йонәй бе:ди (<берди), хабар беиг (<беринг), хабар бе:(<бер).

ТИЛ ЎРТА [Й] ФОНЕМАСИ

53-§. [й] товуши тилнинг ўрта қисмининг қаттиқ танглайга қараб кўтарилишидан пайдо бўлади. [ъ] фонемасининг артикуляциясига нисбатан [й] фонемасининг артикуляциясида тил билан танглай ўртасидаги оралиқ торайди, натижада рус тилидаги [й] товушига нисбатан бирмунча сиқиқ, сирғалувчи жарангли] товуш пайдо бўлади.

Ўзбек шеваларнаро [й] фонемасининг тарқалиши тубандагича:

1. Й-ловчи шеваларда [й] фонемаси сўзларнинг истаган ўрнида кела олади. Сўз бошида [й>дж] ҳодисасининг учрамаслиги бу шеваларнинг характерли хусусиятларидандир.

2. Й-ловчи шеваларда бу товуш сўз ўртасида ва сўз охиридагина қўлланади, сўз бошида эса ж-ловчи шеваларда [дж], баъзиларида эса [ж] товуши билан алмашади. [й//дж//ж] товушлари сўз бошида комбинатор-факультатив равишда алмашади. Мисоллар: *жл.* қайнатады, қайтайн//*ад.-орф.* қандай қилайин, *жл.* қайтсын//*ад.-орф.* қандай қилсин (қиёс қилинг: *ад.-орф.* қайтсин), *йл.* йэзәдъ, тәййэр, *жл.* vйәлып қалды, айтады, той, қыйа, *йл.* оқъй, *жл.* тәййәрләди, сәйләгән, майыл, кәй //*ад-.орф.* кейин; қайда, тоққуз йарым, жаманадам, бовай//*ад.-орф.* бобо, *жл.* айәл, джәйәв, джәйләтти, джәйлә, шvйтип//*ад.-орф.* шундай қилиб, *йл.* мәйдә, мәшәлдәй, *жл.* бийдәй, vйшvн (қабила-уруғ номи), нәймән (қабила-уруғ номи), дәррәв йолға чықгы, *йл.* ҳәйвэн, ойнадъ, *жл.* қырғый, джылай бэрди//*ад.-орф.* йиғлай берди, *йл.* йер, йоқ, *жл.* отурсангчы йа ойнағын йа чолләргә; йахши йа-нады. *йл.* *Марғ.* ънәй-кън<ундан кейин; оқ-йәйләрдъ йэнъгэ тақъп; әйтъп бер, *жл., йл.* йәнә, *жл.* йәнә мәши: нә минәмәм айдаймыз.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Факультатив-спорадик равишда [й] ва [ч] товушлари алмашади: *йл.* чештъ//йештъ, йеш//чеш.

Шеваларда [й<г] ҳодисасига нисбатан [г>й] ҳодисаси кўпроқ учрайди. Тубандаги мисолларни қиёс қилинг: [й//г] алмашиниши: *йл.* кейън//кегън, ундэн кегън//*ад.-орф.* ундан кейин.

[ҳ] фонемасининг [й] товуши билан алмашиниши кўплаб учрайди, бироқ [й] товушининг [ҳ] товуши билан алмашиши [й>ҳ] эса жуда кам: *жл.* валаҳат//*ад.-орф.* вилоят [въл͡ɔйәт], *йл. Анд.* алайъдә//*ад.-орф.* алоҳида

[й] фонемаси ҳам худди [дж] каби ўзига ёндош унлиларнинг юмшоқ бўлишига таъсир кўрсатади. Мисоллар: *ад.-орф.* айтди//*жл.* әйтти//*йл.* әйттъ, *ад.-орф.* жой//*жл.* джәй, джәй қылды, джәйләди.

Рус тилидан кирган сўзларда [ә] унлисининг пайдо бўлиши ҳам [й] товушининг таъсиридан деб қарамоқ керак: *жл.* рәйәннән// *ад.-орф.* райондан.

Сўз бошида, шунингдек, сўз охиридаги [й] товуши спорадик равишда тушиб қолиши мумкин: *жл.* нәсвә<нәсвәй//*ад.-орф.* насвой: әбри<абрий//*ад.-орф.* обрўй; *йл.* йъл>ъл, йърɔқ>ърɔқ, *Фарғ.* ълқъ йолъ<йълқъ йолъ, *Наманг.* эттъкъ//*ад.-орф.* айтдики; әтмәсәнг//*ад.-орф.* айтмасанг.

Баъзи унли товушлардан кейин [й] товуши пайдо бўлади: *ад.-орф.* раис//*йл.* рәйъс, *ад.-орф.* сарпо//сәрпɔ<*жл.* сәрпәй, сәрпәйләрди.

ТИЛ ОРҚА УНДОШ ФОНЕМАЛАР

Тил орқа ундош товушлар: саёз тил орқа: **к[к//х′]**, **г[г//г′]**, **нг** ва чуқур тил орқа: **х**, **қ,ғ [ғ’]**.

Саёз тил орқа ундошлар

54- §. к[к//х′], г[г//г′], [нг]. Ўзбек адабий тилидаги (шунингдек, таянч шевалардаги) [к] ва [г] товушлари рус тилидаги [**кь**] ва [**гь**] каби палаталлашган бўлса (рус тилидаги [**кь**] ва [**гь**] сўз охирида ўзбек тилидаги [к] ва [г] товушларига нисбатан анча саёз), ж-ловчи шевалардаги [к] ва [г] товушлари эса, рус тилидаги каби «қаттиқ» дир. Шу сабабли [к] ва [г] ундошларидан кейин келган тил олди [**и**] унлиси тил орқа оттенкасига эга бўлади ҳамда эшитилиш жиҳатдан рус тилидаги [**ы**] товушига яқинлашади ([**ки**] ва [**ги**] комплекслари [**кы**] ва [**гы**] каби талаффуз этилади).

Жанубий Хоразм шеваларидаги [к] ва [г] товушлари максимал юмшоқликка эга бўлиб, сифат жиҳатдан тил ўрта [к′] ва [г′] товушларига яқинлашади: г′әл∼г′әл//*ад.-орф.* кел; г′өр//*ад.-орф.* кўр, г′єт∼г′әт//*ад.-орф.* кет.

55- §. [к] фонемаси. Бу товуш саёз тил орқа портловчи ундош товуш бўлиб, ҳамма шеваларда, сўзларнинг барча бўғинларида

www.ziyouz.com kutubxonasi

келади: *жл.*, *синг.* *йл.* коргэн, көрмәк, *жл.* къчкэнтәй, бир қыл джийәк//*ад.-орф.* бир хил жўяк, көп, көпләр, копчилик, кийик, кvйдvрди, кvчvнгиз, Vкә, кэтәди, чығып кэтти, кәсәни элды, көзvм, *жл.*, *қур.* към чағырыб джатыр; бэкәр, сэкирип тvшти; джэткәргән, эки, экәв, тәкә, көкәй//мәйәк, *йл.* къпрыктэ<кърпъктъ// *ад.-орф.* киприкни. Шевалараро [к] товуши кўпроқ сирғалишга мойил бўлади: [к>х′], [к>й], [к>в].

[к>х′] ҳодисаси сўз охирида ва сўз ўртасида рўй беради:

а) сўз ўртасида: *жл.* көх′ләм//*ад.-орф.* кўклам; бирих′мәй// *ад.-орф.* бирикмай; *йл.* мәх′тәп//*ад.-орф.* мактаб; ех′сә, ех′тък// *ад.-орф.* экса, эктик, *жл.* кvх′нәри//*ад.-орф.* кўкнори;

б) сўз охирида: *жл.* нәрәрәк//нәрәрәх′//*ад.-орф.* нарироқ; бөләх′//бъләх′//*ад.-орф.* бўлак; *жл.* көрәйих′//*ад.-орф.* кўрайлик //*Тошк.* коръйлук//коръйнук, *йл.* *Марғ.* еллъх′// *ад.-орф.* эллик, еллъх′ тәнгә берьп//*ад.-орф.* эллик танга бериб.

[к>х′] ҳодисаси *-мәк* аффиксида ҳам учрайди: *жл.* өсмәх′~ өсмәх′тә, кэлмәх′тә, кэтмәх′чин болуп, апкэмәх′чин боб.

Тошкент типидаги ўзбек шеваларида жарангсиз бўғиз товуши [ҳ] фонемаси йўқ, унинг ўрнига рус тилидаги [хь] ва [хъ] товушлари ўртасидаги эшитилиш жиҳатдан [х′] товушига яқин бўлган товуш бор.

Сўз охиридаги (аффикслардан олдин келганда ҳам) [к] товуши [й] товушига ўтади [к>й]. Мисоллар: *йл.* етъй<етък, ешъйдъ<ешъкнъ, *жл.* эшшәйигә<эшшәгигә (<эшшәк), бъләйгә<бъләккә, бей<бэк, тийгән<тэккән, *йл.* *Наманг.* йәхшълъй мънән//*ад.-орф.* яхшилик билан, беәдәплъйнъ// *ад.-орф.* беодоблик. *Марғ.* өн төркуллъй йоллъ учкундә иетъп//*ад.-орф.* ўн тўрт кунлик йўлни уч кунда етиб; ешъйдән бэрсәкъ ęнәсъ тәндърдә нэн йэпъп турьптъ//*ад.-орф.* эшикдан борсаки, онаси тандирда нон ёпиб турибди; ешъйдән; кърьп//*ад.-орф.* эшикдан кириб, *Тошк.* челәй//*ад.-орф.* челак; терәй//*ад.-орф.* терак; еләй//*ад.-орф.* элак.

Лаб ундошларидан олдин, сандхи ҳолатда [к] товуши [в] товушига ўтади: *жл.* тvзvв болады<тvзvк болады, элув бэш//эллив бэш<эллик бэш, тиләвмән<тиләк миән.

[к] товуши сўз бошида, сўз ўртасида, икки унли орасида, сўз охирида сандхи ҳолатда жаранглилашиши ва [г] товушига ўтиши мумкин:

а) сўз бошида: *жл.* гәрнәй<кәрнәй, гәгирдәк<кәкирдәк. (Бу мисолда иккала [к] товуши ҳам [г] га ўтган, шу билан бирга иккинчи [к] товуши унлилар ўртасида жаранглилашганки, бу хил хусусият қипчоқ группасидаги барча ўзбек шеваларига хос.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Жанубий Хоразм шеваларида сўз бошидаги [к] ундошининг жаранглилашиши нормал ҳодисадир, масалан: гѳр//*ад.-орф.* кўр; гел~гэл//*ад.-орф.* кел; гэзип//*ад.-орф.* кезиб; гэлэси//*ад.-орф.* келгуси; гэлин//*ад.-орф.* келин;] гэмэ//*ад.-орф.* кема; гэрэк //*ад.-орф.* керак; гэч//*ад.-орф.* кеч; гѳз//*ад.-орф.* кўз;

б) сўз ўртасида (икки унли орасида): *жл.* эгън<экън, эгъндъ эгъп//эгъб джатыр, чигит эгэмиз, тэгън<тэкън, чэгади<чэкэди, сѳгvп//сѳгъп<сѳкъп, кѳгэрткэнчэ<кѳкэрткэнчэ, тигънгнэр<тикънгнэр, пақтанъ эгънгнэр-тигънгнэр<пақтаны экънгнэр-тикънгнэр, тигъш<тикъш;

в) й-ловчи шеваларда (ўзбек адабий тилида ҳам) [к] товуши билан тугаган сўзларга унли билан бошланадиган қўшимчалар қўшилганда [к] товуши [г] га (йурэк>йурэгъм, челэк> челэгънг) ўтади;

г) [к>г] сандхи ҳолатда: *жл.* бѳлэг адам<бѳлэк адам, бѳлэг гэп, джийэг аламыз<джийэк аламыз//*ад.-орф.* жўяк, *жл.* чэпэг уруп<чэпэк уруп, кvчvг джэмэди< кучук джэмэди, *йл.* тэрэг екэдъ<терэк экади, керэгэкэн<керак экан, мушуг-эмэс<мушук эмас.

Қиёс қилинг: бир-гълэ<бир кило. Бу сўзда ёндош келган сонор [р] товушининг таъсирида [к>г] ҳодисаси рўй берган.

Сандхи ҳолатдаги [к//г] алмашиниши деярли барча ўзбек шеваларида учрайди.

Баъзи сўзлар охирида [к] ундошининг жаранглилашиши Тошкент, Наманган ва баъзи бир бошқа й-ловчи шеваларда спонтан ҳолатда учрайди. *Наманг.* сvйэг<сvйэк, эйнэг<эйнэк, тэшкэллъг<тэшкэнлък, теръг<терък//*ад.-орф.* тирик; бър кvнлvг<бър кvнлvк, бѳлэг<бѳлэк.

Шу позицияда [к//г] алмашиниши тарихий жиҳатдан қарлуқ диалектининг характерли фонетик хусусиятларидан бири бўлган.

Жуда оз бўлса-да, икки унли орасида [нг<к] ҳодисаси учрайди. Мисоллар: *жл.* тингълип қарады<тикилип қарады (бу сўзда унли товушлар ўртасидаги [к] одатдаги [г] товушига ўтган, сўнг у бурунлашиб [нг] каби талаффуз этилган). Қиёс қилинг: (сўзлар охирида) *Қорабулоқ.* йvрvнг ба:ғны кезэйнvнг, эртэк бѳлvп, сvзэйнvнг//*Наманг.* сvзэйнvг, кезэйнvг//*ад.-орф.* сузайлик, кезайлик.

Ж-ловчи шеваларда, қипчоқ группасидаги бошқа туркий тиллардаги каби сўз охирида [к] товуши тушиб қолади: къчъ<къчък, къччъси сvйvмли болады, кэттэ-къчи, три < тирик.

Ж-ловчи шеваларда баъзан кэрэк//*ад.-орф.* *керак* сўзи охиридаги [к] товуши тушиб қолади: кэрэк>кэрэ, *жл.* джибэриш кэрэ//*ад.-орф.* юбориш керак.

[к] товушининг тушиб қолиши баъзи унлиларнинг чўзиқ та-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лаффуз этилишига сабаб бўлади: *йл.* дъйқэнчълък>дъйқэнчълъ:, қъйънчълък> қъйънчълъ: каби.

Баъзан сўз ўртасида спорадик ҳолда [к] товуши тушиб қолади: *жл.* джэтэлэп<джэтэклэп параде//*ад.-орф.* етаклаб боради.

56- §. [г] фонемаси. Бу товуш жарангсиз [к] фонемасининг жарангли эквивалентидир. [г] товуши саёз тил орқа портловчи ундош бўлиб, сўзларнинг барча бўғинида кела олади: *жл.* чигът, джигът, эгэр, игэлләмэгън, *жл.* гөврэн//*ад.-орф.* гаврон, *жл.* гvлvм, гvлзар, къргъзмэйди, кvлгv, джvргъзмэкчин болды, джvгэн, джигэр, гэп ирип джатыр, гэлэ, *йл.* гэлмэгэл, гош(т), търгэвъч//търгэуч//търгэк.

Сирғалувчи [г′] товуши [г] фонемасининг комбинатор-факультатив вариантидир: Мисоллар: *жл.* эшэг′лъ, тэг‘ъ, кэг‘ън//*ад.-орф.* кейин, *жл.* сэвдэг‘эр//*ад.-орф.* савдогар, *жл.* мэг′ъс//*ад.-орф.* майиз; тэг′эди, джvгvрг′эн//джvйvргэн//*ад.-орф.* югурган, *йл. Марғ.* уч эй дег′эндэ//*ад.-орф.* уч ой деганда; тъкэдъг′эн мэшънэ//*ад.-орф.* тикадиган машина; олг′эндэ//*ад.-орф.* ўлганда; олг′энэнг кэг′ън.

[г]—[г’] товушлари Жанубий Хоразм шеваларида жуда ҳам юмшоқ бўлиб, сифат жиҳатдан [й] товушига яқинлашади: г’эл г’єн~г’єлєйєн//*ад.-орф.* келган.

Хева шевасидаги ёш авлод тилида [г] товуши [й] товушига тенг келади ва озарбайжон тилидаги каби [г//й] алмашиниши учрайди. [г] товуши ўрнида кўпинча тил ўрта жарангли [й] товуши қўлланади. Бу [г>й] ҳодисаси юқоридаги [г>г′] га нисбатан кўпроқ учрайди: *жл.* тийсэ//*ад.-орф.* тегса, *жл.* тиймэгэн, *йл. Наманг.* хат қэлугэ тейдъ, *жл.* джvйvрэди//*ад.-орф.* югуради, *жл.* ийдим//*ад.-орф.* эгдим, *жл.* сийир//*ад.-орф.* сигир, ийнэ//*ад.-орф.* игна, *жл.* иймэди//*ад.-орф.* эгмади, *жл.* ийни//*ад.-орф.* эгни, *жл.* тийирмэн//*ад.-орф.* тегирмон, *жл.* нэйэ//*ад.-орф.* нега, *жл.* тэйигэ//*ад.-орф.* тегига.

Ж-ловчи шеваларда [г] фонемаси баъзан бурун товуши [нг] га ўтади: гvнггvрт<гvгvрт. Қиёс қилинг: чэнгнгэл<чэнгэл.

Ж-ловчи шеваларда [г] фонемаси ўз артикуляциясини ўзгартириб, чуқур тил орқа фрикатив [ғ] товушига ўтиши ҳам мумкин. Бу ҳодиса кишилик олмошлари жўналиш келишиги билан турланганда юз беради: мэгэн~маған, сэгэн~саған, уғэн~оған//*ад.-орф.* менга, сенга, унга.

Баъзи шеваларда [г] товуши тушиб қолади ва иккиламчи даражали чўзиқлик ҳосил бўлади: и:нэ//*ад.-орф.* игна.

57-§. [нг] фонемаси. Бу товуш шеваларда бир хил эмас.

1. Ж-ловчи ва сингармонистик й-ловчи шеваларда қипчоқ группасига тааллуқли туркий тиллардаги каби [нг] товушининг иккита контраст варианти—тил олди унлилари билан учрайдиган [нг′] ва тил орқа унлилари билан учрайдиган вариантлари бор.

2. Сингармонизмсиз й-ловчи шеваларда биргина [нг] фонемаси

www.ziyouz.com kutubxonasi

бор. Бу фонема артикуляцион эшитилиш жиҳатдан [нг] ва [нг′] товушлари ўртасидаги оралиқ товуш бўлиб, маълум фонетик шароитларда ё [нг] каби, ёки [нг′] каби эшитилади: *жл.* энэнг, кэлинг, минг, бэрингиз. Бунда [нг] товуши ярим палаталлашган «юмшоқ» характерга эга.

Юқоридагидек, й-ловчи шеваларда ҳам олдинги қатор унлилардан сўнг [нг] фонемаси юмшоқлашади: келънг, экэнг, тэнгэ, дэптэрънг (келтирилган мисоллардаги [нг] товуши «ярим юмшоқ», яъни рус тилидаги «юмшоқ» ундошлар каби характерга эга). Тил орқа унлили сўзларда [нг] товушининг бир оз тил орқа оттенкаси сезилади. Аммо [нг] фонемасининг талаффуздаги бу хил ўзгариши жуда кам учрайди ва бу принципиал фонологик аҳамиятга эга эмас.

Демак, шевалараро [нг] фонемасининг сифат жиҳатдан характеристикаси тубандагича:

а) ж-ловчи ва сингармонистик й-ловчи шеваларда [нг] фонемаси соф тил орқа бурун товуш бўлиб, бошқа туркий тиллардаги [нг] фонемасига ўхшайди;

б) баъзи й-ловчи шаҳар шеваларида [нг] фонемаси махсус қўшимча г ёки гк товушлари билан биргаликда келади. Бу хусусият асосан, Самарқанд-Бухоро шеваларида, қисман Тошкент шевасида анлаут (сўз охирида) ҳолатда учрайди. Марғилон шевасидаги [нг] фонемаси ҳеч қандай қўшимча товушларга эга эмас, Тошкент шевасида эса, соф [нг] ва қўшимча товушга эга бўлган [$нг^{г}$] дублетлари мавжуд. Лекин Тошкент шевасидаги [нг] товушига қўшиладиган қўшимча г товуши Самарқанд ва Бухоро тип шевалардаги [$нг^{г} > нг^{гк}$] каби [нг] товушининг таркибий қисмини ташкил қилмайди.

Худди ўзбек адабий тилидаги каби кўпчилик шеваларда ҳам сўз ўртасида (икки унли товуш орасида) [нг] товушига нисбатан қаторасига ёндош келадиган [нгг] товушлари бирикмаси кўплаб учрайди: *йл.* йэнггъ, рэнггъ, этэнггъз, кѳнггул, тэнггэ.

Й-ловчи шеваларда [нг] товуши [й] товушига ўтади: келдъймъ <келдънгмъ, қолдъймъ<қолдънгмъ, олдъймъ<олдънгмъ, туръйлэ<турънглэр, кетъйлэ<кетънглэр, йелкэйъз<йелкэнгъз, йолъйз<йолънгъз, *Наманг.* қорққанъйнэн<қорққанънгнэн, қъзъйнъ<қъзънгнъ, бетъйнъ<бетънгнъ, хъзмэтъйдэ<хъзмэтънгдэ, келтъръйнэ<келтърънглэ, *Марғ.* бэлэлэръйъз<бэлэлэрънгъз, озъйъз>озъйз<озъз<озънгъз, *Марғ.*, *Тошк.* съйнъм<сънглъм.

[нг] ўрнига [й] нинг қўлланилиши (тез талаффузда) бошқа й-ловчи шеваларда ҳам учрайди.

Грамматик формалардаги [нг>й] ва [й] товушининг тушиб қолиши ёрдамчи чўзиқ унлининг пайдо бўлишига сабаб бўлади:

www.ziyouz.com kutubxonasi

нэнъ:нъ<нэнъйнъ<нэнъгнъ//*ад. -орф.* нонингни, йэздъ:-мъ<йэздъймъ<йэздънгмъ//*ад. -орф.* ёздингми.

[нг] товуши ўрнига [й] товушининг қўлланилиши ва [нг] товушининг тушиб қолиши спорадик равишда ж-ловчи шеваларда ҳам учрайди: *ад. -орф.* менинг учун//*жл.* мэничийин//мэни ҮчҮн//мэничин, *ад. -орф* сенинг учун>сэничин, *ад. -орф.* бизнинг учун//биздийичин~биздий ҮчҮн~бизнинг чин~бизичин~биз ҮчҮн, *ад. -орф.* сизнинг учун//сиздийичин~сиздий ҮчҮн~сизингичин~сизичин~сиз ҮчҮн.

Ж-ловчи шеваларда спорадик равишда [гн>в] ҳодисаси учрайди: көвнҮдә<көнгнҮдә//*ад. -орф.* кўнглида, бълмәдим көвнигәқандай гәп келди; иштинг қыйыны көнгнҮдә (>көвнҮдә) бълинди. Шунингдек, [нг>н] ҳодисаси ҳам учрайди: сэн кэ̀лдин<сен келдинг.

Ж-ловчи шеваларда бурун товуши [нг] факультатив равишда ўз составидаги портловчи [г] товушини йўқотиб одатдаги бурун товуши [н] га айланиши мумкин, масалан: *жл. қур.* мылтыхтын оғыдай//*ад. -орф.* милтиқнинг ўқидай.

Чуқур тил орқа [қ], [х], [ғ] ундош фонемалари

58-§. **[қ] фонемаси.** Чуқур тил орқа портловчи товушдир. У туркий тиллардаги [қ] товушига мос келади. Ж-ловчи шеваларда бу товуш спирантизацияга учраб, [х] ёки [$қ^{х}$] каби талаффуз қилинади. Ўзбек шеваларида сўзларнинг барча ўринларида келади: *йл. жл.* қуш, қуда, қирқ//қыр, қоруқ, чуқур, *жл.* қэлды//қалды, джақын қалды, джақ//*ад. -орф.* ёқ; қызыл, қызлар ашық//*ад. -орф.* ошиқ, тарқап кэтти, қазық//қэзық, бақырған. *йл. Тошк.* қэрнъ>қэннъ, *жл. қур.* джийәк қэтқэтлап қэса, қэтып қэған, қайық, қана, арық чэвамыз, қарт//қарры, қадымғыны қып отураман, эртә қәйт, ишингди қоймағын кэчкә, мэн қойылман, қыйнадым, қэрғача, джолуққансан, қулақ// *Тошк.* қулэқ, тамақ//*Тошк.* тэмэқ; *Марғ.* қақа бэрәсъз, қақа кетйәпсъз, мән шақа бэрәмән, у бэшқа қъшлаққа кетәдъ.

Бир бўғинли сўзларда [қ] фонемаси максимал орқа оттенкага эга: қақ, қой, қыз, қат, қап//қэп.

[қ] товуши икки унли ўртасида келганда, артикуляцион жиҳатдан бирмунча олд артикуляцияга эга бўлади. Бу ҳолат ўз навбатида талаффузни ҳам осонлаштиради. *жл.* соқым//бордақы.

[қ] товуши сўз ўртасида (унлилар орасида) ёки сандхи ҳолатда жаранглилашади ва [ғ] товушига ўтади. Бу [қ>ғ] ж-ловчи шевалар учун характерлидир. Й-ловчи шеваларда ва ўзбек адабий

www.ziyouz.com kutubxonasi

тилида эса бу ҳолат баъзи бир морфологик формаларни ясашдагина учрайди. Й-ловчи шеваларда ва ўзбек адабий тилида [қ>ғ] ҳодисаси охири [қ] товуши билан тугаган сўзларга унли билан бошланадиган аффикслар қўшилгандагина юз беради. Мисоллар: *ад. -орф.* ўртоқ>ў р т о ғ и м, қишлоқ>қ и ш л о ғ и м, қайиқ>қ а й и ғ и м, қовоқ>қ о в о ғ и м и з, қуйруқ>қ у й р у ғ и, қулоқ>қ у л о ғ и м, чанқоқ> ч а н қ о ғ и м. Қиёс қилинг: *Самарқ.* ортэқ>о р т э қ ъ (бу шевада юқоридаги ҳолатда ҳам [қ] товуши жаранглилашмайди). Й-ловчи шеваларда ва ўзбек адабий тилида бир бўғинли сўзлар составидаги (шунингдек, баъзи кўп бўғинли сўзларда) [қ] товуши жаранглилашмайди: *ад. -орф.* оқ (оқи)//*жл.* а қ>а ғ ы, *ад. -орф.* иттифоқ>иттифоқи.

Шеваларда [қ] нинг жаранглилашиши қуйидаги ўринларда учрайди:

а) сўз ўртасида (икки унли ўртасида) ёки қўшимчалар қўшилганда: *жл.* ч ы ғ ы п к э т т и, ч ы ғ а д ж э т ы р//*ад. -орф.* чиқаётир, *жл. қур.* ч ы қ д э с э ч ы ғ а м ы з, т о ғ а й ғ а к э т т и, *жл.* д ж а ғ ы н//*ад. -орф.* яқин; д ж о ғ а т м а қ//*ад. -орф.* йўқотмоқ; о ғ ы//*ад. -орф.* ўқи; с у в а ғ ы з д ы//*ад. -орф.* сув оқизди, ч ы ғ а р д ы//*ад. -орф.* чиқарди; б а ғ ы л ғ а н//*ад. -орф.* боқилган; ч а ғ ы р// *ад. -орф.* чақир, д ж о л у ғ у п қ а л д ы м//*ад. -орф.* йўлиқиб қолдим;

б) унли билан жарангли ундош товушлар ўртасида: *жл.* а й л ы ғ м а//*ад. -орф.* ойликми? *жл.* т а ғ д ы р//*ад. -орф.*тақдир;

в) унли товушлар ёки [й] товуши билан унли товушлар орасида, сандхи ҳолатда: *жл.* к э ч э ғ а й т қ а н//*ад. -орф.* кеча қайтган, *жл.* а ғ э ш э к//*ад. -орф.* оқ эшак; а ғ о т а в//*ад. -орф.* оқ ўтов, *жл. қур.* э й л ы ғ э л а д ы м//*ад. -орф.* ойлик олар эдим; б о л а-ғ а й с а//*ад. -орф.* бўла қолса; а л а-ғ а й с ы н//*ад. -орф.* ола қолсин; д ж о ғ э д и//*ад. -орф.* йўқ эди; б а р ғ а н д ж о ғ-э л и// *ад. -орф.* боргани йўқ ҳали; у з э ғ-а м а с//*ад. -орф.* узоқ эмас; ч а й ғ а й н а т и б б э р э т ы ғ э н//*ад. -орф.* чой қайнатиб берадиган; т и л и т у в р а г э п к э к э м э й-ғ а л а д ы//*ад. -орф.* тили тўғри гапга келмай қолади.

Ж-ловчи шеваларда баъзи сўзлар бошидаги [қ] товуши жаранглилашади: *жл.* ғ а р ғ а//*ад. -орф.* қарға; ғ о з ғ а п т ы//*ад. -орф.* қўзғабди, ғ у з ғ у н//*ад. -орф.* қузғун.

[қ] товушининг (шунингдек, [к] товушининг ҳам) сўз охирида жаранглилашиши Тошкент, Наманган ва бошқа шеваларда ҳам учрайди. Бу жаранглилашиш — спонтан жаранглилашиш бўлиб, буни бизга маълум бўлган фонетик ўзгаришлар билан изоҳлаш қийин, чунки бу ҳодиса шеваларнинг ҳозирги тараққиёт босқичида тобе бўлмаган позицияларда (яъни сўз охирида) сақланиб келмоқда. Мисоллар: *Тошк.* о р т э ғ~ортэ://*ад. -орф.* ўртоқ; қ ъ ш л э ғ~ қ ъ ш л э://*ад. -орф.* қишлоқ; *Наманг.* қ ъ р қ~қ ъ р ғ, й о қ~й о ғ, қ ъ л м а қ~қ ъ л м а ғ, *Марғ.* э д э қ~э д э ғ, ҳ э м м э с ъ э д э ғ б о л д ъ.

Қипчоқ группасидаги тиллар консонантизмида, шу жумладан,

www.ziyouz.com kutubxonasi

ж-ловчи ўзбек шеваларида ҳам [қ>х] ҳодисасининг вужудга келиши ва [х] нинг сингиб бориши бу группа тиллар консонантизмида тарихий-фонологик жиҳатдан прогрессив ҳодисадир.

[қ] нинг спирантизацияси [қ>х] бир хил даражада бўлмаса ҳам, барча ж-ловчи шеваларда учрайди. Бу жиҳатдан ж-ловчи шеваларнинг а-ловчи группалари ва қозоқ тилидагидек [дж] ўрнига [ж] талаффуз қилувчи шевалар қипчоқ консонантизмини интакт ҳолатда сақлаши жиҳатдан консерватив хусусиятга эга. Бу шеваларда [қ>х] ҳодисаси фақат факультатив — комбинатор равишда жарангсиз ундош товушлардан олдин рўй беради.

Бошқа ж-ловчи шеваларда эса бу ҳодиса сўзларнинг барча бўғинларида учрайди: *жл.* тохсан//*ад.* -*орф.* тўқсон; чыхты//*ад.* -*орф.* чиқди; чыхмаған//*ад.* -*орф.* чиқмаган; чъхмай отурады//*ад.* -*орф.* чиқмай ўтиради; махсат.//*ад.* -*орф.* мақсад; қырх//*ад.* -*орф.* қирқ; ахлым//*ад.* -*орф.* ақлим; ахлым джэтмәгән, башха//*ад.* -*орф.* бошқа; вахт//*Тошк.* вӧхт//*ад.* -*орф.* вақт.

Бу фонетик хусусият й-ловчи шеваларга ҳам хос. Мисоллар: чъхту//*ад.* -*орф* чиқдик; тох//*ад.* -*орф.* тўқ; *Наманг.* чъхмәй//*ад.* -*орф.* чиқмай; қохмастан//*ад.* -*орф.* қўрқмасдан; халхнъ ъчъдә//*ад.* -*орф.* халқнинг ичида; қърх//*ад.* -*орф.* қирқ; эхсэқэл//*ад.* -*орф.* оқсоқол; мәхсәт//*ад.* -*орф.* мақсад; *Марғ.* қъхтә<қърхтә//*ад.* -*орф.* қирқта; ъртъх~йъртъх//*ад.* -*орф.* йиртиқ; ъртъх телпәйдъ бэшънггә къймә//*ад.* -*орф.* йиртиқ телпакни бошингга кийма; чъхтъ//*ад.* -*орф.* чиқди, сәхләймән//*ад.* -*орф.* сақлайман.

Ж-ловчи шеваларда учрайдиган [қ>в] ўзгаришини ҳам юқоридагидек категорияга киритиш мумкин: айув//*ад.* -*орф.* айиқ; *жл.* *қур.* айув аппағым дэр, кърпи йумшағым дэр; қамавлы//*ад.* -*орф.* қамоқли~қамовли.

Қипчоқ группасидаги тилларда сўз охиридаги [қ] товуши тушиб қолади. Бу ҳолат ж-ловчи ўзбек шеваларида ҳам бор: *жл.* тары//*ад.* -*орф.* тариқ; тары эгәмиз, эки пут тары алдық, қуру//*ад.* -*орф.* қуруқ, *жл.* қуру чай, қатты//*ад.* -*орф.* қаттиқ, *жл.* аччы//*ад.* -*орф.* аччиқ, *жл.* сары//*ад.* -*орф.* сариқ.

Қиёс қилинг: *йл* қър<қърқ//*ад.* -*орф.* қирқ; қырбъттә//*ад.* -*орф.* қирқ битта.

Тошкент типидаги шеваларда [қ] товушининг тушиб қолиши ўзидан олдинги унлининг чўзиқ бўлишига сабаб бўлади, масалан: йо: уйәмәс//*ад.* -*орф.* йўқ, у эмас; йо: ертәк (ертәй) бълмъймән//*ад.* -*орф.* йўқ, эртак билмайман; ойънг қәйэ:дә<ойънг қәйэқдә//*ад.* -*орф.* уйинг қаерда.

59-§. [х] фонемаси. Бу ундош жарангсиз сирғалувчи товуш бўлиб, портловчи [қ] товушининг жуфти. Бу фонема ҳам барча шеваларда учрайди.

Й-ловчи шеваларнинг ундошлар составида [х] фонемаси ўзбек адабий тилидаги каби мустақил бир товуш бўлса, ж-ловчи шеваларда у [қ] билан алмашади. Аммо ж-ловчи шеваларнинг а-ловчи

www.ziyouz.com kutubxonasi

группачасида [қ] фонемаси шеваларга кираётган баъзи сўзларда [х] товушининг пайдо бўлишига ва унинг [қ] товуши билан алмашмаслигига олиб келмоқда, масалан, *похол, пахта* сўзларидаги каби.

Шунга қарамай, бу шеваларнинг анчагина қисмида ҳали [х] товуши мустақил фонема эмас. Кўпчилик ҳолларда ж-ловчи шевалардаги [х] товуши [к$_{х}$] аффрикати каби талаффуз қилинади. Мисоллар: ^{қ}хат, ^{қ}хатын, ^{қ}хожайынды қызыға, ^{қ}хызматты, ^{қ}халамайды, ^{қ}халайық.

Тошкент типидаги й-ловчи шеваларда [х] товуши сифат жиҳатдан бирмунча ўзгаришларга учрайди. Артикуляцион-эшитилиш жиҳатдан Тошкент шевасидаги [х′] товуши палаталлашган бўлиб, нормал чуқур тил орқа [х] товушига нисбатан бирмунча олд артикуляцияга эга: бәх′мәл, бәх′тлъ, х′әсъс, ъх′тъйәр, х′әйър.

[х] товуши маълум миқдорда ж-ловчи шеваларда учраса-да, жарангсиз портловчи [қ] товушининг жуфти сифатида фақат ж-ловчи шеваларнинг о-ловчи группачасида ва барча й-ловчи шеваларда учрайди.

[х] фонемаси [қ] фонемасига ўтади: *жл. қур.* қыйал//қайал// *ад. -орф.* хаёл; қатын//*ад. -орф.* хотин; қоджайын, тоқтатоқта//*ад. -орф.* тўхта-тўхта; қызыл тақта//*ад. -орф.* қизил тахта; мәктәбқана//*ад. -орф.* мактабхона; қызмат, қыл//*ад. -орф.* хизмат, хил; ақтарып//*ад. -орф.* ахтариб; бадбақ//*ад. -орф.* бадбахт; қапа//*ад. -орф.* хафа; мық//*ад. -орф.* мих; мъйманқана//*ад. -орф.* меҳмонхона; сийирди шәқы//*ад. -орф.* сигирнинг шохи; қамыр//*ад. -орф.* хамир, *Наманг.* масқара қълъп//*ад. -орф.* масхара қилиб. Қиёс қилинг: *Наманг.* дараққа//*ад. -орф.* дарахтга.

Ж-ловчи шеваларда спорадик равишда [х>в] ҳодисаси учрайди. Мисоллар: жўхори//*жл.* джҮвәри.

Қуйидаги каби сўзларда [х] фонемаси сақланади: *жл. қур.* хәтыннар, бахшы, ахтарды, хыйанат қылып, хабар қылынгнар, хушлап, бирхълъш, с^{ы}х, сыхмәла, хамыр, тилхат әп қойды, дастархан, мохур//*ад. -орф.* муҳр; хорлук, худай, чәшларынг пахмақ, хәррәк//*ад. орф.* хуррак; хызмат, хызматкәр, хызматынгды қылып. кәләй, хақы, хыйалынгды//қыйалынгды//*ад. -орф.* хаёлингни; хошвақ, сахы//*ад. -орф.* сахий.

60-§. [ғ] фонемаси. [қ]фонемаси каби чуқур тил орқа ундош, лекин [қ] каби портловчи эмас, балки сирғалувчи товушдир: *жл.* тағы, ағыр, сарғайсын, қалмадығо, зығыр әгәмиз, ғуварланып, әған<алған, *жл. қур.* уннан соғун қатты джазды, ғанымларды, ойағы, бойағы, *йл.* әғьр, әғьз, тәғ, тоғән, ғам, *жл. қур.* мән шийәрдә сағырларды бағып отурман, ғамнабалды//*ад. -орф* ғамлаб олди; қырғавыл, ғаз, қозғалмай, джалғыз//*ад. -орф.* ёлғиз.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Баъзан ж-ловчи шеваларда [ғ] товуши талаффузда тушиб қолади, бунда [ғ] товушининг иккала томонидаги унли товушлар бир чўзиқ унли каби талаффуз этилади ёки фақат биттагина унли товуш бўлиб, бошқаси тушади: *ад. -орф.* ўғли, ўғлон//*жл.* у:ли, о в л э н<о ғ л э н, Э р г ә ш Ш Ү к Ү р улу; қиёс қилинг: у л, у:л ъ м, *ад. -орф.* ўғри//*жл.* о в р ы//у р р ы, у р р у л а р д ы; *ад. -орф.* ўғрилик//*жл.* у:р л у қ~у р л у қ//о р ы л ы қ; *ад. -орф.* ўғирламоқ// *жл.* у р л а м а қ, у р л а п; *ад. -орф.* боғлади//*жл.* б а в л а д ы// б ә й л ә д ы; *ад. -орф.* туғмоқ//*жл.* т у в д ы, т у в у п.

Барча ж-ловчи шеваларда [ғ>в] ҳодисаси учрайди: *ад. -орф.* ёғди//*жл.* д ж а в д ы, *ад.-орф.* аччиғи//*жл.* а ч ч у в ы>а ч:у в ы (чўзиқ [ч:] товуши билан), а ч у в ы к э л и п, а ч у в л а н ы п; *ад. -орф.* оғиз//*жл.* а в ы з//э в ы з//эвуз, *жл.* *қур.* к ө п а в у з б и р б о л с а, б и р а в у з й о қ б о л у р; б и р-э к ә в у з, э в з ы; *ад. -орф.* буғдой//*жл.* б у в д а й//б и й д ә й; *ад.-орф.* суғордик//*жл.* *қур.* с у в э р д ы қ, б у п р и г ә д ә м и з б Ү г Ү н сувэрды; *ад. -орф.* тўғри//*жл.* т у в р а; *ад. -орф.* оғир//*жл.* а в ы р//эвур; *ад. -орф.* бағир//*жл.* б а в ы р//б э в р ы; *ад. -орф.* уруғ//*жл.* у р у в, у р у в ы м; *ад. -орф.* соғ//*жл.* сэв; *ад. -орф.* ағдар//*жл.* эвдар; *ад. -орф.* бўғиб//*жл.* б у в ы п; *ад. -орф.* йўғон//*жл.* д ж у в а н, *жл.* а в р ы й д ы//*ад. -орф.* оғрийди; а в р у в//*ад. -орф.* оғриқ; қ а л д ы р в а ш//*ад. -орф.* қалдирғоч; б у в//*ад. -орф.* буғ.

Ж-ловчи шеваларда [ғ>в] ҳодисаси сўз ўртасида ва сўз охирида ўзак-негизлардагина эмас, аффиксларда ҳам учрайди: э т— э т у в а м ъ н ъ п (бу ерда [ғ>в] ҳодисаси жўналиш келишигида [г~ғ>в] дир).

Баъзи ж-ловчи шеваларда сўз охиридаги [ғ] товуши лаб-лаб [в] товушига ўзгармайди: *жл.* *қур.* тэғ, т э ғ д ы н г б ә л ә н д ж а й ы ғ а ч ы ғ ы п, лекин т э в д ы н г т э ш ы; б э ғ, ч а р б а ғ ы, б э ғ а р а л а п ө т т Ү ғ э з.

Демак, бир шеванинг ўзида у ёки бу фонетик ҳолатларда [ғ] фонемасининг ҳар хил комбинатор вариантлари мавжуд. Фактик материаллар анализи шуни кўрсатдики, кўпинча [ғ] товуши сўз ўртасида ва сўз охирида [в] товушига [ғ>в] ўтади. Бу хусусият, яъни [ғ] товушининг лабланиши ж-ловчи шевалар учун хос хусусиятдир.

Ж-ловчи шеваларда [ғ] товуши [й] товушига [ғ>й] ўтади: *ад. -орф.* й и ғ и н//д ж ы й ы н, *ад. -орф.* сиғмайди//*жл.* с ы й м а й д ы, а в з ы ғ а с ы й ғ а н ч а, *ад. -орф.* сиғинди//*жл.* с ы й ы н д ы.

Шеваларда [ғ > в] ва [ғ > й] ҳодисаларига нисбатан [ғ > х] ҳодисаси жуда кам учрайди. Мисоллар: *ад.-орф.* иғвогар //*жл.* и х в ә г ә р, *ад.-орф.* доғ //*жл.* д а х.

[ғ] ундоши спорадик равишда [м], [нг] бурун товушларидан сўнг портловчи [ғ'] га ҳам ўтади: *жл.* д ж а м ғ' ы р д ж а в д ы (қиёс қилинг: *Марғ.* қэрангғ'ън), *жл.* қ а р а ғ' ъ, *Марғ.* й э н г ғ' а қ, *жл.* ангғ'ыр-т у н г ғ' у р, *Наманг.* т о н г ғ' у з д ә й.

[г'] товушининг пайдо бўлишини қиёс қилинг: *жл.* ч ы н ғ' ы р с а<ч ы н г ы р с а //*ад.-орф.* чинқирса; *жл.* ғ у н г-ғ у н г сў-

www.ziyouz.com kutubxonasi

зида иккинчи компонентдаги [ғ] товуши бурун товуши [нг] дан кейин келса ҳам, портловчи [ғ'] вариантини эмас, балки сирғалувчи [ғ] товушининг хусусиятини сақлаб қолган.

Баъзи шеваларда [ғ] товуши жарангсизланиб, портловчи [қ] товушига ўтади; *жл.* бақчадан өттv //*ад.-орф.* боғчадан; *жл.* башқына //*ад.-орф.* бошгина (бу мисолда [г ~ ғ > қ] ҳодисаси рўй берган).

БЎҒИЗ ТОВУШЛАРИ

Бу категориядаги ундошларга икки товуш: сирғалувчи [ҳ] (мустақил фонема) ва этимологик жиҳатдан араб тилига тааллуқли бўлган ҳамда ўзбек шеваларининг ҳеч бирида мустақил фонема сифатида учрамайдиган портловчи ['] товуши киради.

61- §. [ҳ] фонемаси. Бу ундош жарангсиз сирғалувчи бўғиз товуши бўлиб, араб ва форс сўзларида ҳойи ҳавваз ва ҳойи ҳутти ўрнида ишлатилади.

Шеваларaро [ҳ] фонемаси тубандаги ўринларда келади:

1. Й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда араб тилидан кирган сўзлардаги ҳойи ҳавваз [ҳ] билан ифодаланади. (Бу хусусият бошқа туркий тилларда, масалан, қорақалпоқ тилида ҳам мавжуд.) Мисоллар: баҳа, ҳа:ва, бэҳи.

Шу билан бирга, [ә] унлисидан олдин сўз бошида келган [ҳ] товуши баъзан талаффузда тушиб қолади, унли товуш эса иккинчи даражали чўзиқликка эга бўлади. Масалан, ўзбек адабий тилидаги *ҳар* сўзи қорақалпоқларда ә:р.

[ҳ] товуши кўпинча ундов сўзларда учрайди: уҳ, аҳ, уҳ тэрттъ. [ҳ] товуши ж-ловчи шеваларда унли билан бошланган сўзлар олдидан ҳам орттирилиши мумкин: ҳәррә //*ад.-орф.* арра, ҳәйван //*ад.-орф.* айвон.

2. Қозоқ тилидаги каби айрим ж-ловчи ўзбек шеваларида [ҳ] товуши фонема сифатида қўлланмайди.

3. [ҳ] товушининг мавжуд бўлиш-бўлмаслигига қараб й-ловчи шеваларни икки группага бўлиш мумкин:

а) мустақил фонема сифатида ишлатиладиган [ҳ] товушига эга бўлган шевалар. Бу шевалар қаторига Фарғона, Марғилон, Қўқон ва бошқа шевалар киради;

б) [ҳ] фонемаси [ҳ] ва [х] товушлари ўртасидаги оралиқ бир товуш, яъни рус тилидаги палаталлашган [х — хь] га яқин [х′] товушига эга бўлган шевалар. Бу шевалар қаторига Тошкент ва унга ёндош й-ловчи шевалар киради. Мисоллар: ҳәрнә, ҳәммә, *йл.* ҳэвъз //*жл.* ҳавуз// *Тошк.* ҳ'эвуз, ҳәсән, хәдеп, ҳvрмәт, *жл.* ҳәвли //*ад.-орф.* ҳовли, ҳилә //ҳийлә, *жл.* ҳиләгәр //*ад.-орф.* ҳийлакор, *жл.* ҳә̆лимдн //*ад.-орф.* ҳолимни, *жл.* нәсәҳәт //*ад.-орф.* насиҳат, *Тошк.* х'улкәр, х'әр-ъш, *жл.* ҳисәп, рәйҳән гvлv, ҳә:, ҳә:джақынг қалды, бәҳәр, *йл.* ҳәлиги, ҳәқъдә, *жл.* бәҳәнә //бә:нә, *йл.* ҳеч нәрсә, *жл. қур.* ҳәш көзvге криммәйди, ҳәвәс, ҳәзир //*ад.-орф.*

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳозир, *йл.* тэш ҳэнгълләп кеттъ, *жл.* аҳ урғанда, гаҳи //*ад.-орф.* гоҳо, *жл.* беҳудә, *йл. Тошк.* х'уркуттъ, *йл.* ҳәптә, ҳәкvз //ҳокиз, ҳәзил.

Ж-ловчи шеваларлардаги баъзи сўзларда [ҳ] товуши талаффуз этилиши ҳам, баъзиларида талаффуз этилмаслиги ҳам мумкин. [ҳ] товушининг тушиб қолиши кўпроқ *ад.-орф. ҳайдамоқ* феълида уч-
ы
райди: *жл. қур.* джэрди амачм нан айдамаймыз, търәк-
и
търм нән айдаймыз, қайтайдэв //*ад.-орф.* қайта ҳайдов, джэрди vч айдадық, қош айдап кэлди.

Бу ҳолат ж-ловчи шеваларда [ҳ] фонемасининг турғун эмаслигини кўрсатади.

[ҳ] товушининг тушиб қолиши ж-ловчи шевалар учун одатдаги ҳодисалардан бўлиб, бу хусусият қисман й-ловчи шеваларда ҳам учрайди.

а) сўз бошида: *жл. қур.* исәп<ҳисәп, исәп қылынг, әли<ҳәли, барған джоғ-али, әвли<ҳәвли, уҳуқ //*ад.-орф.* ҳуқуқ; тишимбәгән уҳуққа тvшvниб алдым; vкvм<ҳvкvм, нәча джылға vкvм болған, әзир<ҳәзир, айвэннар,<ҳайвэнлар иччи айвэннар (қиёс қилинг: *ад.-орф.* айвон), авыч<ҳавуч; //*ад.-орф.* ҳовуч; vджvм<ҳvджvм, *йл. Наманг.* әлъгъ<ҳәлъгъ.

Ад.-орф. ҳам (ҳәм) сўзидаги [ҳ] товуши ҳам кўпинча талаффузда туширилади: *жл.* сэнәм<сэн ҳам //*Тошк.* сенәм, *жл.* мағанәм<мэнгә ҳам, көбәм<көп ҳәм;

б) сўз ўртасида [ҳ] товушининг тушиб қолиши ўзидан олдинги товушнинг чўзиқ ёки ярим чўзиқ товуш каби талаффуз қилинишига сабаб бўлади. Мисоллар: *йл.* ҳәр шә:әрдә<шәҳәрдә, *жл.* кө:нә<көҳнә, мә:си<мәҳси, му:тадж<муҳтадж, мәслә:әт<мәсләҳәт, мэ:ривэн<мэҳривэн, этанғ
ы
м нан энангнингмэ:ри (<*мэҳри*) ғатты; мэ:нәткәш<меҳнәткәш, мэ:мэн<меҳмэн.

Мәш:ур<мәшҳур>мәшкур сўзининг талаффузида [ҳ] товушининг тушиб қолиши натижасида [ш] товуши чўзиқ ёки [ҳ] товуши ўрнига [к] ундоши пайдо бўлади;

в) баъзан сўз охиридаги [ҳ] товуши тамомила тушиб қолади:: гэ..., гә<гэҳ..., гэҳ //*ад.-орф.* гоҳ:.., гоҳ, *жл.* гvнә<гvнәҳ, гvнәкәр<гvнәҳкәр, никә<никәҳ, гvвә<гvвәҳ.

Баъзи ж-ловчи ва й-ловчи шеваларда сўзлар бошида [ҳ] товуши орттирилади. Бу хусусияти билан улар айрим й-ловчи, шунингдек, ўзбек адабий тилидан фарқ қилади. Мисоллар: ҳәсәл //*ад.-орф.* асал; ҳәййәр //*ад.-орф.* айёр; ҳамач //амач// *ад.-орф.* омоч; *Қорабулоқ* ҳақыл~ақыл //*ад.-орф.* ақл; ҳөрдәк //*ад.-орф.* ўрдак; ҳәйәл//*ад.-орф.* аёл; ҳәйван //*ад.-орф.* айвон; ҳәррә //*ад.-орф.* арра; ҳәпти //*ад.-орф.* афти. Бу хусусият рус тилидан кирган сўзларда ҳам учрайди: ҳәптик//*ад.-орф.* аптека; ҳаптамабъл//*ад.-орф.* автомобиль.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Унли ва сонор товушлар ёки сандхи ҳолатдаги унли товушлар ўртасида [ҳ] товуши [й] товуши билан алмашади. Мисоллар: *жл.* энәэийәм; алдынгыдайәм(<алдынгыдә ҳәм) қызыл тақтаға джәзылған, қызылыйәм<қызылы ҳәм, эғыйәм< оғы ҳәм, *йл.* уйәм<у ҳәм; *жл.* гvнәйимизди<гvнәҳимизди (қиёс қилинг: гvнәкәр), зийн<зиҳн, мийр<миҳр (қиёс қилинг: мэ:ри), мийрибән<мэҳрибан (қиёс қилинг: мэ:ривэн), мыйманқана //*ад.-орф.* меҳмонхона (Қиёс қилинг: мэ:ман), мийнәткәш>мэ:нәткәш, мийнәт //*ад.-орф.* меҳнат; дыйқан, //*ад.-орф.* деҳқон, *йл. Наманг.* съләгәйәм //*ад.-орф.* сизларга ҳам; болсәйәм, *ад.-орф.* бўлса ҳам; мvнъйәм //*ад.-орф.* буни ҳам.

Ж-ловчи шеваларда спорадик равишда [ҳ>в] ҳодисаси учрайди: свбет<свҳбәт, тәвликә<тәҳликә.

Баъзан [ҳ>қ] ҳодисаси ҳам учрайди: *ад.-орф.* илоҳим //*жл.* ылэқым.

Регрессив ассимиляция: *жл.* мәсси>мәҳси, *йл. жл.* мәккәм<мәҳкәм, мәккәм тэртъп, *жл.* мәккәмә<мәҳкәмә, мәккәмәгә кэтти.

62- §. **Портловчи бўғиз** ['] **товуши.** Бу товуш араб тилидаги *айн* товуши ўрнида, шунингдек, *ҳамза* ўрнида қўлланилади.

Айн ва *ҳамза* [ә] унлисидан ва ундош товушлардан олдин келганда, й-ловчи шеваларда чўзиқ [ә:] каби талаффуз қилинади: йә:нъ, мә:нэ //*ад.-орф.* яъни, маъно.

Айн ва *ҳамза* ўрнида келадиган иккинчи даражали чўзиқлик спорадик равишда ж-ловчи шеваларда ҳам учрайди, лекин кўпчилик ҳолларда бу ундош товуш ж-ловчи шеваларда туширилиб талаффуз қилинади. Мисоллар: *жл.* инам //*ад.-орф.* инъом; вәдә //*ад.-орф.* ваъда; нәләт //*ад.-орф.* лаънат; қәлә //*ад.-орф.* қалъа; тасър //*ад.-орф.* таъсир; тәзим //*ад.-орф.* таъзим; тәрип //*ад.-орф.* таъриф; мәлим //*ад.-орф.* маълум; мәниси //мә:ниси //*ад.-орф.* маъноси.

Ж-ловчи шеваларда *ҳамза* ва *айн* ўрнига тубандаги товушлар алмашиниши мумкин:

а) лаб-лаб [в]: дува //*ад.-орф.* дуо; мvвәллим //*ад-.орф.* муаллим.

б) бўғиз [ҳ]: шәриҳәт //*ад.-орф.* шариат.

СЎЗНИНГ ФОНЕТИК ТУЗИЛИШИ

63- §. **Сўз** тилнинг товуш томонини ва реал маъно бирлигини ўзида мужассамлантирган конкрет тил бирлигидир. Морфологик жиҳатдан сўз ўзак ва аффиксларга, фонетик жиҳатдан эса бўғин ва товушларга бўлинади.

Бўғин бир ёки бир неча товушлардан — товушлар комплексидан таркиб топган, бир нафас чиқариш билан талаффуз этиладиган тактнинг бир бўлагидир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўз ҳолатига (талаффуз кучига) кўра товуш комплексининг марказида турган товуш бўғин ҳосил қилади. Бошқа товушлар, яъни бўғин ҳосил қилувчи товушга бевосита ёндош бўлган ва бир қадар кучсиз талаффуз қилинадиган товушлар эса бўғин ҳосил қилмайди.

Ўзбек тилида ҳам худди рус тилидаги каби, унли товушлар бўғин ҳосил қилади. Аммо ўзбекча нутқ жараёнида баъзан ундош (одатда сонор) товушнинг бўғин ҳосил қилиши, яъни ўша ундошга ёндош бўлган унли товушнинг тўла редукцияга учраши натижасида туширилиб талаффуз этилиши (унли товушнинг нулга тенг бўлиши) бундан мустаснодир. Демак, ўзбекча сўзлардаги бўғинлар миқдори, одатда, унли товушлар миқдорига тўғри келади. Бошқача қилиб айтганда, сўзда қанча унли бўлса, шунча бўғин бўлади.

Сўзнинг фонетик жиҳатдан бўғинларга бўлиниши морфологик бўлинишига мос келмайди. Масалан, ҳозирги-келаси замон формасидаги *келаман* феъли морфологик жиҳатдан тубандаги морфемаларга бўлинади: *кел/а/ман,* фонетик жиҳатдан ҳам шу сўзда уч қисм бор, аммо бу қисмларнинг бўлиниши бошқачароқ *ке/ла/ман,* яна мисол: морфологик бўлиниш: *ўқи/та/ман,* фонетик бўлиниш: *ў/қи/та/ман.*

64-§. Бўғинларнинг асосий типлари. Ўзбек адабий тилида бўғинларнинг асосий типлари қуйидагича:

1) биргина унлидан иборат бўлган бўғин: *а/ка, о/на, о/та, у/ка, ў/тин*;

2) унли + ундош: *иш, уч, ўн, ун, ош, ўч, эл;*

3) ундош + унли + ундош: *бур, бор, даф/тар, ки/тоб;*

4) унли + ундош + ундош: *ост, уст, илм, арт;*

5) ундош + ундош + унли: *пре/зидиум, ста/кан, про/ект;*

6) ундош + унли + ундош + ундош: *дўст, мард, шарт, порт;*

7) ундош + ундош + унли + ундош: *план, трак/тор*;

8) ундош + унли + ундош + ундош + ундош: *текст, пункт*;

9) ундош + ундош + унли + ундош + ундош: *фронт транс/порт;*

10) ундош + ундош + ундош + унли + ундош: *струк/тура, чирчиқ/строй, стрел/ка.*

65-§. Сўз ўзакларида [а], [ә], [ɔ] фонемаларининг тарқалиши. Ўзбек шеваларида бу фонетик ҳодиса — мазкур фонемаларнинг тарқалиши ўзак ва аффиксларда жуда хилма-хил кўринишларда бўлади.

[а] ўрнидаги [ɔ] ва [ә] фонемалари тубандаги сўзларнинг составида келади:

1-тип — v*а + с[1]**:**

ат //*ад.-орф.* от //йл. ɔт ~ ат //*жл.* ат ~ ɔт.

---

[1] Бунда V — унли товушни, С — ундош товушни, *белгиси қадимги туркий [а], яъни [ɔ] ёки [ә]товушларига ажралмасдан олдинги товушни билдиради.

www.ziyouz.com kutubxonasi

а й //*ад.-орф.* ой //*йл.* э й //а й //*жл.* а й ~э й ~ ә й.

а қ //*ад.-орф.* оқ //*йл.* э қ ~ а қ //*жл.* а қ ~ э қ.

а ч //*ад.-орф.* оч //*йл.* э ч ~ а ч //*жл.* а ч ~ э ч.

а л //*ад.-орф.* ол //*йл.* э л ~ ә л (қиёс қилинг: әпке<әлип кел) *жл.* а л ~ э л (қиёс қилинг: эпқой ~ алып қой).

Тубандаги ҳолатлар юқорида кўрсатилган нормалардан мустасподир:

1. [а > э] — а-ловчи группа шеваларда лаб-лаб [в] товуши билан ёндош ҳолатда: э в ~ ә в ~ а в;

2. [а > ә] — [й] товуши билан ёндош ҳолатда: б э ш ә й //*ад.-орф.* беш ой. Бунга спорадик равишда учрайдиган *айт* сўзининг а й т > ә й т > *Тошк.* е т каби талаффуз қилинишини ҳам киритиш мумкин.

2-тип. — V*а + С + V*а:

а т а//*ад.-орф.* ота //*йл.* э т ә ~ а т а//*жл.* а т а ~ э т а.

а н а //*ад.-орф.* она //*йл.* э н ә ~ а н а //*жл.* ә н ә ~ и н ә < а н а (қиёс қилинг: а т а — э н ә ~ а т а - и н ә, а т а мы н а н э н ә).

а п а //*ад.-орф.* опа // *йл.* э п ә ~ а п а //*жл.* а п а ~ э п а.

О-ловчи шеваларнинг й-ловчи группаларида бу хил типдаги сўзларнинг биринчи бўғинида мунтазам равишда [э] товуши қўлланилади. А-ловчи шеваларнинг й-ловчи группаларида ҳамда ж-ловчи шеваларда [э] товуши ҳамма вақт ҳам аниқ, равшан талаффуз этилавермайди, заиф эшитиладиган бу товуш шу хусусиятга кўра [а] товушидан фарқланади.

Тошкент шевасида э т ә ва э н ә сўзларининг таъсирида маъно жиҳатдан фарқланадиган э к ә ва ә к ә дублетлари вужудга келган. Албатта, бу сўзларнинг бошланғич формасида ҳеч қандай а товуши бўлмаган.

3-тип — С + V*а + С:

й а ш //*ад.-орф.* ёш //*йл.* й э ш ~ й а ш //*жл.* д ж а ш ~ д ж э ш ~ д ж ә ш.

ч а й //*ад.-орф.* чой //*йл.* ч э й ~ ч а й //*жл.* ч а й ~ ч э й ~ ч ә й //*жл.* ш а й > ш ә й.

б а ш //*ад.-орф.* бош //*йл.* б э ш ~ б а ш //*жл.* б а ш ~ б э ш.

қ а ш //*ад.-орф.* қош//*йл.* қ э ш ~ қ а ш//*жл.* қ а ш ~ қ э ш//*жл.* қ а с.

т а л//*ад.-орф.* тол//*йл.* т э л ~ т а л//*жл.* т а л ~ т э л.

б а л//*ад.-орф.* бол//*йл.* б э л ~ б а л//*жл.* б а л ~ б э л.

т а ш//*ад.-орф.* тош//*йл.* т э ш ~ т а ш//*жл.* т а ш ~ т э ш (аммо, т ә ш к ә н).

б а р//*ад.-орф.* бор//*йл.* б э р ~ б а р//*жл.* б а р ~ б э р.

й а в//*ад.-орф.* ёв//*йл.* й э в ~ й а в//*жл.* д ж а в ~ д ж ә в ~ ~ д ж э в.

й а з//*ад.-орф.* ёз//*йл.* й э в ~ й а з//*жл.* д ж а з.

д ж а р//*ад.-орф.* жар//*йл.* д ж ә р//*жл.* д ж а р.

т а ғ//*ад.-орф.* т о ғ//*йл.* т э ғ ~ т а ғ//*жл.* т э в ~ т а в ~ т а у.

й а қ//*ад.-орф.* ёқ//*йл*, й э қ ~ й а қ//*жл.* д ж а қ.

ғ а з//*ад.-орф.* ғоз//*йл.* ғ э з ~ ғ а з//*жл.* х а з ~ ғ э з.

www.ziyouz.com kutubxonasi

с а й//*ад.-орф* сой//*йл.* с э й ~ с а й//*жл.* с а й.

Бу асосий (кўп учрайдиган) нормадан, яъни С + V*а + С ҳолатидан, д ж э ш, ч э й типидаги сўзлар мустаснодир. Бу сўзларда [э] товушининг мавжуд бўлиши ёндош ҳолда келган ундош товушлар таъсири билан изоҳланади. Қиёс қилинг: *Анд.* ч э ч//*ад.-орф.* соч; й э ш//*ад.-орф.* ёш.

4-тип — С + V*а + С + V*а:

б а л а//*ад.-орф.* бола//*йл.* б э л э ~ б а л а ~ б э л э//*жл.* б а л а, б а л а-ч а ғ а л а р д ы.

қ а р а//*ад.-орф.* қора//*йл.* қ э р э ~ қ а р а. Қиёс қилинг: қ э р э (сифат) ва қ а р э (феъл)//*жл.* қ а р а.

б а б а//*ад.-орф.* бобо//*йл.* б э б э ~ б а б а ~ б у в э//*жл.* б а в а.

д а л а//*ад.-орф.* дала//*йл.* д э л э ~ д а л а//*жл.* д а л а.

с а н а//*ад.-орф.* с а н а (бироқ, с о н)//*йл.* с э н э ~ с а н а//*жл.* с а н а.

Шаҳар типидаги й-ловчи шеваларнинг С + V*а + С + V*а феъл ўзакларида [а > э] ҳолати мунтазам равишда учрайди.

5-тип — (С) + V*а + (С) + С + V*а + С.

Бу формула орқали тубандаги составга эга бўлган сўзлар назарда тутилади: С + V*а + С + С + V*а + С(V*а + С + С + V*а + + С)С + V*а + С + V*а + С + V*а + С + V*а + С. Мисоллар: й а ғ а ч//*ад.-орф.* ёғоч//*йл.* й о ғ э ч ~ э ғ э ч ~ й а ғ а ч ~ а ғ а ч//*жл.* а ғ а ч ~ ~ э ғ а ч ~ э ғ э ч, ъ ғ э ч м э л а м а н//*ад.-орф.* ёғоч мола билан, а ғ а ч в й (*Тошк.* й э ғ э ч о й)//*жл.* а ғ а ш.

й а м а н//*ад.-орф.* ёмон//*йл.* й э м э н ~ й а м а н ~ й э м э н ~ ~ й э м э н ~ й э м э н//*жл.* д ж а м а н ~ д ж э м э н ≈ д ж э м а н, д ж а м а н қ а р ы н д а ш.

қ а з а н//*ад.-орф.* қозон//*йл.* қ э з э н ~ қ а з а н ~ қ э з а н ~ қ э в э н//*жл.* қ а з а н ~ қ э з а н, қ о р а қ э з а н.

т а р а қ//*ад.-орф.* тароқ//*йл.* т э р а қ ~ т а р а қ ~ т э р а қ//*жл.* т а р а қ ~ т э р а қ.

т а м а қ//*ад.-орф.* томоқ//*йл.* т э м а қ ~ т а м а қ ~ т э м а қ//*жл.* т а м а қ.

т а б а н//*ад.-орф.* товон//*йл.* т э в э н ~ т а в а н//*жл.* т а в а н ~ т э в э н ~ т а б а н.

с а м а н//*ад.-орф.* сомон//*йл.* с э м э н ~ с а м а н//*жл.* с а б а н ~ с э б э н ~ с э б э н д ы а р т т ы м а?

с а қ а л//*ад.-орф.* соқол//*йл.* с э қ э л ~ с э қ а л ~ с а қ э л ~ с а қ а л ~ с э қ қ э л//*жл.* с а қ а л ~ с э қ а л.

қ а н а т//*ад.-орф.* қанот//*йл.* қ э н э т ~ қ э н э т ~ қ а н а т //*жл.* қ а н а т ~ қ э н э т.

б а р м а қ //*ад.-орф.* бармоқ//*йл.* б э р м э қ ~ б э р м о қ ~ б э р м а қ ~ б а р м э қ//*жл.* б а р м а қ ~ б э р м а қ.

б а ш қ а//*ад.-орф.* бошқа//*йл.* б э ш қ а ~ б а ш қ а//*жл.* б а ш қ а ~ б э ш қ а;

б э ш қ а д ж э р г э с ы й м а й д ы.

т а м ғ а//*ад.-орф.* тамға//*йл.* т а м ғ а ~ т э м ғ а//*жл.* т а м ғ а.

й а н т а қ//*ад.-орф.* янтоқ//*йл.* й э н т э қ ~ й э н т э қ ~ й э н т а қ ~ й а н т а қ//*жл.* д ж а н т а қ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

йалған//*ад.-орф.* ёлғон//*йл.* йэлғэн ~ йәлғэн ~ йәлған //*жл.* джалған ~ джалғэн ~ джэлған ~ джәлған.

йаланғач//*ад.-орф.* яланғоч//*йл.* йәләнғэч ~ йәләнғач ~ йаланғач//*жл.* джаланғач ~ джалэнғэч.

Кўринадики, (C) + V*а + (C) + C + V*а + C типидаги сўзларда қадимги туркий *а унлиси ўрнида [э] ёки [ә] фонемаларининг қўлланилиши бир қадар хилма-хил кўринишга эга бўлиши билан фарқланади.

1. Агар сўз охирида чуқур тил орқа [қ] ундоши бўлса (масалан, тамақ каби), у ҳолда иккала [а] товушидан биттаси Фарғона шеваларида (масалан, Марғилон шевасида) — биринчи ўриндаги [а] товуши [э] каби, иккинчисида эса (қ товушидан олдингиси) одатда асл туркий қуйи кўтарилиш ўрта [а] унли фонемаси каби талаффуз этилади.

Баъзи бир мустасноларни ҳисобга олмаганда, Тошкент шевасида ҳар иккала ҳолатда ҳам, одатда, [э] товуши талаффуз қилинади.

2. Ж-ловчи шеваларнинг о-ловчи группалари баъзан Фарғона шевалари (Марғилон шеваси) га яқин турса, баъзан Тошкент шеваларига яқинлашади. Кўпчилик ҳолларда бу хил шевалардаги сўзларнинг товуш состави ўзининг интакт формасини сақлайди. бу жиҳати билан улар а-ловчи шеваларга ўхшайди.

3. Бәйлә типидаги феъл ўзакларида [а > ә] ўтиши [й] товушининг таъсири билан изоҳланади. Аммо [ә < а] ўтишини фонетик сабаблар билангина эмас, балки морфологик сабаблар билан ҳам изоҳлаш мумкин: икки бўғинли ясама феъл ўзакларининг иккала бўғинида ҳам [а] унлиси бўлса, иккала бўғинидаги [а] унлиси [ә] товушига ўзгаради. Қиёс қилинг: *йл.* тәшлә ~ *Тошк.* тәшә (аммо — тэш); *жл.* таш ~ тэш (лекин — тәшкән).

Бу категориядаги мустасноларга юқорида кўрсатилган й-ловчи шеваларда учрайдиган сәнә < сан + а (~ сэн) сўзи ҳам тааллуқлидир.

66-§. Оғзаки нутқнинг хусусиятлари. Оғзаки нутқ, одатда, сўз ва сўз бирикмаларининг товуш составини қисқартиришга, нутқ органларининг ишини максимал даражада енгиллаштиришга интилади. Бу хусусият ўзбек тилининг барча лаҳжалари (қарлуқ-чигил-уйғур, қипчоқ, ўғуз), ўз фонетик системасига кўра бир-биридан фарқ қиладиган шевалар учун ҳам хос.

Талаффузнинг содда ва енгил бўлиши бир қанча усулларга — унли ва ундош товушларнинг ҳар хил комбинатор ва позицион ўзгаришларига боғлиқ. Бу ўзгаришлар сўз формаларининг тортилиши (қисқариши)га ва ассимиляция ҳодисаларининг вужудга келишига сабаб бўлади.

67-§. Аккомодация. Унли ва ундош товушлар ўртасида вужудга келадиган аккомодация ҳодисаси бир товуш талаффузининг иккинчи товуш талаффузига мослашишидир.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги **и**, **у**, **ў** индифферент унлилари тил орқа ундошлар билан мослашади. Масалан, бу унлилар саёз тил орқа **к** ва **г** товушларига ёндош ёки яқин ҳолатда

www.ziyouz.com kutubxonasi

келганда, уларга мослашиб, олдинги қатор товушларга томон силжийди: кийим [къйъм ~ къ:ъм], кийик [къйък ~ къ:ък], кирди [кирдэ], гилам [гъләм], сигир [съгър ~ съйър ~ съ:ър], кул [кvл], кўл [кол ~ көл].

Аксинча, худди ўша унлилар чуқур тил орқа қ, ғ, х товушлари билан ёндош келганда, уларга мослашиб, бир қадар тил орқа ҳолатга эга бўлади: қирқ [қьрқ], қиш [қъш], ирғиб [ърғьп], хил [хьл], қўл [қол], қул [қул].

Қиёс қилинг: рус тилида а, о, у унлилари юмшоқ ундошлардан кейин келганда, уларга мослашади (бу ҳолат рус орфографиясида я, ё, ю белгилари орқали кўрсатилади) ёки рус тилидаги и унлиси қаттиқ ундошлардан сўнг келганда, бир қадар тил орқа товуш каби талаффуз қилиниб, ы белгиси орқали кўрсатилади: бил — был, пил — пыл, мил — мыл каби.

68-§. Ассимиляция. Нутқда товушларнинг комбинатор ўзгаришлари орасида энг кўп учрайдиган ҳодисалардан бири ассимиляциядир. Оғзаки нутқда (хилма-хил кўринишга эга бўлган ўзбек шеваларида) унли товушлар, айниқса, ундош товушлар ассимиляцияси жуда кўп учрайди.

Ассимиляция турлари. Агар кейинги товуш ўзидан олдин келган товушга ўхшаса, прогрессив ассимиляция, аксинча, олдинги товуш ўзидан кейин келган товушга ўхшаса регрессив ассимиляция дейилади,

Ассимиляция ўхшатиш даражасига кўра, тўлиқ ва тўлиқсиз бўлиши мумкин. Агар икки ҳар хил товуш ассимиляция натижасида бир хил бўлиб, бир-бирига ўхшаса тўлиқ ассимиляция (масалан, *Тошк.* тэшшъ<тэшнъ, қъззъ<қъзнъ), агар иккала товуш бир-бирига қисмангина, масалан, жарангли ёки жарангсизлигига кўра ўхшаса, у ҳолда тўлиқсиз ассимиляция вужудга келади. Тўлиқсиз ассимиляция процессида иккита ҳар хил товуш бир-бирига ўхшаш бўлмаган икки товуш ҳолича қолади, масалан: *ад.-орф.* қэчди [қэчтъ//қэштъ], очди [эчтъ//эштъ], ёпди [йэптъ], қишлоқда [қъшлэқтә]. Оғзаки нутқда норма ҳисобланадиган юқоридаги ассимиляция формалари ҳозирги ўзбек орфографиясида ўз аксини топмаган.

Прогрессив ассимиляция ҳодисасига сингармонизм ҳам тааллуқлидир.

Сингармонизм унлиларнинг гармонияси (уйғунлашиши)дир. Бу ҳодиса икки хил кўринишда бўлади:

1) лингвал гармония [унлиларнинг қаттиқ ва юмшоқлигига кўра гармонияси [оҳангдошлиги];

2) лабиал гармония [унлиларнинг лабланиш ва лабланмаслигига кўра гармонияси [оҳангдошлиги];

Унлиларнинг лингвал гармонияси ўзбек шеваларида турли кўринишга эгадир.

Сингармонизмли й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда лингвал сингармонизм қонуни изчиллик билан сақланган. Бу қонуннинг моҳияти шундаки, бир сўз составидаги барча унлилар (қисман ундошлар ҳам) бир хил: олдинги қатор ёки орқа қатор бўлиши шарт, яъни

www.ziyouz.com kutubxonasi

баъзи сўзларда фақат олдинги қатор унлиларигина [и, Y, е/э, ә, о], иштирок қилади. Бундай сўзларда тил орқа ундошларидан фақат саёз тил орқа [к, г] товушларигина келиши мумкин.

Аксинча, бошқа сўзларда фақат тил орқа унлилари [ы, у, о, а, э], тил орқа ундошларидан эса чуқур тил орқа ундошларигина [қ, ғ, х] иштирок этиши мумкин.

Сўз ўзак-негизларининг бу хил икки категорияга бўлинишига кўра, уларга қўшиладиган аффикслар ҳам ўша сўз составидаги товушларга мослашади ва улар ҳам икки қаторга (олдинги ва орқа қатор) бўлинади. Мисоллар:

а) олдинги қатор товушларга эга бўлган сўзлар (ўзак-негиз ва аффикслар): йигитләр, тэзрәк, эш: әгимди<эшшәгимди, *жл.* джәширгән, *йл.* еркәкләр, әскәрләргә, *жл.* эктингнәрмн? *йл.* әстә: гинә, *жл.* Учәв, джибәриш кәрәк, кәләси, кэтәлмәдим, джvрәгингдә, көргән, көрәйн, кәттәлик, джэрди, Yй-Yйигә ~ өй-әйУгә;

б) орқа қатор товушларга эга бўлган сўзлар (ўзак-негиз ва аффикслар): қавынды, далаға, қылдылар, *жл.* шолардынг алдыға, қойумды, алғанлар~алғаннар, авчылар.

Сингармонизмли шеваларда сингармонизм қонунидан четга чиқиш тубандаги ўринларда учрайди:

1) талаффузи бузилган сўзларда: чайнәк ~ чәйнәк ~ чэйнәк// чэйнък, кәмбәғал, тэнгғур.

Ж-ловчи шеваларда кишилик олмоши сән сўзи жўналиш келишиги қўшимчасини олганда, сингармонизм қонунига бўйсунмайди: сэн—сэған// саған;

2) баъзи юкламалар, кўмэкчи феъллар ва аффикслар сингармонистик жуфтларга эга, шу сабабли уларнинг ёки олд қатор, ёки орқа қатор вариантлари қўлланилади, масалан:

а) -ғо юкламаси: *жл.* бизга барады дийди-ғо, бълмадиғо, олди-ғо.

б) *-дә//-дє* юкламаси: кәләди-дє, барди-дә.

в) экән, эмәс кўмакчи феъллари: барәкән<бар-әкән~бэрәкән, джоғәкән <джоғ-әкән~ йоғәкән, турғанәкән< <турған-әкән, апкэткәнәкән<алып кэткән-әкән, узағәмас<узақ эмәс, джаман әмәс<джаман эмәс< >йаманәмәс.

г) *-ғай* (*қолмоқ* феълидан, аффикслашган): көрәғайсын>көрә қалсын, кэтәғайсам<кэтә қалсам.

д) *-тыған, -дуғон* аффикслари: *жл.* кэлэтыған, өләтыған, бэрэтыған, кәтәтыған *Қорабулоқ*. кәләдуғон, берәдуғон, аладуғон, қыладуғон.

Сўз ўзакларидаги унли товушларнинг ундош товушлар билан комбинацияси натижасида ўзгариши ҳам сингармонизм қонунининг бузилишига сабаб бўлади. Мисоллар: джай~джәй, айт~әйт. Қиёс қилинг: *йл.* қәйердә, қәйдә, қәйғы.

Баъзи й-ловчи шеваларда, масалан, Андижон шевасида ва курама шеваларининг айрим группаларида, лингвал - сингармонизм қону-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нининг қисқариб бориши, яъни юқори кўтарилиш контраст жуфт унлиларнинг бирлашиш ҳоллари учрайди. Бошқача қилиб айтганда, бу шеваларда [и] ва [ы] товушлари Тошкент-Фарғона типидаги й-ловчи шевалар, шунингдек, ўзбек адабий тилидаги каби биргина индифферент [ъ] фонемасига айланган.

Андижон шеваси вокализмидаги конвергенция процесси юқори кўтарилишдаги унлиларга, яъни фақат бир фонема (**и** ва **ы** ўрнига **ъ** фонемаси) гагина хосдир. Бу унли товушларнинг сингармонистик жуфти қисқариб бораётганини кўрсатади.

Бу фонетик ҳодиса (яъни сингармонизм) ўзбек адабий тилига асос бўлган етакчи ўзбек шеваларида асосан учрамайди. Шунинг учун бу шевалар сингармонизмсиз шевалар саналади, чунки уларда унлиларнинг сингармонистик алмашиши ва сўз ўзак - негизларининг принципиал равишда олд ва орқа қаторга бўлиниши йўқ.

Сингармонизмли шеваларда [а/ /ә] унлилари алмашиниши кўпгина аффиксларда учраса, сингармонизмсиз шеваларда эса бу аффиксларнинг фақат олдинги қатор [ә] унлиси бўлган дублетигина учрайди. Масалан, кўплик (сон) аффикси *-лар* [*-ләр*] ҳозирги ўзбек ёзувида *қил—қилдилар, қол—қолдилар, қиз—қизлар, ота—оталар, ғоз—ғозлар* каби орқа қатор унлили ўзак-негизларга ҳамда *кел—келдилар, кет—кетдилар, гул—гуллар* каби олдинги қатор унлили ўзак-негизларга ҳам қўшила беради.

Унли товушлар икки қаторга бўлинадиган сингармонизмли шеваларда эса бу аффикс икки хил кўринишга эга: орқа қатор ўзак-негизларга *-лар* (қылдылар, қэлдылар, қызлар, эталар, ғэзлар) ва олдинги қатор ўзак-негизларга *-ләр* (келдиләр, кетдиләр, гулләр) қўшилади.

Сингармонизмнинг иккинчи кўриниши лабиал гармония (лаб гармонияси) — лаб оҳанги кўпчилик ўзбек шеваларида иккинчи даражали ҳисобланади, лингвал сингармонизмга нисбатан сийрак учрайди.

Лабиал сингармонизм (лабиал гармония—лаб оҳанги) қонунида сўз ўзак-негизида лабланган унлилар [у, ν, о, ө,] бўлса, кейинги бўғинлардаги (аффикслар таркибидаги) лабланмаган унлилар лабланади. Юқорида айтганимиздек, лабиал сингармонизм прогрессив ассимиляциянинг бир кўринишидир.

Сингармонизмли й-ловчи шеваларнинг а-ловчи группалари ва ж-ловчи шевалар лингвал сингармонизм қонунининг учрашига кўра алоҳида ўрин тутади. Бу шеваларда ўзакдаги унли товуш аффиксдаги унли товушга мунтазам равишда озми-кўпми таъсир кўрсатади.

Унли товушлардаги лаб гармонияси (лаб оҳанги) ўзбек шеваларида сўзларнинг иккинчи ва ундан кейинги бўғинларида юз беради.

1) иккинчи бўғинда: орун, оттуз, ойун, кνндνз, *жл.* джνлдνз, *йл.* суйуқ, *жл.* тνрлν, *йл.* қудуқтан, кνчνк, тонгуз, тνгνн, *жл.* джолунг, джолу, өлгνдәй, өлсνн, өттν, кνчлν, джνрдν, джνрν, джνргνн, кνнν, νйνм, νстνгә, νчνнчи, көрνнгиз, көзν, қорқутты, *жл.* джνзν, шону, қолунг, пулуны, бөрν, сνргνзәтыған, тνшνниб алдым, қутулды, сνйνнчи.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2) учинчи бўғинда: кvчvгvнгни, *жл.* джvзvгvм, зорлуғvға қаршы, турупту, vстvнv, қутулдуқ, оқутсун, джvрvклу, өткvзvп, бvлбvлvм, көрvндv, бурулуп, узупту.

Ж-ловчи шеваларда сўзларнинг охирги бўғинларида спорадик равишда юқори-ўрта кўтарилиш унлилари талаффуз этилади: джулдуздо, көрундө, отурупто; қиёс қилинг: турубодо<туруб эди.

Баъзан бир сўзнинг талаффузида (иккинчи бўғинда) лабланган ёки лабланмаган унли товуш талаффуз этилади: отыр, отырады, отырған (аммо, отурады, отураман, отурған, отуруп, отурупту).

Ундошлар ассимиляцияси барча ўзбек шеваларида мавжуд, аммо унинг тарқалиш доираси бир хил эмас. Баъзи шеваларда ассимиляция ҳодисаси кўп, баъзиларида жуда кам учрайди. Бу барча шеваларда у ёки бу комбинатор шароитда ундош товушларнинг ўзаро ассимиляцияси бир хил эмаслиги билан изоҳланади.

Й-ловчи шаҳар шеваларидан Наманган ва Тошкент шевасида ундош товушлар ассимиляцияси (прогрессив ва регрессив ассимиляция) жуда кўп учрайди.

Ундош товушларнинг прогрессив ассимиляцияси:

Ад.-орф. бизни // *Наманг., Тошк.* бъззъ // *жл.* биздъ // *Марғ.* бъздъ.

Ад.-орф. қорни// *Наманг., Тошк.* қэрръ // *жл.* қарды //*Марғ.* қэрдъ.

Ад.-орф. шаҳарни//*Наманг., Тошк.* шә:әрръ//*жл.* шә:әрдъ// *Марғ.* шә:әрдъ.

Ад.-орф. қушни // *Наманг., Тошк.* қушшъ//*жл.* қушты//*Марғ.* қуштъ.

Ад.-орф. толни//*Наманг., Тошк.* тэллъ//*жл.* талды//*Марғ.* тэлдъ.

Ад.-орф. қизимни//*Наманг., Тошк.* қъзъммъ//*жл.* қызымды// *Марғ.* қъзъмдъ.

Ад.-орф. гапни//*Наманг., Тошк.* гэппъ//*жл.* гэпти//*Марғ.* гэптъ.

Ад.-орф. муштни//*Наманг., Тошк.* мушшъ.

Ад.-орф. жавобни//*Наманг., Тошк.* джувэппъ//*жл.* джавапты.

Ад.-орф. мамлакатни//*Наманг., Тошк.* мэмлэкэттъ//*жл.* мэмлэкэтти.

Ад.-орф. жойимни//*Наманг., Тошк.* джэйъммъ//*жл.* джэйимди//*Марғ.* джэйъмдъ.

Ад.-орф. тошни//*Наманг., Тошк.* тэшшъ//*жл.* ташты~тэшты//*Марғ.* тэштъ.

Ад.-орф. темирни//*Наманг., Тошк.* темърръ//*жл.* темирди// *Марғ.* темърдъ.

Ундошларнинг регрессив ассимиляцияси:

Ад.-орф. берди//*Наманг.* бердъ>беддъ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ад.-орф. турди//Наманг. турдъ>туддъ.
Ад.-орф. бермаса//Наманг. бермəсə>бемəссə
Ад.-орф. харидор//Наманг. харъдэр>хэддэр.
Ад.-орф юрди//Наманг. йурдъ>йуддъ.
Ад.-орф. топмай, топмаслар//жл. таппай, таппаслар.
Ад.-орф. кекирдак//Наманг. кекърдəк>кекъттəк.
Ад.-орф. бирга//Наманг., Тошк. бърлə>бъллə.
Ад.-орф. берса//Наманг. бессə.
Ад.-орф. бурнини//Наманг., Тошк. бурнънъ>буннънъ.
Ад.-орф. марта//Наманг. мəттə, бър мəттə.
Ад.-орф. чақирди//Наманг. чақърдъ>чақъддъ.
Ад.-орф. тирноқлар//Наманг. търнақла>тъннэлə.
Ад.-орф. ўрним//Наманг., Тошк. орнъм>онньм.
Ад.-орф. бир нима//Наманг. бърнъмə>бъннъмə.
Ад.-орф. ўтирди//Наманг. олтурдъ>олтуддъ.
Ад-орф. усталарни//Наманг. устəлəрнъ>устəлəнъ.
Ад.-орф. буюрди//Наманг. буйурдъ>буйуддъ.
Ад.-орф. тушса//Наманг., Тошк. чушсə>чуссə//жл. чүшсə>чүссə.
Ад.-орф. ичса//Наманг., Тошк. ъчсə>ъссə.
Ад.-орф. маҳкам//Наманг., Тошк. мəҳкəм>мəккəм.
Ад.-орф. яқинлашди//Наманг. йэқънлəштъ> йэқъллəштъ.
Ад.-орф. келасанми//Наманг., Тошк. келəсəнмъ>келəсəммъ?
Ад.-орф. замонларни//Наманг. зəмэнлəрнъ>зəмэллəрнъ.
Ад.-орф. хотинликка//Наманг. хэтънлъккə>хэтъллъккə
Ад.-орф. атлас//Наманг. əтлəс>əллəс.
Ад.-орф. айтсам//Наманг. əйтсəм>əтсəм>əссəм//жл. əйсəм.

69-§. **Диссимиляция** ассимиляцияга қарама-қарши бўлган фонетик ҳодисадир. Ўзбек тилида диссимиляция ҳодисаси ассимиляция каби кенг тарқалган эмас. Ўзбек шеваларида, одатда, сонор товушларга эга бўлган сўзлар диссимиляция ҳодисасига учрайди. Мисоллар: зəрəр~зəлəл, девэр~дəвэл~девэл, əнджир~əнджил. Қиёс қилинг: ромэл~йэмэл.

Сандхи ҳолатда товушларнинг ўзгариши махсус пауза билан талаффуз этилмайдиган икки сўзнинг туташган (тўқнашган) жойида вужудга келадиган фонетик ҳодисадир, масалан: жл. мағам бермə<маған бермə, йл. сəм-бэлəм<сен бэл əм, ҳəйрэмболдъм<ҳəйрэн болдъм.

Икки сўзнинг туташган жойида баъзи ундош товушлар жаранглилашиши мумкин. Масалан, агар кейинги сўз унли ёки жаранглли ундош билан бошланган бўлса, биринчи сўзнинг охиридаги [к] ундоши жаранглилашади: жл. бөлəг-адам<бөлəк адам, күчүг-джэмəйди<күчүк джэм əйди. Қиёс қилинг: бир-гълə< бър кълo (бунда [к>г] ҳодисаси сонор [р] товушининг таъсирида юз берган, яъни ассимиляцияга учраган).

www.ziyouz.com kutubxonasi

70-§. Спирантизация бирор портловчи ундош товушнинг портловчилик хусусиятини йўқотиб, сирғалувчи товушга ўтишидир, масалан: *жл.* джолбарс~джолварс, ҳесэб~ҳесэп (аммо, ҳесэвэт), *ад.-орф.* сабр қилди//*жл.* сэвир қылды, *ад.-орф.* юборди//*жл.* джvвэрди//*йл.* йувэрдъ, *жл.* чай//шай~шэй, *жл.* чаш<чач, аш<ач, кvш<кvч.

71-§. Спонтан ўзгаришлар товушларнинг комбинатор ўзгаришлари натижасида эмас, балки ички сабабиятларига кўра вужудга келадиган товуш ўзгаришларидир. Мисоллар: *Наманг.* сvйэг//*ад.-орф.* суяк, *Наманг.* териг//*ад.-орф.* тирик, *жл.* ғарға//*ад.-орф.* қарға, *Марғ.* эдэғ~эдэқ, *Наманг.* қърғ~қърқ.

72-§. Элизия — унли ва ундош товушларнинг тушиб қолиши тубандаги ҳолатларда учрайди:

1) сўз ўзак-негизида (алоҳида талаффуз қилинадиган ўзак-негизларда): *жл.* хардар<харыдар//*Тошк.* хэрдэр//*Наманг.* хэддэр//*ад.-орф.* харидор; *жл.* ҳэмийэт<эҳэмийэт//*ад.-орф.* аҳамият; *жл.* ҳэмшэ<ҳэмишэ//*ад.-орф.* ҳамиша; *жл.* эк<эки//*ад.-орф.* икки;

2) сўз ўзак-негизларига қўшимчалар қўшилганда: *жл.* баллар<балалар; *жл.* эр:дэ (бунда р товуши чўзиқ талаффуз қилинади) <эридэ//*ад.-орф.* эриди.

Икки унли товуш (ўзак-негиз охиридаги ва аффикс бошидаги унлилар) ёндош келганда ҳам юқоридагига ўхшаш ҳодиса вужудга келади. Мисоллар: *жл.* ики+эв>икэв//*ад.-орф.* икков; *йл.* элты+эв>элтэв//*ад.-орф.* олтов.

Сўз (ўзак-негиз) охиридаги унли товушнинг тўла редукцияга учраши ўзбек адабий тилида, й-ловчи ҳамда ж-ловчи шеваларда мавжуд. Юқори кўтарилиш лабланмаган унли товушларнинг редукцияси кўпчилик ўзбек шевалари учун хос;

3) баъзи икки бўғинли сўзлар охирига унли товуш билан бошланувчи аффикс қўшилганда, иккинчи ёпиқ бўғиндаги унли тушиб қолади: *йл.* қэрън>қэрнъ>қэннъ, бурун>бурнъ>буннъ ёки мурун>мурнъ>мунпъ, бойун>бойнъ ёки мойун>мойну, *жл.* авуз>эвзы, *йл.* оғъл>оғлъ;

4) икки сўз биргаликда талаффуз қилинганда (сандхи ҳолатда) икки хил фонетик ҳодиса юз беради:

а) агар иккинчи сўз унли билан бошланса, биринчи сўз охиридаги унли туширилиб талаффуз этилади: *жл.* алтайғача<алты айғача, джылқычиндэ<джылқы ичиндэ, бирэкэвус-сөз<бир эки эвуз сөз, қайтайдэв<қайта айдэв, алтат<алты ат, нимиш<нимэ иш?, бағдачылған<бағда ачылған, сиримдэйтмэй<сиримди айтмэй, атэнэм<ата-энэм;

б) агар иккинчи компонент ундош товуш билан бошланса ҳам, биринчи сўз охиридаги унли талаффуз қилинмайди: *жл.* экқолыны<эки қолыны, эккөзvнгди<эки көзvнгди, нарджақа<нары джақа, шуйаққарап<шу йаққа қарап.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қиёс қилинг: *жл.* ана шонда>ан^{ы} шонда>аншонда.

Ж-ловчи ва й-ловчи шеваларда [ъ] унлиси нормал талаффузда ҳам тўла редукцияга учрайди. Қиёс қилинг: *йл.* қонгғ(ъ)рақ (бунда ғ ва р товушлари ўртасидаги унли товуш тўла редукцияга учраган);

5) ўзак-негиз ёки аффикс бошидаги ундош товушлар тушиб қолади:

а) **ҳ**: *жл.* айдаймыз<ҳайдаймыз, уҳуқ<ҳуқуқ;

б) **ш**: *жл.* ишә<шишә;

в) **дж**: *жл.* ийит<джийит;

г) **л**: *жл.* бизәр<бизләр.

6) сўз ўртасида ундош товушлар туширилади:

а) **ҳ**: шә:әр<шәҳәр, көнә<кө:нә<көҳнә;

б) **г**: *жл.* улум<у:лум<уғлум, мәрәп<мәғрәп;

в) **в**: *жл.* су:уқ<сувуқ;

г) **г**: и:нә<ийнә<игнә;

д) **й**: *жл.* көләк<көйләк;

е) **п**: *жл.* джуқа<джупқа;

ё) **т**: *жл.* отуз<оттуз, бәтәр<бәттәр;

ж) **д**: *жл.* тәрәди<тәрәддуд;

з) **к**: *жл.* кvнәри<кvкнәри.

и) араб тилидан кирган *«айн»* ва *«ҳамза»* кўпинча нолга тенг бўлади: *жл.* мәлим, тасыр, инам;

7) ўзак-негиз ёки аффикс охирида ундош товушлар тушиб қолади:

а) **ҳ**: *жл.* гvнә<гvнәҳ, *йл.* гъйэ<гъйэҳ;

б) **в**: су<су:<сув, *жл.* бөлv:<бөлvв;

в) **к**: *жл.* кичи<кичик, тири<тирик, *Тошк.* келду:<келдък, қъйънчълъ:<қъйънчълък;

г) **д**: бәлән<бәләнт<бәлән д, хурсән<хурсәнт<хурсәнд;

д) **т**: пәс<пәст, дос<дост;

е) **қ**: *жл.* тары<тарық, қуру<қуруқ, аччы<аччық, қыр<қырқ, *йл.* йо:<йоқ.

ё) **р**: *жл.* тәкрә<тәкрәр, *йл.* йәхшълә<йәхшъләр;

ж) **й**: *жл.* әбри<әбрий:

з) **н**: *жл.* м^{и}нә<м^{и}нән;

8) икки ўзак-негиз туташган жойда ёки аффикслар қўшилганда, ўзак-негиз бошидаги ёки охиридаги ундош товуш туширилиб талаффуз этилади:

а) **ҳ**: *жл.* барған джоғ-әли<барган джоғ ҳали, мағанам<маған ҳам;

б) **р**: *жл.* гәпирә экән<гәпирәр экән, кә лә эди<келәр эди;

в) **қ**: *йл.* қъшлэ:лъғ-эдәм<қъшлақлък эдәм, *жл.* қуллу восун<қуллуқ болсун.

www.ziyouz.com kutubxonasi

73-§. Сўз формаларининг торайиши (тортилиши). Бу процесс талаффузни максимал даражада осонлаштиради. Бунда бир бўғин ёки бўғинлардаги унли ва ундош товушлар туширилиб талаффуз қилинади. Сўз формаларининг торайиши ўзбек шеваларида кўп учрайди:

1) сўз ўзак-негизларидаги торайиш: *жл.* нэ/нә<нимә//*йл.*
и
ҳәрнә//*ад.-орф.* ҳар нима; *жл.* нэшмнән//*ад.-орф.* нима иш билан?; *жл.* нэғыласан?//*ад.-орф.* нима қиласан?; *жл.* нэси< нимәси? (Қиёс қилинг: нэй<нимә); *жл.* кэй<кэйин; *жл.*
ы ы
ман//мән<м нан//м нән//*ад.-орф.* билан, отанг-ман; бизимән//*ад.-орф.* биз билан; *жл.* урлап<уғурлап, орлап чықты<ормалап чиқты, орлаш<ормалаш; *жл.* кәсэт< кэсэпәт.

Сўз формаларининг торайиши натижасида унли товуш баъзан чўзиқ талаффуз қилинади: *жл.* у:л<уғул, *Тошк.*, *Наманг.* джә:: <джудә (бунда [ә] унлиси жуда ҳам чўзиқ талаффуз этилади);

2) ўзак-негиз ва аффикс ҳисобига бўладиган торайиш: *жл.* қып< қылып>*йл.* қъп; кэнгнәр<кэлингнәр: *жл.* ап<алып> *йл.* эп; *жл.* әпкєп<алып кэлип>*йл.* опкеп; *жл.* әббэрәди<алып бэрәди, абарды<алып барды>*йл.* эбэрдъ; *жл.* әпкєт<алып кєт>*йл.* оп кет; *жл.* санг<салынг; *жл.* кэнг<кэлинг; *жл.* боб<болыб, бойма<болмайдыма? Қиёс қилинг: *жл.* сэнг-көзvнг<сэнинг көзvнг; *Тошк.*
ъ ъ ъ
бзә<б зә<бъзләр, слә<с ләр<с зләр, *жл.* ийәртип< эргәштирип;

3) аффикслар ҳисобига бўладиган торайиш: *жл.* джvри<джvрәди; *жл.* туру<турупты; *жл.* болмаймы<болмайдымы? (Қиёс қилинг: бойма?); *жл.* сатқам джоқ<сатқаным джоқ; *жл.* уй-дәмә<ундэй дэмә;

4) икки сўз қўшилганда вужудга келадиган торайиш: *жл.* шvйтvп<шvй этип//*ад.-орф.* шундай қилиб; *жл.* бvйтмәнгнәр< бvй этмәнгнәр//*ад.-орф.* бундай қилманглар, бvйтип<бvй этип//*ад.-орф.* бундай қилиб, *жл.* қайтып<қалай этип// *ад.-орф.* қандай қилиб? қайтайын//*ад.-орф.* қандай қилайин? джимиш<джим болыш; *жл.* боймыды<болмасми эди? (Қиёс қилинг: бойма), боламакән <боладыма экән?//*ад.-орф.* бўлармикан: *жл.* аладым<алар эдим; *жл.* джvрәйдинг<джvрәр эдинг//*ад.-орф.* юрар эдинг; *жл.* бэрмән< бэри таман; *жл.* нэтипсән<нэ этипсән//*ад.-орф.* нима қилдинг, нэтәйин<нэ этәйин//*ад.-орф.* нима қилайин. Қиёс қилинг: *Тошк.* беттә/боттә<бу йердә.

74-§. Унли ва ундош товушларнинг орттирилиши сўздаги товушлар миқдорини кўпайтиради ва шу билан бирга узайтиради. Бу ҳодиса, бир томондан, талаффузни осонлаштирса, иккинчи томондан, аксинча тилнинг тарихий-фонетик эволюцияси нуқтаи на-

www.ziyouz.com kutubxonasi

заридан, баъзи сўзларда орттирилган товушлар талаффузни қийинлаштиради.

1. Унли товушларнинг орттирилиши:

а) сўз бошида: *жл.* ылай<лай, ылай қыламыз;

б) сўз охирида: *жл.* лапы<лап, лапы урмағын//*ад.-орф.* лоф урмагин.

2. Ундош товушларнинг орттирилиши:

а) сўз бошида: ҳ: *жл.* ҳайван<айван, ҳэсэл<эсэл;

дж: *жл.* джылдам<ылдам, джибэк<ипэк, джvзvм<vзvм, джvзvгvм<узугим;

ч: *жл.* чертэк<эртэк;

б) сўз ўртасида: в: *жл.* өвзи<өзи, сvврэт<сvрат, нэвмарт<нэмарт,дувчар>дучар;

й: нэйчэ<нечэ, кийтини<кэтини, ийгэ<эгэ;

в) сўз охирида: й: *жл.* сэрпэй<сэрпэ, мэникэй<мэники, қудэй<қуда;

н: *жл.* кэтмэкчин<кэтмэкчи, бэрмэкчин<бэрмэкчи. Қиёс қилинг: *жл.* бала-чақан<бала-чақа;

қ: *жл.* мазақ қылып<маза қылып;

г) икки сўзнинг туташган жойида (сандхи): л: *жл.* ҳеллиди<ҳэл эди;

г: *жл.* төмэнгэлдэ<төмэн элдэ;

й: *йл.* буйэмэс<бу емэс, шуйэмэс<шу емэс, уйэмэс<у емэс.

75-§. Товушларнинг ўрин алмашиши (метатеза).

р—й: *жл.* дэйрэ<дэрйэ//*ад.-орф.* дарё, *жл.* пайрэт<парйэт//*ад.-орф.* фарёд, *йл.* борйэ<бойрэ//*ад.-орф.* бўйра.

Ад.-орф. ўргат сўзининг ж-ловчи шеваларда vйрэт каби талаффуз этилиши ҳам метатеза ҳодисасига киради. Бунда товушларнинг ўрин алмашинишидан олдин [г>й] спирантизацияси содир бўлган. Қиёс қилинг: өрдvк>өйрvк;

ҳ—в; *жл.* эвҳэл<эҳвэл//*ад.-орф.* аҳвол;

н—й: *жл.* дvйнэ<дvнйа//*ад.-орф.* дунё;

ш—н>нг: *жл.* қонгшу<қошну//*ад.-орф.* қўшни;

п—к: *жл.* өкпэ<өпкэ. Қиёс қилинг: қақмақ<қапқақ (бунда [қ] ва [п] товушларининг ўрин алмашиши билан бир қаторда [п>м] ҳодисаси ҳам рўй берган).

ла—на: *жл.* айналайын<айланайын; бvгvн иш озғана, айналайын//*ад.-орф.* бугун иш озгина, айланай;

п—р: *жл.* турпах<тупрақ>*йл.* турпэқ;

р—м: *жл.* қумурсқа<қурмусқа;

ғ—м: йэмғур<йағмур.

АДАБИЁТЛАР

Абдуллаев Ф. А., Чўзиқ унлиларнинг табиати тўғрисида («Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», № 3, Тошкент, 1959).

Алиев А. Ю., Ўзбек тили Уйчи шевасининг фонетик хусусиятлари. (Ученые записки Наманганского Госпединститута, вып. III, Наманган, 1957).

Баскаков Н. А., Каракалпакский язык, II, Москва, 1952.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Батманов И. А., Современный киргизский язык, ч. 1, Фонетика, Фрунзе, 1952.
Богородицкий В. А., Законы сингармонизма в тюркских языках («Вестник научного общества Татароведения», Казань, 1927),
Боровков А. К., К характеристике узбекских «умляутных» или «уйгуризованных» говоров («Белек» С. Е. Малову, Фрунзе, 1946).
Ишаев А., Манғит шевасининг унлилар системаси (Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий асарлари, вып. XII, Тошкент, 1959).
Ишаев А., Манғит шевасида ассимиляция ва диссимиляция ҳодисаси («Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», № 3, Тошкент (1959).
Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, I, Фонетика, Москва, 1955.
Киекбаев Ж. Г., Бошқирд тили фонетикаси (бошқирд тилида), Уфа, 1958.
Кононов А. Н., Грамматика современного узбекского литературного языка, Москва—Ленинград, 1960.
Мирзаев М., Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари, Тошкент, 1970.
Поливанов Е. Д., Фонетическая система говора кишлака Икан. (Известия АН СССР, № 7, Ленинград, 1929).
Поливанов Е. Д., Звуковой состав ташкентского диалекта. (Наука и просвещение, Ташкент, 1922).
Поливанов Е. Д., Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933.
Поливанов Е. Д., Вокализм говора г. Самарканда (Доклады АН СССР, № 14, Ленинград, 1928).
Решетов В.В., Узбекский язык, I, Ташкент, 1959.
Решетов В. В., Общая характеристика особенностей узбекского вокализма (Труды института языка и литературы АН УзССР, Ташкент, 1949).
Решетов В. В., К вопросу об оканье в тюркских языках (Известия АН Казахской ССР, вып. 1—2 (8—9), Алма-Ата, 1959).
Расянен М., Материалы по исторической фонетике тюркских языков, Москва, 1955.
Шерматов А., Қарши шевасининг айрим фонетик хусусиятлари ҳақида (Тошкент Давлат педагогика институти илмий асарлари, XII, Тошкент, 1959).
Шерматов А., Қарши шевази ундошларининг характерли хусусиятлари («Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», № 1, Тошкент, 1960).
Юдахин К. К., Некоторые особенности карабулакского говора. (Ўзбек диалектологиясидан материаллар», I, Тошкент, 1957.)
Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, 1957, II, Тошкент, 1961.

www.ziyouz.com kutubxonasi

МОРФОЛОГИЯ

Ўзбек шевалари адабий тилдан ўзига хос морфологик хусусиятлари билан ҳам фарқ қилади. Бу хусусиятлар, айниқса, турланиш (келишик, эгалик, кўплик), тусланиш (шахс-сон, замон, майл), шунингдек, ясалиш (янги сўз ясаш, форма ясаш) ва шу кабиларда яққол сезилади.

ТУРЛАНИШ

Ўзбек халқ шеваларидаги турланишга хос хусусиятлар келишик, эгалик ва кўплик аффиксларининг шевалараро ишлатилишида кўринади.

КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИ

1-§. Ўзбек адабий тилида келишиклар олтита бўлиб, уларнинг шакли ва маъно хусусиятлари проф. А. Ғ. Ғуломовнинг «Ўзбек тилида келишиклар» асарида муфассал ёритилган. Келишиклар ўзбек шеваларининг баъзиларида олтита, баъзиларида эса беш ёки тўртта. Беш ёки тўрт келишикка эга бўлган шеваларда икки келишик функциясини биргина аффикс бажаради. Масалан, Тошкент шевасида тушум ва қаратқич келишиклари унлидан сўнг *-нъ* аффикси, ундошдан сўнг ассимилятив формалари билан 19 хил шакл орқали ифодаланади. Шунингдек, Қарши шевасида тушум ва қаратқич келишиклари *-нъ~дъ//-тъ* аффикси орқали, ўрин-пайт ва жўналиш келишиклари *-йа~га//-ка//қа* аффикси орқали ифодаланади.

Қиёс қилинг: ж-ловчи шеваларда:

www.ziyouz.com kutubxonasi

Келишиклар	Унлидан сўнг	Ундошдан сўнг
Б. к.	—	—
Қ. к.	*-нынг//-нинг*	*-дынг//-тынг~-динг//-тинг*
Т. к.	*-ны//-ни*	*-ды//-ты~-ди//-ти*
Ж. к.	*-ға//-гә*	*-қа//-ға~-гә//~-кә~ -а/-на // -ә/-нә*
Ў-п. к.	*-да//-дә*	*-да//-та~-дә//-тә*
Ч. к.	*-дан//-дән* *-нан//-нән*	*-дан//-тан~-дән//-тән~-нан//-нән*

Й-ловчи шеваларда (масалан, Тошкент):

Келишиклар	Унлидан сўнг	Ундошдан сўнг
Б. к.	—	—
Қ. к.	*-нъ*	*нг, в, й* ундошларидан сўнг спорадик равишда *-нъ,* қолган ҳолларда ўзак-негиз охиридаги ундошга мослашади: *-мъ, -лъ, -шъ, -зъ, -гъ*
Ж. к.	*-гә*	*-гә//-кә~-қә*
Ў-п. к.	*-дә*	*-дә//-тә*
Ч. к.	*-дән*	*-дән//-тән*

Фарғона шеваларида:

Келишиклар	Унлидан сўнг	Ундошдан сўнг
Б. к.	—	—
Қ. к.	*-нъ*	*-дъ//-тъ*
Ж. к.	*-гә*	*-гә//-кә//-қа*
Ў-п. к.	*-дә*	*-дә//-тә*
Ч. к.	*-дән*	*-дән//-тән*

Ўғиз группа шеваларда (масалан, Хева-Урганч):

Келишиклар	Унлидан сўнг	Ундошдан сўнг
Б. к.	—	—
Қ. к.	*-ны//ни*	*-ны//-ни*
Ж. к.	*-ға//-гә//-йә*	*-а//-ә* *-на//-нә*
Ў-п. к.	*-да//-дә*	*-та//-дә*
Ч. к.	*-дан//-дән*	*-тан//-дан*

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қарши шевасида:

Келишиклар	Унлидан сўнг	Ундошдан сўнг
Б. к.	—	—
Қ. к.	*-нъ*	*-нъ~-дъ//-тъ*
Ж. ва ў-п. к.	*-йа*	*-га//-ка//-қа*
Ч. к.	*-дан*	*-дан//-тан//-нан*

2-§. **Бош келишик.** Бу келишикнинг ўзбек шеваларида ҳам адабий тилдаги каби грамматик кўрсаткичи йўқ.

3-§. **Қаратқич келишиги.** Ўзбек шеваларидаги қаратқич келишиги ифодаланиш жиҳатидан й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда маълум даражада фарқ қилади. Ж-ловчи шеваларда қаратқич келишиги аффикси қуйидаги шаклларда ифодаланади. Унлилардан сўнг: 1) қаттиқ ўзак-негизларда *-нынг*: а т а н ы н г; 2) юмшоқ ўзак-негизларда *-нинг*: э н ә н и н г; с е н б а р ы п ҳ ә м м ә н ә р с ә н и н г е т и д ә н т а т ы п к ө р//*ад.-орф.* Сен бориб ҳамма нарсанинг гўштидан тотиб кўр. (*Эртак.*)

Қаратқич келишиги аффикси ўзак-негизда лабланган товушларнинг бўлишига қараб, *-нунг, -нҮнг; -дунг, -дҮнг; -тунг, -тҮнг* шаклида бўлиши мумкин: қ о з у н у н г, б Ү р v н v н г, д ж о л д у н г, с Ү з д v н г, у о қ т у н г, v р v ш т v н г.

Ундошлардан сўнг: а) жарангли ундош билан тугаган қаттиқ ўзак-негизларда *-дынг* (т а в д ы н г); юмшоқ ўзак-негизларда *-динг* (б и з д и н г), б) жарангсиз ундош билан тугаган қаттиқ ўзак-негизларда *-тынг* (а т т ы н г), юмшоқ ўзак-негизларда *-тинг* (и т т и н г) шаклини олади.

Й-ловчи шеваларда эса қаратқич келишиги *-нъ~-дъ//-тъ* аффикслари орқали ифодаланади (бу аффикслар айни вақтда тушумни ҳам ифодалайди). Мисоллар: *Тошк.* қ э р ә с ъ н ъ к ө р с ә т м ъ й к е т т ъ//*ад.-орф.* қорасини кўрсатмай кетди; *Анд.* с ъ з н ъ ө з ъ й ъ з г ә м у н а с ъ п//*ад.-орф.* сизнинг ўзингизга муносиб, у л ә р д ъ v ч о ғ л ъ б а р//*ад.-орф.* уларнинг уч ўғли бор; *Фарғ.* п ъ ч а қ т ъ с э п ъ//*ад.-орф.* пичоқнинг сопи (дастаси).

Тошкент шевасида қаратқич келишиги аффикси *-нъ* ўзи қўшиладиган ўзак-негизнинг қандай ундош билан тугашига қараб, бир неча хил ассимилятив формага эга бўлади.

нг, в, й ундошларидан сўнг келганда эса спорадик равишда *-нъ* ҳам сақланади: т э н г н г ъ//т э н г н ъ, с у в в ъ//с у в н ъ, т э й й ъ//т э й н ъ. Қиёс қилинг: *Тагаб.* ч ө й й ъ қ у й//*ад.-орф.* чойни қуй.

Тошкент шевасига хос бу хусусиятлар, қўшимча бошидаги товушнинг ўзак-негиз охиридаги товушга мослашиши Наманган шевасида ҳам учрайди.

Баъзи ўзбек шеваларида (масалан, Иқон, Қорабулоқ ва Ҳазорасп) қаратқич келишиги унлилардан сўнг: *-нынг~-нинг*, ун-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дошлардан сўнг: *-ынг~-инг* тарзида ифодаланади: *Қорабулоқ.* атынг, итинг; атинынг, тепэнинг; *Ҳазорасп.* дәшынг, копинг, қойлынынг, туйэнинг.

Мисоллар: *Ҳазорасп.* Минг қойлынынг бир қойлыға иши чүшәр//*ад.-орф.* Минг қўйлининг бир қўйлига иши тушар (*Мақол*); түйәнинг ҳелкичи//*ад.-орф.* туянинг ўркачи; көпинг рысқы көл//*ад.-орф.* кўпнинг ризқи кўл (*Мақол*); Гүнгәләкнинг дилинә әнәси чүшинәр//*ад.-орф.* гунгалак (соқов) нинг тилига онаси тушунар (*Мақол*); Гәрәк дашынг ағрамы йок//*ад.-орф.* Керакли тошнинг оғирлиги йўқ (*Мақол.*); синәмаған атынг сиртиннән өтмә//*ад.-орф.* Синамаган отнинг сиртидан ўтма (*Мақол.*); *Иқон.* атынг башы//*ад.-орф.* отнинг боши; *Қорабулоқ.* бий байынгки бий қы:зы бар:-әкә //*ад.-орф.* бир бойнинг бир қизи бор экан, мәнә бу өкүзинг кәттәлиги аттақ//*ад.-орф.* мана бу ҳўкизнинг катталиги отдек.

4-§. **Тушум келишиги.** Ўзбек шеваларидаги тушум келишиги ифодаланиш жиҳатидан й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда маълум даражада фарқ қилади. Ж-ловчи шеваларда тушум келишиги қуйидаги шаклларда ифодаланади.

Унлилардан сўнг: а) қаттиқ ўзак-негизларда *-ны* (атаны), бәланы айтып келди//*ад.-орф.* болани айтиб келди; б) юмшоқ ўзак-негизларда *-ни* (энәни). Сапарбай-әкәни чақырып ке//*ад.-орф.* Сафарбой акани чақириб кел.

Тушум келишиги аффикси ўзак-негизда лабланган товушларнинг бўлишига қараб, *-ну, -нҮ* шаклида бўлади: қозуну, түлкүнү; бөрү түлкүнү алдап қозуну джеп кетти//*ад.-орф.* бўри тулкини алдаб, қўзини еб қетди. (*Эртакдан.*)

Ундошлардан сўнг: а) жарангли ундош билан тугаган қаттиқ ўзак-негизларда *-ды*: тавды. Сувды меҳманнарды олдыға қойды//*ад.-орф.* Сувни меҳмонларнинг олдига қўйди; джигитләрди үйгә вотқазды//*ад.-орф.* йигитларни уйга ўтқазди.

Юмшоқ ўзак-негизларда *-ди*: элди; б) жарангсиз ундош билан тугаган қаттиқ ўзак-негизларда *-ты*: атты; юшмоқ ўзак-негизларда *-ти*: итти; Аққыз этты ушлап турупту//*ад.-орф.*: Оққиз отни ушлаб турибди, Мийнәткәшти тувра джолға сәлғән//*ад.-орф.* меҳнаткашни тўғри йўлга солган.

Бундай позицияда тушум келишиги аффикси ўзак-негизда лабланган товушларнинг бўлишига қараб, -ду, -дү, -ту, -тү шаклида келади: джолду, сөздү, Уоқту, джүрүшүнү; тувра джолду көргән әвәзқан аттынг джүрүшүнү тезләтти//*ад.-орф.* Тўғри йўлни кўрган Авазхон отнинг юришини тезлатди, сөздү билгән сөйләсин, қошуқту билгән тынгләсин//*ад.-орф.* Сўзни билган сўзласин, қўшиқни билган тингласин.

Й-ловчи шеваларда тушум келишиги *-нъ ~ -дъ//-тъ* аффикслари орқали ифодаланади: *Анд.* сен башъйнъ тартәсән//*ад.*

www.ziyouz.com kutubxonasi

-орф. сен бошингни тортасан; *Тошк.* бэлланъ чэқър//*ад.-орф.* болаларни чақир; *Наманг.* Йеттъннчъ эсмэндэн эйнъ дэғьнь элъп келэсэн//*ад.-орф.* Еттинчи осмондан ойнинг доғини олиб келасан (*Эртак.*); *Анд.* өзъйздъ тутънг//*ад.-орф.* ўзингизни тутинг; *Жиззах.* эдэмдъ эдэм сэпэрдэ сънэйдъ//*ад.* *-орф.* одамни одам сафарда синайди (*Мақол*).-Мен бу кътэптъ -оқуп чъққэн//*ад.-орф.* Мен бу китобни ўқиб чиққан (ман); *Ҳазорасп.* Бал тутқан бармақыны йалар//*ад-орф.* Бол (асал) тутган (сақлаган) бармоғини ялар. (*Мақол.*)

Тошкент шевасида тушум келишиги аффикси *-нъ* ўзи қўшиладиган ўзак-негизнинг қандай ундош билан тугашига қараб, бир неча хил ассимилятив формага эга бўлади.

п(< б) + -ни > п + -пъ: қэппъ, кътэппъ, ъшкэппъ//*ад.* *-орф.* қопни, китобни, шкафни.

к(<г)+-ни>к+-къ: тэккъ, педэгоккъ//*ад.-орф.* токни, педагогни.

дж(< ж) + -ни > дж + -джъ: тэджджъ, гэрэджджъ//*ад.* *-орф.* тожни, гаражни.

т(< д) + -ни > т + -тъ: туттъ//*ад.-орф.* тутни.

з + -ни > з + -зъ: коззъ, туззъ//*ад.-орф.* кўзни, тузни.

л + - ни > л + -лъ: коллъ, йоллъ//*ад.-орф.* кўлни, йўлни,

м+-ни>м+-мъ: съммъ, қуммъ//*ад.-орф.* симни, қумни.

р + -ни > р + -ръ: темърръ, кэмпърръ//*ад.-орф.* темирни, кампирни.

с + -ни > с + -съ: мъссъ, ъссъ//*ад.-орф.* мисни, исни.

х+-ни>х+-хъ: мъххъ, чэххъ//*ад.-орф.* михни, чархни.

ш + -ни > ш + -шъ: эшшъ, тэшшъ//*ад.-орф.* ошни, тошни.

ч+-ни>ч+-чъ: чэччъ, эмэччъ//*ад.-орф.* сочни, омочни.

қ+-ни>қ+-қъ; оққъ//*ад.-орф.* ўқни.

ғ + -ни >ғ + -ғъ туғғъ//*ад.-орф.* туғни (байроқни).

Тошкент шевасига хос бундай хусусият Наманган шевасида ҳам учрайди. Тошкент шевасида *-нъ* аффикси **нг, в, й** ундошларидан сўнг келганда спорадик равишда сақланиши ҳам мумкин:

нг + -ни > нг + -нгъ//й + -нъ — тэнгнгъ, этэйнъ;

в + -ни > в + -въ//в + -нъ — сувиъ//сувнъ;

й + -ни > й + -йъ//й + -нъ — чэййъ//чэйнъ.

5- §. **Жўналиш келишиги.** Ўзбек шеваларидаги жўналиш келишиги ифодаланиш жиҳатидан й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда маълум даражада фарқ қилади. Ж-ловчи шеваларда жўналиш келишиги қуйидаги шаклларда ифодаланади: қаттиқ ўзак-негизларда; а) унли ва жарангли ундошлардан сўнг *-ға*: ортаға, сувға; б) жарангсиз ундошлардан сўнг *-қа*: қапқа, атқа;

Юмшоқ ўзак-негизларда: а) унли ва жарангли ундошлардан сўнг *-гэ*: егингэ, джергэ; б) жарангсиз ундошлардан сўнг *-кэ*: джипкэ, ишкэ.

I ва II шахс эгалик аффиксларидан сўнг бу шеваларда жўналиш келишиги аффикси қаттиқ ўзак-негизларда *-а* (атама, атанга), юмшоқ ўзак-негизларда *-э* (ишимэ, ишингэ). Шунингдек-

www.ziyouz.com kutubxonasi

III шахс эгалик аффиксларидан сўнг қаттиқ ўзак-негизларда *-на* (боласына), юмшоқ ўзак-негизларда *-нә* (сәркәсинә) бўлиши мумкин. Мисоллар: бувама калхоз джай қурып берды//*ад.-орф.* бувамга колхоз жой қуриб берди, мийнәтимә, келбәтимә қарағын//*ад.-орф.* меҳнатимга, келбатимга қарагин, қушларам баласына мийрибанғо//*ад.-орф.* қушлар ҳам боласига меҳрибон-ку, Матйақып дукәннән өзинә, Үкәсинә дәптәр-қалам апкелди//*ад.-орф.* Матёқуб дўкондан ўзига, укасига дафтар-қалам олиб келди.

Ж-ловчи шеваларда шахс ва кўрсатиш олмошлари жўналиш келишиги билан турланганда маған//меған, саған//сеған, оған, шоған каби формаларда бўлади. Мисоллар:

Джәлғән гәпти молламағын,
Маған ойлап корәйин деп,
Тағы бизди әлләмәгин...
Саған айттым тувра сөздү
Солдырмағын қызыл джүздү.

Оған гәп айтып түшүнтир алмыйсан//*ад.-орф.* унга гап айтиб тушунтира олмайсан, шоғанам қапа боласама? //*ад.-орф.* шунга ҳам хафа бўласанми?

Ф. Г. Исхақов ўзининг «Олмош» (Сравнительная грамматика тюркских языков, II. Морфология) мақоласида шахс олмошларининг бирликда жўналиш келишиги билан турланган маған, саған, уған; оған каби формаларида учрайдиган *-ған* аффикси охирида **н** нинг пайдо бўлиши ҳозирча номаълум эканини қайд этса-да, унинг пайдо бўлишини қуйидагича уч хил вариантда тахмин қилади: 1) -ған<-ғар; 2) оған<онға (**н** ва **ғ** метатезаси); 3) оған<оға<оғар.

-ған аффиксида **н** нинг пайдо бўлиши ҳақидаги Ф. Г. Исхаковнинг бу тахминидан биринчи ва учинчиси асосан бир хил қарашдир, яъни [н<р ёки н<—(нул)<р]. Лекин иккинчиси тўғрироқ бўлиб, уни ҳам маълум даражада тузатиш керак. Ф. Г. Исҳоқов оғанда **н** нинг пайдо бўлишини **н** ва **ғ** метатезаси деб қарайди. Бундай чоғда жўналиш келишигидаги бу сўз оған эмас, балки онға бўлиб қолади. Шунинг учун уни қуйидагича кўрсатиш тўғри бўлади. Маған, саған, уған (<манға, санға, унға) тип турланган шахс олмошларида **н** ва **ғ** эмас, балки ўзак охиридаги **н** ва аффикс *-ға* ўрин алмаштиргандир;

н+ға<ға+н: ман+ға > ма+ға+н
сан+ға > са+ға+н
ун+ға >у+ға+н.

Бу ҳол айни вақтда бу сўзлар бўғинининг қайта бўлинишига сабаб бўлган. Қиёс қилинг: ман-ға > ма-ған
сан-ға > са-ған
ун-ға>у-ған

Й-ловчи шеваларда жўналиш келишиги аффикси бир неча хил, масалан; *Тошк.*, *Фарғ.* *-гә* (*Тошк.* ойгә~*Фарғ.* Үйгә), *-кә* (әткә), *-қә* (бәққә); *Хоразм.*, *Хева-Ург.* *-ға* (қурвақаға), *-йә* (тән-

гэйә), *-а* (доса), *-ә* (өкизә), *-на* (йанына), *-нә* (эркинә),

I ва II шахс эгалик аффиксларидан кейин келган жўналиш келишиги аффикси Қорабулоқ шевасида ҳам худди Хоразм шеваларидагидек *-а* ва *-ә* шаклини олади: атыма//*ад.-орф.* отимга, атынга//*ад.-орф.* отингга каби.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, Самарқанд—Бухоро шевалари, шунингдек, Қашқадарё водийси шеваларида жўналиш ва ўрин-пайт келишикларини алмаштириб қўллаш умумий ҳолдир. Бу хусусият қисман бўлса-да, Жиззах шевасида ҳам учрайди: озьнггә йоқ оләмгә йоқ//*ад.-орф.* ўзингда йўқ, оламда йўқ.

Бу шеваларда ўрин-пайт келишигини қўллашдан кўра жўналиш келишигини қўллаш устундир. Жиззах шевасида баъзан тушум келишиги ўрнида ҳам жўналиш келишиги ишлатиш ҳоллари учрайди: пәсәжъргә кутъп турънсъзмъ//*ад.-орф.* пассажирни кутиб турибсизми? каби.

6- §. Ўрин-пайт келишиги. Ўрин-пайт келишиги ифодаланиш жиҳатдан й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда маълум даражада фарқ қилади. Ж-ловчи шеваларда ўрин-пайт келишиги қуйидаги шаклларда ифодаланади.

Қаттиқ ўзак-негизларда: а) унли ва жарангли ундошлардан сўнг *-да* (қолуда, джашында), б) жарангсиз ундошлардан сўнг *-та* (қишлақта), юмшоқ, ўзак-негизларда: а) унли ва жарангли ундошлардан сўнг *-дә* (өзидә, джерләрдә), б) жарангсиз ундошлардан сўнг *-тә* (мийнәткәштә).

Й-ловчи шеваларда ҳам ўрин-пайт келишиги аффикси бир неча хил фонетик вариантларга эга, масалан: *Тошк.*, *Фарғ.* *-дә* (бэлэдэ), *-тә* (этта); *Хоразм, Хева-Ург., Ҳазорасп.* *-да* (сувда), *-дә* (ичиндә), *-та* (йуртта).

Самарқанд-Бухоро шеваларида ўрин-пайт ва жўналиш келишикларини алмаштириб, *-да* ўрнига *-га*; *-га* ўрнига *-да* қўллайдилар. Мисоллар: бу эдамлар санъ элдънгга нъма қъладъ// *ад.-орф.* бу одамлар сенинг олдингда нима қилади?; ман Уйгә едъм//*ад.-орф.* мен уйда эдим. Қиёс қилинг: бәччәлә мәктэбгә оқУйдъ//*ад.-орф.* болалар мактабда ўқийди; мактаб шу қъшлэққа//*ад.-орф.* мактаб шу қишлоқда; уйдә бэраман// *ад.-орф.* уйга бораман; у районда кеттъ//*ад.-орф* у районга кетди.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу шеваларда жўналиш ва ўрин-пайт келишиклари функциясини асосан *-га* аффикси бажаради. Аммо *-га* аффиксининг *-да* аффиксига алмашиниши йўналиш маъносини билдирмагандагина содир бўлади: районда кеттъ каби.

Бу ҳол Қашқадарё водийси шеваларида ҳам мавжуд. Лекин бу шеваларда ўрин-пайт келишиги вазифасини ҳам фақат жўналиш келишиги аффикси бажаради. Масалан, Қарши шевасида ўрин-пайт келишиги жўналиш келишиги билан ифодаланади: унлидан сўнг *-йа*, ундошдан сўнг *-га*, *-ка*, *-қа*. Мисоллар: у катта ака съйа хурмайа қатъх элъп бэрган чэққа йолга йэғмър йэққан//*ад.-орф.* у катта акасига хурмада қатиқ олиб бо-

www.ziyouz.com kutubxonasi

раётган чоғда йўлда ёмғир ёққан; б у к ъ ш ъ Б у х э р э й а й а ш а й д ъ //*ад.-орф.* бу киши Бухорода яшайди.

Қўринадики, бу шеваларда ўрин-пайт келишиги ўрнида жўналиш келишиги аффиксини қўллаш устун бўлиб, бу келишикнинг ўз аффикси асосан қўлланмайди. Масалан, қиёс қилинг: *йл. Қарши.* й о л г а р а в э н а б о л г а н; й о л г а ч о п э н у ч р а г а н. С а м а р қ а н д г а б э р у в д у к; С а м а р қ а н д г а й а ш а й д ъ.

7-§. Чиқиш келишиги. Чиқиш келишиги ифодаланиш жиҳатидан й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда маълум даражада фарқ қилади. Адабий-орфографик *-дан* аффикси ўзбек шеваларида бир неча фонетик вариантларга эга.

Ж-ловчи шеваларда чиқиш келишиги қуйидаги шаклларда ифодаланади. Қаттиқ ўзак-негизларда: а) унли ва жарангли ундошлардан сўнг ***-дан*** (қ а р з ы д а н, т а в д а н), б) жарангсиз ундошлардан сўнг ***-тан*** (а т т а н), юмшоқ ўзак-негизларда: а) унли ва жарангли ундошлардан сўнг ***-дэн*** (т е б э д э н, м а р к э з д э н), жарангсиз ундошлардан сўнг ***-тэн*** (б э д р э к т э н); қаттиқ ўзак-негизларда сонор [м, н, нг] товушларидан ва эгалик аффиксларидан сўнг ***-нан*** (т а м н а н, қ а д д ы н г н а н), юмшоқ ўзак-негизларда сонор [м, н, нг] товушларидан ва эгалик аффиксларидан сўнг ***-нэн*** (д ж v з v м н э н, с ө з v м н э н, с v й г э н н э н).

Й-ловчи шеваларда ҳам чиқиш келишиги аффикси ўзи қўшилиб келган ўзак-негизнинг қандай товуш билан тугашига қараб, бир неча хил фонетик вариантларда бўлади, масалан, Тошкент шевасида ***-дэн//-тэн*** (й е р д э н, д э р й э д э н, д э р э х т э н); Фарғона шеваларида ***-дан//-дэн~-тан//-тэн*** (*Фарғ.* қ о л д а н, *Наманг.* к ө п р v к т э н, э с м э н д э н); Хоразм шеваларида ***-дан//-дэн //-тан//-тэн//-нан//-нэн*** (*Ург.* й о п р а қ ы д а н, д э м и р д э н, о т т а н, п а:ч а с ы н а н); Қарши шевасида ***-дан//-тан//-нан*** (б а л а д а н, қ а л а м н а н).

Ўзбек тилининг Туркистон, Иқон ва Қорабулоқ шеваларида чиқиш келишиги аффикси ***-дын*** (у н д ы н, т а м д ы н, а ш х а:н а д ы н), ***-дин*** (э п т э д и н, б е т и д и н, а т а-и н э м д и н), ***тын*** (ч о қ т ы н, з и й а:п а т т ы н), ***-тин*** (Ч и м г э т т и н) каби шаклларда ифодаланади.

Ж-ловчи шевалардаги келишик аффиксларининг фонетик вариантлари:

Қаратқич к.	***-нинг//-динг//-тинг*** ***-нынг//-дынг//-тынг*** ***-нvнг//-дvнг//-тvнг*** ***-нунг//-дунг//-тунг***
Тушум к.	***-ни//-ди//-ти*** ***-ны//-ды//-ты*** ***-нv//-дv//-тv*** ***-ну//-ду//-ту***

www.ziyouz.com kutubxonasi

Жўналиш к.	*-гә//-кә//-ә//-нә* *-ға//-қа//-а//-на*
Ўрин-пайт к.	*-дә//-тә* *-да//-та*
Чиқиш к.	*-дән//-тән//-нән* *-дан//-тан//-нан*

Й-ловчи шевалардаги келишик аффиксларининг фонетик вариантлари:

1. Унли товушдан сўнг.

Қаратқич-тушум к. **-нъ** (*Тошк., Фарғ., Қарши*), **-ны//-ни** (*Хоразм*),
-нь (*Тошк., Фарғ., Қарши*), **-ны//-ни** (*Хоразм*).

Жўналиш к. **-гә** (*Тошк., Фарғ.*), **-йа** (*Қарши*), **-ға//-гә //-йә** (*Хоразм*),
-га(~**-да**//*Сам.-Бух.*)

Ўрин-пайт к. **-дә**(*Тошк., Фарғ.*), **-йа** (*Қарши*), **-да//-дә** (*Хоразм*),
(**-да**~) **-га** (*Сам.-Бух.*).

Чиқиш к. **-дән** (*Тошк., Фарғ.*), **-дан** (*Қарши*), **-дан //-дән//-нан//-нән** (*Хоразм*), **-дын//-дин** (*Туркистон, Иқон, Қорабулоқ*).

2. Ундош товушдан сўнг.

Қаратқич-тушум к. нг, в, й ундошларидан сўнг спорадик равишда ***-нъ***, қолган ҳолатларда сўз охиридаги ундошга мослашган ҳолга 19 вариантга эга бўлади. (Мас., ***-лъ,-шъ,-мъ, -зъ*** ва ш. к.), ***-дъ//-тъ*** (*Фарғ.*), ***-нъ~ -дъ//-тъ*** (*Қарши*), ***-ны//-ни*** (*Хоразм*).

Жўналиш к. ***-гә//-кә//-қә*** (*Тошк.*), ***-гә//-кә//-қа*** (*Фарғ.*), ***-га//-ка//-қа*** (*Қарши*), ***-а//-ә*** (*Хоразм*), ***-га//-ка//-қа*** (***//-да//-та***) ***-на //-нә*** (*Сам.-Бух.*).

Ўрин-пайт к. ***-дә//-тә*** (*Тошк., Фарғ.*), ***-га//-ка//-қа*** (*Қарши*), ***-та//-дә*** (*Хоразм*), ***-да//-та// -га//-ка//-қа*** (*Сам.-Бух.*).

Чиқиш к. ***-дән-//-тән*** (*Тошк., Фарғ.*), ***-дан//-тан// -нан*** (*Қарши*), ***-тан//-дан//-нан//-нән*** (*Хоразм*), ***-дын//-дин//-тын//-тин*** (*Туркистон, Иқон, Қорабулоқ*).

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ж-ловчи ва й-ловчи шеваларда сўзларнинг келишиклар билан турланиши

Ж-ловчи шеваларда:

Бош к.	ата	энә
Қаратқич к.	атанынг	энәнинг
Тушум к.	атаны	энәни
Жўналиш к.	атаға	энәгә
Ўрин-пайт к.	атада	энәдә
Чиқиш к.	атадан	энәдән

Бош к.	қозу	түлкү
Қаратқич к.	қозунинг	түлкүнүнг
Тушум к.	қозуну	түлкүнү
Жўналиш к.	қозуға	түлкүгә
Ўрин-пайт к.	қозуда	түлкүдә
Чиқиш к.	қозудан	түлкүдән

Бош к.	тав	биз
Қаратқич к.	тавдынг	биздинг
Тушум к.	тавды	бизди
Жўналиш к.	тавға	бизгә
Ўрин-пайт к.	тавда	биздә
Чиқиш к.	тавдан	биздән

Бош к.	той	сөз
Қаратқич к.	тойдунг	сөздүнг
Тушум к.	тойду	сөздү
Жўналиш к.	тойға	сөзгә
Ўрин-пайт к.	тойда	сөздә
Чиқиш к.	тойдан	сөздән

Бош к.	ат	ит
Қаратқич к.	аттынг	иттинг
Тушум к.	атты	итти
Жўналиш к.	атқа	иткә
Ўрин-пайт к.	атта	иттә
Чиқиш к.	аттан	иттән

Бош к.	қуш	түт
Қаратқич к.	қуштунг	туттүнг
Тушум к.	қушту	түттү
Жўналиш к.	қушқа	түткә
Ўрин-пайт к.	қушта	түттә
Чиқиш к.	қуштан	түттән

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бош к.	мал	эл
Қаратқич к.	малдынг	элдинг
Тушум к.	малды	элди
Жўналиш к.	малға	элгә
Ўрин-пайт к.	малда	элдә
Чиқиш к.	малдан	элдән

Бош к.	қулун	джvзvм
Қаратқич к.	қулундунг	джvзvмдvнг
Тушум к.	қулунду	джvзvмдv
Жўналиш к.	қулунға	джvзvмгә
Ўрин-пайт к.	қулунда	джvзvмдә
Чиқиш к.	қулуннан	джvзvмнән

Бош к.	балам	әкәм
Қаратқич к.	баламдынг	әкәмдинг
Тушум к.	баламды	әкәмды
Жўналиш к.	балама	әкәмә
Ўрин-пайт к.	баламда	әкәмдә
Чиқиш к.	баламнан	әкәмнән

Бош к.	қолум	өзvм
Қаратқич к.	қолумдунг	өзvмдvнг
Тушум к.	қолумду	өзvмдv
Жўналиш к.	қолума	өзvмә
Ўрин-пайт к.	қолумда	өзvмдә
Чиқиш к.	қолумнан	өзvмнән

Й-ловчи шеваларда, масалан, Тошкент шевасида:

Бош к.	дәлә	тәл	ъш	оқ
Қаратқич-туш. к.	дәләнъ	тәллъ	ъшшъ	оққъ
Жўналиш к.	дәләгә	тәлгә	ъшкә	оққә
Ўрин-пайт к.	дәләдә	тәлдә	ъштә	оқтә
Чиқиш к.	дәләдән	тәлдән	ъштән	оқтән

Фарғона шевасида:

Бош к.	шэтъ	чэй	эш
Қаратқич-туш. к.	шэтънъ	чэйдъ	эштъ
Жўналиш к.	шэтъгә	чэйгә	эшкә
Ўрин-пайт к.	шэтъдә	чэйдә	эштә
Чиқиш к.	шэтъдән	чэйдән	эштән

Хева-Урганч шевасида:

Бош к.	қуш	гvл
Қаратқич-туш. к.	қушны	гvлни
Жўналиш к.	қуша	гvлә
Ўрин-пайт к.	қушда	гvлдә
Чиқиш к.	қушдан	ғvлдән

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қарши шевасида:

Бош к.	бала	қалам
Қаратқич-туш. к.	баланъ	қаламнъ
Жўналиш-ўрин-п. к.	балайа	қаламга
Чиқиш к.	баладан	қаламнан

Қорабулоқ шевасида:

Бош к.	ба:ла	тепә	ат	ит
Қаратқич к.	ба:ланынг	тепәнинг	атынг	итинг
Тушум к.	ба:ланы	тепәни	атны	итни
Жўналиш к.	ба:лаға	тепәгә	атқа	иткә
Ўрин-пайт к.	ба:лада	тепәдә	атта	иттә
Чиқиш к.	ба:ладын	тепәдин	аттын	иттин

ЭГАЛИК КАТЕГОРИЯСИ

8-§. Предметнинг уч шахсдан бирига қарашли эканини кўрсатувчи аффикслар й-ловчи Фарғона ва Хоразм шеваларида, асосан, адабий тилдагига мос келса-да, бошқа й-ловчи (Тошкент, Жиззах, Паркент) шеваларда, шунингдек, ж-ловчи шеваларда ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Ж-ловчи шеваларда эгалик аффикслари ўзак-негизнинг қаттиқ ва юмшоқлигига кўра бир неча вариантларга эга:

Унли билан тугаган ўзак-негизда

Шахс	Ўзак-негиз		Бирлик	Кўплик
I	лабланмаган унлили	қаттиқ	***-м*** (атам)	***-мыз*** (атамыз)
II			***-нг*** (атанг)	***-нгыз*** (атангыз)
III			***-сы*** (атасы)	***-лары*** (аталары)
I		юмшоқ	***-м*** (әкәм)	***-миз*** (әкәмиз)
II			***-нг*** (әкәнг)	***-нгиз*** (әкәнгиз)
III			***-си*** (әкәси)	***-ләри*** (әкәләри)
I	лабланга унлили	қаттиқ	***-м*** (тоқлум)	***-муз*** (тоқлумуз)
II			***-нг*** (тоқлунг)	***-нгуз*** (тоқлунгуз)
III			***-су*** (тоқлусу)	***-лары*** (тоқлулары)
I		юмшоқ	***-м*** (түлкүм)	***-мүз*** (түлкүмүз)
II			***-нг*** (түлкүнг)	***-нгүз*** (түлкүнгүз)
III			***-сү*** (түлкүсү)	***-ләри*** (түлкүләри)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ундош билан тугаган ўзак-негизда

Шахс	Ўзак-негиз		Бирлик	Кўплик
I II III	лабланмаган унлили	қаттиқ	*-ым* (қышлағым) *-ынг* (қышлағынг) *-ы* (қышлағы)	*-ымыз* (қышлағымыз) *-ынгыз* (қышлағынгыз) *-лары//-нары//-дары//-тары* (қышлақлары)
I II III		юмшоқ	*-им* (элим) *-инг* (элинг) *-и* (эли)	*-имиз* (элимиз) *-ингиз* (элингиз) *-ләри//-нәри//-дәри//-тәри* (элләри)
I II III	лабланган унлили	қаттиқ	*-ум* (қушум) *-унг* (қушунг) *-у* (қушу)	*-умуз* (қушумуз) *-унгуз* (қушунгуз) *-лары//-нары//-дары//-тары* (қушлары)
I II III		юмшоқ	-v*м* (джvзvмvм) -v*нг* (джvзvмvнг -v (джvзvмv)	-v*м*vз (джvзvмvмvз) -v*нг*vз (джvзvмvнгvз) *-ләри//-нәри//-дәри//-тәри* (джvзvмләри)

Мисоллар: *жл.* Сен бир элди баласы, мен бир элди, давушынга давушым оқшармәкән; Сәндә сетәр, көзингнән, мендә сетәр, сетәр чалып отырсәм көйним кетәр; муруттарыға марджан таққан; ойундарынгды қынгдар.

Й-ловчи шевалардаги эгалик аффикслари қуйидагилар: ***-м (-им, -ъм), -нг (-инг, -ънг), -и, -ъ (-си, -съ), -миз, -мъз, -мыз, -вуз (-имиз, -ъмъз), -увуз, -нгиз, -нгъз, -йъз (-ингиз, -ънгъз, -ъз), -и, -ъ (-си, -съ).***

Қиёс қилинг: *йл. Хоразм.* атам, атанг, атасы, атамыз, атангыз, атасы (аталары); элим, элинг, эли, элимиз, элингиз, эли (элләри); *йл. Жиззах.* бъләйъм, бъләйънг, бъләйъ, бъләйъмъз, бъләйъз, бъләйъ; *Тошк.* бәләм, бәләнг, бәләсъ, бәләвуз, бәләйъз// бәлә:з, бәләсъ//бәлләръ; бәғъм, бәғънг, бәғъ, бәғувуз//бәғуз, бәғъйъз//бәғъз, бәғъ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Й-ловчи шевалардан Тошкент шевасида эгалик аффиксларининг ишлатилиши ва уларнинг вариантлари қуйидагича:

Шахс	Унлидан сўнг		Ундошдан сўнг	
	Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
I	*-м*	*-вуз//-вузə//-взə*	*-ъм*	*-увуз//-у:з//-уз//-увузə//-увзə//-у:зə//-узə*
II	*-нг*	*-йъз//-йлə*	*-ънг*	*-ъйъз//-ъ:з//-ъз//-ъйлə*
III	*-съ*	*-съ//-лəръ*	*-ъ*	*-ъ//-лəръ*

Мисоллар: Ҳунəръ йо: късшънъ, мəзəсъ йо: ъшънъ (*Мақол.*); энə йуртънг эмэн болсə, рəнгъ-ройънг сэмэн бо(л)мəс (*Мақол*); Ъссу: созъм—ъсътмə, сэву: созъм—сэвутмə (*Мақол.*); элмэвуз [//элмэуз//элмэвузə//элмэвзə] пъштъ, бэғувуз [//бэғуз//бэғувузə//бэғувзə//бэғу:зə//бэғузə [бэғуз] дə джə гул коп; бэлəйъз [//бэлəйлə] келдъмъ? ъшъйъз [//ъшъ:з// //ъшъз//ъшъйлə] бэ:мъ?

Миришкор шевасида;

Бирлик	Кўплик
I ш. өйим	өйvвvз
II ш. өйинг	өйийиз//өйлəрийиз
III ш. өйи	өйлəри

Бирлик	Кўплик
I ш. китэвvм	китэвvвvз
II ш. китэвvнг	китэвийиз//китэвлəрийиз
III ш. китэви	китэвлəри

Шуниси характерлики, эгалик аффикслари фақат отларгагина эмас, сифатдошларга ҳам қўшилиб кела олади: йейəрънъ йеп, ъчəрънъ ъчъп // *ад.-орф.* еярини еб, ичарини ичиб.

Эгалик аффикслари айниқса ***-ган*** билан ясалган сифатдошларга қўшилиб келади: оқъгəнъм оқъгəн каби.

Тошкент тип шеваларда охири [э] билан тугаган сўзларга эгалик аффикси қўшилганда, биринчи ва иккинчи шахсда (бирликда ҳам, кўпликда ҳам) турланган шу сўз билан эгалик орасида [й] товуши орттирилади:

Бирлик	Кўплик
I ш. пəрвэйъм	пəрвэйуз//<пəрвэйувуз
II ш. пəрвэйънг	пəрвэйъз
III ш. пəрвэсъ	пəрвэсъ

www.ziyouz.com kutubxonasi

Рус тили орқали кирган сўзларга (бундай сўзлар *ад.-орф*: о [-э] билан тугаган бўлса) эгалик аффикси қўшилганда, барча шахсларда бир [ҳ], баъзан [й] орттирилади:

	Бирлик	Кўплик
I ш.	перэҳъм//перэйъм	перэҳуз//<перэҳувуз
II ш.	перэҳънг//перэйънг	перэҳъз//перэйъз
III ш.	перэҳъ	перэҳъ

Айрим сўзларнинг учинчи шахсида эгалик аффикси кетма-кет қўшилиши мумкин: съйнъсъ, йәрмъсъ, унъсъ каби.

Тошкент шевасида қаратқич ва қаралмиш муносабатида биринчи шахс кўплигида (бъззъ оғъл каби), Жиззах шевасида эса иккинчи шахсида эгалик аффикси тушиши мумкин: бъздъ мәктәп, създъ қъшлэғ каби.

Тошкент шевасида учрайдиган эгалик аффиксининг 1 шахс кўплиги **-(у) вуз** бўлиб, унда [м] нинг [в] га ўтиши [м>в] ва [в] нинг таъсири билан [ъ] нинг лабланиши [ъ>у] натижасида -(ъ) миздан ўзгариб, [-(*у*)*вуз*<-(*ъ*)*мъз*] бўлган: дәләмъз>дәләвуз, ойъмъз>ойувуз>ойу:з. Қиёс қилинг: келдъмъз> >келдувуз>келду:з>келдуз.

Худди, шунингдек, II шахс кўплик -(*ъ*)***йъз*** ҳам икки унли орасида [нг] нинг [й] га ўтиши [нг>й] натижасида -(*ъ*)*нгъз* дан ўзгаргандир [-(*ъ*) ***йъз***<(*ъ*)*нгъз*]; этәнгъз>этәйъз, козънгъз>козъйъз>козъ:з>козъз. Қиёс қилинг: бэрдънгъз>бэрдъйъз>бэрдъ:з>бэрдъз.

Эгалик аффикслари тартиб жиҳатдан, одатда, ўзак-негизга бевосита қўшилиб келади, агар сўз кўпликда бўлса, у чоғда кўплик аффиксидан сўнг келади:

	Бирлик	Кўплик
I ш.	къйъмләръм	къйъмләръмъз
II ш.	къйъмләрънг	къйъмләръйъз
III ш.	къйъмләръ	къйъмләръ

Тошкент тип шеваларда эгалик аффикси кўплик аффиксидан олдин келиши ҳам мумкин. Солиштиринг: *Тошк.* узумъйлә, бэғъйлә; *Фарғ.* vзvмләрънг, бағләрънг.

Адабий тилда ўзакдаги айрим унлининг тушиши ва охирги к, қ нинг жаранглилашишидан ташқари, эгалик аффикслари ўзакка, асосан, таъсир қилмайди. Шеваларда эса эгалик аффиксининг қўшилиши натижасида ўзак-негизда айрим ўзгаришлар рўй беради:

[ъ] тушади: *йл.Тошк.* қэннъм, қэннънг, қэннъ (<қэрън); қойнъм, қойнънг, қойнъ (<қойън).

[у] тушади: *йл.Тошк.*, *Жиззах.* буннъм, буннънг, буннъ (<бурун).

[ә] тушади: *йл.Тошк.* шәҳръм, шәҳрънг, шәҳръ (<шәҳәр); зәҳръм, зәҳрънг, зәҳръ (<зәҳәр).

www.ziyouz.com kutubxonasi

[қ>ғ]: *йл.* ортэғъм, ортэғънг, ортэғъ (<ортэқ); қъшлэғъм, қъшлэғънг, қъшлэғъ (<қъшлэқ): Қиёс қилинг: *жл.* оғу(<оқ).

Бу ҳодиса бир бўғинли сўзларда (йоғъ — бэр-йоғъ мустасно), шунингдек, араб-форс тилидан қабул қилинган кўп бўғинли сўзларда учрамайди: *йл.* ъттъпэқъм, ъттъпэқъ каби; Аммо ж-ловчи шеваларда эса, ҳамма ҳолатларда учрайверади: *жл.* тоғы (<тоқы) // *ад.-орф.* тўқи; ағы (<ақы)//*ад.-орф.* оқи; пырағы (<пырақы) // *ад.-орф.* фироқи; интивағы (<интивақы) // *ад.-орф.* иттифоқи.

[к>г]: *йл.* бъләгъм, бъләгънг, бъләгъ (<бъләк), еләгъм, еләгънг, еләгъ (<еләк). Қиёс қилинг: *Жиззах.* ътъйъм, ътъйънг, ътъйъ (<етък).

Бу ҳодиса ҳам й-ловчи шеваларда бир бўғинли сўзларда учрамайди (тэк<тэкъ каби), аммо ж-ловчи шеваларда бир бўғинли сўзларда ҳам учрайди: көк<көги каби.

[нг>й]: *йл. Тошк.* койнъм, койнънг, койнъ (<конгъл); съйнъм, съйнънг, съйнъ//съйнъсъ (<сънгъл); ейнъм, ейнънг, ейнъ (<енгъл). Қиёс қилинг: қолъйнъ (қолънгнъ), бэшъйнъ (<бэшънгнъ).

[нг>в]: *жл.* көвнvм, көвнvнг, көвнv // *ад.-орф.* кўнгил.

[п>б]: *жл.* гәбим, гәбинг, гәби // *ад.-орф.* гап; қабым, қабынг, қабы // *ад.-орф.* қоп.

Қатағон ва Намангандаги ж-ловчи шеваларда эса бу сўзларда [п>б] ҳодисаси эмас, балки [п>в] ҳодисаси учрайди: гәп>гәви, есәп>есәви (//*ад.-орф.* ҳисоб), қап>қавы каби.

Й-ловчи Хоразм шеваларида бир бўғинли сўзларга эгалик аффикслари қўшилганда, ўзакдаги унли чўзилади: сөз>сө:зи, нан>на:ны каби.

Юқорида кўрганларимиз конкрет эгалик ҳисобланади. Бундан ташқари адабий тилда, шунингдек, шеваларда ҳам конкрет объектдан холи бўлган абстракт эгаликни ифодалаш мумкин. Бундай эгалик от ёки олмошларга ***-чъкъ ~ -дъкъ ~ ъкъ*** аффиксларини қўшиш орқали ҳосил қилинади. Тошкент тип шеваларда аффикс бошидаги товуш ўзи қўшилиб келган сўз охиридаги товушга мослашади: *йл. Жиззах*: Кәръмәнъкъ, мәнъкъ, сәнъкъ, бъздъкъ, създъкъ, туттъкъ; *Тошк.* коззъкъ, бэшшъкъ, тэкқъкъ, темъррькъ, тэллъкъ каби.

Бу абстракт эгалик Қорабулоқ шевасида ўзининг келиб чиқиш формаси (***-нынг ~ -нинг + ки***) ни сақлаган, яъни бу аффикс сингармонистик дублетга эга бўлмаган қаратқич келишиги аффикси ва ***-ки*** аффикси билан ифодаланади: баланынгки // *ад.-орф.* боланики, атамынгки // *ад.-орф.* отамники, итингки // *ад.-орф.* итники, менингки // *ад.-орф.* меники, сенингки // *ад.-орф.* сеники.

Конкрет эгалик аффиксидаги сўз гапда қаралмиш бўлиб келса, абстракт эгалик аффикси олган сўз эса гапда кесим бўлиб кела-

ди: *Тошк.* бу йеллә (<йерләр) — кәлхэссъкъ, қәләмлә мәнъкъ; *Жиззах.* әнэв корънъп турген мәккэйъ әхмәттъқъ, бу джэйлә тэғамдъкъ, йәнгъ сэлънгән учәскә Луптънъкъ (<Лутфиники); *Қорабулоқ.* бу чапан менингки, бу қағаз унунгки.

КЎПЛИК КАТЕГОРИЯСИ

9-§. Ўзбек шеваларида ҳам кўплик морфологик (бэләләр~ ~бэләлә~бэллә~бағалар; мэллар~малдар~мэллә) ва синтактик йўл билан (он эдәм, кәттә-къчък, ҳәр хъл қәләм, тодэ-тодэ мэл) ифодаланади.

Ад.-орф. ***-лар*** аффикси ўзбек шеваларида қуйидаги кўринишларга эга: *жл.* ***-лар*** (қышлақлар>қышлэқлар) ~***-ләр*** (мәзгилләр//*ад.-орф.* манзиллар)~***-нар*** (мийманнар//*ад.-орф.* меҳмонлар) ~ ***-нәр*** (джvзvмнәр//*ад.-орф.* узумлар); *жл.* ***-дар*** (малдар//*ад.-орф.* моллар) ~ ***-тар*** (аттар//*ад.-орф.* отлар), ~ ***-тәр*** (джигиттәр); *йл.* ***-лар*** (*Анд.* қушлар), ***-ләр*** (*Анд.* гулләр), ***-ла*** (*Хоразм.* қы:зла), ***-лә*** (*Тошк.* эдәмлә, *Хоразм.* кишилә), ***-әр*** (*Парк.* бъзәр), ***-ә*** (*Тошк.* бъзә>бъзә>бзә).

Ж-ловчи шеваларда кўплик аффиксининг қўлланиши ўзак-негизнинг қаттиқ-юмшоқлигига боғлиқ.

Тил орқа унлили ўзак-негизда ***-лар*** ишлатилади: *жл.қирқ.* қушлар, қалайықлар//*ад.-орф.* халойиқлар, уллар//*ад.-орф.* ўғиллар, қызлар, қышлақлар>қышлэқлар, булбуллар.

Тил олди унлили ўзак-негизда ***-ләр*** ишлатилади: *жл. қирқ.* кишиләр, элләр, ишләр, нэрсәләр//*ад.-орф.* нарсалар; гvлләр, мәзгилләр//*ад.-орф.* манзиллар.

Тил орқа унлили ўзак-негиз сонор товушлар билан тугаган бўлса, кўплик қўшимчаси ***-нар*** тарзида қўшилади: *жл. қирқ.* постуннар, чопаннар, тамнар>тэмнәр, дыйқаннар>дыйқэннар, мийманнар//*ад.-орф.* меҳмонлар; адамнар>эдамнар.

Тил олди унлили ўзак-негиз сонор товушлар билан тугаган бўлса, ***-нәр*** ишлатилади: *жл. қирқ.* кvннәр. тvннәр, мәргәннәр, ҳvкvмнәр, гиләмнәр, джvзvмнәр//*ад.-орф*; узумлар. Қиёс қилинг: *йл. Фарғ.* элъйнәр//*ад.-орф.* олинглар; *Қорабулоқ.* бvйvмнәр//*ад-.орф.* буюмлар.

Тошкент, Фарғона тип й-ловчи шеваларда кўпликни ифодаловчи аффикслар, асосан ***-ла*** (~***-лә***), ***-лар*** (~***-ләр***), жанубий Хоразм шеваларида эса ***-ла*** (~***-лә***), ***-лар*** (~***-ләр***), спорадик равишда ***-а*** (~***-ә***) дир. Мисоллар: *йл.Тошк.* Елгә берсәнг эшъйнъ еллә: (<ерләр) съләр бэшъйнъ, ъткә бәрсәнг эшъйнъ ътлә ғәджър бэшъйнъ (*Мақол.*); Йер қәдрънъ бълмъйдъ йер екмәгән дъ:қэллә (<де:қэнләр), ел қәдрънъ бълмъйдъ ел кормәгән нэдэлла (<нэдэн-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ләр) (*Мақол.*); Кәлхозъвуззъ бо:ләръ, пәхтәзолләръ (<пәхтәзорләръ), полъзләръ бәр. *Парк.* әйъмләнъ къйгәнъ пәрчәдәммъ (*Қўшиқ*); Колхозчъләғайрәт қълдъләә. *йл. Хоразм.* Сизни өйә меймалла гәлдиләә//*ад.-орф.* Сизнинг уйга меҳмонлар келишди; Вир гүллләдәм бир гүн баға гириб қараса, пәри:лә ҳу:зни бойида отириптиләә//*ад.-орф.* Кунлардан бир кун боққа кириб қараса, парилар ҳовузнинг бўйида ўтирибди; Ҳамма гәпләни ҳу:рлықаға сөлләб-бәрәди//*ад.-орф.* Ҳамма гапларни ҳурлиқога сўзлаб беради; Йолда әкәләрини гөрәди//*ад.-орф.* Йўлда акаларини кўради; Бизла атамызны әлдинә немәтиб барамыз//*ад.-орф.* Бизлар отамизнинг олдига нима деб борамиз; бъзәгәйәм қолдърънг//*ад.-орф.* бизларга ҳам қолдиринг.

Ж-ловчи шеваларда кишилик олмошларининг I, II шахс кўплигида *-ар* [*-әр*] формаси учраса, баъзи й-ловчи шеваларда бу аффикс шу олмошларда спорадик равишда учрайди: *йл. Парк.* бъзәр ъшләдък, съзәр негә мәджлъскә бормәдъз.

Бу олмошларнинг кўплик формаси баъзи шеваларда (масалан, Жиззах) бир неча кўринишга эга бўлиши мумкин: съзлә//съләә~съләр. Мисоллар: съзлә [//съләә] борънглә; съләрдъ към чақърдъ?

Тошкент тип шеваларда кишилик олмошининг II шахс бирлиги (сән) кўплик аффиксини олиши мумкин (сәнлә>сәллә), лекин унинг маъноси шу олмошнинг кўплиги (съз) га тенг эмас: сәллә<сәнлә<сәнләр («сен» деб айтиладиган — тенг ёки кичик одамларнинг бир нечаси). Қиёс қилинг: Кәръм. Сәлъм — сәлләйәм борәсәммъ?//*ад.-орф.* Карим, Салим — сенлар ҳам борасанми? (кўплик); Кәръм — съз борәсъсмъ?//*ад.-орф.* Карим — сиз борасизми? (ҳурмат); Кәръм, Сәлъм—съләә (<съзлә<съзләр) борәсъләмъ//*ад.-орф.* Карим, Салим — сизлар борасизларми (кўплик).

Қорабулоқ шевасида кўрсатиш олмошлари *бул* ва *ул* кўплик билан турланганда ўзак ва аффикс орасида бир «а» орттирилади, кўплик аффикси эса тўлиқ формасини сақлайди: булалар (бул+а+лар)//*ад.-орф.* булар, улалар (ул+а+лар)//*ад.-орф.* улар.

Қарноб шевасида бъз олмоши ҳам кўплик аффиксини олиши мумкин: бъзләнъ ҳовлъсъ, бъзләнъ пърмәсъ (шуниси қизиқки, бу шевада, шунингдек, қаратқичли бирикмаларда қаратқич-қаралмиш мослиги бўлмайди) //*ад.-орф.* бизнинг ҳовлилар, бизнинг фермамиз. Қиёс қилинг: *жл.* ҳәр джергә барғанда бизларды сора.

Ўзбек шеваларида кўплик аффикси от, олмошларга қўшилиб келганидек, феълларга ҳам қўшилиб келади. Бунда улар бажарувчи ёки бажартирувчи шахснинг кўп эканини ифодалайди. Феълларга қўшилган кўплик белгиси ***-лар*** отлардагидек бевосита ўзакка қўшилмайди, балки шахс-сон, замон аффиксларидан кейин

www.ziyouz.com kutubxonasi

қўшилиб келади. Адабий тилда *-лао* феълларнинг учинчи шахсида учраса, шеваларда эса, иккинчи ва учинчи шахсларда ҳам учрайди. Бунда *-лар* аффикси *-з* (*-из*) ўрнида келади: *йл. Парк.* Дәрйәгә тәш этмәнгләр, бәтәр кетәр; Қиёс қилинг: *ад.-орф.* отмангиз, тәпъп әләдъгән болдъләә, койнә:нъ апам тъхтъләә; *йл. Хоразм.* ҳәммәләри өз йуртларына қайтадыла; Икки әкәсини қачыра миндириб өлдистирадилә//*ад.-орф.* Икки акасини хачирга миндириб ўтказдирадилар.

Шунингдек, бу аффикс Тошкент шевасида қўшма феъл составида келган *-б(-иб)* ли равишдошга ҳам қўшилади ва ўша қўшма феълдан англашилган маънони кучайтиради. Бунда кўплик аффикси кўпинча тўлиқ формасини сақлайди: қуръбләә кессън<қуръбләр кетсън.

Феълларда *-лар* аффиксидан ташқари *-к* (келдик), *-қ* (*дж.* бардық) аффикслари биринчи шахс кўпликни ифодалайди. Шунингдек, биринчи шахс кўпликни Тошкент шевасида *-мъз* ∼ *-вуз* (кордъмъз ∼ кордувуз > корду:з) аффикслари ифодалайди.

-з(-из) аффикси эса иккинчи шахс кўпликни ифодалайди: *жл.* келдингиз.

Тошкент шевасида *-луг* аффикси ҳам (у эгалик аффикси билан бирга келади: -луг + ъ) ҳурмат ва кўпликни ифодалайди. Бу аффикс бошқа шевалардаги *-лар* билан алмашиниб келади: *Тошк.* озлугъ ∼ *Фарғ.* озләръ, *Тошк.* қойлугънъ бәқъшвәттъ//*ад.-орф.* қўйларини боқишяпти.

Ўзбек шеваларида кўплик аффикси тартиб жиҳатдан адабий тилдагидек, асосан, бошқа турловчилардан олдин келади. Аммо бир қатор й-ловчи шеваларда (масалан, Тошкент) эгалик аффиксларидан сўнг келишини учратамиз: бәләйлә < бәләнглә, узумъйлә. Мисоллар; бәғъйлә бә:мъ?, ойъләә қәттә?, дәптәръйләгә йәзъйлә, бувәйъзләә еттъләә. Қиёс қилинг: *Жиззах.* уйләрънг қәйеттә? джәйләрънг йәхшъйәкән; *Фарғ.* узумләрънг пъштъмъ?, бәлаларънгнъ чақьр.

Ж-ловчи шеваларда кўплик аффикси отларда эгалик аффиксидан олдин, бевосита ўзак-негизга қўшилиб келади; аммо маъно талабига кўра шахс-сон аффикслари билан ўрин алмаштириши мумкин: ойундарынгды қынгдар//*ад.-орф.* ўйинларингни қилинглар; пақталарынгды терралдыларынгма?//*ад.-орф.* пахталарингни териб олдиларингми?, пахталарынгды тервангдар//*ад.-орф.* пахталарингни териб олинглар.

Ўзбек шеваларида кўплик аффикси билан келган сўзнинг маъноси унинг адабий тилдаги маъносига мос келади. (Адабий тилдаги *-лар* нинг маънолари проф. А. Ғ. Ғуломовнинг ишларида муфассал ёритилган.)

Шеваларда баъзи ўзига хосликлар ҳам учрайди. Ж-ловчи шеваларда адабий тил ва бошқа й-ловчи шевалардагидек, кўплик

www.ziyouz.com kutubxonasi

аффикси ҳурмат маъносида ишлатилмайди: атам келди. Қиёс қилинг: *Тошк.* этәмлә келдълә ~ этәм келдълә; *Фарғ.* бувъм келъштъ//*ад.-орф.* ойим келдилар. Бу ҳодиса баъзи шеваларда (масалан, Паркент) спорадик равишда учраб қолади: Дэдәм кәлхэздә бърънчъ бъргәдълдә ъшлъйдъ// *ад.-орф.* Дадам колхозда биринчи бригадада ишлайди; бувъм кевэттъ//*ад.-орф.* Бувим келяпти.

ТУСЛАНИШ

10-§. Ўзбек адабий тилидаги каби халқ шеваларида ҳам шахс-сон, замон ва майл формалари тусловчилардир.

Тусловчи аффикслар, масалан, *жл.* **-ди** + **м** (фонетик вариантлари билан) ~ *йл.* **-дъ** + **м** (фонетик вариантлари билан) ҳам замон, ҳам шахс-сонни кўрсатади: *жл.* келдим ~ *йл.* келдъм (ўтган замон, биринчи шахс, бирлик) каби. Тусловчи аффикслар шевалараро озми-кўпми фарқ қилади, қиёс қилинг: замон ва шахс-сон тусловчилар: *жл.* **-дық** (қарадық) ~ *йл. Анд.* **-дък** (келдък) ~ *Тошк.* **-дув(зә)** [келдув(зә)] ~ *Жиззах.* **-тъй** (куттъй). *жл.* **-ватырман** (келиватырман) ∾ *йл. Тошк:* **-вэммән** (бэрвэммән) ~ *Анд.*-**йәппән** (барйәппән) ~ *Парк.*-**вэттъм** (бэрвэттъм) ~ *Самарқ.* ~ **эммән** (бэрэмман) ~ *Наманг.* **-уттъмән** (бэруттъмән).

Шунингдек, майл ва шахс-сон аффикслари ҳам шевалараро фонетик вариантларга эга. Масалан, ж-ловчи ва й-ловчи шевалардаги буйруқ майли ва шахс-сон тусловчиларини қиёс қилинг:

йл. Парк. **-ъй**	(келъй)	*жл.* **-(а)йин**	(турайин)
-гън	(кегън)	**-ғын**//**-ғун**//**-гин**	(турғун//турғын)
-сън	(кесън)	**-сын**//**-сун**//**-син**	(турсун//турсын)

Тусланиш феълдан бошқа сўзларда ҳам учрайди. Масалан, *йл. Тошк.* сэ:мән, сэ:сән, сэ:мъз, сэ:сълә//*ад.-орф.* соғ; кәлхэччъмән, кәлхэччъсән, кәлхэччъмъз, кәлхэччъсълә (//*ад.-орф.* колхоз) каби.

Ж-ловчи ва й-ловчи шевалардаги феълларнинг тусланиши:

ЎТГАН ЗАМОН

Ўтган замон аниқлик феъли

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
қарадым	қарадық	елэдим	елэдик
қарадынг	қарадынгыз	елэдинг	елэдингиз
қарады	қарады(лар)	елэди	елэди(лэр)

Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
таптым	таптық	кеттим	кеттик
таптынг	таптынгыз	кеттинг	кеттингиз
тапты	тапты(лар)	кетти	кетти(ләр)

Бирлик	Кўплик
туттум//туттым	туттуқ//туттық
туттунг//туттынг	туттунгуз//туттынгыз
тутту//тутты	тутту//тутты(лар)

Й-ловчи шеваларда:

	Бирлик	Кўплик
Анд.	келдъм	келдък [//*Тошк.* келдув(зә)]
	келдъинг	келдъйнәр [//*Тошк.* келдъйлә]
	келдъ	келъштъ

	Бирлик	Кўплик
Жиззах.	куттъм	куттъй
	куттънг	куттъйъз
	куттъ	куттъ(лә)

ТАРИХИЙ ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик	Кўплик
тынчығанман > тынчығамман	тынчығанмыз > тынчығаммыз
тынчығансан	тынчығансыз
тынчыған	тынчыған

Бирлик	Кўплик
джаппағанман > джаппағамман	джаппағанмыз > джаппағаммыз
джаппағансан	джаппағансыз
джаппаған	джаппаған

Бирлик	Кўплик
чыққанман > чыққамман	чыққәнмыз > чыққаммыз
чыққансан	чыққансыз
чыққан	чыққан

Бирлик	Кўплик
алғанман > алғамман	алғанмыз > алғаммыз
алғансан	алғансыз
алған	алған

Бирлик	Кўплик
кеткәнмән > кәткәммән	кеткәнмиз > кеткәммиз
кеткәнсән	кеткәнсиз
кеткән	кеткән

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бирлик	Кўплик
келгәнмән < келгәммән	келгәнмиз > келгәммиз
келгәнсән	келгәнсиз
келгән	келгән

Й-ловчи шеваларда:

Бирлик		Кўплик	
Тошк. боргәммән	*Анд.* баргәммән	*Тошк.* бәргәнвуз//бәргәнвузә	*Анд.* баргәммъз
бәргәнсән	баргәнсән	бәргәнсълә	баргәнсъләр
бәргән	баргән	бәрьшкән	барьшкән

Бирлик ва кўплик

Жиззах.

мән, сән, у	коргән
бъз, съз, улә(р)	чушкән, сәққан

УЗОҚ ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик	Кўплик
барған эдим > барғандым	барған эдик > барғандық
барған эдинг > барғандынг	барған эдингиз > барғандынгыз
барған эди > барғанды	барған эди > барғанды

Бирлик

джурған-экәнмән > джурғанекәммән
джурған-экәнсән > джурғанекәнсән
джурған-экән > джурғанекән

Кўплик

джурған-экәнмиз > джурғанекәммиз
джурған-экәнсиз > джурғанекәнсиз
джурған-экән > джурғанекән

Й-ловчи шеваларда:

Бирлик

Тошк. тургәнъдъм	*Анд.* таққанъдъм
тургәнъдънг	таққанъдънг
тургәнъдъ	таққанъдъ

Кўплик

Тошк. тургәнъдув// тургәнъдуз// тургәндувзә //тургәнду:зә	*Анд.* таққанъдък
тургәндъйлә	таққанъдъйнәр
турьшкәнъдъ	тақъшкәнъдъ

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎТГАН ЗАМОН ҲИКОЯ ФЕЪЛИ

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик

келиб эдим > келиведим > кеведим
келиб эдинг > келивединг > кевединг
келиб эди > келиведи > кеведи

Кўплик

келиб эдик > келиведик > кеведик
келиб эдингиз > келиведингиз > кеведингиз
келиб эди > келиведи > кеведи.

Й-ловчи шеваларда:

Бирлик

Тошк.	элувдъм	*Жиззах.*	йозу:дум
	элувдънг		йэзу:дънг
	олувдъ		йэзу:дъ

Кўплик

Тошк.	элувдув//элувдуз	*Жиззах.*	йэзу:дъй
	элувдувзә//элувдъйлә		йэзу:дъйъз
	элъшувдъ		йэзу:дъ(лә)

ЎТГАН ЗАМОН ЭШИТИЛГАНЛИК ФЕЪЛИ

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик		Кўплик	
қойуппан	кетиппән	қойуппыз	кетиппиз
қойупсан	кетипсән	қойупсыз	кетипсиз
қойупту	кетипти	қойупту	кетипти

Й-ловчи шеваларда:

	Бирлик	Кўплик
Тошк.	кепмән > кеммән	кепмъз > кеммъз
	кепсән	кепсълә
	кептъ	келъшыптъ

	Бирлик	Кўплик
Фарғ.	эппән (> элъбмән)	эппъз
	эпсән	эпсъзләр
	эптъ	элъшъптъ

ТУҒАЛЛАНМАГАН ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик

ойнар эдим > ойнаредым > ойнардым
ойнар эдинг > ойнаредынг > ойнардынг
ойнар эди > ойнареды > ойнарды

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кўплик

ойнар эдик > ойнар едық > ойнардық
ойнар эдингиз > ойнар едынгыз > ойнардынгыз
ойнар эди > ойнар еды > ойнарды

Й-ловчи шеваларда:

	Бирлик	Кўплик
Тошк.	бэрәрдъм > бэрә:дъм	бэрәрдув (зә) > бэрә:дув (зә)
	бэрәрдънг > бэрә:дънг	бэрәрдъйлә > бэрә:дъйлә
	бэрәрдъ > бэрә:дъ	бэръшәрдъ > бэръшә:дъ

	Бирлик	Кўплик
Қорабулоқ.	бердим еди	бердvгvдvк (< бердик едик)
	бердинг еди	бердингиз еди
	берди еди	берди еди

ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Конкрет ҳозирги замон феъли

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик

келәджатырман > келәйатырман > келиватырман
келәджатырсан > келәйатырсан > келиватырсан
келәджатыр > келәйатыр > келиватыр

Кўплик

келәджатырмыз > келәйатырмыз > келиватырмыз
келәджатырсыз > келәйатырсыз > келиватырсыз
келәджатыр > келәйатыр > келиватыр

Й-ловчи шеваларда:

Бирлик

Тошк.	бэрвэммән	*Анд.*	барйәппән
	бэрвэссән		барйәпсән
	бэрвэттъ		барйәптъ

Кўплик

Тошк.	бэрвэммъз//бэрвэммъзә	*Анд.*	барйәппъз
	бэрвэссълә		барйәпсъләр
	бэръшвэттъ		баръшйәптъ

Бирлик

Парк.	бэрвэттъм	*Самарқ.*	бэрэмман
	бэрвэттънг		бэрэпсан
	бэрвэттъ		бэрэпту

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кўплик

Наманг.	бɔруттъмəн	*Миришкор.*	бɔрɔ:туммəн
	бɔруттъсəн		бɔрɔ:тувсəн
	бɔруттъ		бɔрɔ:тти.

Бирлик

Қорабулоқ.	қылайтма	кəл'əйтмə
	қылайтса (//қылайсса)	кəл'əйтмə (//кəл'əйссə)
	қылайты	кəл'əйтти

Кўплик

қылайтмыз (//қылайтмыс)	кəл'əйтмиз (//кəл'əйтмис)
қылайтсылар (//қылайссылар)	кəл'əйсилəр (//кəл'əйссилəр)
қылайтты	кəл'əйтти

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик		Кўплик	
чығаман	тушəмəн	чығамыз	тушəмиз
чығасан	тушəсəн	чығасыз	тушəсиз
чығады	тушəди	чығады (лар)	тушəди (лəр)

Й-ловчи шеваларда:

	Бирлик	Кўплик
Анд.	əчънəмəн	əчънəмъз [//*Тошк.* əчънəвуз(ə)]
	əчънəсəн	əчънəслəр [//*Тошк.* əчънəсълə]
	əчънəдъ	əчънъшəдъ

КЕЛАСИ ЗАМОН

Келаси замон гумон феъли

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик		Кўплик	
қарарман	ичəрмəн	қарармыз	ичəрмиз
қарарсан	ичəрсəн	қарарсыз	ичəрсиз
қарар	ичəр	қарар(лар)	ичəр(лəр).

Й-ловчи шеваларда:

Бирлик

Анд.	барəрмəн	*Тошк.*	бɔрəрмəн > бɔрə:мəн
	барəрсəн		бɔрəрсəн > бɔрə:сəн
	барəр		бɔрəр

Кўплик

Анд.	барəрмъз	*Тошк.*	бɔрəрвуз > бɔрə:вуз(ə)
	бɔрəрсълəр		бɔрəрсълə > бɔрə:сълə
	баръшəр		бɔръшəр

www.ziyouz.com kutubxonasi

	Бирлик	Кўплик
Жиззах.	тәшләрмән	тәшләрмъз
	тәшләрсән	тәшләрсъс
	тәшләр	тәшләр(лә)

ҚЕЛАСИ ЗАМОН МАҚСАД ФЕЪЛИ

Ж-ловчи шеваларда:

Бирлик		Кўплик	
қалмақчыман	келмәкчимән	қалмақчымыз	келмәкчимиз
қалмақчысан	келмәкчисән	қалмақчысыз	келмәкчисиз
қалмақчы	келмәкчи	қалмақчы(-лар)	келмәкчи (-лар)

Й-ловчи шеваларда:

	Бирлик	Кўплик
Тошк.	эмэхчъмән (< элмэқчъмән)	эмэхчувуз(ә)
	эмэхчъсән	эмэхчъсълә
	эмэхчъ	элъшмэхчъ

	Бирлик	Кўплик
Жиззах.	термэхчъмән	термэхчъмъз
	термэхчъсән	термэхчъсъс
	термэхчъ	термэхчъ(лә).

СЎЗ ЯСАЛИШИ

11-§. Ясалиш — тилда бирор усул (аффиксация, композиция) орқали янги сўз ёки сўз формалари ясашдир. Ўзбек диалектларида ҳар икки усул билан ҳам сўз ясалади. Масалан, аффиксация орқали сўз ясалиши: *Тошк.* сузэнғъч (сузағон), *Фарғ.* қъзълча (қизил лавлаги), *Хоразм.* дамызлық (томизғи) каби.

Композиция орқали сўз ясалиши: *Фарғ.* қэра йалақ (чуғурчуқ), *Анд.* патма чъмчъқ (жиблажибон) каби.

Ўзбек шеваларида сўз ясашда асосий ўринни адабий тилдагидек аффиксация ташкил қилади.

Ўзбек шеваларидаги ясовчи аффикслар асосан адабий тилдагидек бўлса- да [масалан, *Тошк* ***-шуғ (<-шъқ)***: йелъмшуғ (<йелъмшъқ) ~ *Хоразм.* ***-шәк***: йэлимшәк каби], булардан ташқари, айрим шевалар ва шевалар группачасига хос бўлган ясовчилар ҳам бор. Масалан, *Хоразм.* ***-дан*** (хавардан//*ад.-орф.* хабардор), ***-әли//-алы*** (гетәли//*ад.-орф.* кетайлик; баралы// *ад.-орф.* борайлик) каби.

Шунингдек, ўзбек шеваларида адабий тилдаги баъзи аффикслар бошқа маънода қўлланиши ҳам мумкин. Қиёс қилинг: ***-чәнг//-чән:*** *Фарғ. Анд.* маҳсъчән//мәҳсъчәнг (маҳсисиз) ~ *Тошк.* мәхсъчәнг ~ *ад.тилда* маҳсичанг (маҳсили, калишсиз); *Фарғ., Анд.* йахтәкчән (яхтаксиз) ~ *Тошк.* йәхтәкчәнг ~ *ад. тилда* яхтакчанг (фақат яхтакли, чопонсиз).

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўзбек шеваларида от, сифат, феъл, равиш ва бошқа сўз туркумлари ясовчи аффикслардан намуналар (форма ясовчи аффикслар ҳам берилган):

-**ағ**: *Хоразм.* уйағ//*ад.-орф.* уйғоқ.

-**ал**: *Хоразм.* азал//*ад.-орф.* азай.

-**ар**: *Хоразм.* башар//*ад.-орф.* бошқар.

-**алы**//-**әли**: *Хоразм.* алалы, гетәли//*ад.-орф.* олайлик, кетайлик.

-**а**: *Хоразм., Ҳазорасп,* боша гәлди//*ад.-орф.* бекорга келди.

-**әл**: *Хоразм.* кәпәл//*ад.-орф.* кўпай. -**әси**//- **асы**. *Хоразм,* йәйәси гәлди, барасы гәлди//*ад.-орф.* егиси келди, боргиси келди.

-**әк**: *Хоразм.* сүзәк сығыр, дәпәк әшәк//*ад.-орф.* сузағон сигир, тепағон эшак.

-**ван** (<бэн):*Анд.* Ораз әкәм сарәйванлъқ қълйәптъ //*ад.-орф.* Ўроз акам·саройбонлик қиляпти.

-**въч**: *Қўқон.* кэвлэвъч//*ад.-орф.* ковлагич.

-**гър**: *Анд.* базәргър//*ад.-орф.* бозорбоб.

-**гәк**: *Фарғ.* ългәк. Қиёс қилинг: *Тошк.* ългәй//*ад.- орф.* илгак.

-**гили**//-**ғылы** (<-гилик): *Хоразм., Ҳазорасп.* гөргили, болғылы//*ад.-орф.* кўргилик, бўлгилик.

-**гәр**: *Фарғ.*'зәргәр//*ад.-орф.* заргар.

-**ғъч**: *Қўқон.* қъстърғъч//*ад.-орф.* қистирғич.

-**ғ**: *жл.* чушағ. Қиёс қилинг: *Тошк.* чушэв//*ад.-орф.* тушов.

-**ғылт**: *Хоразм* гызғылт, сарғылт. Қиёс қилинг: *Тошк.* сарғъш, қъзғъш//*ад.-орф.* қизғиш, сарғиш.

-**ғыш**: *жл.* сарғыш//*ад-.орф.* сарғиш.

-**ди**: *Хоразм. Ҳазорасп.* вағырды башланди//*ад.-орф.* шовқин-сурон бошланди.

-**да**: *жл.* шақырда//*ад.-орф.* шақирла.

-**дан**: *Хоразм.* хавардан. Қиёс қилинг: *Тошк.* хәвәрдэр //*ад.-орф.* хабардор.

-**дийн** (-**дайин**): *Хоразм.* джиндийн//*ад.-орф.* жиндай.

-**дыстыр**//-**дистир**: *Хоразм.* өлдыстир, алдыстыр //*ад.-орф.* ўлдиртир, олдиртир.

-**давық**//-**дәвик**: *Хоразм.* зынгқылдавық, ликкилдәвик//*ад.- орф.* зингилламоқ, ликилламоқ.

-**да**//-**дә** (<**ла**): *Хоразм. Ҳазорасп.* халтани қолдашип гөтәрдик//*ад.-орф.* халтани қўллашиб кўтардик.

-**донг**: *Хоразм. Ҳазорасп.* гәчәдонг отырдық, йарым ахшамадонг ишләди//*ад.-орф* кечгача ўтирдик, ярим кечагача ишлади.

-**дин**//-**нин**//-**тин**//-**тын** (<-**дек**): *Хоразм., Ҳазорасп.* баладин болди, баламнин болди, атын йүрипти//*ад.* -*орф.* боладек бўлди, боламдек бўлди, отдек юрибди.

-**зар**: *Анд.* өннуч гектәр отзар бар//*ад.-орф.* ўн уч гектар ўтзор бор.

www.ziyouz.com kutubxonasi

-*зэр*: *Қўқон*. пэхтэзэр, лэлэзэр//*ад.-орф*. пахтазор, лолазор.

-*иммир//-иммил*: *Хоразм* гөгимтир//кэкимтил//*ад.-орф*. кўкимтир.

-*инчэ*: *Хоразм* гэлинчэ//*ад.-орф*. келгунча.

-*ир*: *Хоразм*. етир//*ад.-орф*. ўтказ.

-*ыз*: *Хоразм*. утыз//*ад.-орф*. ютқиз.

-*ызлық*: *Хоразм* дамызлық//*ад.-орф*. томизғи.

-*ынча//-инчэ*: *Хоразм*. барынча, гэлинчэ//*ад.-орф*. боргунча, келгунча.

-*ыр*: *Хоразм*. йатыр, басыр//*ад.-орф*. ётқиз, бостир.

-*ыз*: *Хоразм*. қорқыз//*ад.-орф*. қўрқит.

-*ик (<лик)*: *Хоразм*. *Ҳазорасп*. бөйик//*ад.-орф*. бўйлик.

-*ъй//ъғ*: *Фарғ*. тешъй, тосъғ//*ад.-орф*. тешик, тўсиқ.

-*йэли*: *Хоразм*. ишлэйэли//*ад.-орф*. ишлайлик.

-*кэш*: зэккэш//*ад.-орф*. захкаш.

-*қъч*: *Қўқон*. қъсқъч//*ад.-орф*. қисқич.

-*лағ*: *Анд*. послағ//*ад.-орф*. пўстлоқ.

-*лық*: *Хоразм*. *Ҳазорасп*. қамышлық//*ад.-орф*. қамишзор.

-*лама*: *Хоразм*, *Хонқа*. вағлама//*ад.-орф*. қора шўрва.

-*л*: *Хоразм*. қарал, сарал//*ад.-орф*. қорай, сарғай.

-*лэк//-лақ*: *Хоразм*. чэплэкашық, онглақ ашық//*ад.-орф*. чапақай ошиқ, ўнақай ошиқ.

-*лэс//-лас*: *Хоразм*. етлэс адам, буртлэс киши//*ад.-орф*. семиз одам, сермўйлов киши.

-*лай//-лэй//-ғай*: *Хоразм*. *Ҳазорасп*. балам уллайип қалды//*ад.-орф*. болам улғайиб қолди.

-*лэп (<-ла+б)*. *Хоразм*. *Ҳазорасп*. Үйэ гечлэп гетэмиз//*ад.-орф*. уйга кечқуруи кетамиз.

-*лък*: *Бухоро*. мэн у къшънъ ме:мэнлъккэ чэқърэмэн. Қиёс қилинг: *Тошк*. мъх'мэндэрчълък.

-*луғ*: *Анд*., *Тошк*. тузлуғ.

-*лэқ*: *Қўқон*. ботэлэқ.

-*лақ//-лағ*: *Фарғ*. қумлақ, отлағ//*ад.-орф*. қумлоқ, ўтлоқ.

-*майыш*: *Хоразм*. бармайыш//*ад.-орф*. бормаслик.

-*мийн (<майин)*: *Хоразм*. *Ҳазорасп*. бағламийн//*ад.-орф*. боғламай.

-*мэк*: *Фарғ*., *Анд*. көкмэк//*ад.-орф*. кўм-кўк.

-*нус*: *Хоразм*., *Ҳазорасп*. қақнус адам//*ад.-орф*. ориқ одам.

-*сэ*: *Хоразм*, *Ҳазорасп*. йенгсэ//*ад.-орф*. енглик.

-*саз*: *Анд*. эрэвэсаз//*ад.-орф*. аравасоз. Қиёс қилинг: *Хоразм*. ар(а)вачы.

-*таш (<-дош)*: *Хоразм*. йанына йанташты//*ад.-орф*. ёнига ёндашди.

-*чи*: *Хоразм*, *Ҳазорасп*. эдикчи//*ад.-орф*. этикдўз.

-*чилик*: *Хоразм*, *Ҳазорасп*. ағзыбирчилик//*ад.-орф*. дўстлик.

www.ziyouz.com kutubxonasi

-*ч*: *Тошк.* б е к э ч, э н э ч//*ад.-орф.* бекач, онач. Қиёс қилинг: *Хоразм.* б и:қ э ш, э н э ш.

-*чэнг//чэн*: *Фарғ.*, *Анд.* м э ҳ с ъ ч э н//м э ҳ с ъ ч э н г (маҳсиз), й а х т э к ч э н (яхтаксиз). Қиёс қилинг: *Тошк.* м э ҳ с ъ ч э н г (маҳсили, калишсиз), к о й н э й ч э н г (кўйлакли, чопонсиз).

-*чық* (<-*чэқ*): *Хоразм*, *Ҳазорасп.* о й ы н ч ы қ//*ад.-орф.* ўйинчоқ.

-*чалақ* (<-*ча* + *лоқ*): *Хоразм*, *Ҳазорасп.* а т ы н г б а л а с ы н а т а й ч а л а қ д и й д и л а р//*ад.-орф.* отнинг боласини тойча дейдилар.

-*чэлли* (<-*чэғлик*): *Хоразм*, *Ҳазорасп.* а з а н а ч э л л и//*ад.-орф.* азонгача.

-*чилэн//-чылап*: *Хоразм*, *Ҳазорасп.* э р к э к ч и л э п, х а т ы н ч ы л а п//*ад.-орф.* эркакча, хотинча.

-*чэк*: *Анд.* ҳ э л Ү н ч э к//*ад.* -*орф.*. беланчак.

-*чьқ*: *Анд.* т а й ч ь қ//*ад.* -*орф.* тойча. *Фарғ.* қ ь з ғ а н ч ь қ//*ад.* -*орф.* қизғанчиқ.

-*шэк*: *Хоразм.* й е л и м ш э к. Қиёс қилинг: *Тошк.* й е л ъ м ш у ғ//*ад.* -*орф.* елимшиқ.

-*шуғ*: *Тошк.* й е л ъ м ш у ғ//*ад.* -*орф.* елимшиқ.

АДАБИЁТЛАР

А б д у л л а е в Ф., Ўзбек тилининг қипчоқ шеваси (Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, 1957).

А л и е в А. Ю., Ўзбек тили Уйчи шевасининг баъзи лексик ва морфологик хусусиятлари ҳақида (Ученые записки Наманганского Государственного педагогического института, вып. II, Наманган, 1957)

А ф з а л о в Ш. А., Ўзбек тилининг Паркент шеваси (Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, 1957).

Б а с к а к о в Н. А., Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952.

Г у л я м о в Я. Г., Морфология Ташкентского говора, Т., 1968.

Г у л я м о в Я. Г., Из наблюдений над морфологией Ташкентского говора (Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, 1957).

И б р о ҳ и м о в С., Ўзбек тилининг Бешкент район шевалари юзасидан кузатишлар (Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, 1957).

Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, II, морфология, М., 1956.

К о н о н о в А. Н., Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948.

К о н о н о в А. Н., Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.

М а ъ р у ф о в З., Сўз состави, от ва сифат, Тошкент, 1955.

М и р з а е в М., Об употреблении дательного и местного падежей в бухарском говоре узбекского языка. (Ученые записки Бухарского государственного педагогического института, Бухара, 1957.)

М и р з а е в М., Ўзбек тили Бухоро шевасининг хусусиятларига доир. (Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, I, 1959.)

М и р с о а т о в Т. З., Ўзбек тилининг қирқ шеваси. (Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, 1957.)

П о л и в а н о в Е. Д., Казак-найманский говор (Известия АН СССР, I, 1931).

Ж у м а н а з а р о в. Ю., Ҳазорасп шевасида эгалик аффикслари (Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, № 3, 1959.)

Р е ш е т о в В. В., Маргеланский говор узбекского языка (Известия Уз ФАН ССР № 3, Ташкент, 1941.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Решетов В. В., О Наманганском говоре узбекского языка («В. А. Гордлевскому», М., 1953.)

Решетов В. В., Кураминские говоры Ташкентской области (Фонетическая и морфологическая система, Ташкент, 1952).

Шерматов А., Қарши шевасида келишик ва эгалик қўшимчалари (Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, № 3, 1959).

Юдахин К. К., Некоторые особенности Карабулакского говора (Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, 1957).

Ғуломов А., Феъл, Тошкент, 1954.

Ғуломов А., Ўзбек тилида кўплик категорияси, Тошкент, 1944.

Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар (ЎзФАН асарлари, филология, II китоб, Тошкент, 1941).

Ғуломов Ҳ., Ўзбек тилининг Жиззах шеваси (Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, 1957.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЛЕКСИКА

1-§. Ўзбек шеваларининг лексик состави ҳақида умумий маълумот. Ўзбек шевалари ўзларига хос фонетик ва грамматик хусусиятлари билан бирга лексик хусусиятларга ҳам эга. Бу хусусиятлар шеваларни адабий тилдан ва айни вақтда уларни ўзаро фарқлайди.

Маълумки, ўзбек шевалари лексик составида умумхалқ тилига хос бўлган умумий лексик қатлам ва шевагагина хос бўлган лексик қатлам мавжуд.

Ҳар бир тил ва диалект лексик состави асосини ҳаётий зарур тушунчалар ифодаси бўлган янги сўзлар ясаш учун база бўладиган, даврлар мобайнида турғун ва яшовчан бўлган, шу тил эгаларининг барчаси учун умумий бўлган сўзлар ташкил этади. Буларга ўзбек тилида табиат ҳодисалари (*чақмоқ, ёмғир, шамол, қор*), мавжудотлар (*сув, дарё, дарахт, тоғ, тош*), ҳолат-ҳаракат (*юрмоқ, ухламоқ, ичмоқ*) ни ва шу кабиларни ифодаловчи сўзлар киради. Бу сўзлар ўзбек тилида сўзлашувчи коллектив учун умумий бўлганидек, шевалар учун ҳам, адабий тил учун ҳам баб-баробар умумийдир. Шунга кўра ўзбек тили лексик составининг асосий қисмини ташкил этувчи сўзлар ўзбек шевалари ва шунингдек, ўзбек адабий тили лексик составининг ҳам асосий қисмини ташкил этади.

Адабий тил умумхалқ тилининг даврлар мобайнида ишланган, сайқал бериб силлиқланган юқори формасидир. Шунинг учун адабий тилнинг ўзига хос айрим лексик хусусиятлари шевалар учун хос эмас. Адабий тил луғат составидаги тарихий колорит ва бадиийлик учун ишлатиладиган сўз ва иборалар, айрим қабул қилинган сўзлар, бошқа тиллардан таржима қилиб олинган сўзлар (калькалар), фанний терминлар шеваларда асосан йўқ. Республикамизда саноат ва қишлоқ хўжалиги, маориф ва маданий-оқартув ишларининг кундан-кунга ривожланиши натижасида адабий тилнинг кундалик ва тўхтовсиз самарали таъсири натижасида бундай сўз ва терминлар шевалараро баъзи фонетик ўзгаришлар билан пайдо бўлмоқда. Буларнинг кўпчилиги қишлоқ хўжалиги, маданий-оқартув, давлат органлари ва шу кабиларга хос сўз ва терминлардир:

www.ziyouz.com kutubxonasi

т^{ъ}рэх'тър//*ад. -орф.* трактор, к э л х э з^{с}//*ад. -орф.* колхоз, б^{ъ}ргэд// //бъргэдэ//*ад. -орф.* бригада, м э ш ъ н//*ад. -орф.* машина, э л ъ й С э в е т//*ад. -орф.* Олий Совет.

Ўзбек халқ шевалари составида [*Тошк.* э д э ш//э д э ғ, й э в у қ (у з э қ-й э в у қ), у м-(умсинмоқ); *Хоразм.* а р н а, й а п; *Наманг.* й а р каби] адабий тилда шаклан ўзгарган ёки адабий тил тараққиёти давомида ундан аллақачонлар чиқиб кетган айрим сўзлар мавжуд. Бундай сўзларни ўрганиш тил тарихи, шунингдек, адабий тил тарихи учун муҳимдир.

Бундан ташқари, ўзбек халқ шевалари лексик составида айрим шеваларнинг (ёки лаҳжаларнинг) [*Тошк.* д ж ъ л л э (д ж ъ л л э қ у р м э с э); *Хоразм:* ҳ ө к к ъ//Y ө к Y; *Фарғ.* ч Y м э г э р ъ каби] ўзигагина хос бўлган сўзлар ҳам бор. Бу сўзлар фақат шу шева ёки шу шева кирадиган шевалар группаси (лаҳжа) учун умумий бўлиб, бошқа шеваларда ва, шунингдек, адабий тилда йўқ ёки шундай тушунча англатадиган бошқа сўз орқали ифодаланади. Бундай сўзларни тўплаш ва ўрганиш шева хусусиятларини қайд этиш учун, ҳозирги замон ўзбек адабий тилини бойитиш учун муҳимдир.

Ўзбек халқ шеваларида ўзбек адабий тилида бўлмаган сўзлар ҳам учрайди. Масалан, Шимолий Хоразм шеваларида (проф. Е. Д. Поливанов текширувларига кўра) й а р қ а н а т [//*ад. тилда* кўршапалак], й а в а н//д ж а б а н [//*ад. тилда* қишлоқ], а р и ш [//*ад. тилда* шоти — арава шотиси], т а р т а н а к [//*ад. тилда* ўргимчак] каби; қирқ шевасида (доц. Т. З. Мирзоатов текширувига кўра) а д р а с м а н [//*ад. тилда* исириқ], з а м б и р [//*ад. тилда* асалари], ш э қ а [//*ад. тилда* паншаха], с о т а [//*ад. тилда* таёқ, ҳасса], б э р э к [//*ад. тилда* чучвара] каби; Миришкор шевасида [проф. С. Иброҳимов текширувига кўра) г и р д и к э н э [//*ад. тилда* якандоз, кўрпача] с а р п о ш [*ад. тилда* тувоқ], т и к э ч [*ад.* т и л д а чекич]; Жиззах шевасида (доц. Ҳ. Ғуломов текширувига кўра) с э с с ъ қ к э в э р э й (ўсимлик номи), э й р ъ ч у к а (ўтин ортиш учун ишлатиладиган асбоб) ва шу каби. Бундан ташқари, ўзбек халқ шеваларида учрайдиган п э й с э, қ а д о қ, б э т м э н, т э ш, ч а қ и р и м каби ўлчов номлари ҳозирги кунда фақат кекса авлод тилидагина ишлатилади. Лекин уларнинг маъносини ёш авлод тушунмайди. Кекса авлод ҳам айрим сўзларнинг маъно хусусиятларини унутиб бормоқда. Бундай архаик сўзларнинг шева составидан чиқа бориши, уларнинг янги сўзлар билан алмашиниши жойлардаги моддий-маънавий ҳаёт шароитлари, адабий тил таъсири билан боғлиқдир.

Айрим шеваларга хос диалектал сўзларга нисбатан умумхалқ сўзлари шевалар луғат составида кўп ўрин эгаллайди. Адабий тилнинг кундалик таъсири натижасида бундай сўзлар шева лексик составининг пассив қатламига ўтиб бормоқда.

2-§. Шеваларнинг лексик жиҳатдан ўзаро фарқлари. Шеваларни бир-биридан лексик жиҳатдан фарқлайдиган хусусиятлар барча сўз туркумларида учрайди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қуйидаги диалектал сўзларни қиёсланг:

Қорлуқ лаҳжаси			Ўғуз лаҳжаси	Қипчоқ лаҳжаси
Тошк. шеваси	Самарқанд шеваси	Фарғона шеваси		
чəқəлэғ	чақалэқ	бҮвəк	бөвəк	бθбə́к//бθвəк
ъшкэм	вэйъш//вайъш	вəлъш	—	вайиш
қоқэнджо-х'эръ	сарджувэръ	эқ джҮ-гəръ	джҮвəн	джҮгəри
тоғэн	—	элъш	бθвəт//бθгəт	дарғат
тухум	тухум	тухум//мəйəк	йимиртə	мəйəк
х'урмəчə	хурмача	чəпйə	—	қурмача
сотə	—	мəрдəк	—	сота
мучъчə	мусъча	мъсълчə	қумри	мҮсичи//мҮччи
гəръмдэръ	қалампур	қалампър	бурч	қалампыр
пəмълдэръ	памъдэр	пəтън-джэн	памадар	пэмилдэри
джъмджълэ:	—	чъначақ	—	чынақай//чынчалақ
эйъ	бъйъ//ена	бувъ	əнə	енə
дэвуччə	давучча	ғора	дҮвчə	дəвчə
қəлəмчə	қаламча	чъкəлдəк	қаламча	қаламча
оғър	оғур	келъ	со:қы	кели
шəршəрəй	шаршара	шэввə//шалдъ-рəмə	шəрлавуқ	шарыллақ
чъттəй	—	джънқар-чə	читлық	—
арғъмчэғ	арғунчак	ҳəйҮнчəк	сарынджақ	ҳəлгəнчəк
гошəнггə	чъмълъқ	чъмълдъқ	гөшəйəнə	чимилдық
духэбə	бахмал	барқът	бахмал	бахмал
тувэғ	қапқэқ	қэпқақ	дувақ	қапқақ//қақмақ
зəғъзғэн	алашэқшаққа	ҳəкќə//элəккə	эккə//ҳəккə//ҳəкəк	алашъқшақ
əрқэн	арқон//арғамчън	арғамчъ	йип	арқан
нънəчъ	созанак	сөзəнəк	иннəчи//тəмəнчи	—
оргумчəй	тэртанак	өрмəнчък	тартəнек	өргəмчи
джъблə-джъбэн	—	чахчъ	сəмəнəк	—
чəчвэн	чашпан(т)	чъммəт	—	чиммэт
қъдър, кон-х'анъй	қъдър, кон-ташнав	ъстə, унə-эвруз	қыдыр, унə төшши	излə, кон-//уна-абруз
чəкəй	джэғ	джақ	джағ	джақ
қорашорвə	пъйэва	пъйовə	пийава//вағлəмə	пийава
оғъз	фалла	пəллə	оувуз	ҮвҮз//Ү:з
йелъй	эстънча	йенгъчə	йенгсə	дженгсə
тəнчə	сандалъ:	сəндəл	—	сандал
чопчəй	матал	ертəк	ертєй	мэтəл
нəрвэн	нэрбэн	шатъ	зангнги	нарван
чумэлъ	морча	чҮмəлък	қарынджə	чумалы

www.ziyouz.com kutubxonasi

3-§. Диалектал сўзларнинг типлари. Ўзбек шеваларида диалектал сўзларнинг фонетик, морфологик, лексик-морфологик, семантик ва лексик типлари учрайди.

Шеваларни кузатганда, айни бу сўзнинг у ёки бу шевада бошқачароқ талаффуз қилиниши фонетик (ёки морфологик) фарқлардир: [масалан, *Тошк.* чэч/*Анд.* чәч//*ад. -орф.* соч; *Тошк.* зърәй// *Хоразм.* зирєй//*ад. -орф.* зирак; *Тошк.* қулэғ//*Фарғ.* қулақ// *ад. -орф.* қулоқ; *Тошк.* чуғурчуғ//*Анд.* чьғьрчьқ//*ад. -орф.* чуғурчуқ; *Тошк.* эшшъ// *Фарғ.* эштъ//*ад. -орф.* ошни(нг) каби]. Лексик фарқлар эса шеваларaро бир предметни ёки ҳаракат-ҳолатни бошқа-бошқа сўзлар орқали ифода қилишдан иборат, масалан: *Тошк.* нәрвэн~*Фарғ.* шатъ~*Хоразм* зәнгнги; *Тошк.* оғър~*Фарғ.* келъ~*Хоразм.* со:қы; *Тошк.* ровәч~*Анд.* чҮкръ; *Тошк.* қъдър~*Фарғ.* ъстә каби. Келтирилган мисоллардаги сўзлар бутунлай бошқа-бошқа бўлишига қарамай, мазкур шеваларaро биргина предметни ёки иш-ҳаракатни билдиради ва бу диалектал сўзлар тўлиқ муносабатдош ҳисобланади. Уларнинг вазифаси ва шакли бир хил. Бу муносабатдошлик нисбий бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Самарқанд группа шеваларида учрайдиган нэнпар//нэмпар сўзи Тошкент группа шеваларида учрайдиган чәкъч (<чекич<чекгич) сўзига муносабатдошдек кўринади. Лекин бу икки сўз (нэнпар~чәкъч) ифодаланган предмет вазифа жиҳатидан ўхшаш (мос) бўлса-да, шакл жиҳатидан фарқли, бошқа-бошқа предметлардир (нэнпар — патдан ясалади, чәкъч — ёғоч ва симдан ясалади). Кўринадики, нэнпар ва чекъч сўзларининг муносабатдошлиги оғър~келъ~со:қы сўзларининг муносабатдошлигидан фарқ қилади. Кейинчалик нэнпар сўзи ёғочга сим қадаб ясалган предметга нисбатан ҳам қўлланади. Натижада нэнпар~чәкъч сўзлари шакл ва вазифа жиҳатидан бир-бирига ўхшаш предметни англата бошлади. Шундан кейингина нэнпар ва чәкъч сўзлари ўртасида тенг муносабатдошлик вужудга келди.

Ўзбек шеваларида шундай сўзлар ҳам учрайдики, бундай сўзлар шакл жиҳатидан ўхшаш бўлишларига қарамай, шеваларaро бошқа-бошқа маъноларда ишлатилади. Масалан:

шэтъ — *Тошк.* арава қисмининг номи.
— *Фарғ.* а) нарвон, б) арава қисми

бувъ — *Тошк.* она ёки отанинг онаси
— *Фарғ.* она (*Тошк.* эйъ).

пэшшэ — *Тошк.* пашша (*рус.* муха).
— *Фарғ.* чивин (*рус.* комар).

Тухум — *Тошк.* тухум (*жл.* мәйәк).
— *қипчоқ.* уруғ.

Ўзбек шеваларининг лексик составида традицион лексика асосий ўрин эгаллайди. Ўзбек халқ шевалари традицион лексикасида пайдо бўлиши жиҳатидан турли тарихий даврларга хос бўлган

www.ziyouz.com kutubxonasi

лексик қатламларни учратамиз. Масалан, шеваларнинг традицион лексикасида шундай сўзларни учратиш мумкинки, уларнинг маъно хусусиятларига кўра пайдо бўлиш илдизлари жуда қадимий даврларга — уруғчилик даврларига бориб тақалади. Бундай сўзларга, аввало, қариндош-уруғ номини билдирувчи сўзлар киради. Бу сўзлар орасида э т ә//*ад.* -*орф.* ота, э н ә//*ад.* -*орф.* она, о ғ ь л//у л// *ад.* -*орф.* ўғил, қ ь з//*ад.* -*орф.* қиз каби умумдиалектга хос сўзлар, шунингдек, шакл ва маъно жиҳатдан фарқли, айрим шеваларгагина хос бўлган қариндош-уруғ номини билдирувчи сўзлар ҳам бор. Масалан, *Анд.* к ә т ә т ә//к ә т:ә (<к ә т т ә э т ә)~*Тошк.* б у в ә//*ад.*-*орф* бува; *Анд.* к ә т ә н ә (<к ә т т ә е н ә)~*Тошк.* б у в ъ// *ад.* -*орф.* буви; *Анд.* ә к ә~*Тошк.* э к ә//*ад.* -*орф.* ака (қипчоқ шеваларида *ота, амаки* маъносида ҳам ишлатилади), о п а (қипчоқ шеваларида *она* маъносида ҳам ишлатилади); б ә л ә//*ад.* -*орф.* бўла (айрим шеваларда *амакивачча* маъносида ҳам ишлатилади); *Тошк.* э п э қ ъ, т э ғ ә, ә м ә к ъ, ә м м ә, х'э л ә, к е л ъ н, к у й э в, д ж ъ й ә н, қ ә й н ә н ә, қ ә й н ә т ә, қ ә й н ъ н ъ, қ ә й н ъ-с ъ н г ъ л, қ ә й н ә ғ ә, қ ә й н ә г ә ч ь//*ад.* -*орф.* опоқи, тоға, амаки, амма, хола, келин, куёв, жиян, қайнона, қайнота, қайнини, қайнсингил, қайнаға, қайнэгачи.

Юқоридагидек, қариндош-уруғ билдирувчи сўзларни деталлаштириб фарқлаш, уларни пайдо бўлиши ҳамда маъноларига кўра айрим хусусиятлари (а к а — *ота, амаки* маъносида; о п а — *она* маъносида каби), шубҳасиз, одамлар орасидаги муносабатларнинг қон-қардошлик алоқаларига асосланган даврларига бориб тақалади ва асл маъносини сақлаган ҳолда ўзбек шеваларининг лексик составы традицион қатламида сақланиб келмоқда.

Ўзбек шеваларининг традицион лексикаси ҳозирги кунда асосан кекса авлод тилини характерлайди.

Диалектал сўзларнинг семантик группалари

4-§. Диалектал сўзларнинг семантик группалари жуда кўп бўлиб, улардан айримларинигина келтирамиз.

Деҳқончиликка хос атамалар: о қ а р ь қ, ш а қ а р ь қ, п а х т а, к ө р ә к, к ә с ә к, ч Ү в ь м ә, л ө п п ә к; л э в л ә г ъ, э қ қ ь з ь л ч а, қ ь з ь л ч ә, ә р п ә, б у ғ д э й//б и й д ә й, д ж о х э р ъ, қ о қ ә н д ж о х э р ъ//ж Ү г ә р ъ//ж Ү в ә р ъ//э қ//э х д Ү г ә р ъ//д ж Ү в ә н, п ә м ъ л д э р ъ~п ә т ъ н д ж э н//п ә т ъ л ә д ж э н~б а қ а л а, қ а л а м п ъ р~г ә р ъ м д э р ъ~б у р ч, қ э в э қ//қ э в э ғ~а ш к ә д и.

Чорвачиликка хос атамалар: э т//а т, с ъ г ъ р//с и й и р ~ъ н ә к// ъ н ә й ~ у й, б ъ з э ғ ~ г ө с ә л ә, қ о й, е ч к ъ//г е ч ъ, ғ ә н ә н, д ө н ә н, т у й ә//т Ү г ә, х о т Ү к ~ к Ү р р ә ~ т а й х а р, қ у л у н, т э й, а й ғ ь р, б и й ә~б ә й т ә л, у л э қ~ч Ү в ъ ч, с е р к ә, б ө т ә// б ө т ә л а қ.

Ов, балиқчиликка хос атамалар: т о р, т у з э қ, м ә т р ә п, й э й м ә, қ э п қ э н, қ а р м а қ//қ а л м э қ, с а н ч қ ы; л а қ қ а, ч а в а қ, з э ғ а р а б а л ы қ, ч о р т э н//ч о р т а н б а л ы қ, д ж ә й и н, а қ б а л ы қ, к ә й ә з.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бинокорликка хос атамалар: уй//ой, маданг, равақ, мөръ, қасава, пэйдевэр, хэнъй//хэнъй~эбрез, саррэв, хэръ//хары, устун, синч, кэшэк, тэқъ~вэссэ, эстэнэ~бэсаға, дэҳлъз, йөлэк, шип, тэвчэ//тэкчэ.

Уй-рўзғор буюмларининг атамалари: қэзэн//қазэн, тэвэқ// табақ, лэгэн//лэгэт, оғър~кели~соқы, бэлтъ// бэлтэ, пэқър~сатил~челэк, чэпқъ, тешэ, паншаха~бешлик, хурма//хурмэчэ, чэпйэ, тағора//тэғара, чэвлъ, ғалвър, елэй//елэк, оқлэғъ; гълэм, шэлчэ, ғалы, элача; тушэк//төшэк, йэкэндэз, йэстуқ~бэлъш.

Ўзбек шеваларида яна шундай лексик группалар борки, улар шу шева вакилларининг моддий ҳаёт шароитлари, шу шева жойлашган территориянинг иқтисодий ривожи билан боғлиқдир. Маълум бир территорияда маълум бир ишлаб чиқариш тармоғининг ривожланиши шу ерда яшовчи аҳоли тилида бошқа территориядан фарқли равишда махсус сўз — терминлар вужудга келтирган. Чорвачилик ривожланган ерларда чорвачиликка оид сўз ва терминлар ҳайвонларнинг номи, ёши, рангига кўра жуда деталлаштириб ифодаланганини кўрамиз. Масалан, ёшига кўра (қипчоқ шеваларида): қулун (бир ёшгача бўлган от), кэлтэтэй (бирдан икки ёшгача), ғонан (иккидан уч ёшгача), донан (учдан тўрт ёшгача), бешли (уч-тўртдан бэш ёшгача), джангизий <йанги азық (беш ёшдан ошган, озиқ тиши чиққан от), эказий<икки азиқ (олти ёшли от), Учазий<уч азиқ (етти ёшли от); бота (бир ёшгача бўлган туя), тайлақ (бирдан икки ёшгача), осымли (иккидан уч ёшгача), нар (учдан тўрт ёшгача бўлган эркак туя), тҮйэ (тўрт ёшдан юқори бўлган туя); тоқли (икки ёшли қўй), ҳишэк (уч ёшлиси), чари (тўрт ёшлиси), панджи (беш ёшлиси) каби.

Шунингдек, деҳқончилик (масалан, пахтачилик) билан шуғулланувчи ерларда шу соҳага хос сўз ва терминлар жуда деталлаштириб ифодаланади (Фарғона шеваларида): пахтэ, хөппэк// лөппэк, ғоза, шэнэбэрг, бешэмэк, көсэк, кэрэк, элақарақ, ърджақ, чүвъмэ.

Ўзбек шевалари лексик составида туб ва ўзлаштирилган сўзлар

5-§. Ўзбек шевалари лексикасининг этимологик составида туб туркий сўзлар билан бирга маълум даражада араб ва тожик тилларидан ўзлашган сўзлар ҳамда кўплаб совет-интернационал сўзлар мавжуд. Бундай сўзларнинг кўпи ўзбек жонли тили қонуниятларига бўйсунган ҳолда шакл ва маъно жиҳатдан айрим ўзгаришларга учраган.

Шундай қилиб, ўзбек шевалари лексик составида, асосан, икки лексик қатлам бор: 1) туркий лексик қатлам; 2) ўзлаштирилган лексик қатлам.

6-§. **Туркий лексик қатлам.** Ўзбек шеваларида туркий лексик қатлам ўзлаштирилган лексик қатламга нисбатан асосий ўринни эгаллайди. (Бу ҳақда юқорида муфассал тўхталдик.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

7-§. **Ўзлаштирилган лексик қатлам.** Ўзбек тили шеваларида бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар ҳам бор. Бу сўзлар ўзбек шеваларига лексик материал сифатида қабул қилиниб, шу тил системасида янги шакл олади. Кўпинча бундай сўзларнинг асл грамматик формалари бошқа (қабул қилувчи тил, шева) грамматик формалари билан алмашади. Масалан, араб тилидан кирган *аҳвол* (бирлиги *ҳол*), *фуқаро* (фақирлар, бирлиги *фақир*), *асбоб* (қурол маъносини билдиради, аслида *сабаб* сўзининг кўплиги), *айём* (ҳайит, байрам маъносини билдиради, аслида *ар.* кунлар, вақтлар, бирлиги *йум*), *алвон* (қизил мато ёки турли-туман деган маънони билдиради, аслида *ар.* туслар, ранглар, бирлиги *лавн*) каби сўзлар араб тилидаги каби кўпликни билдирмайди ва айрим морфемаларга ажралмайди, бирликни билдиради. Ўзбек тилида бу сўзлардан кўплик ҳосил қилиш учун кўплик аффикси (*-лар*) қўшилади: *аҳвол* (бирлик) — *аҳволлар* (кўплик), *асбоб* (бирлик) — *асбоблар* (кўплик), *айём* (бирлик) — *айёмлар* (кўплик), *алвон* (бирлик) — *алвонлар* (кўплик).

Тожик халқи билан ўзбек халқининг асрлар мобайнида бирга яшаб, яқин, дўстона муносабатда бўлганликлари натижасида ўзбек шевалари луғат составига кўпгина тожикча сўзлар ўзлашган. Кейинги вақтларда, айниқса, улуғ Октябрь революциясидан сўнг ўзбек тили шевалари лексикаси рус тили ва у орқали бошқа тиллардан қабул қилинган сўзлар ҳисобига бойиди ва бойиб бормоқда.

8-§. **Ўзлаштирилган арабча сўзлар.** Ўзбек адабий тилнда араб тилидан кирган сўзларнинг кўпини от, сифат, равиш, ёрдамчи сўзлар ва феъллар ташкил қилса, шеваларда эса асосий ўринни от туркумига хос сўзлар эгаллайди. Шуни ҳам айтиш керакки, арабча сўзлар миқдори ж- ловчи қишлоқ шеваларига нисбатан шаҳар шеваларида кўп: әқъл//*ад.- орф.* ақл, әмәл//*ад.- орф.* амал, ɔпәт//*ад.- орф.* офат, вәсъйәт//*ад.-орф.* васият, қудрәт//*ад.-орф.* қудрат, дунйɔ//*ад.- орф.* дунё, ъмɔн//*ад. орф.* имон, шәръм//*ад.-орф.* шарм, шъпɔ//*ад.-орф.* шифо каби.

Ўзбек халқ шеваларига ўзак + аффикс (*асос* + *ан* каби) типидаги сўзлар қабул қилинмаган. Лекин бундай тип ясама сўзларнинг баъзилари адабий тил таъсирида шеваларга кирмоқда: ɔлъй (ɔлий Совет), әсɔсъй (әсɔсъй мәсәлә) //*ад.-орф.* олий, асосий.

Ҳозирги кунда ўзбек шеваларидаги арабча сўзлар соф ўзбек сўзлари каби ўқилади ва янги сўзлар ясашга асос бўлади, масалан, мъҳнәтчъ (< *ар.* меҳнат + *ўзб.- чи*), дɔвләтлъ (< *ар.* давлат + *ўзб.- ли*), ҳәқсъз (< *ар.* ҳақ + *ўзб.- сиз*), рɔзълъй, (< *ар.* рози + *ўзб.- лик*), әнъқләш (< *ар.* аниқ + *ўзб.- ла* + *ш*) каби.

Шунингдек, шеваларда арабча сўз ва тожикча аффикс ёки арабча ва тожикча сўзларнинг ўзаро бирикиши натижасида ҳосил бўлган сўзлар ҳам учрайди: бетɔқәт (> *тож.* + *ар.*), вәсъйәтнɔмә (< *ар.* + *тож.*), кәвъшдоз (> *ар.* + *тож.*) каби.

www.ziyouz.com kutubxonasi

9-§. **Ўзлаштирилган тожикча сўзлар.** Ўзбек халқининг қардош тожик халқи билан узоқ даврлардан буён ҳамкор яшаганликлари, ўзаро муносабатлари уларнинг тилларида ҳам ўз ифодасини топди. Шунинг учун ўзбек адабий тили ва унинг шеваларида кўплаб тожикча сўзларни учратиш мумкин. Бундай ўзлашган сўзларнинг кўпини от, сифат, равиш ва ёрдамчи сўзлар ташкил қилади: э г э ҳ//*ад.-орф.* огоҳ, б ә л ә н//*ад.-орф.* баланд б ә й//*ад.-орф.* барг, д ә ш//*ад.-орф.* дашт, д ә р ә х//д а р а ғ//*ад.-орф.* дарахт, з ә р в э п//*ад.-орф.* зарбафт, к ә м//*ад.-орф.* кам, ҳ ъ ч//*ад.-орф.* ҳеч, ҳ ә м//*ад.-орф.* ҳам каби.

Шеваларда тожикча сўзлар янги сўзлар ясаш учун ҳам асос бўлади: д Ү т ә р ч ъ (< *тож.* дутор + *ўзб.* **-чи**), х Ү р с ә н ч ъ л ъ й (< *тож.* хурсанд + *ўзб.* **-чилик**), д ә р ә х с ъ з (< *тож.* дарахт + *ўзб.* **-сиз**) каби.

Шунингдек, ўзбек шеваларида ***-манд, -параст, -боп, -боз, -бон, -гўй, -дўз, -паз, -хўр, -парвар, -фуруш, -хона*** каби аффикслашган тожикча сўзлар ва ***бе-, ба-, бар-, но-, хуш-, сер-*** каби аффикслар ёрдамида янги сўзлар ясалади: ә м ә л п ә р ә с//*ад.-орф,* амалпараст, ъ ш қ ъ в э з//*ад.-орф.* ишқибоз, м ъ ҳ р ъ в э н//*ад.-орф.* меҳрибон, н ә с ъ ҳ ә т г о й//*ад.-орф.* насиҳатгўй, е т ъ й д о з//*ад.-орф.* этикдўз, э ш п ә з//*ад.-орф.* ошпаз, п э р ә х о р//*ад.-орф.* порахўр, ч э й п у р ъ ш//*ад.-орф.* чойфуруш, э т х э н ә//*ад.-орф.* отхона, б ә д э в л ә т//*ад.-орф.* бадавлат, н э т о ғ р ъ//*ад.-орф.* нотўғри, х у ш х ә в ә р//*ад.-орф.* хушхабар, с е р ҳ о с ъ л//*ад.-орф.* серҳосил каби.

10-§. **Ўзлаштирилган совет-интернационал сўзлар.** Ўзбек шеваларига совет-интернационал сўзларнинг қабул қилиниши Ўрта Осиёнинг Россияга ихтиёрий қўшилиши билан боғлиқдир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек тилида, шунингдек, ўзбек шеваларида совет-интернационал сўзларнинг миқдори ортди. Бу — янги предмет, янги тушунчаларнинг пайдо бўлиши, ва уларнинг атамаларининг ўзбек тилига келиб кириши билан, архаик араб-форс сўзларининг совет-интернационал сўзлар билан алмаштирилиши орқали содир бўлди, ўзбек тили ва унинг шевалари қуйидаги тип сўзлар ҳисобига бойиди.

Ижтимоий-сиёсий сўз ва терминлар: к о м м у н и з м, с ъ е з д, с о в е т.

Фан, техника ва саноатга хос сўз ва терминлар: и н с т и т у т, т е л е в и з о р, п о е з д, м а ш и н а, э л е к т р, з а в о д, ф а б р и к а.

Қишлоқ хўжалигига хос сўз ва терминлар: т р а к т о р, а г р о н о м, к о л х о з, б р и г а д а.

Санъат ва адабиётга, маданият ва маорифга хос сўз ва терминлар: к о н ц е р т, т е а т р, к л у б, г а з е т а, р о м а н.

Савдога хос сўз ва терминлар: м а г а з и н, я р м а р к а, б а н к.

Ободончиликка хос сўз ва терминлар: а с ф а л ь т, в о д о п р о в о д, к а н а л, п а р к.

Озиқ-овқат, кийим ва рўзғор буюмларига хос сўз ва терминлар: п е ч е н ь е, к о с т ю м, п а л ь т о, б о т и н к а, с т о л, ш к а ф.

Спорт ва ҳарбий ишга хос сўз ва терминлар: футбол, солдат, пулемёт.

Ўзбек шеваларида совет-интернационал сўзларнинг салмоғи адабий тилнинг шеваларга бўлган баракали таъсири ва, шунингдек, халқ хўжалигининг тўхтовсиз ўсиб бориши, янги-янги тушунчаларнинг шеваларга ҳам кириб бориши билан янада ортиб бормоқда.

ШЕВАЛАР ЛЕКСИКАСИНИНГ АДАБИЙ ТИЛГА МУНОСАБАТИ

11-§. Ўзбек адабий тили лексик нормаларини белгилашда шеваларнинг роли. Ўзбек миллий коллективининг стабиллашган адабий тили Октябрь революциясидан кейин вужудга келди. Янги социалистик шароитда Ўзбекистонда ўзбек маданиятининг бир тармоғи бўлган ўзбек адабий тилининг ҳам атрофлича ривожланишига кенг имкониятлар яратилди. Халқ хўжалиги, фан ва техниканинг мисилсиз тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ўзбек тили ҳам бойиб бормоқда. Ҳозир ўзбек адабий тили «ишланган», ҳар қандай мураккаб фикрларни ифодалай оладиган нормалашган тил даражасига кўтарилди. Бунга аввало, Ўзбекистонда маданий қурилиш ишларининг йўлга қўйилиши билан бир қаторда, адабий тил учун асос бўладиган таянч шеваларни белгилаб олиш натижасида эришилди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг ривожи ва унинг стабиллашуви учун халқ шеваларига асосланиш жуда муҳим эканлигига Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг дастлабки даврларидаёқ (масалан, 1929 йилда бўлган Ўзбекистонда тил ислоҳоти ва имло конференциясидаёқ) эътибор берилди.

1929 йил тил ислоҳоти ва имло конференцияси қарори асосида имлони такомиллаштириш билан бирга адабий тил лексик составинормаларини белгилаш юзасидан ҳам бир қатор тадбирлар кўрилди ва ўзбек халқ шеваларини ўрганиш ва шу асосда адабий тилни ва унинг лексик нормаларини белгилаш ишлари бошланди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили, асосан, ўзбек халқ шевалари лексик составидан, шунингдек, бошқа тиллар (асосан, рус тили) лексик составидан сўз ўзлаштириш ҳисобига ва традицион ўзбек адабий тилининг энг яхши элементларини сақлаб қолган ҳолда ривожланди, бойиди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг ривожланишида ички ва ташқи имкониятлардан ташқари, ўзбек бадиий адабиётининг ҳам таъсири ижобий бўлди.

Ўзбек адабий тилининг орфографияси, орфоэпияси ва грамматик қурилиши маълум таянч шеваларга (асосан, Тошкент ва Фарғона шеваларига) асосланган бўлса-да, лексик жиҳатдан эса барча ўзбек шеваларига асослангандир.

Адабий тилнинг лексик составини бойитиш, такомиллаштириш учун қуйидагиларга аҳамият бериш шарт.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Адабий тил шева лексикасидан кўпчилик шевалар учун умумий бўлган сўзларни танлаб олади ва уни ўз лексик составига киритади, масалан, ўзбек шеваларида учрайдиган *Тошк. Фарғ.* съгър//съйър ~ *Самарқ., Бух.* ънак ~ *Уйчи.* Үй; *Тошк.* чәқәлэғ ~ *Фарғ.* бҮвәк; *Тошк.* ъшкэм ~ *Самарқ.* вэйъш// вайъш//*Фарғ.* вәлъш; *Тошк., Самарқ.* тҮхҮм ~ *жл.* мәйәк ~ *Хоразм* йъмъртә; *Тошк., жл.* сотә ~ *Фарғ.* мәрдәк; *Тошк., Самарқ.* қаламча ~ *Фарғ.* чъкәлдәк; *Тошк.* оғър// *Самарқ.* оғур ~ *Фарғ.* келъ ~ *Хоразм* со:қы; *Тошк.* нънәчъ ~ *Хоразм* тәмәнчи ~ *Самарқ.* созанак; *Тошк.* чҮмэлъ ~ *Самарқ.* морча ~ *Хоразм* қарынджа; *Тошк.* рэвэч ~ *Анд.* чҮкръ каби сўзлардан *сигир, чақалоқ, ишком, тухум, сўта, қаламча, ўғир, ниначи//сўзанак, чумоли, равоч* адабий тилда нормалашган.

Демак, адабий тил шевалараро учрайдиган юқоридаги каби синонимлардан кенг тарқалганларини танлаб олади ва улар адабий тил лексик нормасига айланиб қолади. Қолганлари эса, ънәк, бҮвәк, вәлъш, мәйәк, йъмъртә, мәрдәк, чъкәлдәк, келъ, со:қы, тәмәнчи, морча, қарынджа, чҮкръ каби сўзлар диалектал форма сифатида қолаверади.

Диалектлараро янги сўзлар ясалганда ҳам турли кўринишларга эга бўлиши мумкин: *Тошк.* йелъмшуғ ~ *Хоразм* йелимшәк; *Тошк., Фарғ.* хәвәрдэр ~ *Хоразм.* хавардан; *Тошк.* сәрғәй ~ *Хоразм.* сарал; *Тошк.* сузәғэн ~ сузэнғъч ~ *Хоразм.* сҮзәк каби. Бундай сўзлардан ҳам адабий тил ўзи таянадиган шеваларга хос бўлганларини қабул қилиб олган. Шуни ҳам айтиш керакки, айрим шеваларда кўпчилик диалектларда учрамайдиган, фақат ўша шева аҳолисининг турмуш шароити ва территорияси билан боғлиқ бўлган сўзлар бўлади. Бундай сўзларни ҳам адабий тил ўз составига киритади ва тор диалектал сўз ҳисобига ҳам бойийди, масалан, Хоразм шеваларига хос ҳөкки, Фарғона шеваларига хос зърбәк, арч сўзлари каби.

Махсус ишлаб чиқариш ёки халқ хўжалигининг бирор тармоғи ривожланган жойлардаги сўз-терминлар (ўша соҳага хос) ҳисобига ҳам адабий тил бойиб боради: пахта ва пахтакорликка хос сўз-терминлар: *Фарғ., Анд.* агат, бешәмәк, джөйәк, оқ арьқ, пэйнав, шэнәбәрг, чҮвъмә, гҮлбәнт каби. Чорвачиликка хос сўз-терминлар: қулун, ғонан, донан, тоқлы, чары, панджы каби. Балиқ ва балиқчиликка оид сўз ва терминлар: *Хоразм.* айна гөз (майда балиқ), ақ чавақ, алабуға, бәкрә, қазық баш, кәйәз, кәрси (тўр сават) каби.

Адабий тилдаги маъно жиҳатдан бир-бирига яқин сўзлар — синонимлар бошқа тиллардан, кўпинча, шевалардан ўзлашган бўлади. Бундай сўзлар адабий тилда ифодаланмоқчи бўлган фикрни барча нозикликлари билан ифодалаш имконини беради. *Тошк.* чърэйлъ ~ коҳлҮ: ~ коркәм ~ *жл.* сҮлҮв каби сўзлар қайси шевага тааллуқлигидан қатъи назар, улар адабий тилда маълум маъно нозиклигини ифодалаш учун ишлатилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ҳар бир тилда, шунингдек, шеваларда шаклан ўхшаш, маънолари бошқа-бошқа сўзлар — омонимлар ҳам мавжуд. Лекин ўзбек шеваларилро бундай сўзларнинг нисбати бир хил эмас. Ж-ловчи ўзбек шевалари, шунингдек, сингармонизмли й-ловчи шеваларда омонимлар кам. Чунки бу шева вакиллари талаффузда контраст унлилардан фойдаланиш билан омонимик (шаклий) ўхшашликдан узоқлашадилар. Бу хусусият Фарғона тип шеваларда учрайди: о т (олов, майса) — ө т (*ўтмоқ* 'феълидан), б о л (тугат) — б ө л (ажрат), т о р (қафас) — т ө р (тўрт), о з (*ўзмоқ* феълидан) — ө з (олмош).

Аммо сингармонизмни тўла йўқотган шаҳар шеваларида омонимия хусусияти кўп учрайди: *Тошк.* о й (ўй ва фикр), қ о й (от ва феъл), т о й (от ва феъл), т э ш (от ва феъл), й у з (от ва сон), у ч (сон ва феъл), о з (олмош ва феъл). Шунингдек, айрим сўз формаларининг торайиши ҳам омонимик ўхшашликлар туғдиради: *Тошк.* о т (у ер, от, ф е ъ л), б е т (бу ер, от), *Қўқон.* б а қ а (бу ёққа, от) ва ш. к.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек адабий тили лексик жаҳатдан ўзбек шеваларининг барчасига асосланади ва улардан зарурий сўзларни қабул қилади. Ўзбек адабий тилининг лексик нормаси ҳам шу адабий тил хизмат қиладиган ўзбек халқининг тилига, унинг барча шеваларига таянади. Адабий тилнинг лексик-составини бойитиш ва унинг нормаларини белгилашда вақтли матбуот, ёзувчилар муҳим роль ўйнайдилар.

АДАБИЁТЛАР

Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, 1957.
Ўзбек диалектологиясидан материаллар, II, Тошкент, 1961.
Ўзбек шевалари лексикаси, Тошкент, 1966.
Русская диалектология, М., 1972.
Ўзбек халқ шевалари луғати, Тошкент, 1972.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ШЕВА ВА ДИАЛЕКТЛАРНИ ТАВСИФ ҚИЛИШ МЕТОДИКАСИ

1-§. Ўзбек тили диалектларини ўрганиш программаси. Ўзбек тили диалектларини монографик план асосида ўрганиш шева ва диалектларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳар томонлама ёритиб берадиган аниқ программа бўлишини талаб қилади.

Умуммиллий тилнинг шева ва диалектлари маълум тил системасига эга бўлиб, реал тил қурилишини акс эттиради.

Шева ва диалект системаси фақат тор диалектал ва локал (яъни маҳаллий, маълум бир жойга хос) белгилардангина эмас, балки уларнинг маълум йиғиндисидан иборатдир. У ўз тараққиётининг турли босқичларида ҳар хил кўринишга эга бўлган умуммиллий тил хусусиятларини ҳам ўзида мужассамлаштирган. Одатда, маҳаллий тил қатламига хос белгиларнинг бир қисмини традицион ва архаик тил хусусиятлари ташкил қилса, бошқа бир қисмини шева ва диалектнинг кейинги даврдаги тараққиёти натижасида вужудга келган ҳамда бир-бирига территориал яқин бўлган бошқа системадаги тилларнинг диалектлари таъсирида ва мазкур тил ичидаги шева, диалектларнинг ўзаро бир-бирига таъсири туфайли пайдо бўлган диалектал тил хусусиятлари ташкил қилади. Бу хусусиятлар шева ёки диалектнинг асоси бўлиб, унинг тор диалектал характерга эга эканлигини кўрсатади.

Шева ва диалектларни ўрганиш программаси барча элементларни — маълум территориядаги миллий тил коллективи учун хос бўлган диалектик бирликлар системасини ташкил этувчи барча хусусиятларни ўзида тўла акс эттирган бўлиши керак. Программага эга бўлган диалектолог шевани тўла равишда, барча элемент ва ҳамма деталлари бўйича ўрганишга муваффақ бўлади. Диалектларнинг ҳозирги ҳолати текширилганда ундаги локал хусусиятларгина эмас, балки диалектлар тараққиётининг энг сўнгги босқичида вужудга келган ва диалектлар системасига кириб келган ўзгаришларни ҳам қўшиб ўрганиш лозим. Тарихий-этнографик маълумотлар билан тасдиқланган тил хусусиятларининг лингвистик таҳлили диалектологга шева ёки диалектнинг тарихини ёритиб

www.ziyouz.com kutubxonasi

беришга, традицион ва тор диалект қатламни очишга ҳамда тил ҳодисаларининг ривожланишини маҳаллий хусусиятлар тарихи билангина эмас, балки умуммиллий тил нуқтаи назаридан ҳал қилиб беришга ёрдам беради. Буларнинг ҳаммасини (яъни диалектларнинг системасини) баъзи территориал участкаларни танлаб олиш йўли билан, баъзан эса ёппасига текшириш йўли билан тўпланган материаллар асосида тузилган программа акс эттириши керак.

2-§. Программанинг ҳажми ва тузилиши. Программа тематик йўсинда тузилиши ва унда фонетика, морфология, синтаксис ҳамда лексика боблари бўлиши зарур. Шева ва диалектларнинг мавжуд классификацияларига асосланиб программа тузиш мумкин эмас, чунки бу классификацияларнинг кўпчилиги қайта аниқлаш ва тўлдиришларга муҳтож. Шуни эсда тутиш керакки, программа бўйича йиғилган материал ҳамма вақт ҳам шева ва диалектни ҳар томонлама чуқур монографик тавсиф қилиш учун етарли бўла бермайди, чунки программа қанчалик мукаммал тузилмасин, бари бир, у тил хусусиятларини бутунлигича камраб ололмайди. Программа тадқиқотчини маълум бир мақсадга қараб йўллайдиган ориентирдир. Ўйлаб тузилган программанинг бўлиши ва унинг диалектолог томонидан яхши ўзлаштириб олиниши, фактик материалларнинг сифатли ва кўп бўлиши шева ва диалектларни монографик тавсиф қилиш ишининг муваффақиятли чиқишини таъминлайди.

3-§. Монографик текширишнинг турлари. Монографик текширишнинг характери, объект танлаш ва уни кузатиш методикаси диалектологнинг ўз олдига қўйган вазифалари билан боғлиқдир. Одатда, монографик текшириш ишлари икки хил аспектда бўлиши мумкин: 1) тавсифий аспект, яъни диалектографик характерга эга бўлган текшириш ва 2) тарихий аспект, тарихий-диалектологик аспект, яъни бирор шева ёки диалект хусусиятларининг тарихини ва ҳозирги ҳолатини маълум изчиллик билан ёритиб берадиган текширишдир.

Тавсифий аспект. Шева ва диалектларни текширишда ўз олдига жуда аниқ мақсадларни қўйган монографик ишнинг дастлабки босқичи диалектографик характерда бўлади. У шева ёки диалектга хос барча хусусиятларни тўла равишда тавсиф қилишни ҳамда шева ёки диалектни миллий тилнинг территориал кўринишларидан бири эканлигини кўрсатишни ва унинг система характерига эга эканлигини алоҳида таъкидлашни талаб этади.

Ўзбек шева ва диалектларини ўрганишда кенг тарқалган бу аспект тил системаси элементларини (фонетик ва лексик-грамматик хусусиятлар) ўз статикасида текширади, яъни баъзи фонетик ҳодисалар ва грамматик формаларнинг қандай пайдо бўлганлигидан қатъи назар, тилнинг ҳозирги мавжуд системасини ташкил қиладиган ва фақат тилнинг тараққиёти босқичида мавжуд бўлган тил процессларини қайд қилади.

Шева ва диалектларнинг ўзига хос хусусиятлари синхроник планда текширилар экан, у албатта, хилма-хил фактик материал-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лар асосида ёритилиши лозим. Кундалик ҳаётимизда, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида қўлланадиган оғзаки нутқ, яъни жонли сўзлашув тили ва шева вакиллари орасида кенг тарқалган ҳар хил жанрлардаги фольклор тили кузатиш объекти қилиб олиниши шарт. Шу билан бирга традицион шева вакилларининг тилини ҳам махсус кузатиш керак, лекин яққол кўзга ташланиб турган тор диалектал ва традицион хусусиятларнигина зўр бериб қайд қилиш адабий тил билан бир хилда бўлган формаларнинг ҳамда умуммиллий тилга хос хусусиятларнинг қайд қилинмай қолишига сабаб бўлади. Бундай текширишда шевага бир томонламагина характеристика берилади ва унинг ҳозирги пайтдаги ҳолати бузиб кўрсатилади.

Ўзбек шева ва диалектларини монографик тавсиф қилишда баъзан тил фактларини тарихий ва қиёсий-тарихий план асосида интерпретация қилишга уриниш ҳоллари ҳам учрайди, аммо бунда маълум бир изчилликнинг бўлмаслиги, шунингдек, текширилаётган фактларнинг кўпинча тасодифийлиги ўрганилаётган объект структурасини тўла ёритишга имкон бермайди.

Тарихий аспект. Бунда шева ёки диалектнинг традицион қатлами ўз динамикасида текширилади, яъни бирор тил ҳодисалари ва сўз формаларининг тарихи изчиллик билан ёритиб берилади.

Шева ва диалектларни тарихий планда монографик ўрганиш диалектолог олдига объект танлаш ва уни кузатиш методикаси бўйича маълум талаблар қўяди.

Шева ёки диалектни тарихий жиҳатдан ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб олган диалектолог умумлингвистик ва махсус туркологик тайёргарлик (ёзма ёдгорликларни ўқий билиш) дан ташқари, тарих, этнография фанларидан ҳам хабардор бўлиши керак. Кузатиш объекти қилиб олинган жой аҳолисининг тилида характерли диалектал хусусиятларнинг тўла комплекси сақланган бўлиши шарт. Шевага хос бўлган традицион хусусиятлар, одатда, қариялар нутқида кўпроқ сақланган бўлади, чунки уларнинг нутқига умуммиллий тилнинг адабий формаси камроқ таъсир кўрсатган бўлади. Традицион қатламни архаик элементлар билан аралаштирмаслик керак, чунки традицион системадаги баъзи элементлар тарихий жиҳатдан ҳамма вақт архаизм бўла бермайди. Архаизмлар шева учун иккинчи даражали, маҳсулсиз белгилардан бўлса, традицион шева вакиллари нутқидаги яшовчан ва маҳсулдор бўлган тор диалектал специфик хусусиятлар шева ёки диалектни тарихий планда характерлаб берадиган асосий белгилардандир.

Диалектларни тарихий жиҳатдан ўрганиш уларнинг ўтмишини ойдинлаштириш учун, тил тарихи учун ва диалектологик атлас тузишдаги лингво-географик тадқиқотлар учун зарурдир. Диалектолог шева ёки диалектларни тарихий жиҳатдан текширар экан, албатта тил тараққиётининг ҳозирги даврида мавжуд бўлган хусусиятларни ҳам қайд қилиб бориши шарт. Кўриниб турибдики, бунда тарихий ва тавсифий аспектлар маълум даражада бир-бирлари билан чатишиб кетади, бу эса, ўз навбатида, фонетик ва лексик-

www.ziyouz.com kutubxonasi

грамматик хусусиятларига кўра традицион системадаги шевалар билан адабий тил оралиғида турувчи аралаш ва ўткинчи типдаги ҳар хил оралиқ шеваларни аниқлаб олишга имкон беради. Аммо шева ва диалектларни ўрганишда тавсифий ва тарихий аспектларни тўғридан-тўғри бирлаштириб юбориш ҳозирги замонга оид фактларни тарихий фактлар билан аралаштириб юборишга, уларни фарқламасликка олиб бормайди. Бу икки аспект битта илмий ишда биргаликда қўлланганда, умуммиллий аҳамиятга эга бўлган янги ҳодисаларни топишга ва уларни синчиклаб ўрганишга ёрдам беради.

Шева ва диалектларни тарихий аспектда ўрганишнинг қийинлиги диалектографик материалларнинг етарли даражада тўпланмаганлиги билан изоҳланади. Бу хил материаллар етарли даражада тўпланмас экан, ретроспектив планда чуқур диалектологик тадқиқот ишларини олиб бориш мумкин эмас. Тарихий диалектология шева ва диалектларни ҳар томонлама синхроник тавсиф қилиш зарурлигини инкор этмайди, балки, аксинча бу соҳадаги ишларни кенгайтириш, этногенетик процесснинг мураккаблиги билан изоҳланадиган мураккаб типдаги диалектларни ўрганишда актив иш олиб боришни талаб қилади.

Тарихий аспект тарихий диалектология маълумотларига ва ёзма ёдгорликларга суянади.

Маълумки, ёзма ёдгорликларда ҳозирги замон ўзбек миллий тилининг ташкил топишида иштирок қилган баъзи туркий уруғ-қабила группаларининг (қипчоқ, ўғуз, қорлуқ ва бошқаларнинг) тилига хос хусусиятлар ҳам ўз аксини топган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясида яшаб келган туркий уруғ-қабила группаларининг тарихий-этнографик ўтмишига оид маълумотлар фақат ҳозирги даврдаги шева ва диалектлардан баъзиларигина маълум қабилавий заминга эга бўлганлигини эмас, балки ўтмишда маълум бир тил бирлигига уюшган баъзи уруғ-қабила тиллар системасининг ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Бу системаларга (қипчоқ, ўғуз, қорлуқ, чигил ва бошқалар) хос бўлган элементларнинг ҳар хил кўринишларини ўзбек тилининг турли шева ва диалектларида учратиш мумкин.

4-§. Объектни кузатиш методикаси. Диалектографиянинг тараққий қилиши ва аста-секин мустақил лингвистик фан бўлган диалектологияга айлана бориши билан унинг назарий асосларига ва конкрет тил фактларидан ташкил топган материал базасига қўйиладиган талаблар ҳам ошди.

Конкрет тил фактларини диалектолог ҳар хил усуллар билан йиғиши мумкин: а) эшитиш ва турли жанрдаги жонли нутқдан бир-бирига боғлиқ текстларни, алоҳида жумлаларни қайд қилиш ҳамда суҳбатлашаётган кишиларнинг диққатини жалб қилмасдан, хусусан, улар ўз нутқларига диққат қилмаган пайтларда гапирган сўзларини ёзиб олиш йўли билан; б) программадаги саволлар бўйича сўраш йўли билан ёзиб олиш. Бу усул билан фақат шева ва диалектларнинг лексикасини ўрганиш мумкин. Фонетик ва морфологик хусусиятларни сўраш йўли билан аниқлаб бўлмайди. Фонетик ва грамматик хусусиятларни аниқлаш ҳар қандай шароитда ҳам диалектологнинг шахсан кузатиш олиб боришини талаб қилади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Умумкузатиш методикасининг аниқ бўлиши, шева ва диалектларнинг реал мазмунини акс эттирадиган фактик материалларнинг тўғри ва сифатли қилиб тўпланиши диалектографик текширишларда талаб этиладиган асосий омиллардандир. Шева ва диалект маълум бир миллий тилнинг хилма-хил территориал формаларидан бири бўлиб, аниқ бир системага эга бўлиши билан характерланади. Бу система ўз қонуниятларига эга, лекин шева ва диалектларнинг шаклланиш давридаги конкрет тарихий шароитлар ҳамда уларнинг умумтараққиёт тенденциялари билан изоҳланадиган сабаблар туфайли бу системадан четга чиқишлар содир бўлиши мумкин. Монографик тавсиф учун йиғилган материал қанча кўп ва хилма-хил бўлса, шева ёки диалектларнинг фонетик ва лексик-грамматик хусусиятлари (уларнинг келиб чиқишларидан қатъи назар) шунча реал ва тўлиқ акс эттирилади. Шева ёки диалект ҳақида фактик маълумотларнинг етарли бўлмаслиги эса ҳақиқий ҳолатни қалбакилаштириб кўрсатишга ва текширилаётган объект ҳақида чала, нотўғри хулосалар чиқаришга олиб келади. Айниқса туркий уруғ-қабилалар жуда мураккаб тарихий шароитларда ўтроқлашиб қолган территориялардаги шева ёки диалектлар тавсиф қилинар экан, уларда ҳар хил диалектал белгиларнинг аралашиб кетганлигини, бу эса ўша территорияда лингвистик ранг-баранглик содир бўлишига олиб келганлигини аниқ далиллар орқали кўрсатиш керак. Баъзи ҳолатларда диалектал белгилар шу қадар аралашиб кетган бўладики, ҳатто уларни алоҳида бир тил бирлиги деб қарашга тўғри келиб қолади, шу сабабли уларни ҳар томонлама ва чуқур тавсиф қилиш лозим. Шева ёки диалектларга хос характерли хусусиятлар қайд қилинганда, албатта, уларнинг бошқа қардош ва бошқа системадаги тиллар билан аралашганлиги ҳамда адабий тилнинг (фонетика, грамматика ва лексиканинг) таъсири алоҳида таъкидланиши керак.

Шева ва диалектларнинг шаклланиш процессида мавжуд бўлган мураккаб тарихий-фонетик, тарихий-морфологик эволюция ҳақида ўзбек тилининг шева ва диалектлари жуда бой материалга эгадир.

Ўзбек тили шева ва диалектларидаги тил фактларининг интерпретацияси умумтуркологик хулоса ва умумлашмалар чиқаришга имкон беради. Тил фактларини тўғри таҳлил қилиш шева тарихини, унинг традицион системасини ёритиш учун диалект ва қардош тиллар ўртасидаги этник алоқаларни ҳамда уларнинг тараққиёт йўлини аниқлаш учун тадқиқотчи қўлига муҳим материаллар беради. Масалан, айрим шеваларда *-ват, -дин* аффиксларининг ва умлаут, унинг рудиментар /қолдиқ/ формаларининг сақланиб қолиши ўша ўзбек шева ва диалектларининг тараққиёти тарихида қардош тиллардан уйғур тили қатнашганидан далолат беради. Шу каби фактлар аввалги классификацияларда турли группаларга киритилган қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасини ўзбек тилининг мураккаб диалект комплексидан тарихий планда алоҳида ажратиб кўрсатишга имкон берди.

5- §. Шева ёки диалектнинг товушлар системасини ўрганиш. Шева ёки диалектнинг товуш системасини ўрганганда, биринчи навбатда, ҳар хил группага тааллуқли бўлган шева вакилларининг

www.ziyouz.com kutubxonasi

путқини ҳар томонлама синчиклаб текшириш билан фонемалар составини белгилаш, шунингдек, ҳар хил фонетик шароитларда вужудга келадиган фонемаларнинг факультатив ва комбинатор-позицион вариантларини аниқлаш ва уларнинг тарихий тараққиёт босқичларида мавжуд бўлган тарихий-фонетик эволюциясини кузатиш талаб этилади. Бунга шева ёки диалектнинг традицион фонетик системасини ёритиш ва товуш системасида юз берган барча кейинги ўзгаришларни ҳисобга олиш орқали эришмоқ мумкин.

Шева ва диалектлардаги фонетик ҳодисалар турли хил, шу сабабли уларни кузатишдаги қийинчиликлар ҳам бир хил бўлмаслиги табиийдир. Маълум шева ёки диалект группалари учун характерли бўлган турғун фонетик элементларни ҳеч қандай қийинчиликсиз ёритиб бериш мумкин, бироқ шева ва диалектларнинг фонемалар составида жуда нозик хусусиятлар, фарқлар бўрки, уларни акс эттириш учун фонемаларга сифат ва миқдор жиҳатдан характеристика бериш ҳамда фонемаларнинг комбинатор-позицион вариантларини аниқлаш махсус тайёргарликка эга бўлган ҳолда жуда диққат билан кузатиш олиб боришни, баъзан эса туркий тиллар қиёсий фонетикасидан махсус тайёргарликка эга бўлишни талаб қилади. Агар диалектолог бу талабларга жавоб берарлик даражадаги савияга эга бўлмас экан, бундай диалектолог тавсиф қилган шева ёки диалект ҳам натуралистик характерга эга бўлади.

Ўзбек тили шева ва диалектларининг вокализмини текширишда тубандагиларга эътибор бериш керак;

а) контраст жуфт унли фонемаларни аниқлаш ҳамда уларнинг лингвал-сингармоник ва лабиал-сингармоник алмашинишини белгилаш;

б) сингармонизмнинг бузилиш тенденциясини кузатиш ва бу билан боғлиқ ҳодисаларни-конвергенция натижасида содир бўлган типик туркий унли фонемалар миқдорининг қисқаришини аниқлаш;

в) баъзи ўзбек шевалари учун характерли бўлган қадимги туркий чўзиқ унлиларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини кўрсатиш;

г) иккиламчи чўзиқ унлиларни ва уларнинг вужудга келиш йўлларини аниқлаш;

д) дифтонг ва дифтонгоидлар характерини ҳамда уларнинг интонацион хусусиятлари билан боғлиқ бўлган фонетик ҳодисаларга муносабатини белгилаш;

е) янгидан кириб келаётган фонемаларни ва уларнинг вужудга келиш имкониятларини белгилаш, яъни янгидан пайдо бўлган фонемалар мазкур шева ёки диалект материали асосида вокализмнинг тарихий-фонетик эволюцияси процессида пайдо бўлганми ёки диалект ва территориал жиҳатдан ёндош бўлган тилларнинг бир-бирига таъсири туфайли вужудга келганми, ёки адабий тил таъсирида юзага келганми—шуни аниқлаш.

6- §. Шева ёки диалектнинг морфологик системасини ўрганиш. Монографик тадқиқотда морфологик системанинг асосий қисмлари текширилар экан, фақат традицион қатламларни эмас, балки шева ёки диалектнинг турли тараққиёт даврларида ҳамда ҳар хил

www.ziyouz.com kutubxonasi

тарихий шароитларда кўзга яққол ташланадиган хилма-хил морфологик формаларини ва уларнинг вужудга келиш йўлларини ҳам аниқлаш керак. Маълумки, морфологик системани тарихий аспектда характерлаб берадиган традицион қатлам асос ҳисобланади ва у морфологик формаларнинг тарихий тараққиётида юз берган барча ўзгаришларни ўзида акс эттиради.

Шева ёки диалектнинг морфологиясини ташкил қиладиган тил ҳодисалари тил системасидан четда бўлган, бир-бирига боғлиқ бўлмаган, бетартиб ҳар хил диалектал белгилар йиғиндисидан иборат эмас. Маълум системага тобе бўлган ва ўша системанинг элементлари сифатида тўла парадигмали контекстларга эга бўлган морфологик хусусиятлар жуда кўп фактик материаллар асосида текширилиши шарт. Шева ёки диалектнинг морфологик категорияларини ўрганишда кундалик ҳаётимизда қўлланадиган нутқ ва адабий традицияни ўзида сақлаган ёзма ёдгорликлар тили асосий манба бўлиб хизмат қилади. Масалага бундай ёндашиш морфологик формаларни конкрет тарихий план асосида ўрганишга, мазкур формаларнинг қайси даврда вужудга келганлигини аниқлашга, шунингдек, тарихий грамматика учун зарур бўлган яна бир хусусиятни—диалектал морфологик формаларнинг ёзма ёдгорликларда қайдаражада акс эттирганлигини белгилашга ёрдам беради.

Монографик тадқиқот турлича олиб борилиши мумкин. Одатда шева ёки диалектга хос хусусиятлар сўз туркумлари ва мавжуд грамматик категориялар бўйича ўрганилади. Аммо шуни қайд қилиш керакки, ўзбек диалектологияси бўйича олиб борилган монографик ишлар маълум бир схемада ёзилган эмас. Баъзан диалектолог яхлит бир схемани тўла сақлаш мақсадида соф диалектал хусусиятларни ва адабий тил билан бир хилда бўлган формаларни қайд қилади. Шу билан бирга у фақат умуммиллий тилга хос бўлиб, бироқ текширилаётган шевада мутлақо учрамайдиган формаларни ҳам санаб ўтади. Бу эса шеванинг ҳозирги умум ҳолатини бузиб кўрсатишга, шеванинг реал морфологик системасини чалкаштириб юборишга олиб келади. Шу сабабли бу хил таснифлар ҳозирги тилшунослик фанининг талабларига жавоб бера олмайди.

Диалектолог шева ва диалектларни ўрганишнинг умумметодологик асосларига суянган ҳолда шева ёки диалект морфологиясини тавсиф қилар экан, биринчи навбатда, традицион қатламни акс эттириши, мавжуд архаик формаларни батафсил кўрсатиши ва шева ёки диалект тараққиётининг турли даврларида вужудга келган морфологик ҳодисаларни қайд қилиши, уларнинг ҳозирги ҳолатини ёритиб бериши лозим. Шевада ҳам, адабий тилда ҳам мавжуд бўлган морфологик формаларни санаб ўтиш мумкин, лекин шевада учрамайдиган адабий формаларни мавжуд деб кўрсатиш катта хатога олиб боради ва фактларни бузиб кўрсатиш бўлади.

7- §. Шева ёки диалектнинг синтаксисини ўрганиш. Шева ва диалектларнинг синтактик хусусиятларини ўрганиш ҳам жуда

катта аҳамиятга эга. Аммо монографик тавсифнинг бу муҳим қисми ўзбек диалектологиясида кўпинча иккинчи даражали материаллар асосида қисмангина, йўл-йўлакай ўрганилади ёки мутлақо ўрганилмайди. Ўзбек тилининг шева ва диалектларини ўрганишга, монографик тавсиф қилишга бағишланган ишларда шевалар синтаксисини ўрганишга ҳам аҳамият бермоғимиз керак. Чунки шева ва диалектлар синтаксиси ўзига хос конструкциялар ва оборотларга эгаки, буларни таҳлил қилиш ўзбек тили тарихи учун ҳам, ҳозирги замон ўзбек тили учун ҳам қимматли илмий хулосалар бериши мумкин. Мавжуд монографик тавсиф ва тадқиқот ишларида синтаксис қисмнинг бўлмаслиги, биринчидан, бу соҳада традициянинг йўқлиги билан, иккинчидан, синтактик таҳлилнинг ниҳоят даражада қийинлиги билан изоҳланади. Шева ва диалектларнинг синтактик хусусиятлари ҳар хил жанрдаги жонли нутқларни узоқ муддатли кузатиш натижасида тўпланган фактик материал асосида ёритиб берилиши керак.

8- §. **Шева ёки диалектнинг лексикасини ўрганиш.** Монографик тадқиқотларда шева ва диалектларнинг фонетик системаси, грамматик формалари билан бирга одатда интенсив ўзгаришларга кўпроқ учрайдиган лексикасига ҳам ўрин берилади. Баъзи тадқиқотчилар диалектал ва архаик сўзларни оддий қайд қилиш билан чегараланиб, бу сўзларнинг этимологияси ва кириб келган манбалари ҳақида деярлик фикр юритмайдилар. Ҳолбуки ўзбек тилшунослиги учун традицион лексик қатлам ва архаик сўзлар билан бир қаторда турли манбалардан қабул қилинган лексика ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбек тили шева ва диалектларининг лексикаси асосан тубандаги қатламлардан иборат:

а) с о ф т у р к и й л е к с и к қ а т л а м. Бунга традицион ва архаик лексика, шунингдек, мўғул тили билан умумийликка эга бўлган элементлар тааллуқлидир;

б) а р а б в а ф о р с - т о ж и к л е к с и к э л е м е н т л а р и;

в) р у с в а с о в е т - и н т е р н а ц и о н а л л е к с и к а. Бу қатлам шева ва диалектларнинг лексик системаси тараққиётининг совет даври босқичи учун характерлидир.

Кўрсатилган лексик қатламлар миқдор жиҳатдан барча шева ва диалектларда бир хил эмас. Ўзбек шеваларида араб ва форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзлар миқдори анчагина бўлиб, улар турли йўллар билан (бир қисми оғзаки нутқ орқали, бошқа бир қисми эса китоб орқали) кириб келган ва булардан кўпчилиги фақат ёзма тилда сақланиб қолган. Жонли халқ шевалари эса бу лексикадан ҳаётий зарур бўлган сўзларнигина ўзлаштириб, уларни ўз тил нормаларига бўйсундираб олган.

Шева ёки диалектни лексик жиҳатдан монографик тавсиф қилишда объектнинг луғат состави реал акс эттирилиши, традицион ва тор диалектал хусусиятлар ҳамда шева ёки диалект тарихининг турли даврларига хос лексик қатламлар тўла ёритилиши

www.ziyouz.com kutubxonasi

лозим. Миллий тил лексик системасининг бойиш аспектлари асосида янги лексик хусусиятларнинг вужудга келиши алоҳида таъкидланиши керак.

9- §. Шева ёки диалектларни ўрганишда айрим аспектлар (*фонетика, лексика, морфология, синтаксис*) нинг ўзаро боғланиши. Шева ёки диалектларни фонетик, грамматик ва лексик жиҳатдан ўрганиш бир-бири билан мустаҳкам боғлиқдир. Шева лексикасидаги традицион ва архаик қатламлар баъзи фонетик ҳодисаларни ёритиш учун ёрдам бериши мумкин. Шева ёки диалектдаги янги ва жуда янги сўзларни қайд қилиш орқали, биринчидан, фонетик ўзгаришларга учраган лексик қатламни, шевада аввал мавжуд бўлмай, кейинчалик пайдо бўлган фонетик ҳодисаларни аниқлаш ва уларнинг маҳсулдорлигини белгилаш мумкин бўлди. Ниҳоят, лексик материал махсус сўраш йўли билан йиғилган материалдан ташқари, фонетик ва морфологик текширишлар учун фойдаланилган текстлардан танлаб олинади. Диалектал хусусиятларни фонетик ва грамматик жиҳатдан ўрганиш бир-бири билан мустаҳкам боғлиқдир, чунки фонетик ҳодисалар одатда маълум сўз бирикмаларида ёки ҳар хил морфемаларда мавжуд бўлади. Морфологик формалардаги товуш ва товуш бирикмаларининг ўрни уларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга, позицион ва комбинатор вариантларини аниқлашга, ҳар хил фонетик ҳодисаларнинг маҳсулдор ёки маҳсулдор эмаслигини белгилашга имкон беради.

Монографик текширишлар шева ёки диалектнинг айрим умумтил хусусиятлари ҳақида тўла тасаввур бериши керак. Фонетик ва лексик-грамматик хусусиятларнинг тарихий тараққиёти қанчалик чуқур ёритилса, шева ёки диалектларнинг шаклланиш тарихи ҳам шунча равшанлашади.

10-§. Диалектологик текширишнинг бошқа фанлар билан боғланиши. Диалектолог томонидан йиғилган фактларнинг тарихий жиҳатдан қимматли эканлиги аён. Бироқ тарихчилар ва этнографлар ўзбек халқининг тарихини ўрганишда диалектологик маълумотларни кўпинча ҳисобга олмайдилар, ҳолбуки, диалектология тарихий фанлар учун керакли фактлар беради, баъзан ўзбек халқининг моддий ва маънавий ёдгорликларида қайд қилинмай қолган фактлар диалектологик текширишларда қайд қилинади. Ўзбек тили тарихи диалектлар ва территориал ёндош тилларнинг бир-бирига узоқ давом этган мураккаб таъсирини ҳам ёритиб беради. Шу сабабли диалектларни барча лингвистик аспектларда ва тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан ҳар томонлама чуқур ўрганмай туриб, ўзбек тили тарихини яратиш мумкин эмас. Диалект ва шеваларнинг вужудга келиши, тараққий этиши халқнинг шаклланиш ва тараққий қилиш тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Шу сабабли диалектолог фактик тил материалларини текширар экан, тарих ва археология, антропология ва этнография фанларига оид баъзи ёрдамчи маълумотлардан ҳам фойдаланади, чунки бу маълумотлар шева ёки диалектнинг шаклланишида мавжуд бўлган умумтари-

www.ziyouz.com kutubxonasi

хий шароитларни аниқлашга ёрдам беради. Аммо бу қўшимча материаллардан диалектолог ўринли фойдаланиши шарт. Тарих ва этнографияга оид материаллар билан асосланган тил фактларининг ретроспектив таҳлили диалектологга монографик тавсифнинг тарихий қисми бўйича аниқ ва тўла хулосалар чиқаришга ёрдам беради.

Диалектологик маълумотларнинг ижтимоий-тарихий фанларга доир маълумотлар билан уйғунлашиб кетиши текширилаётган шеванинг ўзбек тили диалектлари составидаги ўрнини белгилашга ёрдам қилади. Баъзи диалектал белгиларнинг территориал тарқалиши, қабилаларнинг кўчиб юриши ҳамда ўтроқлашиб қолишини маълум даражада акс эттирадики, бу эса ўз навбатида тарихий-этнографик текширишлар ва ёзма ёдгорликлардан олинган маълумотлар орқали тасдиқланади.

* *
*

Диалектларни ўрганиш ва монографик тавсиф қилиш принципларига Иттифоқимизда мавжуд бўлган тилларнинг шева ва диалектларини ўрганишда тўпланган тажрибалар, биринчи навбатда, рус диалектологиясининг жуда бой тажрибалари ва шеваларни ўрганиш методикаси асос қилиб олиниши керак.

www.ziyouz.com kutubxonasi

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН ТЕКСТЛАР

ТЕКСТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Диалектологиядан амалий машғулотлар ўтказиш олинган назарий билимни янада мустаҳкамлаш учун ниҳоятда зарурдир. Шунинг учун биз ўзбек диалект ва шеваларининг тил хусусиятларини кўрсатувчи айрим текстлар бердик.

Текстлар асосан фонетик транскрипция билан берилди. Текстларнинг ҳаммаси номерланган бўлиб, бу номерлар берилган машқларда кўрсатилади, студент шу номердаги текстни ўша машқ талабига мувофиқ ишлайди. Шунга кўра текстлар тартиб билан эмас, балки ўтилган темага мос равишда ишланади.

Бундан ташқари, ўқитувчи мақсадга мувофиқ текстни танлаб, умумий машғулотлар учун, шунингдек, уй вазифаси учун фойдаланиши ҳам мумкин.

Масалан, асосий диалектал хусусиятларни: [у~v, о~ө, ы~и, а~ә, дж<й, ғ>й, г>й, п<б, қ<г, н//д//т, т<д, к<г, ч//ш, қ//х, л//н] каби фонетик, шунингдек, морфологик ва лексик хусусиятларни ўқитувчи ўзи истаган текст орқали тушунтириши мумкин ва ундан машқ сифатида фойдалана олади.

Берилган аралаш текстлар (1-, 2-, 3- текстлар) нинг қайси диалектга тааллуқли эканлиги текстларни аудиторияда коллектив равишда жумлама-жумла ёзиб кўрсатиш ва ўқиб бериш йўли билан аниқланади ҳамда шу муносабат билан ўша диалектнинг асосий фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари ҳам сўраш йўли билан мустаҳкамланиб борилади.

Бу текстларнинг анализ қилиш машқларини студентлар ўзбек лаҳжаларининг асосий хусусиятларини яхши билиб олганларидан кейин ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Мавжуд орфография асосида берилган текстлар (44-, 45-, 46-текстлар) эса студентларнинг ўзлари транскрипция қилишлари учун мўлжалланган. Бу текстларни транскрипция билан танишгандан сўнг бажарадилар. Уларни студентлар ўз шеваларига ёки адабий талаффузга мослаб транскрипция қиладилар.

Амалий машғулот қуйидаги машқлар асосида ҳам олиб борилиши мумкин:

www.ziyouz.com kutubxonasi

1-машқ. 1-, 2-, 3-текстлар қайси лаҳжага оид эканини ва улар орасидаги асосий диалектал фарқларни айтиб беринг.

2-машқ. Ўзбек халқ шеваларида учрайдиган унлиларга характеристика беринг ва уларнинг жадвалини тузинг (бунда 4-, 10-, 16-, 19-, 23-, 27-, 32-текстлардан фойдаланиш мумкин).

3-машқ. Чўзиқ унлилар ҳақида маълумот беринг ва иккинчи даражали чўзиқ унлиларнинг пайдо бўлиш сабабларини айтинг (бунда 5-, 9-, 15-, 16-, 17-, 18-, 19-, 20-, 23-текстлардан фойдаланиш мумкин).

4-машқ. Айрим шеваларда учрайдиган жуфт (контраст) унлиларнинг ўзаро фарқини айтинг ва 6-, 13-, 18-, 20-, 23-, 25-, 29-, 32-текстлардан уларга мисоллар топиб, схемани тўлдиринг.

а	э	у	v	ы	и	о	ө

5-машқ. Ўзбек халқ шеваларида учрайдиган унлиларнинг комбинатор вариантларига характеристика беринг.

6-машқ. Ўзбек халқ шевалари ундошларига характеристика беринг.

7-машқ. Ундошлар классификациясининг схемасини тузинг.

8-машқ. Ундошларнинг комбинатор вариантларига характеристика беринг.

9-машқ. 21-, 22-, 30-текстлардан фойдаланиб, [й~дж], [ғ~в] мослигига мисоллар топинг ва схема тузинг.

Намуна:

й	дж
йол	джол

10-машқ. 4-, 5-, 6-, 18-, 20-, 23-текстлардан фойдаланиб, қуйидаги схемани тўлдиринг.

т//ч	д
тъш//чъш	диш

Бу ҳодисаларнинг қайси шеваларда учрашини айтиб беринг.

11-машқ. Текстлардан [ч//ш], [қ//х], [л//н] ҳодисаларига ҳам мисоллар топиб, схема тузинг.

12-машқ. [н//д//т] ҳодисаси учун текстлардан мисоллар топиб, дафтарингизга кўчириб ёзинг.

www.ziyouz.com kutubxonasi

13-машқ. 4-, 5-, 7-, 8-, 11-, 12-, 14-, 17-, 24-, 26-, 31-текстлардан ундошлар ассимиляциясига мисоллар топиб кўчиринг.

14-машқ. Юқоридаги машқда тўплаган мисолларингизни ажратиб, қуйидаги схемага жойланг.

прогрессив ассимиляция	регрессив ассимиляция

15-машқ. 23-, 25-, 26-, 27-, 30-, 31-, 39- текстлардан лингвал ва лабиал гармонияга мисоллар айтинг.

16-машқ. Диссимиляция ҳодисасига мисоллар топинг ва схема тузинг.

Намуна:

ад.-орф.	диссимиляция

17-машқ. Метатеза ҳодисасига мисоллар топиб ёзинг (бунда ўз шевангиз материалларидан фойдаланишингиз ҳам мумкин).

18-машқ. Унлиларнинг турли фонетик ўзгаришларига мисоллар топиб ёзинг.

19-машқ. Ундошларнинг турли фонетик ўзгаришларига мисоллар топиб ёзинг.

20-машқ. 4-, 5-, 6-, 7-, 8-, 11-, 12-, 14-, 16-, 17-, 19-, 22-, 24-, 29- текстлардан эгалик аффиксларини топинг ва эгалик аффиксларн олган сўзларни кўчириб ёзинг.

21-машқ. Ж-ловчи шеваларда учрайдиган эгалик аффиксларининг вариантларини мисоллар билан ёзиб кўрсатинг.

22-машқ. Ўз шевангизда учрайдиган эгалик аффиксларининг схемасини тузинг.

23-машқ. 4-, 5-, 6-, 13-, 16-, 17-, 18-, 21-, 24-, 32-, 41- текстлардан кўплик аффиксларини аниқланг. Аффиксларни ажратиб ёзинг ва уларнинг қайси шеваларда учрашини айтинг.

24-машқ. Ўз шевангизда кўплик аффикси қандай формаларда ишлатилади? Мисоллар келтириб, бошқа шевалардаги мос форма билан солиштиринг.

25-машқ. Қуйидаги схемани текстлардан мисоллар топиб тўлдиринг.

www.ziyouz.com kutubxonasi

-лар//-лэр	
-ар//-эр	
-ла//-лэ	
-а//-э	
-увуз//-вуз	

26-машқ. 4-, 5-, 6-, 7-, 8-, 11-, 13-, 17-, 18-, 21-, 24-, 26-, 32-, 35-, 40- текстлардан келишик билан турланган сўзларни ажратиб ёзинг.

27-машқ. Ўзбек шеваларида учрайдиган келишик аффиксларининг схемасини тузинг (ж-ловчи шеваларда учрайдиганлари алоҳида, й-ловчи шеваларда учрайдиганлари алоҳида схема қилинсин).

28-машқ. Ўз шевангизда ишлатиладиган келишик аффиксларини айтиб беринг ва мисоллар келтиринг.

29-машқ. Ўз шевангизга хос янги сўз ясовчи аффиксларни айтинг ва мисоллар ёзинг.

30-машқ. Феъл замонлари ясовчи аффиксларни алоҳида-алоҳида ёзиб, ҳар бирига мисоллар келтиринг (мисолларингиз ҳамма лаҳжаларга хос бўлсин).

31-машқ. Ўз шевангизга хос тусловчи аффикслар борми? Бўлса мисоллар ёзиб келиб, умумуй машқ вақтида курсдошларингизни таништиринг.

32-машқ. Берилган текстларни ўқиб, улардан диалектал сўзларни ажратиб ёзинг.

33-машқ. Текстлардан ва «Луғат» дан диалектал сўзларни ажратиб, адабий тилдаги шакли билан қиёс қилинг.

Адабий тилда	Шевада

34-машқ. Ўз шевангизда учрайдиган диалектал сўзларни ҳам юқоридагидек схемага солиб, ёзиб чиқинг.

35-машқ. Схемани диалектларга хос сўзлар билан тўлдиринг.

Қорлуқ чигил-уйғур диалекти	Қипчоқ диалекти	Ўғуз диалекти
оғъ р	к е л и	с о: қ ъ ~ к е л и

www.ziyouz.com kutubxonasi

36-машқ. Шевангиздан пахтачиликка, ғаллакорликка, узумчиликка, чорвачиликка оид сўзларни транскрипция билан ёзинг.

37-машқ Қушлар, ҳайвонлар ва уларнинг турларига кўра номларини транскрипция билан ёзинг.

38-машқ. 4-, 5-, 19-, 20-, 24-текстларни ўқинг. Лингвистик хусусиятларини аниқланг. Қайси лаҳжага хослигини айтиб беринг.

39-машқ. 4-, 23-, 28-текстларни кўчиринг. Қайси лаҳжага тааллуқли эканини устига ёзиб қўйинг.

40-машқ. 43-, 44-, 45-текстлардан бирини ўз шевангизга айлантириб ёки адабий талаффузга мослаб транскрипция билан ёзиб чиқинг.

АРАЛАШ ТЕКСТЛАР

1. Бър барэкэн, бър йоғакэн, қадъм замалларда бър Саратан кэл дегэн падачы боғанэкэн. Кэл бър молланынг сыйырыны бағэдэкэн. Саратан кэлнънг сарымай йийгъсъ кэптъ.

Кэл бир гҮни сарйағ йөйчақ бэп муллань өйинэ гирипти, мулла мҮни вилип гирип қалипти. Шунда кэл дэррҮв өлкэн-өлкэн адъмлап өйни ху башъдан бу башъга йҮрэвэръптъ. Мулла,—ҳҳэ Саратан нишэтип йҮрипсэн, дипти.

Сэрэтэн кэл, э экэ, көлдэ йуръп джо: дъққънэпэс боп кеттъм. Муллэ-кэмгэ бъттэ хъзмэт қъп қойъй, бъттэ бойро қып (тоқъп) беръй дъп өйъззъ өлчэп корвэткэнъдъм, мэнэ озъзэм кеп қалуъ:з дъп муллань элдэп қутулган-экэн.

2. Бир экэ-Үкэ эғайын бэрақан олардынг кэттэси бэла-чэғалы, хэтынны (< хотинли), кичэнэси ҳэли бойдэғ эқан. Бир джылы ағайыннар екэлэшип бидэй (бҮдэй) егип, ҳэсилини барабардан бэлиб эпты.

Кэттэсь ойланъп: укэм ҳэлъ бойдэ:, у ойлэнъшъ керэй, дъп оз буғдэйъдэн укэсъиъ буғдэйъгэ қошъп қойгэн-да, ухлэгэн. Укэсь мэн бъттэйу бъттэ озъм босэм, экэм кэттэ рэзғэрлъй, унга джэ: коп буғдэй керэй дъп экэсънъ буғдэйъгэ озънъкъдэн қошъп қойъп ухлэптъ.

и и
ертэминэни эк-Үкэ қараса екэвинингэм бувдайлары бэп-бэрэвэрмиш.

3. Бър бэрэкэн, бър йоғэкэн, бър зэмэндэ бър ълэн мънэн бър эръ бэрэкэн. Бър кун ълэн эрьгэ «съз бэръп ҳэммэ нэрсэнъ гошъдэн тотъп көрънг, қайсъ бъттэсъ шърън экэн» дъптъ. эръ хоп дъп ҳэммэ джэнвэрлэррь гошъдэн тэтъп көръптъ. Қайтъп кевэткэндэ қалдърғэчкэ учрэптъ.

Қалдъвач мьнь билип, сорапть: «Қана, қассы нэрсэнънг гоши мазаль экэн депти, вонда зынглавық «адамнынг гошиннэн мазаль нэрсэ йоғэкэн депти. Зынглавық тилини чьғарьпти, қалдьвач чишлэбальпть. Осонг зынглавық минэн қалдьвач йьланнынг йанына барыптылар. Йьлан сорапть: «қассы нэрсэнънг гоши дьм мазаль экэн».

www.ziyouz.com kutubxonasi

Зынлавық зынг-зынглап ҳештимə айталмапты. Шунда қалдувач «қурбақанынг гөши мазали əкəн деп айтыватыр», — депти. Шу сонг джылан қурбақаға Үөч боп қапты.

ТОШҚЕНТ ШЕВАСИ

4. Чӯпчак

Бър вэрəкəн, бър йоғəкəн бър зэмэндə бър пэшшə богəнəкəн. У шунəқəнггъ зэлъмəкəнгкъ ҳəр қəнəқə нэмəқулгəрчълъйлəрръ қълəвурəрəкəн. Бър кун пэшшə джəрчъ қойъптъ «къмдəкъм олсə унъ мэзоргə тэммə-тэм эбэръп қойъшсън, шунəқə қьмəсə бэшъ олъмда, мэлъ тəлэндə» дъпть.

Пэшшəнъ бу гəпъ ел-йурттъ джə қъйнəп қойъптъ. Пэшшəдəн безэр бопть хəлэйъқ. Бър кəмбəғəл шэйър бэрəкəн, у пэшшəнь элдъгə бэръптъ. Пэшшə ундəн «ҳъ гəдэй, негə келдънг» дъп сорəптъ. Қəмбəғəл шэйър эдəмлə тэртъвэткəн қьйнчълъйлəнъ, тэммə-тэм олувнъ котəръп мэзэргə эбэръш əзэплəрънъ шьғър қып пэшшəгə оқып берълтъде «бунъ нъмə пэйдəсъ бэр сəнгə» дъп пэшшəдəн сорəптъ.

Пэшшə ғəзəплəнъп: «бу чэл мəнггə нəсъҳəтгойлъккə кегəнгə охшъйдъ: «джəллэт кəллəсънъ эл» дъптъ. Ъннəйкъйън пэшшə: «къмкъ қьрбеш йэштəн эшкəн босə бэшъ элънсън» дъп буйрув қьптъ. Җəллэтлə оймə-ой йуръп қəттə қьрбештəн эшкəн одəм босə тутьвэлъп олдъръшъптъ. Кунлə(р)дə бър кун пэшшə сəпəргə чьқьптъ. Йуръп-йуръп бър тэққə йетъптъ. Тэ:дə дəрйə бэрəкəн. Пэшшə дəрйə бойъгə қонъптъ. Қечəсъ дəрйəнъ тэмəшшə қып отърсə пэшшə, дəрйəдə бър джуп гэвҳəр корънъптъ. Пэшшə лəшкəрлəръдəн бързгə гэвҳəрръ эпчъқъшкə буйъръптъ. У шонгғъптъ, дəрйəдəн қəйтъп чьқмəптъ. Бэшқəсъгə буйъръптъ, уйəм шонгғъп, қайтъп чьқмəптъ. Сувгə чушкəн эдəмлəдəн бъттəсъйəм қəйтъп чъқмəй йо: боп кетвуръптъ. Шундə лəшкəрлəдəн бърънъ сəҳсэн йəшəр этəсъ бэрəкəн. Чэллъ бъттэйу, бъттэ о:лъ шуйəкəн. Чэл:о:лъм сəндəн бэшқə хъчкъмъм йо:, йəхшъсъ пэшшəгə бэръп ет мəнь олдърсън, йэ бомəсə бър ълэдж қъп озънгмънəм эп кет» дъпть. О:лъ бър сəнду: қьлдъръп, этəсънъ шу сəнду:гə сэп эп кетъптъ.

Дəрйəгə шонгғъш шу йъгъткə кеп қэгəндə сəнду:нъ эчъп «этə, мəндəн рэзъ болънг» дъптъ. «Нъмə болдъ» дъп сорəптъ. О:лъ богəн гəппъ этəсъгə етъ-берълтъ. Чэл «дəрйə бойъдə дəрəх бэ:мъ» дъп сорəптъ. «Ҳъ, бър кэттə туп чънэр бэр» дъптъ о:лъ. Чэл ойлəп туръп «бомəсə, гэвҳəр ошə дəрəхтə. Сəнгə дəрйəгə тəшəш нэввэтъ кегəндə, сəн олдън дарахкə чъқ. Гэвҳəрръ э-де сувгə кəллə тəшə, кегън гэвҳəрръ сувдəн эпчьққəндəй боп пэшшəгə бер, бомəсə у лэдэн сəнгə зуғъм қъп йурмəсън тəғъм» дъптъ.

Йъгът этəсъ мънəм рэзъ-ръзэлъй тълəшъп пэшшəнъ элдъгə бэръптъ. Пэшшə дъптъ «гэвҳəрръ эп чъқ». Йъгът дəрəхкə чъқъп кетвэткəнəкəн, пэшшə «сувгə тəшə дъсəм, дəрəхкə чъқəсəнмъ, əхмэ:» дъп уръптъ. Шундə йъгът «пэшшэйъм дəрəхтəн туръп сувга шонг-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ғъймән; гэвҳәр йеттъқәвәт йерръ тегъдә босәйәм эп чъқәмән»дъптъ. Йъгът дәрәхкә чъқсә, бър қушшъ ънъдә бър джуп гэвҳәр йәрқъл-ләп тургәнмуш. Унъ эләсэп дәрйәгә озънъ тәшәптъ. Бър шонгғъп қуру:лъккә чъқъптъ.

Пэшшә «къмкъ гэвҳәррь элэ:мъй чъқсә, терьсънъ шълдъръмән, озънъ олдъръмән» дъгән әкән.

Йъгът дәрйәдән чъқъп бър джуп гэвҳәрръ пэшшәгә берыптъ, пэшшә унгә доқ уръп «әтъгъ шуйәкәммъ бэшқә йоғәкәммъ» дъптъ.

Пэшшә бъ-йеттән кочъптъ. Бър йергә бэръп қәрәсә, сув бойъ-дә джә коп чумэлъ йургәнъмуш. Пэшшә «чумэлъ бетта нъмә қъләдъ» дъптъ. Ҳъчкъм джувэп берэ:мәптъ. Кегън пэшшә ҳәммәнъ йъғъп «ҳәр кунъ ъкътә эдәмдән сорьймән, мәққул джувэп берсә, хоп-хоп бомәсә, олъмгә буйъръмән» дъптъ.

Ҳәлъгъ йъгът тәғъм этәсънъ элдъгә бэръп богән гәппь етъ-беръптъ. Чэл «бър кунъ туғьлмо:, бър кунь олмэ: бэр, о:лъм пэш-шәгә бэръп мән джувэп берәмән дъгън сорәсә, дәрйәнъ тегьдә йэ:-лъй хумчә бэр, чумэлъдә шунъйчун йуръптъ дъгън, хумчәнъ эпчъқ дъсә, хоп, дъп, бър дәрәхкә лъп етъп чъқ-у, қолънггә оқйэй эп, пэшшәнъ э:зъдән эт, тъл тэртмъй олсън» дъптъ.

Йъгът пэшшә элдъгә бэръпть «Пэшшэйъм сэвэлләръзгә мән джувэп берәмән» дъптъ. Этәсъ оргәткән гәплән пошшәгә етъптъ.

Пэшшәнъ джәҳлъ чъқъп «чумэлъ дәрйәнъ тегъдәгъ йэ:лъй хум-чәгә әйләнъшъп нъмә қъләдъ, бу джувэпънг кэнь әхмэ:лъй» дъп джәлэттъ чәқъръптъ-де, «олдър мунъ» дъптъ.

Йъгът «пэшшэйъм, ошә хумчәнъ эп чъқъп корсәтъймъ» дъптъ.

Пэшшә «эп чъқ» дъптъ. Йъгът лъп етъп бър дәрәхкә чъқъп, пэшшәнъ э:зъдән этъптъ, оқ о:зъдән қъръп, қулэғъдән чъқъптъ.

Пэшшә тъл тэртмъй олъптъ. Қәръ бългәннъ пәрь бълмәс дъгәндәй, чэл оргәткәнләрънъ қъп зэлъм пэшшәдән қутълъшъптъ.

5. ТОШҚЕНТ ОБЛАСТИ ШЕВАЛАРИ

(Айрим сўз ва жумлалар)

ТУРҚ ҚИШЛОҒИ. Шэрдә турып қағанәкән; тәшкил олды; Ханаватқа кетти; тапшырық берәтугән болды, тор кәлхэз тәшкил олыб бә:ри биттә олды, уч йилдән бери районгға қарайды, шөрдә йәшәйәппиз; болйатқан иш шу ҳәзир; әйрим ортағланы мукәпатлә-ди; Мен билгәним шу; енди баратуған болды; ата минан енә ба-рады; қызды ҳәләп (ҳоҳлаб) көрсә уйгә әпкелятурған болды; гу-руч, мевә қылып аппарып берәди; йенггәсъ қалади; экъ-Үкәләри; өнсин-өссин дэйди; оғлыны ҮйләйтҮған боса; биттә-йәримтә йанг-гәси әпкеләд-дә; оғлынъ уйләриди, у замонды әйтмәнг; елликилә ғалла аса; ҳәсилди абарыб кувәдә пишәди.

ҚОРАХИТОЙ ҚИШЛОҒИ. Ата-енәдән өзҮвҮз йәш қағамбиз; у қышлағ, бу қышлағ будәй екиб; мәнәшунәқә дәвурләр боғанәкән; қағанйоқ (қолган эмас) сенггә; мәнәшунәқәмән куни өтәдигән адамлар боларды; биз ушәннән уч киши қалди енди; минг тевәгә

биринчи сув чиқыздириб экин эҳ'тик; чарвағлары өзини қолыда турувурды: мәнә шу қышлағ бөйинчә тәрттә асақал боған; маллар ачқаған; төр йУз вәгәндән йУвәргән; сәккистә қозан қурған ҳә:р кун баққан; мәнә, енди адамлар қахаччылық нимә эккәнлигини (эканлигини), ачарчылығ нимә эккәнлигини билмийди; бизди халқ; ҳәр бир ханаданийдән (хонадонингдан), ким әлдин борғанға қызыл берәсән, кейин чиққанға көк берәсән дәди; биринчи оқыш тәшкил оғанда диний мәҳтәптә оқырдық; еттәләп келәвуз (келар эдиқ маъносида); биргәдөвур әпкигәннән кейин; әмәкиләрувуз оқыттмай қойды; со:райапты диди; мени йувәрди өйгә; мәни эккөзим байрағда; боғаннан кейин; қонағ-понағланы йығйәпсәмми, диди.

ТУТ ҚИШЛОҒИ. Бизи джәйивуз, тушәвуз дип, йәрәшәвуз дип; сары қорғән, джәй; төхмә боларды; қарахытайдан чиқызварғанәкән; қызыл джыға турк дир әкән ьмарат чиқызъп, киргизип, тоҳсан алты йәшкә киргән; бир адам откызып; тутқа киши тиймәйди; әзизләр; Исмәнбәй дигән той қығанда көҳири (кўпкари) пәйгә қойғанәкән ...

Атты бөх'тәрългә арқаға байладым; меммән биргә ишләгән; өттиз тортинчи йилдә дары вериштилә, хәли тәси:ри вар; қолға чушуп кетти, сәккизйузгәчәвур көтәрмәстән ураман; сувуғ алыб кетти; қоравулчылық қылдым; кәлхазға алыб бергәммиз; уруш тамам боғынчә қаған алты кишини ... ; бир йәш йигит турғанәкән и:ним нимә қып йурипсән дидим; йахши билмиймән; майор ҳөйләни:б (ўйланиб) турды; тәшкәннән боламан дидим, кетмәстән қа (қол) дейди; муники ҳәммәси ашув чыхты; рөзгәргә; невәрәләр ба:р, келинләр ба:р, ҳәммәси чизилип қалады, бала-чақа қьйналып кеткән; көзим көрмай қалды; Бешарувлуқ мал алавуз диди; ә[а]санг а[ә]вур (олавер) дидим; э:ки қап ун аған, мал аған; джәнивуз аман қалды; кәтәкән; өйи шуттә; чықызғанда ат тушгизаракан; қарахытайға киргизмәдығ; аралатмадық; йетмиш биргә кирип; тундә кечәси әрәнг чықызаман; бундә ухлап қа[ә]мман (қолибман); сары сув; а[ә]йағым сәнчийди (санчади); рәнгги өчип кетти; йәш йигилләр кепқалды, балларды таққа джәйләәнәкән.

ХОНДОЙЛИҚ ҚИШЛОҒИ. Пъчкә (пича, бироз), торғъ (<тўғри) гәпър; белъм орғъдъ; сәйлънгәнъмнән къйън; кәмъсъйәнъ бъттъ— ъкътәсъ бәрәдъ, мәққул дъйдъ; мәлгә бервәттъ (беръшвәтъ); қольнъ йуп (<ювиб) қой; қьр ъккънджъ йълләръ; кәттә-кәттә йәпърмән бәр; бәштәноткәнънъ етвәттъг, өзләрънг келъшъйлә; озънг бългән чъқәрсән; хуснъ йәқъмлърәғ йъгътләргә; әтә-бувәнгъззъ қайәрдән кегәнънъ бълә съз-мъ; тәғәләръмъззъ, әчәләръмъззъ пәрғәнәдән кегән дъйдъ; сәйрәм бувәдән кегәнләр; йәнгғъз вәшлъймән (<ёлғиз бошман); қъззъ тәмәнъдәйәм той волэдъ; пәхсъ урвәтувдъм лэй қәръб; әйәғъммъ йуйдъм-у чәптъм:

СИЖЖАК ҚИШЛОҒИ. Кечә съдждждәйдә мәйлъс бөгән ъчъмлъй ъчълмәсън дъп, ъмәх'ләп чъхтъм, джәй йоғ де:нг пәччә; Сурхәндәрйәлъйлә/р/ джъдә коп сәләм әйтвәрәдъ; съджәйнъ сентъръгә йътмәстән; қа:ғдән кевәссән? мәнәвъсъйәм съзъкъ-мъ? ма:н қара;

www.ziyouz.com kutubxonasi

урпъ әдэтънъ; әвқэт йъмәйсъз-мъ; ъкътә әвқэттән беръиг; пъчэннъ эртъп кевэккәнәкән ъктә ешәйдә; Ғуләмгәйәм бәқъммәймән, мән ъдәрәгә бәқънәмән; олъчәнъ шърәсъ; йәмән йъгът эмәс; ушәп чушәрәкән; пъчэнзәръмъзгә чъқсәм оръшъп қойъптъ; йоллъ тегъдән чушәдъгән джәй бәр; пъчән қомәйдъ хъч қаттә; чеккъ бәғъ бәр, бәққа тоғръ келәдъ; эрғънсәмәм нъмә қъләй, эпкелдъм-дә, йәнә копрәғ гәпләшэвърмәпсъз-дә. Ъккәләйләрръйәм ъшъйлә пътъптъ; сәл туззъйрәғ уләнъ әрәсъдә; шунъ кәмъ-косънъ тоғрълән бер дъмәпсәндә; сәнггә йътәдъ, мән торә мънән гәпләштъм, уләргә әйтәмән; хъсәбънъ чъқәрәлмэттъг бъзә; ългәръ эвэтъдъ; кетънгъздән бәрдъм; ухләвэссәм-мъ?; куллъккә келъб кетәвурсәйъз; чъқмэвэттъ; шундәғ қъйәйъдъ қаннъйлә тох-мъ?

ҒАЗАЛКЕНТ ҚИШЛОҒИ. Бәзәрръ пәйлъ отъръббъз; өтъргән джәйъмъздъ бәръ Ғазәкет әтәнәдъ; әскъйәкәш//әскъйәчъ, әшуләкәш// әшуләчъ, ғазәлчъ богән; Ғазәкәт қачән бъйнәт богән, бъзәм бълмъймъз, хеч қәйсъсъ чечәлмәдъ; уч этәнъ отқъздък, муғләр отъргәнәкән; Ғазәкәт сәккъс-онтә ойдән буйнәт богән дъйдъ; Хандәйлъқ, Сәйлъқ, Чъммәйлъқ отъшмъ-тутъш болъб, йумалағ тепә бәр; еттәйәм тепә бәр, бъйләрдъ джәйъ богән; ъчъдән хум чъхтъ, тәққа бәрдък пъзәр, ойдәк-ойдәк; му хнъ эдәмләръ еллък гәз қър чъқарәкән, ушәттә, элдънгъ өткән әсърләрдә шу тепәләр бечъс (<бежиз) тепәйәмәс; Хәкъмбейнъ дәләсъ дъйдъ-ку, шулә экъ-укә боса керәй; бъзә нъмә коръммъз; бъзъ экәнъ оғлънъ бъттәсъйәм кемәдъ; сончәйъгә сәп кетәдъ; бәләмәсъ қъләдъ; йәтқъздърәдъ; бәләнъ тәғәсъ әләдъ; әвқат эб йуръйдъ; тәғәсъ эпъчәдъ; бәләнъ экъргәннәнкън бәләнъ экъръб джәйъгә йәтқъзәдъ, кей (<кейин) ънәкън бәрәдъ-де устъгә ромәлдъ йәзъп қойәдъ, кърмъйдъ тузәлгәнчә; ертәмән дъп; тәғәсънъ ойъдәйәм зъйәпәт қъләдъ; бунъ экъгән нәрсәсънъ эмъйдъ; кетмән чәпув керәк, бәзәр қълув керәк, эдәм кептуръптъ; ертәмәнггънъ късқартъръш керәк; эдәммъ эчъқъп кесәм дъйдъ, эдәм чъқмэттъ дъйдъ; эрәсъ йәрът сэәт, бър сэәт элдън къльймән дъйдъ; кәлхэзгә ъшләдъм, уруғ йъғдък, эмбәр қълдък, бъргәдър болдъм, сув мърәб болдъм; әйтувурсәм съзгә гәп көп; қайтъп кевэткәнъмдә мәшънә бомъй; кун корвәммән-де; бәлләр йәш, сәккъстә пәрзәтъм бәр; ой-ойъмъзгә бәръб тръйлъг қъмәймъз-мъ; мәхтәптән йукаръ;

ш ш
оч ләп қойгән кунъ бәр, оч ләп бергән тузъ бәр; кешқурун джәббәрръ оғлъ сорәп қәлдъ; мақасан, эйағ- пәйағъ сънъб кетәдъдә; чәйнәйнъ, дәстәхандъ нәръгъсънъйәм әгън; ромәл бә: мъ? қа: (<қаёққа) кетвэссъз; эл дъвэтмъз; сәвчъ келәрдъ; берәдъгәнләрънъ беръб отувургъчъйъдъ; отгъчъйъдъ; қаръльйдә, ъккәлә көзъ кормәйов; қаръндәшъ той қъвэттъ-ку; йурәг ойнағ бопқәлдъ; мәйлъс қъләрдъ, бәзм боләрдъ; той-тәмәшә мънән эбәрәрдъ; әчәм ойдәмъкън; йәғдән-бәғдән кегәнъ; қарәп келъйчъ; дәрәв кегън бәр-йоғънъ бълъб; узуммъ соръ къп чъқорәрдъ; орқъ тәмәндә ой богән.

(*Ш. Носиров* ёзиб олган.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЖИЗЗАХ ШЕВАСИ

(Айрим жумлалар)

6. Бъзлə эслъ Ортъпəлъй боләмъз, этə-бэвəлəръмъз йэшлъйъда шергə кепқэгəнəкəн, улəрдъ энə тълъсъ тэджъй тълъ богəнəкəн... Мълләт қъмə коп, бъмъллəт ъш қъ(л). Ъштъ қълдъ кəннəкчъ, бəлэгə қэлдъ суннəкчъ. Етəйъйə етəйъ, етəйъдə кепəйъ, чъх дъгəндə чъхмəгəн, сəйдəэйдъ попəйъ У ъштəккə (иштаҳа) кърдъ, шуваққəчə ъштəгъ йоғъдъ. əйəғъгə ътьйъ съғмəйдъ. Къчəсъ мнəм бъләйъм эғръп чъхтъ. Създъ қъшлағ қə : ғдə? Бу ъмəрəллə əҳəйзəвуттъкъ. Мəн бу кътэптъ оқуп чъққəн. Йэз йэвлъғънъ қъләттə, укəджэн. Жъззəх шə : əр, рəйэнəмəс. Еттə мънəм тəрвъз уздъй. Бэзэрдə ҳəндəлəй чъқъптъ. Нъ : нəнъ бервəр. Оқуш қэйдəсънъ соғун бълəсəн. Эттъ бəйлəдъм əрчəгə, кунум қэлдъ ғəлчəгə. Қəпəлəйъмдъ учуръйъз-ку, əхъ əкəнг эпкъттъ кътэптъ. əлъқъзъқ гəпгə тон къйъзəдъ. Бэ : дурходжə тъхнъкэмгə коп йълдəн беръ чэйхэнəчъ. Сэхэтъйъз нъччь? эдəмдъ эдəм сəпəрдə сънəйдъ. Мəйъздъ ънг йəхшъсъ Пэръштə болəдъ. Сəн шəттə турəтур. Қəйəғдəйъ ъшлəрдъ қъп йурупсъс. Қəннəкчъдəн нъмə кеттъ, бър пуфдə. Бэғдэн, Пэръшдəн мъ:мэнлə кептъ. Қəнсъттəн соғунəсъгə зъйэпəт болдъ. Чэпъштəн əввəлəсъгə мəшъқ қъп туръш керəк. Койлəйъ сəккъс тепкълъ əллəстəнəкəн. Уйчəнъ гувəлəйдəн йəсəдъй. Мəм бълмэқ қəйсъ гордə. Бəргəт шунəқəнгъ гəплəрдъ гəпърдъкъ... Шунəқəнгъйəм болəдъмъ эдəм дъгəн? Мəндəқəнгъ эдəм бър мълутəм қоймəстъм. Ъстəнчəдə бър кълə пəмълдэръ ъллъй тъйън. Бугун бэзэргə коп ъшшəйəлмə чушуптъ. Қəвунхоллъйдəн қуруқ қəйтмəйдъ. эғзънгдъ йəв, ъшъндъ қъ(л). Бəлəбəқрəнг копəйсън. Пэпрустъ хумэръ туссə керəй. Бългəндəн кетънəсъгə əйтсəйəкəн. ъскъ шə:əрдəйъ йəнгъ чэйхэнə əвэт богəндə қəндəқ. Шэҳэрдъ (шиорни) оқучълə йэзгəн. Элəйкəнъ нъмчəгошу... Пъчэх тугул йэнъмдə гъзгълтəйəм эбйурмəймəн. Унг гəпъгə ҳъррəм қъстъ. Къчə бэзэр кунъ эпəм кəдъбуччəй қъптълə. Ъннəнəръ шу қълъғънгдъ корсəм... Қойгəн əвқэттъ пəққэс уруп. Қəстъмшъм мэрəй босун. Мə : рəсулəкə бъровгə йəмəнлъқ қъләйкəн къшъмəс. Бър қэп əлмə йъръ зəмън келəркəн. Бъз умънəм бър мəттə туз-нəмəй бову:дъй. Қəлләйъ сə:əрдəн турувэптъ. Тəзə дəрдъ бъдəвəгə йолухтум-ку. Қуйуғънъ озъ йъп, мəнгə эбъ йəвғэннъ қэлдъръптъ Бəлə бъчэрə жъззəйъ кəвэп бопкътъптъ. (*Ҳисом Ғуломов* ёзиб олган.)

АНДИЖОН ШЕВАСИ

7. Қора кокил

Бър сэвдагəр бэрəкəн. Унъ Қэра кə:кəл дегəн оғлъ бэрəкəн. Сэвдагəр бър йеттəн (<йердəн) сэвдадəн келйəткəн вахтъда йолдə бър бө:ръ Үчрэптъ. «Сенъ Қэра кə:кəл дегəн оййашлък (<он йашлък) оғлънг бэрəкəн, шунъапкебергън, апкебермəсəнг өзъйнъ

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳәләк қьламән» дептъ. У қорқуп «Хайр, мен апкеберәйън» дептъ.
Үйъгә джҮдә хапачълъйг дә бәръп көкрәгънъ зәккә беръб йәтыптъ. Хәтънъ «нъмә:хапа келдъйъз» дептъ. Десә, ъннәйкегън бър бө:ръ оғлъйнъ апкебер, апкебермәсәнг хапа қъләмән» дедъ, «хоп» деп келдъм. «Нъмә қълъш керәг ендъ» дептъ. Хәтънъ «нъмәгә хапа боласъз, тәнәсъ бо(л)сә мевәсъ» дегәнәкән, мәйлъ съз өзъйъз тънч қәсәйъз нештә Қәра кә:къл, Қәра кә:къльдъ әбәръберънг» дептъ. Қәра кә:къльдъ бөръ көрҮп, джҮдә хурсам боптъ. «Сенггә бър шәртлък ъшъм бәр, бәджәрсәнг сенъ бошатәмән» дептъ. Қәра кә: къл «хоп, бҮйҮрънг буйруғъйъздъ» дегәнәкән, «бър йурттә бър пәшшә бәр, унъ пәръ:ләрдән бър қъзъ бәр, шунъ әпкеберәсән» депти. Қәра кә:къл у гәптъ ешътъп йолдә кетәйәссә, бър тҮлкъ учрәптъ «нъмәгә хапә болъп кетйәпсъз» десә, Қәра кә:къл «бө:ръ пәлвән бър йердә пәшшәнъ қьзъ бәр, әпкеберәсән, дедъ. Нъмә қълъшъммъ бълмъймән» дептъ. ТҮлкъ «съз ташвъш қъмәнг, мен өзҮм тоғ̣уләймән» деп, пәшшәнъ ешъгънъ тәйъгә бәшләб әлъб бәръптъ. Кечәсъ тҮлкъ Қәра кә:къльдъ йол өргәтъп, пәшшәнъ ешъгъгә кържъзәдъ. «Қърқ Үйдән өтәсъз, қърьғ бърънджъ Үйдә пәшшәнъ қъзъ бәр, джҮдәйәм •өткҮр чърәйлък. КөрҮп, йьқьлъп қәласъз, өзъйъздъ тутънг. Йәнъдә өзъдәнәм чърәйлък ромәлъ бәр, ромәлъгә тегмәстән, өзънъ көтәръб әлъп чыкънг» дедъ. У кърдъ. Кherp кьздъ көтәрсә, қьз йәләмбәш (<йәләнгбәш), ромалъ йәнъдә, джҮдәйәм чърәйлък, йәнъп туруптъ. Қьзнъ йәләмбәш әлъп чьқмайън деп, ромәлдъ әлйәссә ромәлдән «дәд, оғръ кеттъ», дегән әвәз чьқадъ. Пәшшәнъ йәсәвҮлләръ бу «дәттъ» ешътъп, Қәра кә:кълнъ Үшләвә-ләдъ. Пәшшәгә әбәрәдъ. Пәшшә сорақ қьладъ. Сорақ қьса бө:ръ әйткәнг гәпләрнъ әйтәдъ. Пәшшә «Үндей босә, пәлән джәйдә бър пәшшәнъ тълло қушъ бәр, тълло чәнггейдә турадъ. Шунъ әлъп-келъп берсәнг, қъзъм сенъкъ» дедъ. Қәра кә:къл тҮлкҮнъ әлдъгә чьқадъ. Вақъйанъ ейтәдъ. [тҮлкъ] «нъмәгә ромәлнъ әлдънгъз, мен әйтмә:дъммъ, ромәлнь әмәнг деп, мәйлъ ендъ, қуштъйәм әпкеләмъз» деп, ъкәләсъ қушкә джөнәшәдъ. Қушкә йетъ(б) бәргәндә тҮлкъ кечәсъ Қәра кә:къльдъ оғуллъққа кържъзәдъ. Кържъз(ә)йәткәндә «қуштъ әгъну, чәнггәгъгә тегмәгън, тегәкөрсәнг бундәнәм әвәз чьқып, Үшләнәсән» дейдъ. Қәра кә:къл қушкә кърәдъ. Қушнъ әлъб, бъләгъгә қондурәдъ. Қолъ әғръйдъ. Бърдән чәнггәгъгә қол сә(л)сә, ундәнәм әвәз чьқып кетәдъ. Пәшшәнъ әдәмләръ тутвәләдъ. Пәшшә сорақ қъсә, ҳу: пәшшәнъ гәпләрънъ әйтәдъ. [Пәшшә] «бомәсә бър йердә бър джәвдҮгәр бәр, оша джәвдҮгәрдъ дҮллҮр әтъ бәр, шунъ әпкеберсәнг қушумъ берәмән, оғлум» дъйдъ. Қәра кә:къл тағъп пәзмәм (<пазман) болъп, тулкънъ әлдъгә чъқәдъ. [ТҮлкъ] «әйтмә: дъммъ Үшләмәгън деп, мәйлъ ендъ, әтнъ тоғруләймъз» деп джәв-дҮгәрдъкъгә әбәрәдъ. Әбәргәндәнг кегън, тәйълләйдъ «девәлдәм бәшъйнъ чъқәръп қарәйсән. Әт сенъ көрҮп къшнейдъ. Шундә джәвдҮгәр ешътъп, чьқып қарәйдъ. Сен бәшъйнъ тәртәсән. Джәв-дҮгәр кормәй кӯръп кетәдъ, йәнә көрҮнәсән, джәвдҮгәр йәнә чь-қәдъ, Үчънджъ мәртә чьққандә әткә «нъмәгә бекәргә къш-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нєйсэн», деб эттъ уруп, ҳэммэ йоғунъ қэн талақ қьлъб йҮбэрэдъ. ТөртҮнджъ [мәртә қарәгәнънгдә ҳәлъ:гъ кәлтєйнъ зәрбъгә эт ъндәмєйдъ. Деволдән тҮшҮп эттъ мънәсән, тълло қамчъсъ мънәм тълло қозъғънъ бъргә олъп чъқасән» дейдъ. Қора кә:къл тҮлкҮнъ әйткәлләрънъ қьлъп, эттъ эпчьқадъ. Эттъ ъкәләсъ эпқачъп кетәйэткәндә тҮлкъ әйтәдъ «бу джҮдәйәм йахшъ этәкән, сенггә джҮдәйәм йәрәшъптъ, сен ҳув эновъ чолдуворгә эборъб бәйләгън, мем

(<мен) бър йумәләп тълло қамчьлъй^г, тълло қозъғлъ дҮлдҮр эт боломән, сем мәнъ мънъб борьб, пошшогә берьп, қуштъ эпчъқъп, эттъ мънъп кето:рәсән. Мен йәнә бър йумәләп тҮлкҮ болуп арқәнгдән йетъб борәмән. Қора кә:къл чолдуворгә эттъ эборъб бәйлєйдъ, тълло қозъғъ мънән дҮлдҮр эт боладъ. Қора кә:къл унъ мънъб борьп пошшогә тоғрь қьладъ. Пошшо хурсам (<хурсанд) болуп, тълло қуш мънән тълло чәнггєйнъ берәдъ. Қора кә:къл унъ апчъқъп, эттъ мънъп қолудә тълло қушнъ көтәрьп кето.рәдъ. Қето:рсә, арқасъдән тҮлкҮ йетъб борәдъ, йетъб борьб «Қора кә:къл, съзъ тәгъйъздә дҮлдҮр эт, қолъйъздә тълло қуш джудә йәрәшъптъ. Съзнъ өзъйъзгә муносъб босън булар. Мем бър йумаләп, тълло қуш мънән тълло чәнггєй боләмән. Менъ пошшогә эпкърьб берьп, қъздъ апчьқасъз, мен эрқєйләрдән (//эрқаләрънгдән) йетъб борәмән» дедъ. Деттоғъ (<дедъдоғъ), тҮлкҮ бър йҮмаләп, йахшъ тълло қуш мънән тълло чәнггәголәдъ (<чәнггәк боладъ). Қора кә:къл пошшонъкъгә эборъб, пошшогә әпкърьп, пошшодән ҳәлъгъ қъздъ эпчьқадъ. Эпчьққандәнг кегън эттъ мънъп, қъздъ арқасъгә мъндърьп, қольдә тълло қушъ кетә:рәдъ. Йәрьм йолгә боргәндәнг кегън, тағън тvлкv йетъб барьб Қора кә:кългә «қуллуғосън тәгъйздә дvлдvр эт, арқайъздә пәрьй қьз, қолъйъздә тълло қуш, джvдәйәм йәрәшъптъ. Булар съзгә босън, мен тағь бър йvмәләб бу қъздәнәм откър; чъро:йлък бър қъз боләмән, менъ эборьб бә:рьгә топшърьп, съз дәдєйъзъ шәҳргә йvрvп тvрәсъз, мен йәрьм йолгә бормәстән йетъб борәмән» дедъ. Тvлкъ бър йvмаләб, джvдә өткvр бър қъзоладъ) <қъз боладъ). Унъ Қора кә:къл бә:рvгә топшърәдъ. Бә:рv джvдә хурсам болъб, Қора кә:кългә «бор ендъ, этә-енәй мънән йәшәгън» деб, джавоб берәдъ, Қора кә:къл чъқъп қъздъ эттъ эрқасъгә мъндърьп, қолъгә қушунъ қондурьп, дәдәсънъ йуртугә джәнєйдъ. Йәрьм йолгә йеткәндәнг кегън тvлкъ бър йvмәләп тvлкv болъп Қора кә:кълнъ арқасъдәй (<арқасъдән) йетъб борәдъ. Шу вахьтта (<вақтга) Қора кә:къл дән бър шумлък туғуладъ. У ойлєйдъ «мен қъзнъйәм, этнъйәм, қушнъйәм шу тvлкънъ арқасъдән олдъм, ендъ бу менггә шерьй босә керәк. Ендъ муну өлдvрәйън» дедъ. Қъзгә гәп өргәттъ «тvлкънъ йvрәгъдә бър шумлък бар. Бу сенъ әлдvрәдъ. Мен эттән чvшєй (<тvшәй), тvлкънъ эткә мънгъзәмъз. Сен эттъ секънләтъб йvрәсән. Тvлкъ джvдә чәрчәгән, йолдә уйқусъ келъб, ухлап қоләдъ. Шундә хәнджәрмән (<ханджар мънән) бър урсәнг тvлкъ өләдъ» дедъ. Қъз «хоп» дедъ. Қора кә:къл эттән чvштъ. Қъзгә ханджарнъ берьп қойдъ. Тvлкv йетъп келдъ. Тvлкvгә «эттъ мънволънг, съз чәрчәдънгъз» дедъ. Тvлкъ «йоқ, мен

www.ziyouz.com kutubxonasi

чәрчәгәнъм йоқ, езъйъз мъневлънг» дедъ. Қора кә: къл йәнә қьстәйдъ. Тvлкъ «езъйъз мъно: рънг» деб, унамейдъ. Қора кә: къл қьстоpaдъ, ахъйръ қьстәб йvрvп тvлкvнъ эткә мъндърәдъ. Қьз эттъ секълләтъп кетәдъ. Чәрчәгән Тvлкъ ухләп қоләдъ. Шундә қьз дәррәв епчъллъй мънән тvлкънъ бойнъгә ханджармән бър урәдъ. Тvлкъ эттән чәлә өлъй болъп, йьқълъп чvшәдъ. Йьқълъп чvшvп, Қора кә: кългә қарәп «е но: мәрт, сенггә бу қъ(л)гән йахшълъгъм йахшълъйгмъдъ, то: өлгvнъмчә йахшълък қьләрьдъм. Мәм пәръйләрдәнъдъм, тvлкъ емәсъдъм. Сен но: мәртлък қьлдънг, сендән йахшълък қайтмәдъ» деб, тvлкъ джом (<джон) бердъ. Бу гәппъ ешътъп, Қора кә: къл: «оттәнг, йашлък қьппән» деб хапа болдъ. Тvлкънъ өлvгъ қолэвурдъ. Қора кә: къл қьздъ, эттъ, қуштъ этә-енәсънъ олдъгә эбордъ. Боръшъ мънән этә-енәсъ ҳәйронг қолъп, хурсам болъп, тойу томошо қьлъп, қьздъ нъко: қьлъп, Қора кә: кългә эберъшәдъ. Шу вахьттә Қора кә: къл йъгърмәләргә бәргән йъгътчә боләдъ, әвджъ өспvрvн, қьзнъйәм қьрчълләгән вахтъ боладъ. Шу мънән ъккэвъйәм мъро:дъ махсәтъгә йетәдъ. (*С. Иброҳимов* ёзиб олган.)

НАМАНГАН ШЕВАСИ

8. Бър подшо борәкән. Сәйәҳәткә ойнәп чъққанәкән; чәрчәп бър дәрйә ләбъгә келсә, бър одом дәрйэгә йозъп тәшләйәптъ. Подшо «ой бърәдәр, немә йозъп тәшлутсән», деп сурeдъ. У одом әйттъ «ҳәммәнъ тағдъръни йозъп коруп берчъ», дедъ. »Ендъ йозъп тәшледъм, ешъгигъздә ъшләп йУргән кәлдә әкән». Подшо хопә болдъ. Ойъгә қәйтъп борсә, кәл сәвчъ чъқаръп туруптъ. Подшо ҳәйрон болдъ. Вәзърләрнъ чақърдъ. «Шундәй гәп, нема қълсәк боләркън», деп мәсләҳәт қълдъ. Вәзърләр әйттъ. «Озънгъз подшо болсәнгъзу, қьзьнгъз шул кәлгә лойъқма?» «Немә қълсақ боләдъ» деп подшо сурәдъ. «Бунъ бър қьйън ъшкә йобаръп йоқ қьлъвәрәмъз» дедъ. Шу бълән кәллъ чақьрдъ. «Йеттънчъ осмондән ойнъ доғънъ олъп келәсән, унәйкейън қъзъмнъ берәмән» дедъ.

Шу бълән кәл йеттънчъ осмонгә қарап йўрә бошләдъ. Йол йурсәйәм мол йуруп бър джойгә йетъп бордъ; шу йердә Хьзър учрадъ, «Ей кәл, қайға кетуссән», деп сурәдъ. Кәл әйттъкъ «йеттънчъ осмонгә ойнъ доғъгә кетуттъмән». Хьзър әйттъ «сән бәръп турғьн, мән борәмән» дедъ. Шу бълән кәл дәрйә ләвъгә йеттъ. орқәсъдән Хьзър ҳәм учрәп қолдъ. Қопруктән отъп, кетоссә, копруктән овоз чъқдъ «ей Хьзър, мән бутун бельхләрнъ подшосъ едъм, йуз йълдән берън шу йердә тохтәп қолгәнмән, йо уйоққа, йо буйоққа кетәолмәймән, пәръштәләрдән сорап туш-чъ, гуноҳъм немә» дедъ. Хьзър «хоп» дедъ. Кәлгә әйттъ Хьзър «кел, бойнумга мън» дедъ. Кәл бойнъгә мъндъ. «КозҮнгнъ йум» дедъ. Козънъ йумдъ; «ош» дедъ. Козънъ ошсә (очсә), йеттънчъ осмондә, ойнъ олдъдә туруптъ. ойнъ доғъдән бъттә шъшәгә олдъ. Кегън Хьзър паръштәдән сорадъ «бельғнъ гуноҳъ нема» деп. Перъштә айттъ «белъғнъ оғзъдә мъҳръгъйо бор, кәллъ мъросъгә тушкән, шунъ берсә йуруп кетәдъ»,

www.ziyouz.com kutubxonasi

деп әйттъ. Кегън Хьзър кәлнъ әйттъ «кел, йелкәмгә мън», дедъ. Кәл Хьзърнъ йелкәсъгә мъндъ. «Қозънгнъ йум», дедъ. Қозънъ йумдъ. Бър мънъттәй кегън, «эш» дедъ, эчсә дәрйә ләбъдә туруптъ. Бєлъқ сорәдъ «гунэҳъм немә» деп. «Тълънгнъ тәгъдә мъҳръгъйэ бэр екән, шунъ кәлгә берсәнг, йуруп кетәсән», дедъ. Шу бълән бєлъқ кәлгә әйттъ «эғзънгнъ эч» деп, мъҳръгъйэнъ тълънъ тәгъгә сэлъп қойдъ. Шу бълән бєлъқ йуруп кеттъ. Кәл мъҳръгъйэдән сурәдъ «мән ҳәзър озъмнъ шәҳръмдә болэйън» дедъ. Шу бълән козънъ йумуп эчгунча озънъ шәҳръдә болуп қолдъ. Пэдшэнъ ойъга бэрдъ, эйнъ дэғънъ бердъ. Пэдшэ ҳәйрэн болдъ, вәзърләръгә масләҳәт қьлдъ. «Тағьн бър қъйън ъшкә йубәрәмъз» дедъ, «шу бълән йоқ боп кетәдъ» дедъ. Пэдшэ әйттъ кәлгә «бър кәттә дәрйэ, шу дәрйэнъ устъгә бър кәттә әрк пәйдэ қъләсән, тәгъ йергә теймәгән, устъ эсмэнгә әсълмәгән әрк пәйдэ қъләсән; ъндәй кейън қъзъмнъ берәмән», дедъ.

Кәл мъҳръгъйэдән сурәдъ «шу әрк пәйдэ болсън» деп. Қозънъ эчъп йумсә әркнъ ъчъдә туруптъ. Шу бълән әркнъ ъчъдә йурә бердъ. Пэдшэ бър кунъсъ шъкэргә тушсә, әрккә козъ тушуп қэлдъ. «Шу әрк ҳәр къмнъкъ болсә, мән қъзъмнъ берәмән» дедъ. Шу джэйгә эдэм йубэрдъ. Қьрьқ кечайу қьрьқ кундуз тойу тәмэшшэ қълъп қьзнъ бердъ...

Бър пэдшэнъ ъшқь шу қьзгә тушуп қэлгән едъ. У бър кәмпърръ тvйәгә мъндъръп йубәрдъ. Қәмпър кәлнъ ешъгънъ тәгъгә келъп тvйәнъ эйағьнь съндъръп йэтәвердъ. Шундән кәл сәйэҳәттән тушуп келдъ. Қараса-къ, кәмпър, «дэд» деп йэтъптъ. Қәл сорәдъ (сорєдъ) «немә болдъ, енә» деп. Қәмпър әйттъ «ҳәджгә кетуткән едъм, тvйәмнъ эйағъ сънъп қэлдъ, бър кечәгә джэй берсәнгъз», дедъ. Ҳәй кәмпъргә джэй бердъ. Қәмпър джэйләшъвэлдъ. Қәл эвга чьқьп кеткәндән кейън сорәдъкъ, хэтънъдән: «ерънгъзнъ тълънъ тегъдә бър нәрсә бэр, шунъ съз бър сорэп элънг», дедъ. «Ертәгә ъккәләмъз ойнәймъз», дедъ. «Хоп» дедъ. Кечәсъ хэтън мъҳръгъйэнъ сорэп қэлдь. Ҳәй, ертәсъгә кәл мъшьғь бълән ътънъ ергәштъръп эвгә чьқьп кеттъ. Кәмпър мъҳръгъйэнъ сорэп эльп (эльп), бър мъҳръгъйэдән сорэп, қъзнъ йуртъгә эпкеттъ. Кәл эвдән джэнсъз болъп келдъ. Келъп қарәсә, әрк йоқ.ът бълән мъшъқ шу бълән йугуръшъп, пэдшэнъкъгә кеттъ. Мъшъқ бэрдъ-дә бъттә чъчқэннъ ушләдъ «ҳэзър кәмпърнъ бурнъгә думънгнъ ҳол қьлъп тьқасәммә, йоғмъ, йэкъ йеймә» дедъ. Чъчқэн әйттъ «хоп, ходжәйън» дедъ; кәмпърнъ бурнъгә думънъ тьқтъ. Әҳсә бергәндън кейин мъҳръгъйэ эғздән чьқьп кеттъ. Мъшъқ элъп ът бълән қэчә бердъ: ът зорлук қълъп элъп қойдъ. Дәрйэ ләвъгә келгәндә ът ътнъ коруп вэвулләсә эғзъдән тушуп кеттъ дәрйәгә. Шундән мъшъқ бълән ът дәрйәгә чушуп кеттъ. Мъшъқ бър бєльғнъ ушләдъ «мъҳръгъйэнъ тэпәсәммъ, йэкъ йеймъ», дедъ. Бєльғ әйттъ «хоп, топәмән» дедъ. Дәррәп тэпъп чьқтъ. Шу бълән мъшъқ бълән ът элъп келдъ, кәлнъ эғзъгә ҳол қьлъп сэлдъ. Қәл тетълдъ. Бър дувэнъ оқусә әрк бълән қьз ҳэзър болдъ. Шу бълән эхър умрънъ тугәттъ, мурэдъ мақсәдъгә йеттъ, эләмдән вәпэт қълдъ, деп еккъ нэннъ йеп, әйтъп бергучъ Абдуғэнъ. (проф. *А. К. Боровков* ёзиб олган.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

УЙЧИ ШЕВАСИ

МАҚОЛЛАР

9. Орахта йох, бэшэхтә йох, хьрмэндә ҳэзър.

Ъшләсәнг чъшләйсән, ъшләмәсәнг чъшләмәйсән.

Әхмәққа Қэсэн бър тош.

Эрзэннъ шорвәсъ тәтъмәс.

Әхмәқ хәрънәнънъ бълмәс, косә қәрънәнънъ.

Әткән джэйдән қэмә, әтмәгән джэйгә бормә.

Әслэннъ өлъгъ, чъчқәннъ търъгъ.

Қуру:: ләгәнткә қут чушәр.

Бедәнәнъ ойъ йох, қайда бо(л)сә пътпълдъқ.

Бәръдә қъмәдънг шәт, өлгәндән кън ҳо:қъл йәт, ҳо қъл пәрйэт.

Қуру: қәп тъккә турмәс.

Бърръкъ мънггә, мъйнъкъ тvмәнгә.

Бэлә йъғләмәсә энә эмчә: сэмәйдъ.

Болтъ чvшкунчә кvндә дәм эптъ.

Бэлъ ағръмәгәннъ нэ: йъйшъгә вәқ.

Боччъ белваққа йәлчъмәс, чахчъ чәчвәққә.

Бергәнгә бътәйәм·көп, эгәнгә йvстәйәм эз.

Бърэввъ//бърэппъ ъшъгә, сәрәтэндә қолъ со: қатъптъ.

Бөзә:нъ//бозәгнъ йөгvргәнъ сэмэнхэнәгәчә.

Сэйэқ йуггән тойәқ йер.

Гәпнъ гәпър уққәнгә, жәнъ-дълънъ суққәнгә.

Йәз йопунчуғънгнъ қоймә, қъш өзунг бъләсән.

Көддънг йэррь вәслънъ, корпәнъ котәрып йолгә чуш.

Йәхшъмънәм йvссәнг йетәсен мурэткә, йэмэн мънәм йvссәнг қәләсән уйәткә.

Йэмэндән йеттъ қошуқ.

Йэмэннъ бър қълъғъ эттуқ.

Учә қорън гош бомәс, душмән әслэ дос бомәс.

Йъгъткә къх ҳунәр эз.

Буғдэй қонғэр богәндә, қонғәр қәзъғйнъ сэтъвйе.

Эзәгә бэггән хэтун өз дăддънъ әтъп йъғлийдъ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Лә: ләнъ кетъшъйә вәқмә, келъшъйә вәқ.
Me:'нәт қъмәсәнг, рәҳәт қәйдә.
Эшувънгнән әққән су: нъ қәдръ йох.
Ͻз әшъм ғәлвәсъз бәшъм.
Өрv: ерvнъ көръп әлә болур.
Ͻтәнг мърәп восәйәм, су: вәшъвол.
Пәйдеволлъ тәйъгә ъшлә.
Су: нъ кормәй өтv: йешмә.
Устә кормәгән шәғут, ҳәр моқәмгә йvрғәләр.
Қойәннъ қәмъш олдирәр, йъгъттъ әр-нәмус.
Эшә: нъ өлгусъ кесә, тъймән бешъдә өйън соләр.
Очкъгә джән қәйғъ, қәссәвгә йәғ.
Йоргән дәйрә, отъргән бойрә.
әчә: нъ дедәнггә бъпәддәс көсәтмә.
Ъшләмәстән йегәнлә, кәвшәмәстән өләрлә.
Осмә кетәр қәш қоләр, сvрмә кетәр кәз қоләр.
Кетәмәмдән бър сәс бор, йәвә кетәр өс қоләр.

ҚЎШИҚЛАР

10. Ͻлъчәнъ гулләтгән
Боҳаръңгдән өргуләй.
Хотън-қъзнъ йәшнәткән
Пәртъйәмдән өргуләй.

Гъръм койнә: къймәймән йоқәсънъ өйдъръп,
Дангәсәгә теймәймән, йурәк бәғръм қон
қълъп.

Мәскъвәммъ йолъ сәз,
Йолъдә ойнайдъ ғәз.
Боғләръдә дойъм йәз
Бутун дунйә ъшқъвәз.

Қьхмә йомәл бешъмдә
Ъпәләръ қешъмдә,
Өн сәкис йешъмдә
Дәвләт мәнъ бешъмдә.

Сечъм учъ гънджәләк
Йәзългунчә ойнәймән

www.ziyouz.com kutubxonasi

Йәшә, сәветлә, йәшә
Олгунимчә ойнәймән.

Бәҳәр кесә ҳәр ълъ
Тәл бәйънъ йазадъ.
Кәлхозъмъ бәхт - ъшқъдә
Қәләмъм ши: р йәзәдъ.

Дәлә шъйпәнъмъздә
Ълъҳтър ҳәм рәдъйән,
Кәлхозчънъ чәқърәдъ
Мәскъвәдә пәвълйән.

Қолъмдә тълло узу:
Чъро: дә йәрқърәйдъ.
Сәвәсъзләнъ қолъ
Қәләмдә қәлтърәйдъ.

Пәрәнджънъ сәтәмән
Йөмәлъммъ әтәмән,
Меҳнәттә өрнәк босәм
Пәртъйәгә өтәмән.

(*А. Ю. Алиев* ёзиб олган.)

ҚУЙИ ҚАШҚАДАРЁ ШЕВАЛАРИ

НАРТИБАЛАНД ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ *(Косон районн)*

11. Тәвистән билән зимистән (Ёз билан қиш)

Тәвистән билән зимистән иккәви әйтишиб қәлипту. Тәвистән әйтипту: мән келәйткәнгә ҳәмә йәйрәйду, менгә ҳәмә нерсәләр бисйәр боләду. Гәндум, джәв, әнгур, әлмә, әнәр, хәрбузә, зәрдәлу, хулләси кәләм, ҳәмәси мәнгә бишәду. Джәмики қурту, қумрусқәйу, ҳәмәси мәни вахтимгә йәлә (очиқ) йурәду. Мән болмәсәм ҳедж бир зиндәги (тириклик) йоқ, депту. Уни гәпигә әччиғләниб, зимистән әйтипту: мән йәмәнләни джәзәләймән, ҳәмә инсу-джинсу зәләлкунәндәләрни қырәмән, кәсәлләрни йоғәтәмән, қәрим билән йерни устигә корпә йәпәмән, йәғмирим билән қәқрәгән джәйләрни бошәтәмән, изғирин сәвуғим билән ҳәвәни тәзәләймән. Әби-ҳәйәт мәнгә туғуләду. Сән озунг әйт, әби ҳәйәт болмәсә зиндәги болӗдиму? Әби ҳәйәтни мән бунйәд қыләмән, изнагит, зиндәги мәни фәрзәндим. Сән әдәмзәдни ләҳәс қъләсән, бәдәнини қъзитәсән, дилини ойнәтәсән. Мән әдәмзәдни тетик, хушйәр, бәқуввәт, ҳәмә нәрсәгә чидәйткән қъләмән, әдәмзәдгә йәшәйткән әби-ҳәйәт берәмән, депту. Шу вәхткә кокдән әвәз келду: әй, огәй-әғәйниләр, дуроғ (ёлғон) гәпурмәнгләр, мән әймәмә боләмән, мәмә йерни сийлисимән, сизләр иккәв-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ләрингиз Тәнг эрини икки хэтунидэн туғулгән фәрзәндләрсизләр. Сизләрни пәдәрләринг икки Тәнг эрини (Тангрининг) икки хэтуни болгән, бир хэтунини эти — Шәфәқ, иккинчи хэтунини эти—Йәллиғ, әнә шу икки хэтуннән торт фәрзәнд туғулгән. Шәфәқдән Бәҳэр билән Тэвистон туғулгән, Йәллиғдән Тирәмэ билән Зимистэн туғулгән. Сизләр иккәвләрингиз икки әкәләрингизни ҳисэбгә қошмәй гәпирэпсизләр. Тәнг эрини торт фәрзәнди тугәл болсә, мәни әпәм— Мэмэ Йер гулләб йәшнәйду, депту эймэмэ. (*Аъзам Шерматов* ёзиб олган.)

МОБИКА ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ *(Ғузор районн)*

12. Узәнгиси тәқимлик,
Әвэзләри йэқимлик,
Мизғи, хэрәв, йәк қитти,
Әллә, бәчәм, әқиллик.

Эй бэрэду бэткәни,
Йэрим келаду йэткәни,
Йугуриб чиқсәм пешигә,
Бир ширин муччи тэткәни.

Йэрни кутсәм сийнәләргә
Тэғни тэши бэтәди.
Нәмэшэмдэн йолгә чиқсәм,
Кечәси тәнг этәди.

Пур кэсәйу, ним кэсә,
Джәнэн пешимгә келсә,
Пур кэсәни бәрдор қилиб,
Сэни берсә йәк босә.

Әлмә, әнгури бэзи,
Қәй хэнәндә әвэзи,
Мусәлләстәй мәст кунәд,
Хушрой духтәрни нэзи.

Ҳэрмәй ишләб зимистэн,
Дәм эләмиз йэз бойи,
Джәнэнни чәккәсигә,
Мэбикәни нэзбойи.

Әз кәрт дуҳбә сәмбосә,
Бәрэдәрҳэ жә:м болсә,
Джәнэнләрни ичигә,
Бизни йэр кәркәм болсә.
(*Аъзам Шерматов* ёзиб олган.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЯШИЛКЎЛ ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ (*Қамаши райони*)

13. Бир уштур, бир мэдгөв, уч госфэнд бериб, бэд кэлхузгэ кирдим. Кэлхузгэ джэ:ми элмуш эдэм кирдук мэ, Ошэ сэл гэндум экун ҳэминэм ҳэсил қилдики, ҳэр бэтмэн зэминнэн өттуз бэтмэннэн дэн элдук мэ. Лэлмикэрлук ҳэр вэх ҳэсил берэйткэн болмэйду, экун. Бир ил берэду, бир сэл бермэйду. Инқилэбдэн эввэллэри ғэллэ ҳэсил бермэйткэн иллэри ҳэмэ кэө эч қэлэйду, экун. Инди дэн ҳэсил берсэ-бермэсэ мэгэзингэ ғэллэ бисйэр, экун, уи мол, ишкэм сер, қэрун тоқ, ҳэмэ кэйф қилиб йурупту.

ТЎДАЧАРБОҒ ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ (*Ғузор райони*)

14. Бэрэкэн йоғэкэн, очэкэну, тоқэкэн, қэдим зэмэнгэ икки се:ргэр богэнэкэн. Улэни биртэсини исми Кэмэг, биртэсини исми Ме:тэр болгэнэкэн. Улэ икэви дуйнэни икки гирдигэ истиқэмэт килсэлэйэм бир-бирэвлэрини корэлмэйэкэллэ. Биртэсини сэқэли сэфед (оқ), биртэсини сэқэли сийэ йэкэн (қора экан). Улэр озлэрини рэм китэблэрини кориб, иккэви хэбигэ (тушида) бир-бирэви билэн уришкэнлэригэ бир-бирэвлэрини сақэллэрини чиндэшэйэкэллэ. Бир кун туш корсэлэр, Кэмэк Ме:тэрни сэқэлини пуррэ чиндэб элупту. Ме:тэр болсэ уни Кэмэкни икки чэшмини кэвлэб элупту. Бэдсэни улэрни биртэси бесэқэл болуб қолупту, биртэсй соқур болуб қэлупту. Сэқэли чиндэлгэни: сэқэли сийэҳим, деб гирйэ қилэйэкэн, соқури: чэшми сийэҳим, деб гирйэ, йиғи қилэйэкэн. Улэр уйғэниб кетишсэ хэблэри (яъни тушлари) йэкэн, сэни қэрққэнлэридэн джэнжэл қилмэйтикэн болуп кетишипту. (*Аъзам Шерматов* ёзиб олган.)

ПЎЛАТИ ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ (*Косон райони*)

15. Қўрганларим

Игьрмэ йеттьнчь ьлдэн сэйьз (профсоюз) эзэсьмэн, игьрмэ сэккьзьнчь ьлдэн берь пэртьйэ эзэсьмэн. Ьнқьлэптэн элдьн хэлқ қьрьльп йэтэйьдъ, эшльйдэн қьрьлэйьдь, кэсэлдэн қьрьлэйьдь, вэбэдэн қьрьлэйьдь. Бечэлэ путкул қьрьльп кетэйьдь, қэрэ чечэк дьгэн кэсэлдь озь коб беччэнь нэвут қьлэйьдь. Бьзэ кормэйэн эзэп дуйнэдэ қэмэйэн. Энь шу Мэҳмэдэльнь этэсь Бэзэрвэй мьнэн екэвмьз Қэршьдэ мэрдькэлльк қьлэйдьк. Сэҳэр шордэн турьп кетэйдьк, чэшкэдэ Қэршьйэ вэрэйдьк, кечкэчэ мэрдькэрчьлъйдь қьльп, кун узэғь ьшлэйэньмьзгэ чэйрэй (икки кило) ғольн, йэ йэрьм чэйрэй эрпэ эльп уйгэ джонэйьдьк, йэрьм кечэсь уйгэ йетьп келэйьдьк, бьр ухлэр-ухлэмэс танг вэхть йэнэ мэрдькэлльккэ жонэп кетэйьдьк. Ошэ тэвьп кегэн йэрьм чэйрэй эрпэнь уйдэ хэлэнг бэчэлэйэ этэлэ қьб берэйьдь. Ьнқьлэб богэннэн соғрэ бэйлэ қэчэқэч, қувэ-қувгэ чушть. Бьр кун бэзэрджэйьнь шьпрьв йэтувдьм, Шэрэпов дьгэн кьшь чэқьрьп қэлдь, эт вердь, қольмгэ мьлтьғ вердь, бэсмэчьгэ қэршь этрэт тузэмьз, дьдь. Этрэт туздьк. Бэсмэчьнь тукэт-

www.ziyouz.com kutubxonasi

кәньмьздән соғьн мәнь рәйджрәқомгә рейьс қьльп котәрдь. Әйәлләнь пәрәнджь тәйләшь бәшләндь. Бьрьнчь воп пәрәнджьнь хәлән тәйләдь. У вәх Мьйль эпәнг вэ, Абдь вэ, ҳәль Бэтьр туғьлгән емәс. Хәйьт мэмәдәйәм еккь бәлә вэ, Тэшбувь мьнән Нэрқул, сәнәм ошә вәх бэрсән, сьлә ҳәммәләрьнг кәлхоз тузьлгәндә туғьлгәньдьйлә. Соғьн хэләнг, әбдьнь энәсь, сельсәвьткә рәйьс волдь, әйәлләнь копьнь эчть. Қәлхэз тузьлгәндәйәм мән рәйджрәқумгә рәйьсьдьм. Қулэғләнь, бэсмәчьләнь ҳәммәсьнь тукәттьк, соғрә мән «Улус» сәпхэзьгә дьрьҳтьр воп кеттьм. Ордән кельп коб ьл сельсәвьткә рәйьсльқ қьлдъм, ҳэзьр пьрсәнәльнь пенсьйәньрмән. Ҳэзьркьдәй тохчьльй ҳьч қәчән богәнәмәс, ҳэзьр ҳәммә кәсәлдь тузәтәткән духтьллә вэ. (*Аъзам Шерматов* ёзиб олган.)

16. Суҳбат (Гурьнг)

Э, сәлэмәләйкум, йәхшьмьсьз? Думэғ чэғмь? Кәйп джормь? Бәқьвәтмъсьз? Кәмнэмә? Йәхшьйәм «Семәшкә» дә учрәшьп қэлдьк. Қьшләғләдән сорәсәнгьз, йәхшь, ҳәммә йер әвэт боләйәпть, әму дәйрәнь сувь кеп қэлдь. Қойвәқәровкә рәҳмәт, дәйрәдән прәмой қәнәл чьғарьб бердь, сув ҳьш тохтәвсьз қьшләққә келәдь. Қьшлағьнгьздь ҳэзьр корсәнгьз әдәшьп қэләсьз, ҳәммә джэйь бэғ, чәрвэғ, гулзэр воп кетть. Прәвленийә қәрэрь мьнән ескь харэвә, чэлдувэрләнь ҳәммәсь тегьсләндь, бэйэғльхэнәләдән бьттәйәм қэмәдь, бәрьнь онньгә мевәльй дәрәх откәзьлдь, ҳэзьр ҳәммәсь джәвльк ҳэсьлгә кьргән. Кәлхэздә мевәчьльйәм рентабьлльк сэҳәгә әйнәльп қэлдь, экьн вәхттә озьнь хәрәджәтьнь толә-токьс қэпләйдь. Пәхтәдән джудә кәттә дәрэмәт элайәппьз, әйньхсә, ьпәй пәхтәдән. Терьмвәхтьдә кэлхоччьлә ҳар беш кундә рэччёт қьп турьләдь. Пәхтәдән кеган мьлйэн-мьлйэн дәрэмәт ҳьсэбьгә джудә кәттә қурьльшләрдь әмәлгә эшьрәйәппьз, Чэрвәдән кегән дәрэмәтәм унчә-мунчә йәмәс, ҳәддән зьйәдә. Хулләс, кэлхозда рентәбьлльк бомәгән бьтәйәм сэҳә қэмәдь, дьсәй хәтэ қьмәймьз. Ходжәльгдь ҳьсэп-кьтэбьнь йәхшь бьлгән рәҳбәр босә, унь ҳәр тэмэннән сердәрэмәт ходжәльккә айнәлтьрьшь мумкьн. Бәләләнь сорәсәнгьз, әльқул сельхузтехнькәнь бәшқәрәйәпть, әмърқул дессьртәцьйәсьнь йәқьндә йэқләйдь, Шэдмэн, Рәҳмән ьнстьтутть тэмэмләйдь, қәрьндәшьнгьз әзьмәм бу йьл пьтьрәдь, джъйәньнгьз Ғольббэй бъздь егьзлә мьнән бьргә мәктәптә оқъйдь, коп шох вогән. Учәвьгәйәм кьйьм эсәм бьр хельдән эләмән, бомәсә джәнджәл қьләдь. Шукур әкәнгьз мьнән екәвьмьз йэшльйдән досмьз, бьр кләсдә оқьгәммъз, екэвъмьз сәнсърәшъп гәвләшәмьз, әрәмъздән эғър- йенгьл гәв оссәйәм бьр- бьрьмьздән хәпә бомәймьз. әшьрәм йәнгь учәсткәсьнь бьткәзьв элдь. Обшим, ҳәммә коз коргән эғәйньлә есән- эмэн йурьпть. (*Аъзам Шерматов* ёзиб олган.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

17. Кӯз — қӯрқоқ, қӯл — ботир

Ълэн ълъйьдь, Муқьм пэлвэн этэсьгэ эш верэйэткэньдь, этэсьнь олгэньгэ бьр ьл вогэн, ошэнь ьлэшьсьнь қьвэткэньдь. Ълэшьдэн йэнгь кельп, уйгэ кьрьшьм бьлэн еккьтэ мьлтьқльк бэсмэчь ҳэвльгэ кьрып келдь. Элдьгэ чьғьшьм бьлэн: сэн дэмлэмьсэн? қорвэшь джэнэблэрь сэнь қьчқьрэйэптьлэр, дьп, элдьгэ сэльп мэнь ҳэйдэп кеттъ.

Уйдэкьлэргэйэм бьрэр соз эйтэлмэй қолдьм. Мэнь ьлэшь больвэткэн джэйгэ қэйтэрып эбэрдь. У джэйдэ еккь йузгэ йэқьн қурэллык бэсмэчь ҳэммэ йэғдь орэвэгэньдь. Ҳэвльнь ортэсьдэ он-онбеш мьлтьғльк бэсмэчь ортэсьдэ устьдэн пьйэзь чэҳмэн кьйгэн, ьчьдэн қэйьшлэр откэзьлгэн кэмзулль, кэмзуль устьдэн мэвзьр тэқьлгэн бьр қэрэ кьшь тьккэ турэйьдь. Мэнь эпкегэн бэсмэчьлэр унгэ тэ: зьм қьльп: тэхсьр, дэмлэнь тэвьб келдьк, дьдь вэ мэнгэ қэрэп: тоқсэбэгэ тэ:зьм қьл, дьп йелкэмнэн турттъ. Мэн мунчэ қурэлль эдэмдь бьрьнчь корьшьмьдь ҳэйрэттэ қэтъп қэппэн. Бэйнэкь тоқсэбэ дьйьлгэн эдэм қольдэ ушлэп тургэн қэғэзьнь мэнгэ узэтьп: оқь, дьдь. Мэн қэғэздь эльп коз йугьртьрдьм, қэғэздэ «Қэршь округ ьжрэқумь мьльсэсьгэ. Шэмбэ кунь кечқурун Турдь бэсмэчь Полэть дэҳэсьгэ келэдь, сэллэт мьнэн йетьп кельнглэр», дьп йэзьлгэн ьдь, хэт тэгьдэ «Йолдэш эль эхсоқэл» дьгэн ьмзо бэр ьдь. Этрэпьмгэ қэрэсэм, тоғрьмдэ қоль эрқэсьгэ бэйлэнгэн Йолдэш эль эхсоқэл турэйьдь. Хэт мэньсьгэ ендь чушьндьм, тьльмдь йуткэндэй джьм қэрэп турдьм. Тоқсэбэ мэнгэ қэрэп, ньмэгэ оқьмэйсэн? дьдь, мэн: Оқьйэлмэймэн, дьдьм, ньмэгэ оқьйэлмэйсэн, қэндэй дэмлэсэн? дьдь. Мэн йэнэ — оқьйэлмэймэн дьдьм. Шундэ бэсмэчь тэппэнчэдэн оқ уздь, оқ эвэзь джудэ дэҳшэтльгьдь, мэн ендь олдьм, чэғь, дьп ойлэдьм, бэшьмнэн қэрэ тер қуйьлдь, қэлтьрэғ бэсть. Бьр бэсмэчь элд тэмэньмгэ откэндэ ҳэль олмэппэн, дьп ойлэдьм. Элдьмнэн қэттьқ тепкь йеп эрқэгэ йьқьлдьм, ньмэгэ оқьмэйсэн? дьп, йэнэ сорэдь, оқьйэлмэймэн, дьдьм. Шундэ кьмдьр: «тэқсьр, бу чэлэсэвэт, хэт оқьйэлмэйдь», дьдь. Тоқсэбэ Йолдэш эль эхсэқэлдь тумшуғьгэ хэттъ тьқьп: Ҳэ сэтқьн, бу сэнь нэйрэнгьнг, дьп доқ урдь, у ҳъч ньмэйэм дьмэдь. Мэн чуқур хэндэккэ қулэп чушкэньмчэ йэтэйьдьм. Бэсмэчьлэрдэн бьрь «эткэ қон» дьп хьтэп қьлдь. Ҳэммэ бэсмэчь этлэрьгэ мьндь. Қоль бэйлэнгэн Йолдэш эль эхсэқэлдьйэм этгэ мьндьрьп, узэнгьдэкь еккь эйэғьнь этть қоннь тэйьдэн бьр-бьрьгэ бэйлэдь, мэн есьдэн чьғдьм, чэғь, бэсмэчьлэр апьл-тэпьл джонэп кеттъ. Ендь гэпть бьйэғьнь ешьтьнг. Қьшлоғдэн чолгэ чьққэннэн соғрэ бэсмэчьлэр Йолдэш эль эхсэқэлдь кэллэсьнь эльп, тэнэсьнь тэйлэп кетьпть. Унь сэвэпь мундэй богэнэкэн, ьнқьлэп богэннэн кьйьн шорэ ҳукумэтьгэ хэйрьхэх богэн копкьнэ лэвэзьмльй шэхслэр оз лэвэзьмлэрьдэ қолдьлэр. Хутть шундэй қьшлоқлэрдь эйрьм эхсэққэллэрьйэм хэлқ мьнэн бьргэ ьшлэй бэшлэдьлэр. Бэсмэчьлэр улэрдь оз тэмэньгэ эғдьрып эмэхчь болдь. Йолдэш эль эхсэқэлгэ охшэгэн бэ:зьлэр бэсмэчьлэрдь тукэтьштэ шорэ ҳукумэтьгэ йэрдэм

www.ziyouz.com kutubxonasi

бердь. Бэсмәчьләр уләрдь олдьрьш пәйьгә чушть. Ошә кунь йетьп кегән сәллэттән кәттә тәлэпэт коргән бэсмәчьләр чолдә ғойьб бопть. Әрәдән бьр ҳәптә откәннән соғьн беш йузгә йәқьн бэсмәчь Рәҳьмсопь қьшлоғьгә Сәйнәвь (Саиднаби) эҳсэқэлдькьгә кеп чушьпть, эхсэқэлгә әйтьпть, — қьшләғдәки ҳәммәнь қойьнь йьғьп келәсән, қьшләғдәкь ҳәммәнь тьлләсьнь йьғьп келәсән, қьшләғдәкь ҳәммә қьздь йьғьп кетьрьп бьзгә берәсән, — дьпть. Сәйнәвь эхсэқэл қьшләғдь ҳәммә кәттә-кьчьгьнь йьғьп бэсмәчьләрдь муддәэсьнь хәлққә әйтьпть. Бэсмәчьләрдь бу ньйәтьдән қәттьқ ғазапләнгән хәлқ кәлтәк, бел, кетмэн котәрьп, әвқэтләньп дәм әләйәткән бэсмәчьләр устьгә тәйләньпть. Ғазапләнгән әләмэн ғапләттә богән бэсмәчьләрдь мәджәғләп тәйләпть. Бэсмәчьләрнь эзрэғь эткә мьньп қәчьшкә улгурьпть. Хәлқ уләрдьйәм әрқәсьдән қувьп, ушләгәньнь ушләгән джэйдә урьп олдьрьвурьпть. Тәкә отльй бэсмәчьнь коргән ҳәмқьшлэқләрь бэсмәчьләрдь боғьзләйәткән ьгьтләргә: — Тәкә ҳәмқьшлэғьмьз, Тәкәнь олдьрмә, дьсә, бәшқә ьгьтләр: — ур, ечкьнг бетәкә қэмәйдь, — дьп эхьркь бэсмәчьньйәм йәксэн қьльпть. Шундәй қьльп бу дәҳәдәкьләр бэсмәчьдән қутьльпть. (*Аъзам Шерматов* ёзиб олган).

ҚАНОЛЛИ ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ *(Косон райони)*
ҚЎШИҚЛАР

18. Қельнг, йэрьм, кельнг, йэрьм, екәз гәб бэшләмәймьзмь?
Текьйәнь бәләнт қойьп, екәв йэммэшләмәймьзмь?

* * *

Мән сәнь йэрьм дьсәм, әрқәнгдә йэрьнг бэрәкән,
Екки рухьнг қьп-қьзьл, ләпчәнгдә хэльнг бэрәкән.

* * *

Ҳәсрәть әрмэндәмән. Бәйләб бельнгдь зәр мьнән,
Қәйдән келдьнг, нөзәньн, әхльмдь элдьнг гәл мьнән.

* * *

Мән сәнь хуб бьләмән, койньнг мәнгә мойъл йемәс,
Отьрьп қэн йьғләсәм сәннән мурэт ҳэсьл йемәс.

* * *

әлмәльй бэққә кьрьп шәптэльнь йермь кьшь?
Оз йэрь уйдә турьп, бегэнәнь дьрмь кьшь?

* * *

әлмә бәргь бәргәмәс, шәптәль бәргь бьр қучэқ,
Кьшь йэрь йэрәмәс, қойньнгә чушкән бьр пучәк.

www.ziyouz.com kutubxonasi

* *
*

Кел, бойьйнəн оргьлəй, келгън, бойьйнəн оргьлəй,
Ҳəр ғəзəлгə мɔс қьлып тɔпкəн куйьйнəн оргьлəй.

* *
*

Бьздь мəптунлəр қьлып черткəн сɔзьйнəн оргьлəй,
Келəмəн, дьп вə:дə бергəн əвɔзьйнəн оргьлəй,

* *
*

Ҳəр сəҳəрдə бьр кемɔғльк əдəтьйнəн оргълəй,
Сьлкьньп тургəн кьйьгдəй қɔмəтьйнəн оргьлəй.

* *
*

Кесəйьз кулбəм ғрɔ кɔкьлдь бел тəйлəп кельнг,
Ҳьлпьрɔқ куйлəй кьйьп, шɔйь ромɔл бəйлəп кельнг.

* * *

Кечəсь йɔрьнг болəй, кундьз хəрьдɔрьнг болəй,
Ҳəм бойьйнəн оргьлəй, ҳəм ɔшьғь зɔрьнг болəй.

* *
*

Кьчкьнə чəрвɔғ ьчьдə чəрх урьп йɔткəньнгьз,
Сəллəйьз бойньмгə сɔльп, бьр ғəзəл əйткəньнгьз.

* *
*

Сəллəйьз мəлмəлдьр, шɔхəгə ьлдьрмəнг, ьгьт,
Бьз екəв дос болəльк, душмəнгə бьлдьрмəнг, ьгьт.

* *
*

Кьчкьнə кəптəр йемəсмəн, кундə-кундə келгəнь,
Ɔйдə, ълдə бьр келəрмəн ɔй йузьнгдь коргəнь.

* *
*

Ɔй йузьнгə ɔйнə болəй, қəрə зулпьнгə тəрɔғ,
Ɔй йузьнгə хоб йəрəшəр мəйдə бɔскəн зəрвəрəғ.

* *
*

Қьзьл əлмə қьзəрьпть, қьзьл йузьнгə ьнтьғмəн,
Шəкəр сɔльп йуғьргəндəй шьрьн тьльнгə ьнтьғмəн.

* *
*

Джорəжɔн, нɔзьнгдь қой, номус мьнəн ɔрьнгдь қой,
Кечəлəп сəвдɔ қьлəй, ɔлдингə бɔзɔрьнгдь қой.

www.ziyouz.com kutubxonasi

* * *

Йэргьнэм, лэдэнгьнэм, шэкозлэрь бэдэмгьнэм,
Шэкэр эғзьнгэ нэвэт, ҳэм джорэйь султэнгьнэм.

* * *

Кьчкьнэ чэрвэғ ьчьдэ чэллэшэйльк еккьмьз,
Йэнгь чьққэн нав неҳэлдэй чулғашэйльк еккьмьз.

(*Аъзам Шерматов* ёзиб олган.)

ҚАТАҒАН ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ (*Ульянов райони*)

ҚЎШИҚЛАР

19\. Дэрйэгэ тэш этмэйлэ,
Бэтэр кетэр, йэр- йэр.
Узэққэ қьз бермэйлэ,
Элэр кетэр, йэр- йэр.

Йьғлэмэ қъз, йьғлэмэ,
Той сенъкъ, йэр- йэр.
Эстэнэсъ тъллэдэн,
Уй сенъкъ, йэр- йэр.

Съйнъм бергэн узъгъ,
Майъшэдъ, йэр- йэр.
Съйнъм учун қавурғам,
Қэйъшэдъ, йэр- йэр.

Дэрвэзэнъ кенг эчънг,
Келън келлъ, йэр- йэр.
Келън мънэн қошълъп,
Дэвлэт келлъ, йэр- йэр.

Сэмэвэрдэ чэйлэръ,
Қэйнэмэйдъ, йэр- йэр.
Огэймэкэн энэсъ,
Ойнэмэйдъ, йэр- йэр.

Чэқърып берънг ъгъттъ,
Йэнгэсънъ, йэр- йэр.
Қэлън гълэм тошэсън,
Кочэсъгэ, йэр- йэр.

Қэшънгнъ қэрэсъгэ қэтгън, мэнъ,
Эшъқлък бэзэръгэ сэткън мэнъ.
Эшъқлъкнъ бэзэръдэ эмэсэлэр
Къпръгънгнъ оқ қълъб, этгън мэнъ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Эқ сувдэн эқъб кесэм тутмэ мэнъ,
Элдъмдэн йэръм келъб тутсън мэнъ.
Гул мънэн гунэпшэгэ йувсън мэнъ,
Дэстэръдэн кэпэн қълъб комсън мэнъ.

Бэзэрдэн сэтъп элдъм сэрығ мунсэк,
Сэрғэйъб йургэн йэръм йузън корсак,
Белъмдэ бър тъллалък белвэғъм бэр,
Суйънчъ дэб келгэнгэ шунъ берсак.

Қуртъйэ бэрк қърққэнъ қъзлэр чъғэдъ тутгэ-йэ,
Мэшънэнъ толдърып бэрг элъб келэр қуртгэ -йэ.
Ъпэй ҳэсълъ учун еккъ дугэнэ белләшъп,
Пъллэдэн удэрнък боп эвзэ кеттъ йурткэ-йэ.

Қъзгънэ кетэргънэнгдъ энглэдъм,
Сэн кетэр, дъб дэрвэзэнгдъ пэйлэдъм,
Арқэнгнэн елчъ йувардъм, келмэдънг,
Эқъвэт йолънггэ бэқъб йъғлэдъм.

Девэлънггэ қэрғэ қондъ, мълтъқ йэсэдъм эткэнъ,
Елдэнэм нэмус қълэрмэн сенъ йэр дъб эйткэнъ.
Эй йемэсмэн, кун йемэсмэн кундэ-кундэ бэққэнъ,
Чэшмэ сувъ мэн йемэсмэн, эшъгънгдэ эққэнъ.

Бэшъмдэ мэрқэ қозънъ тэръсъ,
Шу экэм ъккъ козъмдъ бъръсъ.
Мен эгэр шу экэмнъ йэр дъмэсэм,
Сътълъб эқсън козъмдъ бъръсъ.
Қърқ қулэч сэчънгнъ йэйдънг дэргэ -йэ,
Бэндэ болэй създэккънэ йэргэ -йэ.

(*Аъзам Шерматов* ёзиб олган.)

АРАБХОНА ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ (*Косон райони*)

20. Этэ вэсъйэтъ (ертэй)

Бьр бэрэкэн, бър йоғэкэн, қэдъм зэмэндэ бър къшъ болгэн екэн. У къшънъ уштэ оғлъ бэрэкэн. Кунлэрдэн бър кунъ у къшъ эғър кэсэл болъб қэлъбдъ, кэттэ оғлънъ чэқьръб шуннэй дептъ: Оғлъм, мэнъ йэшэшдэн корэ, олъмъм йэқън қэлдъ. Эгэр мэн олсэм, горъмнъ уч кун пэйлэйсэнмъ? дептъ. Оғлъ йоқ пэйлэмэймэн, дептъ. Шуннэн кейън у ортэнчъ оғлънъ чэқъртъръптъ. Лекън ортэнчэ оғлъ ҳэм отэсънъ горънъ уч кун пэйлэшкэ рэзъ болмэптъ. У къшъ қэттък хэпэ боптъ вэ кенджэ оғлънъ чэқъръптъ. Оғлъм, мэбэдэ олъб қэлсэм, горъмнъ уч кун пэйлэйсэммъ, дъптъ. Кенджэ оғъл уч кун емэс, йус кун дъсэйэм пэйлэшкэ тэйэрлъгъ-

www.ziyouz.com kutubxonasi

нъ эйтъптъ. Әрәдән бър неччъ кун откәннән кейън у къшъ олъптъ. Әтәсъдән қәлгән мерәснъ уч оғъл болъб оптъләр. Лекин ъккъта кәттә оғъл мәъшәт, ойън-кулгъгә берълъб кетъптъ. Тез кундә улә озләрьгә қәрәшлъ богән мерәснъ ъчъб тәмәм қъптъла. Хъч нәрсә қәмәптъ, уләнъ ҳәр кунъ бърга мәъшәт къләйәткән, досләрьйәм тәйләп кетъптъ. Шуннән кейън улә укәләрънъ әлдъгә келъп, пул сорәбтъла. Кенджә оғъл әкәләрънъ гәпънъ қәйтәрәлмәй, уләгә пул бервәръптъ. Лекън улә тез кунда бу пулдъйәм ъчъб тәмәм қъпть вә йәнә укәләрънъ әлдъгә кептъ. Кенджә оғъл әтәсъ олгәннән кейън бърънчъ кунъ горгә бәръптъ. Бър четкә отървәлъп горнъ пәйләй бәшләптъ. Бър пәйт әсмәннән бър қәрә әт тушъптъ, горнъ уч мәртә әйләнъп кетәйәткәндә кенджә оғъл әттъ ушләвәптъ. Шундә әт шуннәй дептъ: Мән әтәйнъ әтъйдъм, әтәнг олгәннән кейън унъ горънъ зъйәрәт қълъшгә чушгәнъдъм. әгәр керәй боп қәсәм мәнә бу йәлнъ дутәтәсән, дъп йәлъдән йулъп берънтъдә әсмәнгә котәрълъптъ. Ъккъньчъ кунъ бър зәнгәр әт келъп, гәрдъ уч мәттә әйләнъб кетәйәткәндә, оғъл унъйәм ушләвәптъ. У әтәм йәлъдән йулъп берън коздән ғәйъп боптъ. Учъньчъ кунъ бър сәмән әт келъптъ. Уйәм гордъ уч мәттә әйнәлъп, ендъ кетәйәткәндә оғъл ушләвәптъ. У әтәм йәлъдән уч тәлә йулъб беръп, коздән йоқәлъптъ. Кенджә уйъгә келъп бу сърдъ әкәләръгә әйтмәптъ. экәләръ ъчъп кенджә оғълдъйәм бәр-йоғънъ коккә сәвуръптъла. Шуннән кейън улә бәшқә йурткә бәш әлъп кетъптъла, бър къшъгә чопәнлъккә ъшгә кърънтъла. Кунләдән бър кун әкәлеръ кенджә оғълнъ қойләнъ әлдъдә қәлдъръп озләръ шәҳәргә чушъп кетъптъ. Улә шәҳәргә бәръп шундәй хәбәрдъ ешътъптъла: әгәр кьмдәкъм әт мънән қърқ зънәлък нәрвәннән чъқъб пәшшәнъ қъзънъ қолъдән сув ъчъп, узугънъ әлъп чуссә, пәшшә қъзънъ ошәнгә берәдъ. Улә уйгә келъп, бу хәбәрдъ кенджә оғългә әйтъптъ. Кенджә оғъл мәнъйәм әбәрьйлә, дъп елэнсәйәм әкәләръ унъ әбәрмәптъ. Шундә кенджә оғъл қәрә әттъ йәлънъ тутәтъптъ, устъгә къйъмләръ мънән әт пәйдә боптъ. У къйъмләнъ къйъп пәшшә сәрәйъгә йол эптъ. Зънәнъ әлдъгә бәръп, әтгә бър қәмчъ уръптъ. Әт 38 зънәгә чъқъптъ. Кенджә оғъл әтънъ бәшънъ қәйъръп чушъп кетъпдъдә, ҳеч нерсә кормәгәндәй пәдәгә қәрәп йуръптъ. Әкәләръ келъп, бугунгъ вәқейәнъ гәпъръптъ. Ъккъньчъ кунъ кенджә оғъл зәнгәр әт мънән бәръптъ. 39 зънәгә чъқъб, кейън қәйтъп кетъптъ. Учъньчъ кунъ сәмән әт мънән бәръп, 40 зънәгә чъқъптъ. Пәшшәнъ қъзъдән сув әлъп ъчъптъ. Қолъдән узугънъ әлъп чушъп кетъптъдә пәдәсънъ бәқъп йуръвуръптъ. Пәшшо шундәй буйруқ чъқәръптъ. Ҳәммәнъ қолънъ йувдъръп чъқъйлә, дъп. Лекин 40 зънәгә чъққән әзәмәттъ тәпәлмәптъла. Пәшшә кьм қәлдъ, йәнә, қолънъ йувмәгән, дъптъ. Хъзмәткәрләр бър пәдәчъ қәлгәнънъ әйтъптъ. Пәдәчънъйәм чәқъръп, қолънъ йувдъръптъләдә унъ қолъдә узукдъ корънтъла. Шуннән кейън пәшшә 40 кечәйу — 40 кундуз той қълъп, қъзънъ кенджә оғългә берънтъ, пәшшәлъгдъйәм тәпшъръптъ. Қәнджә оғъл 2 тә әкәсънъ вәзър қълъп эптъ, мәлъкә мънән бъргә мурәт мәхсәтъгә етъптъ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ШАЙХАЛИ ҚИШЛОҒИ ШЕВАСИ *(Косон райони)*

21. Йеттъ әҳмәқ (матал)

Бър кунъ йеттъ әҳмәқ бәзәргә чъқъптъ. Йуръп-йуръп қәннъләръ әчқәптъ. Улә пул йъғъп, йеттъ хурмә қәтъқ мънән йеттътә нән әлъптъ. Ендъ әгән нерсәләрънъ йъйъш учун джәй ъзләб, бър чәккәгә отъптъ. Улә әтрәпкә қәрәсә қолләрънъ йувъш учун сув коръммәптъ. Шундә уләрдъ энг кәттәсъ бәшқәләръгә сув кетъръштъ буйъръптъ. Улә бър-бърләръгә сәнсәләрлък қълъп, ҳъч қәйсъсъ сувгә бәрмәптъ. Шундә әҳмәқлә бър-бъръгә шәрт қойъшъбдъ: «әгәрдә към гәпърсә, ошә қолгә сув әлъп келъп қуйсън», дъп. Шундәй қълъп әҳмәқләр ъннәмәстән отъръвуръптъ. Шу мәҳәл, бър гәдәй келъп тъләнъптъ. Унгә ҳъч към джәвәп бермәптъ. У нәндъ әлъп йеп, қәтъғдъ ъчъп, ъдъштъ йуқънъ әҳмәқләр бетъгә суркәп кетъптъ. Бъръздән кейън бър ът келъб, қәгән нән езгъләрънъ йесәйәм улә ъннәмәй отъръвуръптъ, ът нән езгъләрънъ, ъдъш йуқләрънъ йәләбдъ. Әхъръ ъттъ қәннъ тоймәй қәлъп, бър чәккәдән әҳмәқләрдъ бетъдәкъ гәдәй суркәп кеткән қәтъқләнъ йәләй бәшләптъ. Ът әлтътә әҳмәқдъ бетънъ йәләб, йеттънчъсънъ йәләйәтгәнъдә ъттъ тълъ әғзъгә кърып кетъбдъ. Шундә ҳәлъкъ әҳмәқ: «кет!», дъп йувәръптъ. Шундә ҳәлъгъ әттътә әҳмәқ бърдәнъгә: — Тур! Қолгә сув кетър, дъп қъчқъръптъ.

(Аъзам Шерматов ёзиб олган*)*

ҚАРШИ ШЕВАСИ

22. Матал *(ҳъкәйа)*

Бәр-акан, йоғ-акан, бър (бр) чәл-мънән кампър (кампр) бәракан. Уларнъ уч оғлъ бәр-акан. Енг къчъгъ кал-акан. Кал катта акасъйа хурмайа қатъх әлъп бәрган чәққа йолга йәмғър йоққан. Хурманъ қатъғънъ токуп, ейнъбәшънъ чъғәръп, хурманъ ъчъйа сәлъп, хурманъ тонтаръп, устъйа чъғъп оттъгән. Йәмғър қәгандан соғра йана ейнъбәшънъ къйъп, йолга равәна болган. Нәхәс йолга чопән учраган. Чопән сораган — нъмага санъ уст-бәшънг қурух, ҳол емас? Бу айткан-къ, ман ъсмъ азамнъ бъламан. Шунъ оқуган едъм, ҳол бомадъм. Чопән мангга-йам ъсмъ азамнъ оргат — деп сорадъ. Кал айттъкъ — нъма берасан? Онта қой вераман — дедъ. Кал розъ болдъ. Онта қой әлъп, хурманъ чопәннъ қолъйа-верып, айттъкъ — ҳар вах йәмғър йәхса, ейнъвәшънъ чъғәръп, шунъ ъчъйа сәлъп тонтәръп, йәмғър қәгунча устъйа чъғъп оттъгън — деп қойдъ ҳәйдап, ойига кеттъ. (Проф. *Е. Д. Поливанов* ёзиб олган.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

БУХОРО ШЕВАСИ

23. Сэрэ, ънэкнъ сэғъб болдънгмъ? Бэч(ч)э гэвэрэгэ йиғлопть, онэси қайерга//қера кеттъ?

Йэмғур//йэмър йэғъп торпақ лэй бойэн.

Мемэнлэ келлъ чэқъ.

Шэммє күнъ бъргэ бэрэмъз, англадингмъ?

-экэм вэ эпэм кэлхосчъ, этэм бо(л)сэлэ қаррь, ҳедж қайергэ// //қера ъшлэмэйлэ.

Бэрътъкэн джэйъ ҳэлъ нэмэ:лум, е:тъмэл ҳедж қера бэрмэсэлэ (р).

Баллє сэнгэ//сега, мехни қопэръб эллънг.

КИТОБ ШЕВАСИ

24. Гўрўғлидан

Кэмпър Бэлтээй пучу: еръ пэдэчъйъдъ еръ Гөроғлъ йэлғунэн өлгэннэн кейън, Гөроғлънъ хэтvннэръ Бэлтээй пучу:нъ эйтъръп кедъ. Шvндэ келъп өзънъ қошъп йелэп тvргэн жэйъ: бър сөз эйтип тvргэн жэйъ:

Бv дvнйэгэ элпэн-тэлпэн бэскэнъм,
Йэнбэшъгэ омбър хурмэ эскэнъм,
Элмъш йэштэ ойнэп тънмэй эш ъчъп,
бv дvнйэдэн тэймэй vэтгэн, эслэнъм,
бегъм-э, нэръм-э.

Этънъ дерлэр Бэвэрэйъм пэдэчъ,
Йэз кунъгэ қолтъғъгэъчэнэчъ,
Сэрмэслэсэ мэнгэ йетар қулэчъ,
Бv дvнйэдан тэймэй отгэн, эслэнъм,
бегъм-э, нэръм-э.

Севъл қълъп кеттъз ^{v}өрин-тошэйдъ,
Сағър қълъп кеттиз оғлан-ушағдъ,
Эт тугул мънмэй ^{v}өлдънг ешшэйдъ,
Бу дунйэдэн пъйэдэ ^{v}эткэн, пэдэчъ,
бегъм-э, нэръм-э.

Бемэҳэлгэ төрэм демэ кетэйъп,
Эжэл йетсэ мен ҳэм бър кун йетэйън.
Пэдэчъгэ хэп гөроғлънъ қэшэйън,
Бу дунйэдэн бепэззэн ^{v}эткэн, Гэроғлъ,
бегъм-э, нэръм-э.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Шундəй йъғлап тургəндъ, еккъ хотънъ қъқъллəп тургəнъдъ, шундə Болтоой қъқъллəп ту:гəнънъ кəрдъ.

Мəн йеғлəсəм қьқьр-қьқьр кулəсəн,
еннъ бълсəм мəнъ ахмоқ қъләсəн.

Бор йеғламəймə: деп, эроз уръп джонəдъ.

Еккъ пəръ, тохтə момо, деп мəккəм ушлəдъ. Мəнə бу йеғлəгəннъ ҳақъ деп, еккъ джерə əлəчəнъ қолтъғъгə қьсти. Шундə Болтоой еръм ᵛөлдъ хəпə бөмəймə, деп:

Йəнгъ топтъм ъшъмнъ
Ендъ оштəн ᵛөлмəймəн,

деп думоғъ чо:ғ бөлъп ᵛөйъгə қарəп джөнəп кеттъ.

ТУРКИСТОН ШЕВАСИ

25. Лəпəр

Боза ъштъм башқа чьқтъ хумаръ,
Йар қойнъда қалдъ мойнъм тумаръ,
Барай десəм баҳəнə тапмадъм,
Хуп бəҳəнə бөлдъ мойнъм тумаръ.

Бухаранънг айланасъ мъслъ кvл.
Йеғлай- йеғлай йақаларъм болдъ ҳөл,
Пəрзəнтликнънг vйън көрсəнг мъслъ гvл,
Пəрсəнтсъзнънг vйън көрсəнг мъслъ чəл.

Баққа кърсəм, бақ шамал- дур какълъмнъ йазадур,
Үйгə кърсəм, өгəй анам йvрəгъмнъ езəдур,
Йvрəгъм чəйдъшмъдъ, чайлар салъп қайнатқалъ
Авазъм булбулмъдъ, сəҳəр туруп сайратқалъ.

(Проф. *Е. Д. Поливанов* ёзиб олган.)

МАНКЕНТ ШЕВАСИ

26. Йа:р- йа:р

Қайрағаш қаттығ ағаш
Синмəс əкəн, йа:р- йа:р.
Қарындашқа бе:гəн қи:з
Кумəс əкəн, йа:р- йа:р,
йа:р- йа:р- у...

Қарындашқа бергəн қи:зды
Рəнгги са:рық, йа:р-йа:р.
Көздин йа:шы ақады
Мисли а:рық, йа:р-йа:р,
йа:р-йа:р-у ...

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кѳшәнггәни тегидин
Қойан қашты, йа:р-йа:р,
Йохса майиз тапамай
Куйѳв қашты, йа:р-йа:р,
йа:р-йа:р-у ...

Абараны гупчәги
Йа:руғ әкән, йа:р-йа:р.
Қи:зға бе:гән қойынгыз
Аруғ әкән, йа:р-йа:р,
йа:р-йа:р-у. ...

Чехчәдәги чигитни
Чәнг басыпты, йа:р-йа:р.
Узатйатқан қи:зларны
Ғам басыпты, йа:р-йа:р,
Йа:р-йа:р-у, йа:р йа:р,
Қи:з бе:ча:ра, йа:р-йа:р.

Аруғ боса мәйлигә
Бергән қойынг, йа:р-йа:р.
Сәни бергән куйѳвинг
Йаруғ боса йа:р-йа:р,
йа:р-йа:р-у ...

Қайнатамны е:шиги
Тикән әкән, йа:р-йа:р.
Кирсәм-чыхсам чәчимни
Иләр әкән, йа:р-йа:р,
йа:р-йа:р-у...

Иннәм у:чы сингәндә
Урған апам, йа:р-йа:р.
Енди кимни урасан
Ғарып апам, йа:р-йа:р,
йа:р-йа:р-у...

27. Уш қой йоқатқан

Ажыхан паччамға уш қой йоқатқан йолуқуп қапты: «Пачча, қой кѳрдингизми?» — депти. «Қандай әси йо:ғ а:дамсан» — депти қойны әгәсигә уч пахсаны устида бров пахса алйатқан әкән. «Шу пахсаны устида бәләндә турған а:дам кѳрди-дә, қойны», — депти.

Бәләндә турған а:дамға барып, йо:луқупты, қой йоқатқан а:дам, қой йоқатқан ѳлгур кә:р әкән, гәрәнг. У пахса урйатқан бәләндә-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ги-йәм кәрәкән. Қой йоқатқан кә:р көвнидә єйтипти. Бәләндә турған кә:ргә: «Бе:дин қой өттими?», — депти. Шу урйатқан пахсаны алдыда уш айры йол әкән. Ҳа:лығы, пахса урйатқан кә:р єйтипти: «Мәндин йол сорайатқан әкән», — деп, «Мәнә шу йол тоғры», — депти. Унга қой йоқатқан кә:р єйтипти: «Мәни қойымны көргән әкән», — дипти. «әгәр мени қойымны анық көргән босанг — уш қойымны бирини сенгә бе:п өтәмән», — депти.

Шу көрсәткән йолдын ке:тә бе:пти, ке:тә бе:сә, қой шу йолда әкән. Иккиси оттап йургән, бири ахсәп қапты. Енды ҳалығы қойны әгәси єйтти: «Енди ҳа:лығы пахса урйатқанга ахсақ қойымны берәмән». Да:ғы бе:гә қарап ҳәйдәди.

Ҳа:лығы пахсачы, қой йоқатқаныны билмәй: «Тоғры йол мәнәҳушу» де:гән и:ди. Енди шу ахсақ қойыны шу пахсаны устидәги кәргә берәй, — де:йәтти. Мени қойымны кәргәнинг ра:с әкән мәнә ахсағыны ал», — дейәтти.

Унга йоқарыдағы кә:р єйтәди: «қойынгны айағыны мән сундур-, сәм ҳуда:й урсун мени», — дейди. «Мән сундургән йо:хмән», — дейди. Унга ҳа:лығы төмәндәги кә:р єйтәди: «О өйунг көйгур, на:йаты көргәнингә аҳсағыны алмай, путунини бер, дейәсәмми? Унга ҳа:лығы йоқарыдағы: «Мән сундургән йо:хман десәм, ина:нмайсан», — деди. Икәви йатып мишләшти «ахсағыны ал» деп, бу єйтәди, «сундургән йохман» деп, у єйтәди.

Унн сонг қылыш таққан бий йасавул устигә кәп қапты «иккинг ни: та:лашйассан?» дейди. «Иккәвимиз санга йукунәйнук», — дейди. Пахсачы єйтәди: «Қойымны айағыны сән сундурдинг дейәтти, қойыны мән көрсәм көзим а:қарсун, кә:р болай», — дейәтти. Қой йоқатқан єйтәди: «Қойны манав көргән әкән, шунга мән бир қой берәй, деб и:дим. Мәнә путунини берәсән, ахсағыны алмайман», — дейди.

Йасавул иккәвини-йәм кәр әкәнини пайқап, «йур қа:зыға» деп, ҳәйдәп кә:тти қа:зыға.

Қа:зыханаға барыбыди, қа:зы өлгурәм кәр әкән: «Хош, кәнгнәр», — деди, қой йоқатқан а:дамға, пахса урған а:дамға. Қой йоқатқан єйтти: «мән қойымны йоқатыбыдәм, — деди, — манав көргән әкән, бир қойымны берәй, дебидим».

Енди пахса урйатқанға єйтәди: «Сен ни:дейсән?»—дейди. У пахсачы єйтти: «Қойымны айағыны сән сундурдинг, қойыны көрсәм, кә:р бөләй, де:дим, шунга ина:нмай урушуп йатыпты». Унга қа: зы ба:ба єйтәди: «Ра:са болса, иккәләнг мәнә шундаг сәкәләп отур», — деди. Йасавулға єйтти: «бар», — де:ди, — шаҳәрни тузук а:дамыдын, бәмә:ни а:дамыдын бе:ш-алты а:дам єйтип кел», — деди. Шу вах, мәнә бугунми, е:ртәми ай көринәдугән иди, қа:зыны көвнигә «А:й көруп кә:дук, деп гува:лық бе:гәни кәпти дағы булар», — деп. «О, кәгән йахшылар, — депти, — манав икки а:дам далаға чыққан әкән, — депти. Ай кө:риндимикин, көринмәдимикин, — деп. (Акад. *К. К. Юдахин* ёзиб олган.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҚОРАБУЛОҚ ШЕВАСИ

Жумла ва текстлар

28. Тәшкәндин брәv кәгән экә(//экән, екән), йумушыны пvтv-рvп қайтып кетти. Йолдаш өйидә ба:р(//ба:) на есә(//найсә)? Атанг шә:рдин кәлди нә есә? А:тынг тишләмәс (тшл'әмәс) нә есә? Ба:зарға бардынг на еди? Ныґыл (< нимә қыл) дейсә? Биегә(//бийергә) ким (кvм) кирди иди (кирди:ди)? Сәмиз қой қыммат олады. Даладан ке:дж (кеж, кеч, кеш) кәл'дим. Чапанынгны терс кийдинг. Баланынг ҳақли пәс. Итнинг ҳөмvри қыска. Ишқорғанда бу кvндә еш кvм турмайды. Чимгэттин кәл'әдуғон а:дам ба: на (< ба: + на)? Бvгvн қыладуғон и:шинг ба: на? И:ши йоғынг ашы йоқ. Сәтни қолума а:лдым(//алдым); Чимгәт (Чимгәткә) барадуғонда қайсы йол бил'ән барамыз. Ет йейдуғон нан бил'ән йейсә нә, қуруқ йейсә нә? Мәнә бу өкузинг кәттәлиги аттак. Бу чапан менингки. Бу менинг чапаным. Бу қаваз унунки. Өйдәги бvйvмнәрингни (бvйvмләр) сыртқа аччықып қой. Унунг қылған қылығы манга йақмады. Боза аджыды на? Джора башы джvмәл'ик башла енди, вах бол.ды: мәнә буғдай пишти (//пшти). Хоп, джvмәл'ик башлайма? Сиз ҳәм көрvнган джораға едә бер, мән өзvм ҳәм едә берәмә. Хайр, джvмәл'иккә бардук енди, қаны пәтмvсни (< *рус.* «поднос») апчық енди. Уч варадын қой пәтмvсни. Е, анав йигитл'әр төт (< төрт) вара боп (<болуп) қалды йоу. Ҳәр бир пәтмvскә бир-бир чәйнәктин чай қой. Бир-бир пийаладын қой. Енди гәшни апчық, қолыға сув қуйипбәр, төт бурчқа төт табақ устуханны бөлvп қой, шылынгтайни апчық. Е, тағарабашы қазыдин, гәштин қартадын, дvмбәдин йетти л'әгәнлик кесип тайарлап қой. Нанны тоғрасангнар-чи. Джорабашы, етни тоғра дәррәv, нарынны джуқла йеймиз. Э, джорабаши, ендиги джумәгә джумәл'ик берәдуғон адамга ашны ашат.

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИ

29. Бьр варәкән, бир йоқәкән, қади:м вахта бьр пашшанъ vч оғлъ варәкән. Вьр гvлләдәм-бьр гvн шу пашшанъ гәззь кәр воладъ. Бьр гvн пашша дv:ш гөрьпть. Дv:шиндә бьлбьлгә:йань әпкәсәнг гәзинг ачъладь дәптъ бьрәв. Пашшанъ уч оғла:м бьлбългә: йань әпкәмәкә гетәдь. Учә:м йола чьқадъ.

Уллъ оғлъ барса гәләрә гетәдь, ортанджъсъ гәләрь гvмана гетәдь, гәнджә оғлъ Ҳәмрәджан барса гәлмәсә гетәдъ. Ҳәмрә йол йvрьйдъ, йол йvрсә:м мол йvръйдьда, бьр бағнь йанъна гәләдь, бағa гьрьп қараса, пәри:ла ху:знъ бойънда отъръптъла. Ҳуланъ

www.ziyouz.com kutubxonasi

ичънда Ҳv:рлъқа дейән бьр қы:з Ҳәмрәнь гөръб ашық воладь, өйьнә алъб гетәдь. Ҳv:рлъқа дъм йахшъ гөрәдь Ҳәмрәнь. Бьр гvнь Ҳәмрә этәсъ йа:дъна чvшьп, йеғлъйдъ. Ҳәммә гәплән Ҳv:рльқаға сөлләббәрәдь. Ҳv:рлъқа апасънъ бағыннан әпкәлтьрь б бәрәдъ бьльлгө:йанъ.

Ҳv:рльқа Ҳәмрәйә иккъ та:р сачънъ вәрәдь: башынға и:ш дvшәндә тvтәт, дәптъ. Ҳәмрә йола чvшәдь. Баравәрип йолда әкеләрьнъ гөрәдь. Ҳула//вула балықчънъ о:джақына от йақыб йvрыптәкән. Ҳәмрә әкәләрьнь алъб гетәдъ. Йолда геч оладъ ҳаръб ухлъйдъла. «Бьзлә атамъзнь әлдинә нешәтиб барамъз, биз нәнъ аппарамъз», — дәп әкәләрь Ҳәмрәнь иккь гөззинь ойъб алъб, бьлбьлгө:йанъ элдьнә ташъйдъла. Қуйъға ташаб гәтәдилә Ҳәмрәнь. Йуртларьна варғаннан сонг бьлбьлгө:йа сайрамъйдъ, атасъна:м гөззь ачълмъйдъ.

Ҳәмрәнь ийәсъ Қумрьай бьлбьлгө:йанъ йанъна варадъ. Иккь гөзнь ҳунь элдьнә ташъйдъ, бьлбьлгө:йа гөзинъ данъб, бьлбьль гө:йанъ алъб йола чъқадъ. Қуйънъ йанъна варғанда сайраб йәрәдь бьлбьлгө:йа. Қумрьай қырқ қулач сачънъ ташаб қуйъға, әкәсинъ апчъқадъ.

Ҳәмрә сачнъ тvтәтәдь. Ҳу:рлъқа кептәр волъп учъб гәләдида: бьр сьлкьньб адам боладъ. Дарь сvртәдь, гөззинъ қойадъ, Ҳәмрәнь гөззь ачълъб гетадъ, гөззь ачылғаннан сонг ҳәммәләръ өз йуртларъна қайтадъла. Икки әкәсьнь қачърә мьндьрьб, өлдьстьрәдьлә, бьлбьлгө:йа сайръйдъ, пашшана:м гөззъ ачъладъ. Ҳу:рлъқа Ҳәмрәнъ өйьндә қаладь. Шундәтип мьрад-махсатларьна йетәдьлә.

МАҚОЛЛАР

30\. Уллънъқъ йанынгнан, кьчьнькь жанынгнан.

Отнъ кө:ләсәнг өчәр, қонгшьнь кө:ләсәнг көчәр.

Дьйәнь уллъсъ кәпьрнъ vстьндә дайақ йьйдь.

Қәсәлнь дvзәләсь гәсә, тейип өз айақывьлә гәләдь.

Йат елләнь баға билән бахчась өз елингнь йандақыча гөриммәс.

Сь йланнъ съғър вьлмәс.

Еййам өджуз алть гvн, алтай қыштан қатть гvн.

Совур волмайънча, се:рәм болмас, съғър волмайънча ейрам болмас.

Қарръ гәсә аш vстьнә, йаш гәсә и:ш vстьнә.

Ойламъйн сөлләйән, ортаммьйн өләр.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Несьйәйә маймъл ойнамъйдъ.

Йа:та йалваръ̊нча, йаммашЫнгнъ қашъ.

Ит сәмърсә ейәсьнь қапар, әшәк сәмьрсә ейәсьнь дәпәр.

Севмәйәнә сv:кәмма (севмаганга суйканма).

Гvлvп сөлләйән молладан//мълладан қорқ.

Бьр̄әйә қа:р этып, көрпәнь ота вәрмә.

Қөп сөлләмә, аз сөлләйән йахшърак, көп сөлләдЬм дейдь башшъмә дайъқ.

Қонгшынг көр воса, гӘззЬ нгнь қыйа тут.

Қыш о:джақы дар, тур, өйЬ нгә вар.

(*Фаттоҳ Абдуллаев* ёзиб олган).

31. Айтымгылық

Бойлары си:мнән тэртылған,
Йvзләрингнән ну:р дөкvлгән,
Сэлләнып бэ:ға гирмәгән,
Чәрмәнип гvлләр термәгән,
Армэны этны бэшшыди:н,
Пушмэны дэ:ғны дэ:шыди:н.
Айвэнымны қэ:шымы әдинг,
Дөвләтимни бэшшымы әдинг,
Узы:н бойы узғэмлы,
Қэ:шы гөзи андэмлы.
Мингәндә этлар бел верган,
Ги:гәндә до:ны дә:р гәлгән.
Белвэғлары зәр сачақлы,
Йэн бэшы элтын пычэқлы.
Йэ:шыл ги:сә йарашқан,
Йэ:ш бэшыннан адашқан,
Дәрйаларны бойлаған.
Бе:шатардан оқ отып,
Ғанымларны о:влаған.
Мингән этын ҳэрытмаған,
Сәвәр йэ:рын қаритмаған,
Қара саққэлы э:қармаған,
Сәдәп ди:ши сэ:ралмаған,
Белвэғыны тэ:рда қойған,
Сәвәр йэ:рын зэ:рда қойған,
Қош қэзықын дv:з эткән,
Сәвәр йэ:рын қы:з эткән,

www.ziyouz.com kutubxonasi

Атэвуны от элған,
Йелэнгини йел элған,
Йэ:з йэ:нымны йэлынг эткэн,
Қыш йэ:нымны тамуғ эткэн.
А:ды йахшы, арслэным,

Йола сыгмас, йолмэсым.
Бедэнэни бэрган йери пэс волур,
Чиллэ гирсэ нэр дvйэлэр мэс волур.

32. Бир бэр экэн, бир джоғ экэн, бир бэлықчы бува бэр экэн. О бэлықчы бува қышта дарйэға өгvз эрбэ минэн бэлық тутмаға бэрған еди; қэйтып кийэтырғанда джолда өлvп йотқан бир чонтуқ шағалны көрди. О шағалди бэлықчы бувэ көтэрип эрбаға салды, эрбаға сэлып туруп, шағалға бир-еки мэртэбэ қаради. Шундайам шағал өлгэндэй болып джатқан еди. Бува сонг онга қарамади. Шағал көзини эчып туруп екидэн, vштэн бэлықны джергэ ташамаға қарады, бvтvн балықны джергэ ташап болды; шуныам бува билгэни джоқ. Чонтуқ шағал ҳэммэсин джы:нэп тоғайға эпарды. Балықчы бува эрбанынг джvгv джоқ боғаннан кетин, өгvзvгэ сен қатты джvрдинг, деб қошамат эйтты.

Чонтуқ шағал ҳэммэ шағалларны джы.нады. Шағаллар келип, чонтуқ джора, сенинг ҳэлынг қэлэй, деди.

Менинг ҳэлым джахшы деди, мен бэлық тутуп джvрvппэн, деди. Балығынгнан бизгэйэм бер, деди; джоқ берми'мэн джора, деди; бэлық джегингиз кесэ дарйаға бэрынгда, қуйруғынгызны vкv:гэ босып отурунг, қачон қуйруғынгыз джумурдэшшэ тургэлип бэлықны эвзынг минэн тутуп олып мэйдэнга чығарынг. О: шағаллардынг қуйруғу музда тонглап қэлды. Оларнынг джа:ныға бир чопэннынг и:ти келип қорқузды; буларнынг ҳэ:мэсийэм чонтуқ боп қолды; бэлықчы бувэ бэлықтан ҳэм шағалдан айрылып, сэрсэн болуп кетти.

* * *

33. Бир бар экэн, бир джоғ экэн, бир Көчэрвэй минэн бир Көчмэсвэй вэр экэн. Көчэрвэй көчvпти бир йақа, Көчмэс қэлавирипти. Көчмэс сен көччэнг мендэ көчэға:йын, депти. Бирисиннэн көчvп кеткэн джэ:йында, бир улағы қэпты; бирисинэн бир қозы қэпты; Уну сонг иккисийэм э:ч болупты, йипни тэнлап узупту, өлvп қэпты. маслығыны бөри джепти.

Көчэрбэйдынг бэласы йэнгэғы джуртуна қайтып келэди; Көчмэсбэйдынг улуна улэқман биздинг қозы қайда, ди:ди; уны сонг улэйтады, бөри джеп кетти, ди:ди, ун сонг Көчэрбэй эйтады, муну бөри джеп кеткэн джоқ, ди:ди; муну сен сэтып йепсэн ди:ди; йо:қ, ди:ди, мен сэтқэ:м (сатқаным) йоқ, ди:ди. Сен йэлған сөйлэпсэн, сэтқан сен, ди:ди; шу ердэ болады уруш. А:хырда Көчмэсвай Көчэрвайдынг бэлэсыны йығады. Йығып енди турғуссам мени өлтvрэди, деп йэш джигитти өлтvрдv. (Проф. *Ғози Олим* ёзиб олган.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

34. Эккән хырман этәр,
Экмәгән әрман этар.
Гәрәк дашынг ағрамы (оғирлиги) йоқ.
Дәк йургән динч йурәр.
Дил йараси битмәс, ты:ғ йарасъ битәр.
Ат мингнгән атасини данимас.
Пәси гөрсәнг шукир эт,
Бәләнти гөрсәнг пақыр эт.
Бал тутқан бармақыни йалар.
Аши йоқ, роза тутар,
Иши йоқ, ит қырқар.
Адамынг ләбзиннән, ҳәйванынг шахыннан.
Қы:зи варынг, на:зи вар.
Қыйықосам қы:з йахши,
Э:йривосам йол йахши.
Қалп қазани қайнамас.
От олмәсә тусә (тутун) волмас.
Ургәнгнән урд (одат) өлгәнда қалар.
Оз қадрини билмәгән, киши қадринам билмәс.
Оғрини қарақчи урипти.
Сәвдиргәнәм - дил, гуйдиргәнәм - дил.
Гөззъинг ағръса әлингни дий,
Ичинг ағриса нәпсингни.
(*Ю. Жуманазаров* ёзиб олган.)

35. Бир шағалдынг қуйруғи чонтығәкән, о шағалға шағаллар чонтық шағал қычирадәкән. Чонтық шағал арва-йолда йалғаннан ухлаб йатқан. Бир балықчы базарға бир арва балық сатмағ vчvн йvкләгән. Шу чонтық шағалды арвағa салып пазарға аппарып сассам беш-алты тәнга болмасмәкән, деп арваға салып кейнинә қарамастан базарға барған. Дийхан базарға барғаннан сонг арвасына салған шағалам йоқ. Дийхан ҳәйрам болуп қалды. Чонтық шағал йалғаннан ухлаб йатқан экәндән ҳәйрам болуп төрт тәрәпләргә қарап турду. Чонтық шағал шу дийханнынг бир арва балығыны бирин-бирин ташап арвадан алып йоқ қылды. Бир арва балықты чонтық шағал чәпләв алып тоғай ортасына аппарып хырман етиб vйдv. Чонтық шағал

www.ziyouz.com kutubxonasi

хырман йанында тøрт тэрэпкэ ҳувлап қычырды. Чонтық шағалдынг қычырған сэсинэ шағаллар тоғайда ·йvргэн хырман (нынг) йанна қырқ шағал келди (кэлди). Чонтық шағал, джора, балықты нердэн туттынг деди. Мен дэрйанынг бойына бардым. Буздан қырқ vokv vойдым. Силэрэм қуйруқларынгызы vøkvгэ суғуб отырынг, деп, чонтық шағал қырқ шағалға сøз айтты. Қырқ шағал шу сøзди ештип, vøkvгэ қуйруғунv суғуп отырды. Силэр қуйруққа йабышқан балықларды сыртқа алып ташийвvрингләр, деп, чонтық шағал қырқ шағалға сøз айтти.

Силэрэм шундай хырман етип vйэслэр, деп, гэп урду. Мен қычырмаған чэлли vэкvдэн қуйруқлэрынгызы тартып аманглар, деп, қырқ шағалға чонтық шағал сэс айтти. Мен силэргэ vøзым қычыраман, деп, джувапкэр болды. Қырқ шағалдынг қуйруқлары vэкvгэ тоглап қалды. Тонглағансонг чонтық шағал бир бэлэнт йергэ чығып ийтлэргэ қычырды. Уо.: басса, Уо:: баса, деп, қырқ шағал чонтық шағалдынг ийтлэргэ қычырғанны ештип қорқып қуй(у)руқларыны тивиннан vзvлvп қырқысам қуй(у)руқлардан айрылып, чонтық болуп қалды. Бир чонтық шағалдынг гэпинэ кирип, қырқысам чонтық болды. Он чонтық шағал: «мен бир vэзим чонтық болуп йvргэндэ масқар етэтаған едингиз, енди қырқ биримизэм тенг болдық». (*Е. Д. Поливанов* ёзиб олган.)

МАНҒИТ ШЕВАСИ

ТЕРМАЛАР

36. Иэшък алдым тэмър йол,
Сьйьр, гэччьм, қойъм мол
Бахыт бэргэн партьйам,
Та мудама аман бол.

Мангғыттынг джолларын топыр этэйън,
Қайъш бэлбавымды копър этэйън,
Мангғыттағы сэвэр йарым турғанда,
Сэндэй қара қызды иэндъ нэтэйън.

Вой атызға иэккэлэрьм ғавача,
Қыйва мэдэлънънг гvлъ дувэчэ,
Йаман мънэн башлар қошып йvргэнчэ,
Йахшь мънэн сvр дэвранны vэлгэнчэ.

Қара папағынга қундуз болъйън,
Кэчэлэр йол йvрсэнг йvлдvз болъйън,
Йvлдуз йақтысында йvрэлмасанг,
Алдынга шэм йағvп кундуз болъйън.

Гvлдъ vзсэнг тийиннэн vз,
Тийдэ ғунча қалмасын.
Йарды сэвсэнг йахшъдан сэв,
Йvрэктарман қалмасын.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қаракөз көзънгнэн хавар vөзънгнэн,
Арнанынг бойънда йэттъм изингнэн.
Арнанынг бойъда бэргэн йvзvгъм,
Қайсы бармағынгда қара көзънгнэн.
Иэшъгънг олдънда бър пада тавуқ,
Товуққа сэпкэнъм бър қысым қавуқ,
Сөйгэн йарынгыздынг бър көзъ авық,
Бай-бай шу баланынг қучағы савық.
Мангғыт арна аққан сувы шъръндъ,
Ҳарйағында мэнънг йарым көръндъ,
Атған алмалары қаққа бэлъндъ,
Алмадан айналъйън, йардан айналъйън.
Турьбэдъм навқан туттынг тийиндэ,
Кэлэбэрдъ башатары бэлъндэ,
Бэшатарды бэш атғаннан айланъйън,
Сэ:р вахты йашнатғаннан айланъйън.
Замандашъм бой сымбатынг йарашқан,
Сыртынгызда нэчадамнар қарашқан,
Аҳу зарым сэн боғай дэп талашқан,
Съзгэ айтар сөзъм бардыр, замандаш.
Хатты йаздым ашықлықты бълдъръп,
Душманды мунгайтып, досты кулдъръп,
Пъкъръмдъ айттъм съзгэ бълдъръп,
vөмърлъккэ йолдаш босанг, замандаш.
Қара чачым йаврынымда, бэлъмдэ,
Мэнънг йарым Vөзъ Мангғыт элъндэ,
Джаным пыда босын шунынг йолында,
Гvл йvзлъ дълбэръм хатқа жувап бэр.
Иэртэдэн и экъппэн vч көлчэ тары,
Көргэллэр айтады бу къмнънг йары,
Йаман болды йарғынамнынг ахвалы,
Ыхлас мънэн йазған хатқа жувап бэр.

37. Турна мънэн тулкъ

Турна мънэн тулкъ дос экэн. Тулкъ турнаға: джора, манга асманда учьшты vэргэт — дэптъ. Турна ыразы бопты, тулкънъ кө-тэръп, асмангға апчығып кэтъптъ. Бър вахлар тvлкънъ ташап йъбэ-рыптъ, тулкъ пахалдынг vстънэ тушъп, аман қапты. Турна тvлкъ-гэ — учьшты vөргэндънгмэ? — дэптъ. Тvлкъ, азғантайғана vөргэндъм, — дэптъ. Йэнэ турна тулкънъ устънэ мъндъръп учьп кэтъптъ, бър вахлар тvлкънъ ташап йубэргэн экэн, тvлкъ батқаққа тушъп чөмъп кэтъптъ. Қолынгнан кэмэгэн ъшкэ қолынгды урма, дэгэн гэп шуннан қаған экэн.

www.ziyouz.com kutubxonasi

38. Ҳөкәк

Бър барәкән, бър йоғәкән, бър ҳөкәк бар экән. Ҳөкәк бър йәргә кәтъп баратырғанда бър тавлықтынг ъчъндә джълләрдънг зийапаты болыватырғаннын көрътъ. Дәррvв зийапатқа барып джълләрдънг арасында ᵛойнап кәтъптъ. Джълләр қуванып ᴮонынг арқасиндағы ҳөкәгън апқойъпты. Ҳөкәк қувангғаннан дәррvв чъғып кәтъптъ. Бы ҳәкәктънг бър ҳөкәк джорасы барэдъ. ᴮонынг йанына барғанда сенънг ҳөкәгънг нәштъп йоқ болды, дэп сорапты, сонгғы ҳөкәк. әввәлгъ ҳөкәк:. бър тавлардынг арасында, бър гөвнә тамлықтынг ъчъндә джъллә рдънг зийапатына душ кәлъп қалдым, ᴮолардынг арасында чағаллаға ᵛойнадым, джълләр ҳөкәгъмдъ апқойды, дэптъ. Джорасы дәррvв джълләрдънг vйън ахтарып барыптыда:н, ᵛойнаб кетъптъ, тымма ᵛойньйвэръптъ. Шу вахта джълләрдънг бъровъ vөлгәнәкән, шуллықтан ᴮолардынг ачувы кәлъп, анавдынг ҳөкәгън алып бынынг ҳөкәгънънг устинә қойьп йъбәрди, ҳөкәктънг ҳөкәгъ ҳөнгкъ боп, ҳөнгкънънг Үстә:м дөнгкъ боп, ᴵᴵэкъ ҳөкәктъ арқалап кәтәвэрдъ.

39. Саломлар

Баш уравы чәләктәй,
Йапған наны ᴵᴵәләктәй,
Қайнанасына, бър салам.

Улқан джапты джамаған,
Мэнггән атын сабалаған,
Ъри:скә бэрънг, бър салам.

Атыз чәлдән тувырлаған,
Тvйпәк көрсә, увырлаған,
Шаммы кәлгә, бър салам.

Тамдинг тvбън джамаған,
Ъчънә қавун қамаған,
Дайъсына, бър салам.

ᴵᴵэкъ бэтъ анардай,
Пахта тыққан қанардай,
Толәкәгә, бър салам.

Тамбаштан тvшкән кәсәктәй
Нуқталап қойған ᴵᴵәшәктәй
Паланчыға, бър салам.

(*Аҳмад Ишаев* ёзиб олган.)

40. Қозоқ-найман шеваси

Бәрәкәндә джәғәкән, әчәкәндә тоғәкән, бир бәвай бәрәкән. Бәвайды vч vлы бәрәкән. Учәвийәм отун кvндә терип келәди. Меҳманнарға уайдиш қайнатады. Чайниккә дамнап чықарды. Меҳманнар ичип, әумын қылып кетти. Меҳманнар ҳәулисига бәрып, әйалларға қуручай чықарды. Ҳәвлисидән биттә нән чыхмады. Vч бәлә vчәви vч ешәк тәвып әтды. Шәҳәрдән vчөви отынды пулыға нән әлды. Ҳәвлисигә (vйигә) келди. Меҳманнарыны әйтип келди. Нән чығарды. Чай джоқ. Ҳавыздан сув чығарды. Сувды меҳманнарды әлдыға

www.ziyouz.com kutubxonasi

қойди. Меҳманнар сувды чайниг билән (минан) отып джvбәрди. Бәлалар vчевийәм меҳманнардан ыйалып (уйалып) қәчъп кетти. Шәҳәрдән отын сәтып чай әлды. Меҳманнарға чай дамнап берди. Бәлалар меҳмандикигә кетти. Ҳәвлисини егәси джоғәкән. Етта минән көчәгә чықты (чыхты). Джолларда әдашып джvргән төр әтлы бәсмачы vчөвнийәм ишләгән (vшләгән). Әрқасыдан өтиб ишләб бәрышта кейиндән екки әскәр әрқасыдан қувған. Босмачылар vч бәланы ташлап қочқан. Әскәрләр уларды ҳәвлисигә әббарып қойған.

Қолы өврыйды. Чай ичким келди. Чай бәр, әпкәләмән. Хәзыр әйтәмиз. Биҳи, әнар, әлма, шәптали, қайрағач, джумалақ, джәзады.

(Проф. *Е. Д. Поливанов* ёзиб олган.)

41. Қатагон шеваси

Шорә ҳөкvмәти боғаннан кәй (кейин) дәш-джәрләрдә бәйлар көп джылғачай джоғәлған джоғ еди. Эни бәйлар қышләқтынг бир қыл кәттәкәннәримән чығышып ҳөкvмәттән қорқмай, олай-булай қып, кәммәғал бәдрәкти ишләтип джvрv, мәлды дvйнәни әрттәрмақтынг ҳиләсин қып туры.

Ҳәсәндинг әтасы бәйлардынг қолуда нәвча бөб еткән, оннан мәл дvйнә тува чәйрәк бувдай еккидәй джер ҳәм қәлмаған, қоджайын ҳәр джыл ҳәсәб қыған. Ҳәсән Қайқы ҳәлйәм әтасынынг қарзыдан қутулмаған. Джигит емәсмә, өлгидәй ишләйди, ертә мертәннән далаға чығып кеткәнчә ақшәм кvн бәтқәннан кәй қәранғы гәвгимдә келәди. Егинди егип болғаннан кәй бойдынг молыны бәғады.

«Мийнәт қып бир нингени (нимәни) әрттырсам, джигит боб vйләнсәм, менәм өз ходжалығымды тvзсәм», дийди, оған бәй ҳеч нингә бермайди, йа хизмәтим джәғып бәй бәва мени vйләнтирәмәкән, деган гәп қыйәлыға келәди. Саған қәтын әрберәмән, vй-джәй қып берәмән, дегәнигә беш джыл болады. Бәйдан бир нәтиджә чықмайды. «Бәйда ҳақым бәр» деб домнарға әйссә, дом бәйдынг джийәни болады. Ҳәсәннинг гәбигә қулақ сәлмайды. Эни шvйтvп Ҳәсән Қайқы ертәдән кечкәчәй тыммай мийнәт қып, мангнайын терлатиб, кәммәғал бәдрәкләрди бәйларға қаршы ҳызлатып, не бәдрәкләрды ойлатып бир нечәсини сәйләтип джvри.

(*Ҳ. Зариф* ёзиб олган.)

ЯНГИҚЎРҒОН ШЕВАСИ

42. Сендә сетәр, көзингнән, мендә сетәр,
Сетәр чалып отырсәм, көйним кетәр,
Ашығлықтынг маврытын мен билмәймән,
Ашығлықты маврыты шундә өтәр.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Алты қызды ичидә атынг Қурван,
Қурван десәм джурәгинг ларзан урған,
Бәрәкәллә Қурванды марттигигә,
Монджәл қыған джеригә барып турған.

Авада учуб джурған ақсармекән,
Атывасам баласы қақшармекән,
Сен бир елди баласи, мен бир елди,
Давушынга — давушым оқшармекән.

Алты қызды ичидә атынг Айыт,
Айтсам ада бомайды сенден байыт,
Ич арманым ичимдә қалмас еди,
Сендәй қысды қолыда олсәм шейит.

Айт дегәндә еләнди авқын айтар,
Авқын адам еләнди мавқыл айтар,
Мен айтайын ешиткин қизларайым,
Нишәнәгә келтирип джақын айтар.

Айт-айт джаным, айт джаным елән билсәнг,
Не кормәйсән дунйада елмәй йурсәнг,
Шу дунйадан беарман өтәр едим,
Увық бавынг чырмалыҕты уйгә кирсәм.

(*Фатҳулла Абдуллаев* ёзиб олган.)

43. Эртак.

Бир әкә-vкә эғәйын бәрақан, олардынг кәттәси бәла-чэғалы, хотынны (хотинли) кишийәкән, кичәнәси ҳәли бойдэғ эқан. Бир джылы ағайыннар екәвләшип бидәй(//бvдәй) егип, ҳәсилини барабардан бәлиб опты. Кәттәси вәйлапты, э мен вөзим минән вәзим боған эдамман, vкәм ҳәли бойдэқ, вонынг vйләниши керак, — деп өзиникидән vкәсининг бvдәйыға қошып қойыпты ва ухлап қэпты. Укәси джэтып войлапты, мен бир вәзим, әкәм бэла-чэғалы, кәттә розғэрлы, онгға кәп бvдәй керәк, деп, вәзиникидән әкәсиникигә пиччи қошып қойыпты вә ухлап қэпты. Ертәминән әкә-vкә қэраға екавининга бvдәйлары барабар емиш. (Сурхондарё обл. Жарқўрғон район, Минор қишлоғи).

АДАБИЙ-ОРФОГРАФИК ТЕКСТЛАР

44. Саида Носировнинг таклифига розилик бермаганини, унга важ кўрсатганини кабинетдан чиқиши биланоқ унутди, унутмаган тақдирда ҳам райком бюроси бу важларни эътиборга олмаслигига қаттиқ ишонар, шуни хоҳлар, «Бўстон»дек катта ва машҳур кол-

www.ziyouz.com kutubxonasi

хознинг партия ташкилотига секретарь бўлиб бориш ўйи қалбининг аллақаерини тимдаласа ҳам, аллақаерига жуда-жуда хуш ёқар эди.

45. Саида телефонга жавоб берадими, келган-кетган одамлар билан муомала қиладими, қўлида қоғоз, капалакдай учиб ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чиқадими — бошидан хаёл аримай қўйди: гимнастёрка ва этик кийиб далаларни айланади, қаерга борса, колхозчилар ўраб олишади, колхоз клубида минглартча одамни ўзига қаратиб катта-катта нутқлар сўзлаганида орқа қаторларда ўтирганлар беихтиёр олдинга силжиб кела беради, колхозда партия турмуши ва колхоз ҳаётининг ҳамма соҳасида иш қайнайди...

46. Орадан ярим соатча ўтгандан кейин Қаландаров кабинетдан қип-қизариб чиқди-ю, Саиданинг олдидан ўтаётиб унга кўз қирини ташлаб: «салом», деди. У, эҳтимол, Носировнинг суҳбатидан кейин эс-ҳушини йўқотган, шунинг учун Саида билан саломлашганини унутган бўлса, бироқ Саида унинг қизарганини пайқамай, саломига ўзича маъно бериб: «Ҳимм, Носиров айтибди. Янги секретарга биринчи салом», — деб қўйди. *(А. Қаҳҳор.)*

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЛУҒАТ

а

абар — олиб бор
абара — арава
абдан — роса
авада — ҳавода
абыӄ — оғиқ (*оғмоқ* феълидан)
авры — оғирлиги
аджыхан — Ҳожихон (исм)
азғантайғана — озгина
айағыда — охирида
айдаймыз — ҳайдаймиз
айдын — ойдан
айна — кўзгу, ойна
айраты — ўзганики
айрысыға — ўртасига, оралиғига
алтай — олти ой
арджа — сандиқ
арна — анҳор, ариқ
артыӄмач — ортиқча
аруғ — ориқ
асанг — ундан сўнг
ахта:рады — ағдаради
атыз — пайкал
ахтыӄ — невара
аччыӄып — олиб чиқиб
а:дым (алдым) — олдим
ағышайнуӄ — алишайлик, алмаштирайлик

ә

әглэндъ — ушланиб, тутилиб, кечикиб қолди
әдәнъ — пойгаси
әджv: — ҳажв
әйстә — аста
әкәсънг — акасининг
әлинә — қўлига
әлмә — олма
әндамлы — яхши
әптә — ҳафта
әсә — эса, бўлмаса
әси — эси, ақли
әтәвилми: — эта билмай, қила олмай
әхъ — охир
әхмәгән — экмаган
әчә:нъ — ойингни, аянгни
әҳсә — экса

ɔ

ɔддъ — ӄ. ɔллъ
ɔллъ — олди
ɔпɔ:дәм — оппоқ дадам
ɔт-энәм — ота-онам
ɔтӄɔнынг — айтганинг
ɔ:рйа:нында — нариги томонда

б

байағы — ҳалиги
байънг — эринг, бойинг
байынгки — бойнинг
бал — ҳоп (ӄ.) нинг бир қисми
баса — борса
ба:з — баъзан
бағалар — болалар
бәләҳәткә — балоғатга
бәт кейън — ундан кейин
бә:нә — баҳона
бe̩:п — бериб
бɔлтъ — болта
бɔ: — бор
бɔӄънмɔӄ — бўйсунмоқ, қарамоқ
бе:дин — бу ердан
б:еп — бериб
бергет — бригадир
бери:н — берайин

www.ziyouz.com kutubxonasi

бєлъх — балиқ
бидәй — буғдой
бий — бир
бъзәр — бизлар
бърдъй — ҳамиша
бьлбьлго: — булбулигўё
бову:дъй — бўлиб эдик, бўлган эдик
бузав — бузоқ
була — булар
булдунг — билдинг
булдур — дулдул

в

вах — вақт
вағдә — ваъда
вәдж — нарса, предмет
вәқ — боқ, қара
вьйэвэн — биёбон
вөйлапты — ўйлабди
ву — у
вула — қ. ҳула

г

гәйәньнь — келганини
гәләдәкән — келар экан
гәмә — кема
гәнджә — кенжа
геччь — эчки
ги:гәндә — кийганда
гөзә — кўза
гүлләдәм — кунлардан

ғ

ғавуш — жўхорипоя
ғазына — хазина
ғаль — гилам
ғапа — хафа
ғапама: — хафаман

д

давуш — товуш
дәйрә — дарё
дәлбә — жинни, телба
дәрпәнәдъ — тебранади
дәррәп — дарров
дә:н — дон
дә:р — тор
дедъдағъ — деди-да
дәвана — гадой
дийхан — деҳқон
дъгърмән — тегирмон
дъй — 1) тий, 2) тег
дым — жуда

дышанда — ташқарида
душлашмақ — учрашмоқ
ду: зунгнъ — тузингни
ду:ш гәләдикән — дуч келади экан, дуч келар экан
дүйнә — дунё

е

егин — экин
егип — экиб
ейрам — айрон
екә — экан
енәк, енәй — сигир
ет — айт
еш — ҳеч
ешку — эчки

э

эртәнггъсъ — эртаси
иэнә — она, момо

є

єйт — айт
єлъп — олиб

дж

джанга — янги
джап (< йап) — ариқ
джә: — жуда
джэвчи — совчи
джэвчылықты — совчиликни
джип — жуфт
джипәк — ипак
джъздә — почча
джъллъ — жинни
джьйналған — йиғилган
джьйнап — йиғиб
джүзгән — сузган

з

зат — нарса
зынгып — иргитиб
зынглавық — ари
зурьм — зулм
зүлпәк — соч, гажак

и

имтиләди — интилади
инә — яна

www.ziyouz.com kutubxonasi

инәк — сигир
инәм — яна ҳам
иннә — игна
интыбақ — иттифоқ
итәләп — 1) итариб, 2) етаклаб
ич — ҳеч

ъ

ъгът — йигит
ъл — йил
ъпәләръ — ипаклари
ъри: м — раҳм
ъстәнчә — станция
ъштәкъ — иштаҳа

ы

ыйалып — уялиб
ыййам — айём
ырза — рози

й

йавын — ёмғир, ёғин
йаздырып — 1) ёздириб, 2) бўшатиб
йаламбаш — ялангбош
йангағы — ҳозирги
йап — ариқ
йарашады — келишади
йастап — уриб
йат — чет, ёт
йашуллъ — 1) ёши улуғ, 2) мансабдор
йа: та — ётга, бегонага
йәллъмәс — ёлчимас
йэвә — бегона
йэмир — ёмғир
йедди — етти
йеттән — ердан
йипәк — ипак
йомэл — рўмол
йорпақ — тупроқ
йөнәдъ — жўнади
йуп — ювиб

к

каса — пиёла
кә — кел
кәвън — кўнгил
кәй — кейин
кәләпи — калаваси
кәмзор — камзул
кәнинә — кейинига
кә: дук — келдик
кәзик (< көзук) — навбат
кеддук — келдик
келлъ — келди
кетуссән — кетяпсан
кетутгән — кетаётган
кетуттъмән — кетаётибман
кеш — кеч
ке: ш — кеч
кирпик — киприк
къстә — кисса
көвни — кўнгли
көддък — кўрдик
көзәйнунг — кезайлик
көлчә — экиладиган кичик ер майдони
көнә — эски
көпър — кўприк
кундә — тўнка
кун — 1) кун, 2) қуёш

қ

қабақ — қовоқ
қадах — қадоқ (оғирлик ўлчови)
қалдьвач — қалдирғоч
қаллавач — қалдирғоч
қалха — қалъа
қаныт — қанд
қапы — эшик
қа: р — қаҳр
қара — 1) қора, 2) қорамол
қарық — эгат, жўяк
қарvй — қора уй, ўтов
қәвул — қабул
қера — қаерга
қергә — қаерга
қєшъмдә — қошимда
қыдырышма — сайр
қымран — туя қимизи
қысымма — хафа бўлма, тортинма
қычырды — қичқирди
қобыз — чанг (оғизда чаладиган музика асбоби)
қойама — қўядими
қонгшу — қўшни

л

лампамай — керосин
лапа — конверт
лақам — лақаб
ләгәт — товоқ

м

мавры ты — муддати, вақти, мавсуми
мавқыл — маъқул
маймъл — маймун
мама — буви

www.ziyouz.com kutubxonasi

м а н а т — сўм, пул
м а ғ а л — жанжал, можаро
м ә в ч и т — мавжуд
м ә д ә л ъ — шоҳи белбоғ
м ә й м ә ғ л ә н ъ п — чўлоқланиб, оқсаб
м ә м ъ л ә — муомала
м ә т ъ р ъ — хотин-қизлар рўмолининг бир тури
м ә ш ә л — машъал
м ә р ә й — муборак
м ъ л у т — минут
му д а м а — доимо
му н г а й т ы п — хафа қилиб
му р т — мўйлов
м у х л ы м — жуда

н

н а в қ а н — тут дарахти
н э х э с — тўсатдан
н э қ ъ с т а — нокаста
н е г ъ л — негин (узукнинг кўзи)
н е к и н — лекин
н е ш ә т и б, н и: ш ә т и п — нима деб, қандай қилиб
н и ч и к — нечук
н ө:б ә т — навбат

о

о: д ж а қ — ўчоқ
о л а д ы — бўлади
о::л а п — овлаб
о:л ъ — ўғли
о:о: л а п — ов овлаб
у о р а м а л — рўмол

ө

ө л и д ж а қ — ўладиган
ө н г ә р и п — ўнгариб, ортиб (отга)
ө н г и н ә — олдига
ө р т ә м ә к — ёндирмоқ
ө ш к у — эчки

п

п а з м а н — ғамгин
п а р а х а ч ч ь л ы қ — тинчлик, фаровонлик
п а т — куч, қувват; д ы м п а т л ы — жуда кучли
п а қ а л, п а х а л — ғўзапоя
п ә т ъ к — шип
п ә ш ш ә — чивин
п и й а в а — қора шўрва
п ь т ә — озгина, бир оз, пича
п ы ш ы қ — мушук
п о р х а н — пўрхан (табиб)
п о т а — шарф

с

с а в у р — ой номи
с а з ч ь — гармончи, музикачи
с а л м а — ариқча
с а т а с а-н а — сотасанми?
с а қ а с ы — соқаси (бошланиш жойи)
с а ғ а н — сенга
с а ғ ь р — етим
с ә р м ә л и: (с ә р м ә л и: ч ь қ т ь) — пийпаслаб (пийпаслаб чиқди)
с ә с — овоз
с ы м б а т — қадди-қомат
с ы р ы қ — хода
с ы р т т а — ташқарида
с ы р ғ а — зирак, исирға
с о н — сўнг
с о ң р а — сўнгра
с о ғ у н — сўнгра
с ө:б ә т — суҳбат
с ө й л ъ н — тус товуқ
с у й ы н ы — сувини

т

т а в ы п — топиб
т а з — кал
т а й л а й д ы — ташлайди
т а л қ ы й н — ашуланинг бир тури
т а м а ш а — қизиқ
т а н г у ш у р у п — қантариб
т а х й а — дўппи
т е ш к ә р ъ п — текшириб
т о н г л а п — музлаб, совуқ қотиб
т у в а — тугул, эмас
т у в р а — тўғри
т у в ғ а н — туққан
т ү й н ә к — сапча (қовун)

у

у л а х — улоқ
у л ь — ўғли
у л л ы — улуғ, катта
у л қ а н — улкан, катта

ү

ү з — юз, бет
ү й ә р д и — юборди
ү й р ә т к ә н — ўргатган
ү ч ә к — том (Хоразм)

www.ziyouz.com kutubxonasi

х

хэвьп — хавф
хьйал — хаёл
ху: з — ҳовуз
хум — катта сопол идиш

ҳ

ҳамаш — омоч
ҳарып — чарчаб
ҳашық — ошиқ
ҳақли — ақли
ҳэз — кайф, ҳузур
ҳөкэк — букри
ҳэмvр — умр
ҳула — улар
ҳуннан — ундан

ч

чалайды — чорлайди, чақиради
чақырық — чарх, чиғириқ
чағалла — 1) қуш номи, 2) оёқ ўйинининг бир тури
чэлсьқ — балчиқ
чэқи — чоғи
чэчэ — янга
чэл — марза
чьмылдық — 1) пашшахона, 2) гўшанга
чъттэк — жиндак
чопчэк — эртак
чоқалақ, чуқалақ — чуқур, чуқурча
чөрэк — нон

ш

шэмийэн, шэмйэн — қўш (омоч қисмининг номи)
шу воха донг — шу вақтга қадар
шудвар — шудгор
шvйтъп, шундэтип, шундитип — шундай қилиб

www.ziyouz.com kutubxonasi

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ 3
КИРИШ 5
ТРАНСКРИПЦИЯ 7
ЛИНГВИСТИК ГЕОГРАФИЯ 14
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА ЎЗБЕК ХАЛҚ ШЕВАЛАРИ 23
Ўзбек шеваларининг диалектал бўлиниши 29

ФОНЕТИКА

Ўзбек халқ шеваларининг вокализми 43
Ўзбек шеваларидаги фонемалар ва уларнинг комбинатор вариантлари 51
Юқори кўтарилиш лабланмаган [и, ъ, ь, ы] унли фонемалари 51
Юқори кўтарилиш лабланган [у], [ү] унлилари 59
Юқори- ўрта кўтарилиш унли фонемалар 65
Юқори- ўрта кўтарилиш лабланмаган [е], [э] ва [є] унли фонемалари 65
Лабланган [о] ва [ө] унли фонемалари 70
Қуйи кўтарилиш унли фонемалар 72
Ўзбек халқ шеваларининг консонантизми 81
Тил олди [т], [д], [с], [ч], [ж], [ш], [дж], [н], [л], [р] ундош фонемалари 90
Тил олди шовқинли ундошлар 90
Тил олди сонор товушлар 98
Тил ўрта [й] фонемаси 104
Тил орқа ундош фонемалар 105
Саёз тил орқа ундошлар 105
Чуқур тил орқа [қ], [х], [ғ] ундош фонемалари 110
Бўғиз товушлари 115
Сўзнинг фонетик тузилиши 117

МОРФОЛОГИЯ

Турланиш 132
Келишик категорияси 132

www.ziyouz.com kutubxonasi

Эгалик категорияси 143
Кўплик категорияси 148

Тусланиш 151
Сўз ясалиши 157

ЛЕКСИКА

Диалектал сўзларнинг семантик группалари 166
Ўзбек шевалари лексик составида туб ва ўзлаштирилган сўзлар 167
Шевалар лексикасининг адабий тилга муносабати 170

ШЕВА ВА ДИАЛЕКТЛАРНИ ТАВСИФ ҚИЛИШ МЕТОДИКАСИ 173

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН ТЕКСТЛАР 183

ЛУҒАТ 225

www.ziyouz.com kutubxonasi

ИБ № 638

На узбекском языке

ВИКТОР ВАСИЛЬЕВИЧ РЕШЕТОВ,
ШАНАЗАР ШААБДУРАХМАНОВ

УЗБЕКСКАЯ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Учебник для филологических факультетов
университетов и педагогических институтов

Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1978

Редактор *Х. Ғуломова*
Бадиий редактор *П. А. Бродский*
Техн. редактор *Т. Грешникова*
Корректор *Н. Раҳмонов*

Теришга берилди 5.01. 1978 й. Босишга рухсат этилди 20.10. 1978 й. Формат 60×90$^1/_{16}$. Тип. қоғози № 3. Кегли 10 шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 14,5. Нашр. л. 14,27. Тиражи 20000. Зак. 2111. Баҳоси 85 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 222-77.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинати. Тошкент шаҳри. Навоий кўчаси, 30. 1978 й.

Полиграфкомбинат Ташкентского полиграфического производственного объединения «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, ул. Навои, 30.

www.ziyouz.com kutubxonasi